

İSLAM İKTİSADINDA AHLAK VE ADALET

Muhammad Umer Chapra

Çeviri Editörü:

Prof. Dr. Mehmet SARAÇ

İSİFAM
İSTANBUL ÜNİVERSİTESİ
İSLAM İKTİSADI ve FİNANSI UYGULAMA ve
ARAŞTIRMA MERKEZİ

İSTANBUL, 2018

İSİFAM Yayınları, Yayın No: 2
İslam İktisadında Ahlâk ve Adalet

Çevirenler

Prof.Dr. Mehmet SARAÇ
Prof.Dr. Hasan VERGİL
Doç.Dr. Murat USTAOĞLU
Melih OKTAY
Zehra Betül USTAOĞLU

Yayın Sponsoru

Türkiye Katılım Bankaları Birliği

Tasarım ve Grafik Uygulama

Serdar Canlı

Çevirilen Metin

Morality and Justice in Islamic Economics and Finance

Author: Muhammad Umer Chapra, **Publisher:** Edward Elgar Publishing Ltd. ,
Year of Publication: 2014. Number of pages: 288 (hardback). **Reviewer:** Dr.
Abdelkader Chachi

Baskı

Mavi Ofset
Tel: +90 212 549 25 30
www.maviofset.com

İletişim Adresi

Adres: Seyyid Hasan Paşa Medresesi
Kimyager Derviş Paşa Sk. No:16,
34134 Beyazıt/İSTANBUL
Tel: +90 212 440 00 00 - 16105
E-Posta: isifam@istanbul.edu.tr
islamiktisadi.istanbul.edu.tr

İSTANBUL ÜNİVERSİTESİ
İSLAM İKTİSADI ve
FİNANSİ UYGULAMA ve
ARAŞTIRMA MERKEZİ

TÜRKİYE
KATILIM
BANKALARI
BİRLİĞİ
"Türkiye katılımla güçleniyor"

İÇİNDEKİLER

ÖNSÖZ	5
SUNUŞ	9
GİRİŞ	11
İSLAM İKTİSADI	22
1. İslam İktisadı Bir Gereklilik mi?	23
2. İslam İktisadı: Nedir ve Nasıl Gelişmiştir?	43
3. Ahlak ve İktisat: İslami Zorunluluk	63
4. İbn Haldun'un Kalkınma Teorisi: Bugünün Müslüman Dünyasındaki Düşük Performansı Açıklamaya Yardımcı Olur mu?	83
İSLAMİ FİNANS	114
5. Faiz Karşıtı Argümanlar Yeterince İkna Edici mi?	115
6. İslami Finansta Yenilik ve Özgünlük	135
7. İslami Finansın Karşısındaki Zorluklar	159
8. Küresel Finansal Kriz: İslami Finans Işığında Küresel Finans Sisteminde Reform İçin Bazı Tavsiyeler	193

ÖNSÖZ

ÇEVİREN: MEHMET SARAÇ

İnsanlık etkin çözüm gerektiren birçok ciddi sorunla karşı karşıyadır. Adaletsizliğin yaygınlığı ve finansal krizlerin oluşma sıklığı bu sorunların en önemlilerinden iki tanesidir. Her ne kadar adaletsizliği ortadan kaldırmak, ayrıca krizlerin tekrarlamaması ve etkisini azaltmak için dünyada ve bilhassa gelişmiş ülkelerde ciddi bir çaba gösterilse de, hem adaletsizlik ve hem de finansal krizler her yerde farklı biçimlerde ve değişik ölçülerde var olmaya devam etmektedir. Bu da çok geniş insan kitlelerini, bilhassa kıt imkânlarla yaşayanları sefalete sürüklemektedir. İnsanlar ekonomik ve finansal istikrarsızlık, işsizlik ve fakirlikten acı çekmeye devam etmekte, ihtiyaçlarını yeterince karşılayamamaktadırlar.

Adaletsizliğin ve finansal krizlerin elbette birtakım sebepleri vardır. Bu kitabın amacı tüm bu sebeplerin ayrıntısına girmek değildir. Ancak en önemli sebeplerden iki tanesi kredi hacminin aşırı miktarda büyümesi ve bunun adaletsiz biçimde dağılımıdır. Her ne kadar finansal sistemin dayanıklılığını, etkinliğini ve istikrarını artırmak için önemli ölçüde çaba sarfedilmiş ve sarfedilmekte olsa da, dikkatler hala yeterince onu daha adil bir hale getirme ihtiyacına yöneltilmiş değildir. Finansal kurumların toplumun tüm kesimlerinden sağladığı geniş kaynak havuzundan verdiği krediler yine toplumun tüm kesimlerinin menfaatine adilane biçimde hizmet etmediği sürece 'adil' bir toplum rüyası gerçekleşmeyecektir.

Bu durum, sadece krizlerin sıklığının ve şiddetinin nasıl azaltılacağı değil, aynı zamanda finansal sistemin nasıl daha adil bir hale getirileceği sorusunu önümüze koyuyor. Bu kitap, bu sorunun cevaplanması yönünde mütevazı bir girişimdir. Kitap, bir 'Giriş' kısmı ile birlikte, çoğu uluslararası muteber dergilerde yayınlanmış olan sekiz makalemten oluşuyor. Bunlardan dördü İslam iktisadı, diğer dört tanesi ise İslami finans üzerinedir. Bunların bir arada olmasıyla yapacağı etki, muhtemelen her birinin tek başına yapacağı etkiden daha fazla olacaktır.

Bankalar kâr amaçlı kuruluşlardır, ancak sermayeleri nispeten küçüktür. Onların temel kaynağı geniş bir kitleden topladıkları mevduattır. Bununla birlikte, bankaların bu kaynakları kullanarak para kazanacakları birçok alan vardır. Bu kaynakların bankalar tarafından nasıl kullanılacağı, toplumun özlemine duyduğu hedeflerin gerçekleşmesinde önemli bir rol oynar ki bu hedeflerin içinde sadece finansal krizlerin sıklığı ve şiddetinin azaltılması ve üretimde ve istihdamda büyüme değil, ama aynı zamanda toplumda daha fazla adaletin temin edilmesi yer alır. Makul bir miktarda kâr edilmesi mecburen bankaların birincil amaçlarından biri olsa da, içinde buldukları toplumun hedeflerini gerçekleştirmek de onların kararlarında önemli bir ağırlığa sahip olmalıdır. Onların bu kaynakları değerlendirdikleri birçok alan aşağı yukarı aynı düzeyde kârlı olmasına rağmen, sadece bazıları toplumun hedeflerini gerçekleştirmede daha etkin bir katkı yapabilir.

Dolayısıyla buradaki esas soru, bu alanlardan hangisinin öncelik taşınması gerektiğidir. Toplumsal açıdan daha kabul edilebilir bir seçenek belki banka kaynaklarının sadece finansal istikrarı desteklemeyi ve makul orandaki ekonomik gelişmeyi değil, ama aynı zamanda toplumda daha fazla adaleti sağlayacak yollar olabilir. Adaletin sağlanması banka kaynaklarının kullanımında önemli bir ağırlık taşımadığı sürece, açlığın, yoksulluğun, işsizliğin ve hatta hastalıkların ortadan kaldırılması yönünde belki de anlamlı bir katkı yapmak mümkün olmayacaktır. Her ne kadar bu amaç hep var olageldiyse de, özellikle 17 Eylül 2011'de New York'daki 'Wall Street İşgal Hareketiyle' görünür hale gelen toplumsal tansiyondan sonra kritik önem kazanmıştır. Bu olay, dünyada barışın ve sosyal ahengin sağlanmasında adaletin ne kadar zorunlu olduğu gerçeğini daha da açıkça göstermiştir. Bu nedenle, adaletin gerçekleştirilmesi bütün kurumların olduğu kadar finansal sistemin de en önemli meselesi olmalıdır.

Ancak finansal sistemin bu amacı gerçekleştirme yönünde hareket etmediği görülmektedir. Bu sistem, geniş bir toplum kesiminden topladığı kaynakları, nispeten çok daha dar bir kesime aktarmak suretiyle ekonomik adaletsizliği desteklemektedir. Eğer kredi geniş kesimlerin istifadesi için sağlanmış olsa, bu kabul edilebilir. Ancak durum pek de böyle değildir. Milyonlarca insanın daha rahat ve üretken bir hayat sürmesi için gerekli mal ve hizmetlerin üretimi için kaynak bulunamazken, finansal sistem hisse, emtia ve dövizde spekülasyon, kitle imha silahı üretimi, lüks mallar ve zenginlerin kullandığı statü sembolleri, pornografik malzemeler gibi alanlara kaynak aktarmaktadır.

Bankaların makul ölçüde kâr etme çabasına kimse itiraz etmez, ancak bu çaba adaleti sağlama ve toplumun insani hedefleri gerçekleştirme çerçevesinde gösterilmelidir. Bu beklentinin arkasındaki mantık şudur: madem banka kaynağını nüfusun geniş bir kesiminden sağlıyor, o halde bu kaynakları yine nüfusun geniş bir kesiminin menfaatine hizmet edecek biçimde kullanmasını beklemek son derece de adildir. Bu, 'bankanın, kaynaklarını mutlaka çok sayıda insana plase etmesi gerekir' anlamına gelmez. Burada anlatılmak istenen şudur: kaynaklar etkin biçimde, örneğin istihdam ve iş kurma imkânlarını genişletmek, ihtiyaç duyulan mal ve hizmet arzını artırmak gibi genel refah düzeyini artıran ekonomik gelişmeyi sağlamak suretiyle daha çok insanın menfaatine hizmet edecek şekilde kullanılmalıdır.

Ne yazık ki bugün bunu göremiyoruz. Finansal sistemin sağladığı kaynaklar insanların ihtiyaçlarının karşılanmasını, istihdamın ve iş kurma imkânlarının artırılmasını ve toplumun ekonomik sorunlarının çözümünü yeterince düşünmeden, genellikle varlıklı bireylerin, firmaların ve devletlerin küçük bir kesimine sunulmaktadır. Sistemin öncelikli düşüncesi, toplumun hakikî ihtiyaçlarını karşılama konusunda

yeterince çaba sarfetmeden para kazanmaktır. Bunun sonucunda, iş imkânlarını genişletme, konut, eğitim, uzaktan eğitim ve diğer temel tüketim ve yatırım mal ve hizmetlerinin finansmanı konusunda yeterince kaynak sunulamamaktadır.

Bu durum, finansal sistemde toplumun kendi problemlerini çözebilmesini ve insani amaçlarını gerçekleştirmesini sağlayacak biçimde reform yapma ihtiyacını açıkça vurgulamaktadır. Meseleyi daha da açık bir şekilde izah etmek için şu örnek verilebilir: diyelim ki bir bankacının önüne, kredibilitesi eşit düzeyde iki kişinin kredi talebi gelmiş olsun. Bir tanesi lüks bir yat almak isteyen golf arkadaşı, diğeri ise okul çocukları için ders kitabı ve hastaneler için tıbbî malzeme ithal etmek isteyen bir işadamdır. Şayet kaynaklar kısıtlıysa, bunlardan hangisine öncelik verilmelidir: bankacının golf arkadaşına mı, yoksa okul ve hastanelere mi?

İslami finansal sistemin vizyonu, bankacılık dâhil insanın tüm faaliyetlerini, Kur'an'da tasavvur edildiği gibi (21:107) insanlık için 'rahmet'e dönüştürmek olmalıdır. Bu, finansal sistemi 'İslamileştirme'den anlaşılan şeyin, toplumun ciddi sorunlarının çözümü ve önemli hedeflerinin gerçekleştirilmesi yönünde hiçbir değerli katkı yapmadan, sadece konvansiyonel finansal sistemde 'faiz' yerine 'kârpayı'nın konması yoluyla bazı kozmetik değişiklikler yapmak olduğu şeklindeki düşüncenin reddiyesidir.

Bu kitap öncelikle, bu ihtiyacın bankaları bir yardım kuruluşuna dönüştürmeksizin nasıl karşılanacağını göstermeyi amaçlıyor. Kitap bir giriş ve çoğu uluslararası saygın dergide yayınlanmış olan sekiz makaleden oluşuyor. Yazarın kendi makalelerini kendi kitabında yayınlaması için bir izin gerekmesi de, bunların çoğu için tekrar yayın izni almaya gayret ettim ve aldım. Bu hususta makalelerimi daha önce dergilerinde yayınlayan Profesör Robert Whaples, Profesör Suzy Howell, Profesör Morris Altman, Profesör Kosugi Yasushi ve Profesör Kabir Hassan'a, o makalelerimi bu kitapta yayınlamama izin verdikleri için müteşekkirim. Ayrıca Iqbal Khan'a, daha önce Harvard Üniversitesi Hukuk Fakültesinin İslami Finans projesi tarafından yayınlanan bir makale için izin almama yardım eden Dr. Nazım Ali'ye de teşekkür ederim.

Ayrıca İslam Kalkınma Bankası (IDB) başkanı Dr. Ahmed Muhammed Ali'ye, IDB başkan yardımcıları Dr. Abdulaziz El-Hinaî ve Dr. Ahmet Tıktık'a, İslam Araştırma ve Eğitim Enstitüsü (IRTİ) müdürü Azmi Ömer'e, bu makaleleri yazmam ve yayınlamamda cömertçe sağladıkları teşvik ve desteklerden dolayı minnettarım. Eşim Hayrünisa'ya, evin içinde benim yapmam gereken bazı işleri bile üstlenme konusundaki yardımlarından dolayı müteşekkirim. Nihayet uzun süre boyunca benim resmi işlerimdeki sekreteryaya hizmeti yanında, ayrıca bu kitabı tamamlamadaki yardımlarından dolayı Şeyh Muhammed Raşid'e de büyük bir teşekkür borçluyum.

SUNUŞ

Katılım bankacılığı, tasarruflarını faizsiz esasa göre değerlendirmek isteyen tasarruf sahipleri ile finansman ihtiyaçlarını yine aynı esasa göre sağlamak isteyen iş sahipleri ve girişimciler için mevcut boşluğu dolduran sektör olarak doğmuştur. Bu sektör, hem ülkedeki âtil kaynakların ekonomimize kazandırılmasını sağlamış hem de bankacılığın asli görevi olan fon toplama ve kullandırma işlevlerinde geliştirdiği yeni ürünlerle sektörün çeşitlilik ve derinliğini artırmıştır. Fon toplamada kâr ve zarara katılma yöntemi bilançonun pasif tarafında yönetime esneklik kazandırırken, aktif tarafında ise finansmanın mutlaka bir proje veya satın alma işlemi ile ilişkilendirilmesi, fonun belge karşılığında kullandırılması ve geri ödemelerin müşterilerin nakit akımına göre belirlenmesi gibi kurullarla emniyetli bir yapının oluşmasını sağlamaktadır. Bu esnek ve emniyetli bilanço yapısı, gerek 1997 uzak doğu krizinde, gerek Ülkemizde yaşanan 2001 krizinde, gerekse 2008’de yaşamış olduğumuz global krizde, kendisini sağlıklı ve sağlam bankacılık şeklinde göstermiş ve bunun sonucunda bu tür bankacılık bütün dünyanın ilgisini ve takdirini kazanmıştır.

Elinizdeki eser Türkiye Katılım Bankaları Birliği ile İstanbul Üniversitesi İslam İktisadı ve Finansı Uygulama ve Araştırma Merkezi’nin ortaklıklarıyla başlatılan ve İslami Finans alanında yabancı dilde yayınlanmış 20 temel eserin Türkçeye çevrilmesini kapsayan projemizin ilk eseridir. İslam İktisadının var oluş amacının, gerekliliğinin, ahlâk ve iktisat ilişkisinin ve 2008 krizinin derinlemesine ele alındığı eser yazar Muhammad Umer Chapra’nın 8 farklı makalesinden oluşmaktadır.

Kitabın katılım bankacılığının daha iyi ve doğru anlaşılmasına vesile olmasını diler, hayırlı uğurlu olmasını temenni ederiz.

OSMAN AKYÜZ

TKBB GENEL SEKRETERİ

GİRİŞ

ÇEVİREN: MELİH OKTAY

Biz ise, istiyorduk ki yeryüzünde ezilmekte olanlara lütufta bulunalım, onları önderler yapalım ve onları varisler kılalım. (Kur'an, 28:5)

Andolsun, biz elçilerimizi açık mucizelerle gönderdik ve beraberlerinde kitabı ve mizanı (ölçüyü) indirdik ki, insanlar adaleti yerine getirsinler. Kendisinde müthiş bir güç ve insanlar için birçok faydalar bulunan demiri yarattık (ki insanlar ondan yararlansınlar). Allah da kendisine ve Resûllerine gayba inanarak yardım edecekleri bilsin. Şüphesiz Allah kuvvetlidir, mutlak güç sahibidir. (57:25)

İman edip de imanlarına zulmü (şirki) bulaştırmayanlar var ya; işte güven onların hakkıdır. Doğru yolu bulmuş olanlar da onlardır. (6:82)

İSLAM'IN VİZYONU

İslam'ın bu dünyadaki öncelikli vizyonu Kur'an'da da açıkça ifade edildiği üzere "âlemlere rahmet"⁽¹⁾ (21:107) olmaktadır. Birçok ayette -üçü yukarıda aktarılmıştır- Kur'an'ın bu vizyonunun farklı cihetleri ortaya konmuştur. Bu ayetlerde sadece adaletin sağlanmasının ve zulmün ortadan kaldırılmasının zorunluluğu vurgulanmaz; ayrıca mazlumların da durumunun düzeltilerek daha üretken bir yaşam sürmeleri ve böylelikle önderler ve onların varisleri olarak dünya hayatında sağlam bir yer edinmeleri vurgulanır. Bunun böyle olması sadece içtimai uyumu ve yeryüzünde uzun soluklu bir barışı temin etmek için değil aynı zamanda İslam'ın diğer üç temel ilkesinin de hakkının verilmesi için gereklidir.

Bu üç ilkedeki biri, insanların ırkı, serveti, makamı, cinsiyeti, yaşı veya ulusu ne olursa olsun tek bir ilah tarafından yaratılmaları ve hepsinin Âdem ile Havva'nın çocukları olması bakımından insanlık ailesinin

üyeyi (tek bir ümmet) olduğudur. (Kur'an 2:213 ve 10:19) Dolayısıyla insanlar birbirlerinin kardeşleridir ve birbirlerine adilce ve şefkatle hiçbir ayırım yapmadan davranmalıdırlar. İkincisi ise, yeryüzünde Allah'ın halifesi olmalarıdır (2:30) Tüm âlemlerin yaratıcısının halifesi olmak hiç şüphesiz büyük bir şereftir fakat beraberinde muazzam bir sorumluluğu da getirir. Artık onlar, sadece kendilerine değil tüm herkese, hayvanlara, kuşlara, böceklerle ve tüm âlemlere bir 'rahmet' olma gibi öncelikli görevlerini yerine getirmek ile mükelleftir. Üçüncü ilke ise insanların ellerindeki kaynakların kendilerine ait olmadığıdır; fakat yaratıcıları Allah'ın verdiği bir emanettir (57:7) ki insanlar emaneti yukarıdaki Kur'an ayetinin ifade ettiği gibi (28:5-6) insanlık ailesinin tüm üyelerinin refahı -özellikle mazlumların- adına geliştirsinsinler ve verimli ve adil bir şekilde kullansınlar. Finans sistemi de bundan müstesna değildir. Finans sistemi de emrindeki kaynakları sadece bir avuç seçilmişin (şimdilerde buna üstteki yüzde bir diyorlar) refahı için değil tüm insanların refahının gerçekleşmesi adına kullanmak suretiyle bir 'rahmet' olmalıdır.

Müslümanların Bu Vizyonu Gerçekleştirememesi

Ne var ki, şimdilerde Müslüman ülkeler İslam'ın bu vizyonunu yansıtamıyorlar. Yoksulluk ve işsizliğin yanı sıra çok fazla derecede sömürü ile gelir ve servet eşitsizlikleri bulunmakta. En basit ihtiyaçlar bile karşılanamamaktadır.⁽²⁾ Birçok İslami değer ise genellikle ihlal edilmektedir- özellikle siyasi elit, zengin ve güçlü kesim tarafından. Buna bağlı olarak da çoğu insanın refahı ama özellikle yoksul ve çaresizlerinki gerçekleşmiyor. Dolayısıyla Müslümanlar kendileri için bile bir rahmet olamamakta- bırakın Kur'an'ın öngördüğü tüm insanlık için bir rahmet olma vizyonunu. Peki, bu hayal kırıcı performansın sebebi ne olabilir?

Süregelen durumu açıklamaya yardımcı olabilecek birçok ahlaki, sosyo-ekonomik, siyasi ve tarihi etkenler vardır.⁽³⁾ Dolayısıyla sadece iktisadi değişkenler üzerine odaklanmak yeterli olmayacaktır. Şümulü bir kalkınma politikası izlemek elzemdir ve bu kalkınma sadece toplam üretim seviyesini arttırmaya odaklanmayıp ahlaki, ilmi, sosyo-ekonomik ve siyasi yaşamın tüm alakalı yönlerini biraraya getirmelidir. Bu politika kalkınmanın faydalarının dağıtımını dâhil tüm farklı unsurlarını da hesaba katmalıdır.⁽⁴⁾ Ayrıca da sadece kalkınmanın farklı bileşenlerini değil onun faydalarının dağıtımını ve paylaşımını da gözetmelidir. Öncelikli hedeflerden biri yeterli iş imkânı ve serbest çalışma fırsatları sağlamaktır; özellikle de gençler için zira genç işsizliği onların gelecekle ilgili hayallerini yıkar ve bu da ciddi bir içtimai fesada ve siyasi istikrarsızlığa neden olabilir. Böylesine şümulü bir kalkınmanın yokluğunda ise, önemli bir İslami hedef olan, manevi yükseliş, sosyo-ekonomik adalet, ahlaki ve maddi eğitimin yayılması, teknolojik ilerleme, iyi yönetim ve ailevi ve içtimai bütünlük vesilesiyle ulaşılabilecek olan insanlığın refahı (felah) idealini de gerçeğe dönüştürmek mümkün olmayacaktır.

Asırlardır süren düşüş, uygun bir eğitimin eksikliği, siyasi gayrimeşruluk, kaynakların kötü kullanımı, yabancı güçlerin işgali ve hikmetsiz politikaların neticesinde İslami vizyon gerçekleşemedi. Sonuç olarak da İslami öğretilerde tavsiye edilen ailevi ve içtimai bütünlük ve birlik ve tüm herkesin ihtiyaçlarının karşılanması ideallerine erişmek mümkün olmadı. Bunların yanı sıra suçla birlikte ahlaki yozlaşma ve içtimai huzursuzluk genelde artarak devam etti.

İnatla devam edegelen yüksek yoksulluk oranları, işsizlik ve göze batacak derecede zengin ve yoksulların yaşam standartlarındaki farklılık insanlık namına sadece bir utanç damgası olmakla kalmaz

ayrıca çoğu Müslüman ülkenin yanısıra diğerlerine göre daha zengin ekonomilerde bile zaten süregelen içtimai memnuniyetsizlik ve huzursuzluğu kötüleştirmenin kesin yollarından biridir. Artan içtimai memnuniyetsizliğin bir tezahürü de 17 Eylül 2001'de New York'ta başlayıp yoksulluğu, yüksek işsizlik oranlarını, ailenin parçalanmasını ve sosyal ve ekonomik eşitsizliği protesto eden 'Wall Street'i İşgal Et Hareketi'dir. Bu sorunların aynı zamanda dünyadaki farklı ülkelerde de devam etmesi sorunun ne kadar vahim olduğunu da ortaya koyuyor. Eğer şümulü bir ahlaki, içtimai, ilmi, iktisadi ve siyasi reform olmaz, muhtaçların ve işsizlerin durumu ciddi bir iyileşme göstermezse, şimdiye kadar barışçıl bir şekilde devam eden bu Hareket şiddet içeren bir eyleme dönüşme riskini taşımaktadır.

ADALETİN KRİTİK ÖNEMİ

'İşgal' hareketi dolayısıyla dünyada çoğu Müslüman ülke dâhil birçok ülkede yaygın olan içtimai ve iktisadi adaletsizliği de gözler önüne seriyor ki Kur'an da üzerine basa basa ve kesin surette bir toplumda adaletin kritik önemini vurgulamaktadır. Dolayısıyla, Allah'ın elçilerinin ana görevi yeryüzündeki adaleti temin etmektir. (Kur'an 57:25). Adaletin yokluğu Kur'an'a göre düşüşün ve çözülmenin ana nedenlerinden biridir. (20:111) Kur'an, eğer halkın inancı adaletsizliklerden dolayı zaafa uğramışsa o toplumda huzur ve uyumu sürdürmenin imkânı olmayacağı hususunda uyarılmaktadır. Bu ve birçok Kur'an ayeti dolayısıyla açıkça ve üzerine basa basa mutlak ve kayıtsız şartsız ahlaki yükümlülüğü ortaya koyar: Adalet hakiki bir Müslüman toplumun şiarı olmalıdır ve eğer adalet hayatın tüm farklı cihetlerinde gerçekleşmezse o halde Müslüman bir toplumun İslam'ın değerler sistemini tam olarak yansıtmaması mümkün olmayacaktır.⁽⁵⁾

Kur'an'ın bu mesajı Peygamber'in (sav) Sünnetine de yansımaktadır. Peygamber adaletin yokluğunu ahiretteki 'mutlak karanlıkla' eş değerde görür.⁽⁶⁾ Ahiretteki karanlık yeryüzünde adaletsizlikle ortaya çıkan karanlığın yansımından başka bir şey değildir ki bu sadece etkilediği fertleri perişan etmemekle aynı zamanda içtimai çatışma, gerilim ve suçları da arttırmaktadır. Bütün bunlar ise İslam'ın kardeşlik ve birliği ilkelerini bozmaktadır (3:103-105) ve sonuç olarak kalkınmayı yaralamakta, yoksulluğu kalıcı kılmakta ve beşerî sorunları daha da kötüleştirmektedir. Tüm bunların neticesinde ise adaletsizlik daha bir yerleşik hale gelmekte ve her insanın ihtiyaçları yeterince karşılanamamaktadır.

Kur'an ve Sünnet'in bu kesin buyruğu tarih boyunca neredeyse tüm Müslüman âlimlerin yazılarına da aksetmiştir. Mesela Maverdi (ö.1058) şunu ileri sürmüştür: "Dünyayı ve insanların vicdanını adaletsizlikten daha hızlı yok eden başka bir şey yoktur"⁽⁷⁾. İbn Teymiyye (ö.1328) ise şöyle demiştir: "Adaletsizliğe kesinlikle müsaade edilemez ve bu kişinin Müslüman olması veya olmaması durumu değiştirmez, hatta zalim biri olsa bile."⁽⁸⁾ İbn Haldun (ö.1406) ise tüm tarih felsefesini, uygarlığın yükselişi ve düşüşünde adaletin rolünün çevresinde örmüş ve adalet olmadan bir toplumun kalkınmasının mümkün olmadığını kesin surette belirtmiştir.⁽⁹⁾ Bu gerçek ayrıca neredeyse tüm modern iliminsanlarının yazılarında da vurgulanır.

Adaletin Sağlanmasında Finansal Sistemin Rolü

Adaletin İslami dünya görüşündeki kritik öneminden dolayı onun Müslüman toplumlarda yaygınlaştırılmasını temin etmek için her türlü çaba gösterilmelidir, eğer içtimai barış ve uyum ile sürdürülebilir bir kalkınma arzu ediliyorsa. Dolayısıyla bunun gerçekleşmesi yolunda katkıda bulunmak, Müslüman bir cemiyetin hükümeti, toplumu ve ekonomisinin tüm sektörlerinin üzerine düşen ahlaki yükümlülüktür.

Bankaların özellikle adaleti sağlamada ciddi bir rolleri vardır. Onlar geniş bir halk kitesinden gelen kaynakları hareket geçirmektedirler ve adaletin talep ettiği ise bu kaynakların faydasının tüm topluma yayılacak bir şekilde istihdam edilmesidir. Lakin onlar henüz bu talebe tam bir karşılık verememişlerdir. Hatta istemsiz olarak kaynakları geniş bir toplum tabanından alıp sadece yüksek servete sahip bir azınlığın hizmetine vermek suretiyle eşitsizliği daha da kötüleştirmişlerdir. Bu ifadeyle bankaların krediyi mutlaka mudilerin sayısı kadar geniş bir tabana yayması gereklidir demek istemiyoruz. Zaten böyle bir şey çok riskli olmasının yanısıra pek uygulanabilir de değildir. Ancak onlardan beklenen bu kaynakları, toplumun geniş bir tabanının doğrudan veya dolaylı olarak aşağıdaki yollar vasıtasıyla istifade edebileceği şekilde borç vererek ve yatırımlar yaparak kullanmalarıdır:

1. İstihdam ve serbest çalışma imkânlarının temin edilmesi
2. Orta ve küçük ölçekli işletmelerin mümkün olduğunca desteklenmesi
3. İhtiyaçları karşılayan malların üretimi ile yatırım malları ve hizmetlerinin genişletilmesi
4. Yoksul ve zenginin gelirleri arasındaki uçurumun azaltılması
5. Enflasyon baskılarının, kredinin spekülâtif amaçlar yerine verimli alanlarda kullanılmak üzere verilmesi ve kullanması yoluyla asgariye düşürülmesi

Buna karşın dünyadaki genel kanı -yukarıda da belirtildiği üzere- bankalar tarafından geniş bir kitleden alınarak harekete geçirilen kaynakların, adalet ve iş fırsatlarını genişletecek ve gelir dağılımını düzeltmenin yanısıra temel ihtiyaçları giderecek adaletli bir kalkınmaya yapacağı etki hesaba katılmadan yüksek servete sahip bir azınlığa doğru aktığıdır. Her ne kadar banka kredisi iyi ve yapıcı çok şeyin meydana gelmesini sağladıysa da aynı zamanda gösterişçi tüketime, imkânlarının ötesinde yaşamaya ve neredeyse her ülkede gelir ve servet eşitsizliklerinin daha da kötüleşmesine neden oldu. İşte bu, müterakki vergilendirme ve birçok hükümetin refah politikası izlemesine rağmen gelir dağılımının çoğu ülkede gelişmemesi ve tüm insanların ihtiyaçlarının yeterince giderilememesinin en önemli nedenlerinden birisidir.

ABD’de toplam kredinin büyük bir bölümü finansal olmayan, hem eyalet hem de ülke çapında ciddi bir siyasi güce sahip büyük şirketlere gitmektedir.⁽¹⁰⁾ 1960’ların sonunda ve 1970lerin başlarında yayınlanan Patnam Raporu ve Sermaye Piyasası Kurumu (SEC) Raporu da aynı sonuçlara varmıştı.⁽¹¹⁾ Her ne kadar finansal kurumlar, sermaye sağladıkları finansal olmayan kurumların üzerindeki ciddi nüfuzlarını genelde kabul etmese de, Kotz’un gözlemine katılmamak elde değildir: “Tarihi tecrübe gösteriyor ki bu tip iddiaları görüldüğü gibi kabul etmek mümkün değildir.”⁽¹²⁾ Ve birisinin bu durumun değiştiğine inanması için herhangi bir işaret de bulunmamaktadır henüz.

Bu durum, büyük ihtimalle birçok Müslüman ve diğer kalkınmakta olan ülkelerde, zayıf demokratik kurumlar, daha fazla siyasi yozlaşma ve yolsuzluk, bankaların ekonomideki rollerine dair vizyonsuzluk ve bankalar için etkisiz bir düzenleyici ve denetleyici bir yapıdan dolayı çok daha vahimdir. Mesela, 2002’de Pakistan’da banka kredilerinin yüzde 77.6’sı toplam kredi kullananların yüzde 1’den daha azına gitti, hâlbuki büyük mudilerin toplam mevduatlardaki payı sadece 24.8’tü. Yani küçük kredi müşterileri küçük mudilerin bankaya yatırdıkları miktara göre çok daha az miktarda borç alabildiler. Bu durum millileştirilen bankalarda çok daha kötüdür zira burada siyasi bağlantıları olan ve nüfuzlu kredi müş-

terilerinin borçları bile silinebilmektedir.⁽¹³⁾ Böylesine bir adaletsizlik dünyada neredeyse her ülkede yaygınlaşma eğilimindedir – özellikle finansal kurumlar için düzenleyici ve denetleyici yapının yeterli olmadığı ve siyasi sistemin kayırmacılığı teşvik ettiği ülkelerde daha da fazladır.

Kredi dağıtımındaki bu denli bir eşitsizliğin sonucunda gelecekte gelir eşitsizliğinin düşmesi değil devam etmesi beklenir elbet. Ve bu sonuç tüm toplumların ve özellikle de İslam'ın sosyo-ekonomik hedefleri ile ciddi bir şekilde uyumsuzluk içindedir. Her ne kadar Basel Bankacılık Denetim Komitesi, dünyadaki bankaların denetim kalitesinin geliştirilmesi üzerine değerli tavsiyelerde bulunmakta ve bunlar finansal sistemi güçlendirdiyse de finansal sistemde daha fazla adaletin sağlanması buyrukları arasında yer almadı. Dolayısıyla finansal sistemi güçlendirme çabasının yanısıra, evrensel kabul görmüş olan daha fazla adalet sağlanması hedefi ile uyumlu olarak kredilerin dağıtımı üzerine de etkili bir strateji geliştirmek zorunludur.

Finansal Sistem Adaletin Sağlanmasına Nasıl Yardımcı Olabilir?

Bu noktada şöyle bir soru karşımıza çıkıyor: Finansal sistem toplumda adaletin gerçekleşmesini nasıl sağlayabilir? Bunun için ille de kredilerin, mudilerin sayısı kadar geniş bir tabana yayılması gerekmektedir. Lakin geniş bir kitle tarafından toplanan kaynaklar bankalar tarafından öyle bir şekilde kullanılmalıdır ki yine geniş bir kitlenin çıkarına hizmet etmelidir. Bunun olabilmesi için ise bankaların kredi verirken ve yatırım yaparken toplumun genel refahını daha da ileri götürecek bir kalkınmaya yardım edecek -yani istihdamı ve serbest çalışma, müteşebbisliği arttıracak, zorunlu ve gerekli ihtiyaçları gidecek üretimi ve yatırım mal ve hizmetlerini arttıracak- bir şekilde olması gerekir.

Bankaların toplumun geniş bir tabanından elde ettiği kaynakları öncelikle zengin bir azınlığın çıkarlarına hizmet ettirmesi ve onları daha da zenginleştirmesinin ve bunu yaparken istihdamı ve serbest çalışma imkânları genişletme, adaletli bir kalkınmayı sağlama gibi hedeflere ciddi bir katkı yapmaması için hiçbir haklı gerekçesi yok gibi gözükmektedir. Kredi hiçbir durumda spekülasyon amacıyla ve emtia, hisse ve döviz üzerinde kumar oynamak veya zaruri malları istifleyerek suni bir kıtlık oluşturmak ve fiyatları yükseltmek üzere dağıtılmamalıdır. Eğer bankalar ellerindeki kaynakları kendilerinden beklenen toplumun genel refahını sağlama hedefine doğru yöneltmezlerse bu kâinatı yaratanın tüm insanlar için dilediği 'rahmet' olamazlar. Yeterli istihdamın ve serbest çalışma imkânlarının yokluğu ise sadece yoksulluğu daha da kötüleştirecektir ki bu yetersizlik/yeteneksizlik, umutsuzluk ve hatta suçu doğuracaktır. Peygamber(sav) haklı olarak yoksulluğun insanı inançsızlığa itebileceği konusunda uyarıda bulunmuştur.⁽¹⁴⁾ Dolayısıyla, yoksulluğun ortadan kaldırılması, her ferdin temel ihtiyaçlarının karşılanması ve herkesin yetenekleri ve çalışma istekleri ile uyumlu olarak istihdam ile serbest çalışma imkânlarının genişletilmesi tüm ülkelerdeki kamu politikasının ana hedefleri arasında olmalıdır. Finansal sistem de bundan müstesna değildir.

Finansal sistem bu hedeflerin gerçekleşmesine yardımcı olabilmek için elinden gelen en iyisini denemelidir. Bunun nedeni ise, yoksulluğun devam etmesi halinde birçok insan dilenmek zorunda kalabilir ve bu, halife olarak yaratılan insanın izzetinin çiğnenmesi demektir. Dilencilik hemen hemen tüm toplumlar tarafından kınanmış, İslam'da ise yasaklanmıştır- elbette bazı imkânsızlıklar nedeniyle kazanç sağlayamayanlar müstesna.⁽¹⁵⁾ Dolayısıyla her toplumun vizyonunun vazgeçilmez bir parçası, her insanın hem kendine hem de ailesine bakacak şekilde bir gelir elde etmesidir.⁽¹⁶⁾ Bunun tek istisnası ise

bir özür, bir engel yüzünden kazanç sağlamaktan alıkoyulanlardır. Böyle insanlar için ise sosyal bir güvence oluşturulmalıdır ki dilenmek zorunda kalmassınlar. Refah odaklı bazı toplumlar bunu gerçekleştirmişlerdir. Müslüman dünyanın bunu yapamaması için hiçbir sebep yoktur, yeter ki siyasi irade istesin, bu amaca ulaşmak için doğru politikalar takip edilsin ve zengin kesim mülkünü gerçek sahibi Allah tarafından kendilerine emanet edilen serveti ihtiyacı olanlara vermek gibi bir yükümlülükleri olduğunun farkına varsın.

İslam fıkında meşhur bir hukuki ilkeye göre 'Bir farzi gerçekleştirmek için gerekli olan şeyleri yapmak da farzdır'.⁽¹⁷⁾ İnsanların talep edilen bir yeteneğe sahip olmadan gelir sağlamları mümkün olmadığından dolayı Peygamber (sav) Müslümanların uygun bir mesleği öğrenmelerini buyurmuştur ki böylece saygın bir hayata sahip olabilsinler.⁽¹⁸⁾ Buna rağmen işsizlik diğer toplumlarda olduğu gibi Müslüman toplumların da en önemli sorunlarından biri haline geldi. Lakin bu problem istihdamı ve serbest çalışma imkânlarını genişletecek ve insanların temel ihtiyaçlarını karşılayacak kalkınma politikalarına başvurmadan çözülemez. Bu yüzden insanların, talep edilen ve ahlaka uygun bir işte istihdam edilmeleri için iş öncesi eğitim gibi yetenek kazandıran destekleri vermeleri ve böyle imkânları genişletecek bir kalkınma politikası takip etmeleri Müslüman toplumun hem kamu hem de özel sektörleri üzerine düşen bir yükümlülüktür. Ancak böyle bir politika takip edilirse imkânı olan ve çalışmak isteyen herkesin uygun bir iş bulabilmesi ve yetenekleri ile paralel olarak dürüstçe bir yaşam sürmesi mümkün olabilir.

Böylece ekonominin finansal kaynaklarının önemli bir bölümünü hareket geçiren bankalara önemli bir rol düşmektedir. Kaynakları öyle kullanmalıdırlar ki istihdamı ve serbest çalışma imkânlarını genişletecek, insanların ihtiyaçlarını karşılayacak ve eşitsizlikleri azaltacak bir kalkınmanın gerçekleşmesine yardımcı olabilsinler. Bu ise ancak ve ancak bankaların toplumlarının insani hedefleri ile uyumlu bir vizyonlarının olması ile mümkündür.

Doğal olarak okuyucuların zihninde neden bankaların böylesine bir sorumluluğu yüklenmeleri gerektiği şeklinde bir soru canlanacaktır. Diğer işletmeler gibi onlar da genel kabul gören rolleri olan tasarruf sahipleri ve yatırımcılar arasında aracılık etmek suretiyle kârlarını azamiye çıkarmaları gerekmez mi? Genel kabule göre böylesine yüksek, soylu hedefler diğer işletmelerin sorumlulukları arasında değildir ve eğer bankalar buna zorlanırsa bu sefer de hissedarların ve diğer çıkar gruplarının hedeflerine ulaşması engellenmiş olacaktır. Bankalara karşı böyle bir tutum (kâr maksimizasyonu beklentisi) uygun gözükmemektedir zira onlar diğer işletmelerden farklıdır. Buna göre, onların öncelikli hedeflerinin herhangi bir aracılık yapmak olmadığına dair birçok sebep sunulabilir. Bilakis onların yapacağı esas aracılık görevi toplumlarının bazı hedeflerine ulaşmasına yardımcı olacak türden aracılıklardır.

Bu nedenlerden ilki, kaynaklarının ağırlıklı bir bölümünün hisse sahiplerinden değil de toplumun geniş bir tabanını oluşturan kesimden gelmesidir. Dolayısıyla onlardan bunu beklemek adildir, öte yandan kabul edilebilir bir miktarda kâr etmelerinin bir zararı olmasa da bunu da toplumun genelinin refahına, çıkarına olacak şekilde gerçekleştirmelidirler. Bunu ise faaliyet gösterdikleri toplumun önemli hedeflerini gerçekleştirmesine yardımcı olarak yapabilirler. Bu hedeflerden bazıları:

1. Toplularının vizyonuna uygun yüksek ama sürdürülebilir bir kalkınma hızı desteklenmelidir;
2. İstihdam ve serbest çalışma imkânları genişletilmelidir;
3. İhtiyaçları karşılayan ürünlerin arzı ile birlikte yatırım ürünleri ve hizmetleri arttırılmalıdır;
4. Servet birkaç elde toplanmamalıdır ve
5. Enflasyonun baskısı asgariye düşürülmelidir.

Eğer bankalar mudilerin kaynaklarını bu hedeflerden uzaklaştıracak şekilde kullanırlarsa bu durumda kendilerine verilmiş emanete ihanet edilmiş olurlar zira onlar toplumun kaynaklarını yine toplumun bütününe yararına olacak şekilde kullanmalıdırlar. Eğer onlar kredileri reel sektör yerine spekülâtif amaçlarla dağıtırlarsa ihanet daha da kötü bir hal alabilir zira böyle bir durumda enflasyon baskısı da oluşacaktır. Dolayısıyla bankalar dışarıdan herhangi bir düzenleyici veya denetliyiçi kontroller gibi bir zorlamaya maruz kalmadan, İslami ve kurumsal sorumluluklarının bir parçası olarak kendi öz iradeleri ile üzerilerine düşen sorumlulukları yerine getirmelidirler. Lakin eğer bunu yapmamakta direnirler ise bu sefer merkez bankası haklı olarak mevcut durumu ikna yoluyla ve eğer gerekirse düzenleme ve denetim yoluyla islah etmelidir.

Diğer işletmelere göre farklı olmasının ikinci sebebi ise bu bankaların kendilerini 'İslami' olarak tanıtmalarıdır ki bu da otomatik olarak onlara *Makasid-ı Seriat* (İslam hukukun nihai amacı) kapsamındaki önemli hedeflerini gerçekleştirme yükümlülüğünü getirir.⁽¹⁹⁾ Bu ise onların sadece kendi kârlarını gözetmelerinin ötesinde İslami sorumlulukları arasında olan, krediyi, toplumun sürdürülebilir bir kalkınmayı gerçekleştirme, istihdam ve serbest çalışma imkânları ile üretici yatırım ve ihtiyaçları karşılamayı arttırma gibi toplumsal hedefleri gerçekleştirmesine yardımcı olacak şekilde dağıtmasını gerekli kılar. Ancak kendilerini 'İslami' olarak etiketlemelerine rağmen samimi olarak bu hedefleri gerçekleştirmeyi denemezler ve spekülasyona, statü sembollerinin tüketimine doğru yönelirler ise ellerindeki emanete ihanet etmiş olurlar. Bilhassa genç nüfusun diğerlerine göre hızla arttığı ve dolayısıyla istihdam ve serbest çalışma imkânlarının genişlemesinin gerektiği toplumlarda özellikle bankaların toplumun bu önemli ihtiyacına karşı gözlerini yummaları kabul edilemez. Toplumun bu ihtiyacını en iyi şekilde karşılamasına yardımcı olmak onların hem İslami hem de kurumsal sorumluluğudur.

Gerçek Dünya Senaryosu

Eldeki veriler, İslami bankaların kendilerinden beklenenler ile uyumlu olarak çalışıp çalışmadıkları konusunda yeterli değildir. Öte yandan toplumun acil bir şekilde adaletli bir kalkınmaya olan ihtiyacı gözardı ediliyor. Bankaların mudilerin sayısı kadar geniş bir kitleye kredi vermesi mümkün olmasa bile kredileri toplumun genelinin kalkınma ihtiyacını- yani istihdamı ve serbest çalışma imkânlarını genişletecek ve aynı zamanda ihtiyaçları gideren ürünlerin arzını ve yatırım malları ve hizmetlerin arzını arttıracak şekilde verilmesi gerekiyor. Bankaların ihmalkârlığı ise birçok ülkede niyetlenilmemiş sonuçlar olan mevcut eşitsizliği ve toplumsal gerilimi daha da kötüleştirmeye yol açmaktadır. Bu şuna benzemektedir: Bilerek veya bilmeyerek küçük çiftliklere giden su yolunu değiştirip büyük çiftliklere akıtıyorsunuz. Büyük çiftlikler daha da büyüüp verimli hale gelirken suya ihtiyacı olan çok sayıda küçük çiftlik bu ihtiyacı için adil bir şekilde payını alamıyor. Kredinin adaletli dağıtımının zorunluluğunun yanısıra kredinin toplumun sürdürülebilir bir kalkınmayı gerçekleştirme, istihdam ve serbest çalışma imkânları ile üretken yatırım ve ihtiyaçları karşılamayı sağlayacak üretken amaçlara öncelikle yönelmesi gerek-

mektedir. İşte ancak böyle bankalar toplumlarının hızlıca adaletli bir şekilde kalkınmalarına değerli bir katkıda bulunmuş olurlar ve böylelikle İslam'ın gerektirdiği gibi bir 'rahmet' olurlar.

Mevzuata göre İslami bankaların gösterişçi tüketim gibi statü sembollerinin tüketimi için kredi vermesinin önünde diğer bankalarda da olduğu gibi bir engel yoktur. Hâlbuki İslami Bankaların daha ziyade toplumun genelinin kalkınma ihtiyacını karşılama yönünde çalışması beklenir. Buna ilaveten, genel olarak uluslararası arenada da kabul gören mudilerin mevduatlarının güvenliğini sağlama ve aynı zamanda finansal sistemin sağlığı ve istikrarını temin etme gibi hedefler de öncelikli amaçları arasında yer almalı ve hiçbir durumda gözardı edilmemelidir.

Hem İslami hem de İslami olmayan bankaların kredilerin verimli ve adil kullanımı vizyonlarındaki genel eksikliğin yanısıra kredinin dağıtımı hususu İslami olmayan bankalarda ilave bir sıkıntı içerir. Bu ise onların risk paylaşımından kaçınmasından dolayı aşırı derece kredi vermeleridir. Aşırı kredi verme finansal krizlerin ana sebeplerinden biri olarak kabul edildiğinden dolayı⁽²⁰⁾, risk paylaşımı bir gereklilik halini almıştır. Sonuç itibarıyla, İslami finans eğer kendi temel ilkelerinden biri olan risk paylaşımı, hem İslami, hem de İslami olmayan bankalarda uygulamaya geçerse uluslararası finans sistemine zengin bir katkı sağlayabilir⁽²¹⁾.

Finansal sistemin içine risk paylaşımını sokma gayreti sistemi hem daha disiplinli hem de daha verimli hale getirecektir. Bunun sebebi ise risk paylaşımının bankaların borç dağıtırken daha dikkatli olması hususunda motive etmesidir. Dolayısıyla hem borç alanların ödeyebileceğinden daha fazla borç verilmesinin önü kesilmiş olur, hem de insanların imkânlarının ötesinde yaşama arzusuna ket vurulur. Ve ayrıca yatırımcı mudileri (ki onlar da artık risk altındadır) bankanın faaliyetlerine daha dikkat etmeleri hususunda motive ederken bankaların daha şeffaf ve daha iyi bir şekilde yönetilmesini teşvik edecektir. Risk paylaşımı dolayısıyla kredinin kalitesini geliştirirken yanısıra bir yandan da bankanın kaynaklarının daha verimli kullanılmasını temin edecektir. İslami finans tarafından finansal sisteme monte edilecek aşırı ve dikkatsiz borç vermeyi sınırlandıracak bu mekanizma finansal sisteme de koca bir lütuf olacaktır ki zaten bu finansal krizlerin ana nedenlerinden biri olarak genel kabul görmektedir.

Sisteme daha fazla disiplinin getirilmesi elbette doğrudan yüksek hacimli kredilerin küçük ve orta büyüklükteki (KOBİ) şirketlere akmasını sağlamayacaktır - elbette böyle olması sistemi daha adil kılacaktır. Nüfusun yüksek ve genç olduğu ve istihdam ve serbest çalışma fırsatlarına olan ihtiyacın çok fazla olduğu her toplumda KOBİ'lerin istihdam ve serbest çalışma fırsatlarını genişletme imkânının nispeten daha fazla olması onları daha avantajlı hale getirmektedir. Buna rağmen bankalardan finansman sağlama konusunda genel olarak ciddi bir dezavantajları bulunmaktadır. Ve eğer eğitim, pazarlama ve finansman için gerekli altyapı var olmazsa onların avantajlı durumlarından da istifade etmeleri de mümkün olmayacaktır. Dolayısıyla hükümetler gerekli altyapının oluşmasını sağlamak zorundadırlar ki bankalar, projeleri olan aynı zamanda gerekli uzmanlığı ve kredi itibarı olan KOBİ'lere mikrofinans sağlayarak ekonomideki kritik rollerini oynayabilsinler.

Bu ise bizi şu soruyu sormamıza neden olur: Ticari bankalar KOBİ'lere kredi vermekte neden isteksizlerdir? Bunun için birçok sebep ileri sürülebilir. Bunlardan iki tanesi daha önemlidir. Birincisi çok sayıda KOBİ'den gelecek kredi başvurusunun değerlendirilmesinin ve kredi sonrası yönetimin ve takibin daha yüksek masrafları olmasıdır. Diğer nedeni ise iflas yani borcu ödeyememe riskidir. Bankaların KOBİ'lere daha fazla kredi vermesi için her iki nedenin de üzerinde durmak gerekir.

Masrafları gözönüne alırsak hiç şüphesiz fazla sayıdaki küçük girişimci ile uğraşmak bankalar için çok külfetli ve pahalı bir iştir. Dolayısıyla bankalar için az sayıda ama yüksek değeri olan müşterilere -ki bunların nakit akımları krediyi geri ödemek için yeterlidir ve daha güvenilirlerdir- yüksek miktarda kredi vermek daha ekonomiktir. Fakat bu eylem istenmeyen bir sonuç olan zengini daha da zengin yapmaya götürür. Bunu teyit edecek veri her ne kadar normalde mevcut olmasa da bu durumun dünyanın her yerinde böyle olduğu kabul edilir.

Veri konusunda elbette bazı istisnalar vardır ki bunlardan biri muntazam bir şekilde mevduatların ve kredilerin dağıtımını istatistiklerini yayınlayan Pakistan Devlet Bankasıdır. Bu istatistiklere göre, 2002'de küçük mudiler yani mevduatları bir milyon rupinin altında olanların sayısı toplam mudilerin yüzde 99,6'sını oluşturmasına rağmen bankadaki toplam mevduatın yüzde 61,3'üne sahiptirler. Lakin küçük borç alanlar- yani borç miktarı bir milyon rupinin altında olanlar toplam borç alanların yüzde 99,1'ini oluşturmasına rağmen, bunların borç aldıkları miktar toplam kredinin sadece yüzde 10,5'ine tekabül etmektedir. Buna tamamen zıd bir şekilde, büyük mudilere yani mevduatları 10 milyon rupinin üstünde olanlar toplam mudilerin yüzde 0,03'üne denk gelirken toplam mevduatların ise yüzde 24,8'ini oluşturmaktadırlar. Lakin büyük borç alıcılar yani 10 milyon rupiden fazla alanlar toplam borçluların yüzde 0,9'ine tekabül etseler de aldıkları borcun miktarı toplam borcun yüzde 77,6'sıdır. Bunun ise bize anlattığı şey büyük borçlular toplam borçluların yüzde 1'den az olsa da aldıkları borç miktarı toplam dağıtılan kredinin yüzde 75'inden fazladır. Hâlbuki onlar toplam mevduatın sadece aşağı yukarı yüzde 25'ini oluşturmaktadırlar. Dolayısıyla küçük borçlular mevduat olarak yatırdıkları miktara oranla bankanın kredi havuzundan çok daha az kredi alabilmekteydiler⁽²²⁾. Devlet bankalarında durumun daha da kötü olduğuna inanılmaktadır zira daha önce de belirtildiği üzere siyasi açıdan güçlü bağlantıları olanlar borçlarını sildirebilmektedirler.

Bunun gibi bir kredi dağıtımını elbette ki gelir ve servet eşitsizliklerini daha da derinleştirmek suretiyle sistemi daha da adaletsiz bir duruma getirecektir. Böylesine bir adaletsizlik neredeyse farklı derecelerde de olsa dünyanın her ülkesinde yaygındır. Bu ise sistemin içindeki eşitsizliği destekleyen yapının sonucudur. Bu sistem geniş bir kitleden topladığı mevduatı bir grup azınlığa doğru harekete geçirmektedir. Sadece azimli ve kararlı bir gayret böylesine bir taraflılığın etkisini azaltabilir. Dolayısıyla dikkat edilmesi gereken önemli görevlerden biri kurumsal bir yapının oluşturularak KOBİ'lerin değerlendirme masraflarının ve kredinin geri ödenmemesi sonucu oluşacak zararların düşürülmesidir.

Masrafları düşürmek için merkez bankasının tüm KOBİ'ler ama özellikle bankalardan finansman almak isteyenler için bir veribankası kurulması yolunda bazı ayarlamalar yapması gereklidir. Sonuçta eğer KOBİ'ler doğru veri paylaşmazlarsa bu onların uzun vadeli çıkarlarını zedeleyecektir. Veri toplamanın masrafı ise bu verilere gizli tutulmak şartıyla ulaşmak isteyenlerden alınacak bir ücretle karşılanabilir. Toplam veriler ise genel olarak açık olabilir.

Ancak ve ancak finansal sisteme daha fazla adalet katıldığı ve böylece Şeriatın Maksadlarını gerçekleştirme vizyonuna doğru yol alınmaya başlandığı zaman finansal sistemin İslamlaştırılmasından söz edebiliriz. Eğer risk-paylaşımı ve kredi dağıtımında daha fazla hakkaniyetin sağlanması, istihdamın ve serbest çalışma fırsatlarının genişletilmesi ve yoksulluğu ve gelir eşitsizliğinin azaltılması yolunda algı-nabilir bir gelişme sağlanmazsa İslami finansın faziletleri hakkında konuşmanın bir önemi kalmaz. Ve tüm bunlar İslami finans kurumlarının 'Şeriatın Maksadlarını' gerçekleştirmeye yardım etme yönünde hareket ettiklerini temin etmek adına en azından her beş yılda bir performanslarının değerlendirilmesini gerekli kılmaktadır.

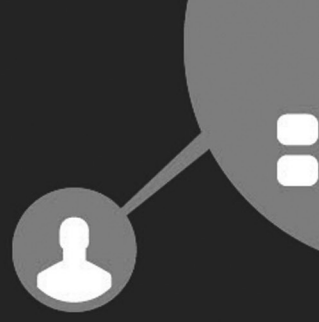
DİPNOTLAR

1. Bu ayette kullanılan kelime olan 'el-'alemin' genelde 'insanlık' olarak meallendirilir. Hâlbuki bu kelime Allah'ın tüm yaratıklarına işaret eder, sadece insanları değil hayvanları, kuşları, böcekleri ve tüm çevreyi kapsar. Dolayısıyla sadece insanlara değil canlı ve cansız tüm nesnelere ve de çevreye rahmet olmayı daha da detaylandırmaya gerek yoktur. Sonuç olarak ellerinde emanet olan çevreyi kirletmek yerine zenginleştirmek için ellerinden geleni yapmaları insanların ahlaki bir ödevidir.
2. Mesela bakınız 'Global Hunger Index/Küresel Açlık Endeksi'. Uluslararası Gıda Politikası Araştırma Enstitüsü (IFPRI) tarafından hazırlandı.(en.wikipedia.org/wiki/global_hunger_index).Ayrıca bkz. Müslüman ülkelerdeki işsizlik oranları: Kaynak: World Factbook
3. Bu etkenlerin tartışması için bkz. Chapra (2008b)
4. İslam'da Şümullu kalkınma kavramına temel bir giriş olarak bkz Chapra (2008a)
5. bkz Chapra (1985), s.27-28
6. Sahih Müslim 81955) Cilt 4, s.1996:56 Kitap al-Birr wa al-Silah wa al-Adab, Bab Tahrim al-Zulm, Jabir İbn Abdullah tarafından. Peygamber(sav) bu hadiste 'zulumat' kelimesini kullanmıştır. Zulumat, karanlık manasına gelen zulmet kelimesinin çoğuludur ve çoğul formda kullanıldığı zaman karanlığın birçok katmanına işaret eder ve bu sonunda 'zift'e veya 'mutlak' karanlığa doğru gider ki 24:40.ayette açıkları ayrıca.
7. Maverdi, Dünya ve Din Adabı (1955), s.125
8. İbn Teymiye, Mecmua el-Fetava (1961), Cilt.18, s.166. Ayrıca bkz. Minhac el-Sünne (1986),Cilt.5, s.127
9. İbn Haldun, Mukaddime (n.d.) s.287
10. Kotz (1978), s.143
11. United States Congress, House Banking and Currency Committee, Subcommittee on Domestic Finance (1968), *Commercial Banks and their Trust Activities: Emerging Influence on the American Economy*, 90th Congress, 2nd Session, s. 5. United States, Securities and Exchange Commission, 1971, *Institutional Investor Study Report*, House Document 62-4 referred to the House Committee on Inter-State and Foreign Commerce, pt. 8,s. 124-25.
12. Kotz (1978), s.119
13. Khwaja ve Mian, 2005
14. Enes bin Malik'ten Beyhaki tarafından bildirilmiştir İmanın Şubeleri eserinde, Cilt 5, s.267 No.6612 (Suyuti tarafından alıntılanmıştır (ö.911/1505) Camiu's Sağır kitabında Enes bin Malik tarafından Ebu Nuaym'in Hilye'sinde)
15. Peygamber(sav) dilencililiği şöyle diyerek yasaklamıştır: 'İnsanlardan hiçbir şey dinlenmeyin' (Ebu Davud, 1952, Cilt 1, s.382, Avf İbn Malik tarafından aktarılmıştır) ve 'veren el alan elden iyidir' (Buhari, Cilt 2, s.133, Abdullah İbn Ömer tarafından aktarılmıştır)
Peygamber(sav) ayrıca sağlıklı, gücü kuvveti yerinde dolayısıyla gelir kazanabilecek durumda olanlara zekât vermeyi uygunsuz görmüştür. (Ebu Davud, 1952, Cilt 1,s.379; Nesai, 1964, Cilt 5, s.74 ve İbn Mace, 1952, Cilt 1, s.589:1839). Dolayısıyla kendi alinteriyle gelirini kazanmaya saygın bir konum vermiştir: ' Dilencilikten sakınarak ailesini geçindirmek, komşusuna nazik olmak için dünyayı arayan arayan kişi Hesap Gününde yüzü dolunay gibi parlayan bir şekilde Allah ile karşılaşacaktır' (Tebrizi, Mişkât, 1381, Cilt 2, s.658:5207, Ebu Hureyre tarafından Beyhaki'nin İmanın Şubelerinde aktarılmıştır)
16. Kur'an ibadetlerini tamamladıktan sonra Müslümanlara yeryüzüne yayılmaları ve Allah'ın nimetlerini aramalarını emreder. (62:10) Peygamber(sav) demiştir ki: 'Helal kazanç her Müslümanın üzerine farz kılınmıştır' (Suyuti, Camiu's Sağır, Enes İbn Malik tarafından, s.54) Ve şöyle beyan etmiştir: 'İnsan kendi elinin emeğiyle kazandığından daha iyisini kazanmamıştır.' (Sünen İbn Mace, 1952, Cilt 2, s.723:2138, Mikdam İbn Ma'di Karib tarafından) Peygamber'e (sav) göre, tevekkül Müslüman'ın çalışmayı terketmesi demek değildir. Elinden gelenin en iyisini yaptıktan sonra en hayırlı sonuç için Allah'a güvenmelidir. Devesinin ipini bağlamayı Allah'ın devesinin kaçmasını engelleyeceğini düşünen adamdan hoşnutsuz olmuştur. Peygamber onu önce devesini bağlaması ve sonra tevekkül etmesi hususunda uyarmıştır. (bkz. Kitabul Kesb, Şeybani, Serahsi'nin el-Mebcut'unda, Cilt 30, s.249)
Halife Ömer de İslam'ın herkesin ellerinin emeğini yemesi, hayatını geçindirmek için çalışması hususundaki öğüdünü gökyüzünden altn ve gümüş yağmaz diyerek vurgulamıştır. Allah insanların ihtiyaçlarını birbirilerine hizmet ettirerek karşılar. Dolayısıyla kimse hayatını geçindirmek için çalışmaktan kaçınmamalıdır (Ali Tantavi ve Naci Tantavi, Ahbaru Umar, s.268)
17. 'Izz el-Din 'Abd el-Selam (n.d) Cilt 1., s.46, ve Şatıbi (n.d.) Cilt 2., s.394; ayrıca bkz Mustafa Zerka (1967), s.784 ve 1088; Nedvi (2000), Cilt 1, s.480.

18. Peygamber(sav) demiştir ki: 'Allah mesleği olan bir Müslümanı sever' (Mundiri tarafından anlatılmıştır, Cilt 2, s.524, İbn Ömer tarafından aktarılmıştır Tabarani'nin el-Kebir'inde ve Beyhaki'de).
19. Şeriat'ın Maksudları hususunda daha teferruatlı bir çalışma için bkz Chapra (2008).
20. Mesela bkz. Uluslararası Ödemeler Bankası (2012), 82. Yıllık Rapor (1 Nisan 2011-31 Mart 2012)(Basel, 24 Haziran) s.26
21. Bunun açıklaması için bkz Chapra (2009).
22. Pakistan Devlet Bankası'nın Devlet Bankası Bültenindei verilerden hesaplanmıştır.

REFERANSLAR

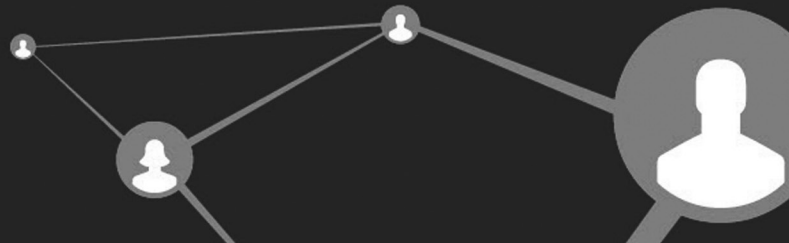
- Al-'Abbadi, 'Abd al-Salam Dawud al- (1974, 1975 and 1977), *Al-Milkiyyah fi al-Shari'ah al-Islamiyyah* (Amman, Jordan: Maktabah al-Aqsa, 3 volumes), Vols 1-3.
- Bank for International Settlements (2012), *82nd Annual Report* (1 April 2011-31 March 2012) (Basel, 24 June), p. 26.
- Bayhaqi, Imam Abu Bakr al- (d. 1065) (1990), *Shu'ab al-Iman*, Muhammad al-Sa'id Bisyuni Zaghlul (ed.) (Beirut: Dar al-Kutub al-'Ilmiyyah).
- Bukhari, Imam Abu 'Abdallah Muhammad ibn Isma'il al- (d. 869) (1987), *Sahih al- Bukhari*, al-Shaykh Qasim al-Shamma'i al-Rifa'i (ed.) (Beirut: Dar al-Qalam, 1987).
- Chapra, M. Umer (2008a), *The Islamic Vision of Development in the Light of Maqasid al-Shari'ah* (Jeddah: IRTI/IDB).
- Chapra, M. Umer (2008b), *Muslim Civilization: The Causes of Decline and the Need for Reform* (Leicester, UK: The Islamic Foundation).
- Chapra, M. Umer (2009), *The Global Financial Crises: Some Suggestions for Reform of the Global Financial Architecture in the Light of Islamic Finance* (Kyoto: Research Centre for Islamic Area Studies).
- İbn Khaldun, 'Abd al-Rahman (d. 1406) (n.d.), *Muqaddimah* (Cairo: Al-Maktabah al-Tijariyyah al-Kubra).
- İbn Mājah (d. 886) (1952), *Sunan İbn Majah* (Cairo: 'Isā al-Bābī al-Halabī).
- İbn Taymiyyah (1986), *Minhaj al-Sunnah al-Nabawiyyah*, M. Rashad Salim (ed.) (Riyadh: İmam Muhammad İslamic University).
- İbn Taymiyyah, İmam Ahmad (d. 1328) (1961), *Majmu' al-Fatawa Shaykh al-İslam Ahmad İbn Taymiyyah*, 1st edn, 'Abd al-Rahman al 'Asimi (ed.)(Riyadh: Matabi' al-Riyadh).
- International Food Policy Research Institute (IFPRI), *Global Hunger Index* (en.wikipedia, org/wiki/global_hunger_index).
- 'Izz al-Din 'Abd al-Salam (d. 1252) (n.d.), *Qawa'id al-Ahkam fi Masalih al-Anam* (Beirut: Dar al-Ma'rifah).
- Khwaja, Asim and Atif Mian (2005), 'Do Lenders Favour Politically Connected Firms?: Rent Provision in an Emerging Financial Market', *Quarterly Journal of Economics*.
- Kotz, D.M. (1978), *Bank Control of Large Corporations in the U.S.* (Berkeley: University of California Press).
- Mawardi Abū 'Ali al- (d. 1058) (1955), *Adab al-Dunya wa al-Din*, Mustafa al-Saqqa (ed.) (Cairo: Mustafa al-Babi al-Halabi).
- Mundhiri, 'Abd al-'Azim al- (d. 1258) (1986), *Al-Tarhib wa al-Tarhib*, Mustafa
- M. Al-Amarah (ed.) (Beirut: Dar al Kutub al-'Ilmiyyah).
- Muslim, İmam Abu al-Husayn Muslim İbn al-Hajjaj al-Naysaburiy (1955), *Sahih Muslim*, Muhammad Fu'ad 'Abd al-Baqi (ed.) (Cairo: 'Isa al-Babi al-Halabi).
- Nadvi, 'Ali Ahmad al- (2000), *Jamharah al-Qawa'id al-Fiqhiyyah fi al-Mu'amalat al-Maliyyah* (Riyadh: Sharikah al-Rajhi al-Masrfiyyah li al-Istithmar).
- Sarakhsi, Shams al-Din al- (d. 1090) (n.d.), *Kitab al-Mabsut* (Beirut: Dar al-Ma'rifah), particularly '*Kitab al-Kasb*' of al-Shaybani in Vol. 30, pp. 245-87.
- Shatibi, Abu Ishaq, al- (d. 1388) (n.d.), *al-Muwafaqat fi Usul al-Shari'ah* (Cairo: al-Maktabah al-Tijariyyah al-Kubra).
- State Bank of Pakistan, *State Bank Bulletin*, different relevant issues.
- Suyuti, Jalal al-Din, al- (d. 1505) (n.d.), *Al-Jami' al-Saghir* (Cairo: 'Abd al-Hamid Ahmad Hanafi) Vol. 2.
- Tabrīzī, Walī al-Dīn al- (1966), *Mishkāt al-Masabih*, M. Nāsir al-Dīn al-Albānī (ed.) (Damascus: al-Maktab al-İslāmī).
- Zarqa, Mustafa A., al- (1967), *Al-Fiqh al-İslami fi Thawbihi al-Jadid* (Damascus: Matabi' Alif Ba' al-adib)

İSLAM İKTİSADINDA AHLAK VE ADALET

İSLAM İKTİSADI

BÖLÜM 1

ÇEVİREN: MEHMET SARAÇ

İSLAM İKTİSADI BİR GEREKLİLİK Mİ?

Şayet İslam'ın çağdaş bilinci aydınlatacak verimli bir vizyon sunabilme imkânı kanıtlanabilirse bundan sadece Müslümanlar değil, bütün insanlık doğrudan yarar sağlayacaktır. (Marshall Hodgson, 1977, Sayı 3, s. 441)

Aşırı muhafazakâr siyasi eğilimlerin aşikâr olduğu İslam Dünyası bir yana, küresel siyaset sahnesi öncelikle tüketimi merkeze alan ve kişisel hazzı siyasi faaliyetin amacı haline getiren söylem ve değerlerin hâkimiyeti altına girmiştir. (Zbigniew Brzezinsky, 1995, s. 53)

1.1. GİRİŞ

Çağdaş iktisadî düşünme tarzına hâkim olan konvansiyonel iktisat, yüzyılı aşkın bir zamanda geçirdiği uzun ve zorlu bir gelişim sürecinden sonra gelişmiş ve karmaşık bir disiplin haline gelmiştir. Dünyada iktisat alanında yayınlanan sayısız dergi, kitap ve araştırma raporları bize hâlâ bu gelişmenin kesilmeden devam ettiğini göstermektedir. Bireyler, üniversiteler, araştırma kuruluşları ve devletler bu gelişmeye aktif olarak katkı vermektedirler. Batılı sanayileşmiş ülkelerde uzunca bir süredir görülen hızlı gelişme, bilim insanlarına araştırmalarını sürdürmeleri için oldukça büyük miktarda kaynak sağlamıştır. İleri düzeyde bilgi arayışı Batı'nın kazanç hanesine yazılmaktadır; araştırmacılar zorlu çalışmalara talip olmakta, yaratıcı çalışmalar hem itibar hem de maddi kazanç anlamında oldukça cömertçe ödüllendirilmektedir.

Ne var ki İslam iktisadı, son otuz ya da kırk yılda canlanma göstermiştir. Bu gelişmeye katkıda bulunan bireyler, üniversiteler, devletler ve araştırma kuruluşlarının sayısı nispeten çok daha azdır. Çoğu İslam

ülkesi yoksul ve kalkınma sürecinin başlangıcında olduğu için araştırma faaliyetlerinde kullanılabilir finansal kaynakları da yetersizdir. Dahası, bazı İslam ülkelerindeki hükümetler, siyasi hesap sorulabilirliği ve sosyo-ekonomik adaleti açıkça emreden İslam'ın dirilişini kendilerine tehdit olarak görmektedirler. Söz konusu hükümetler bu nedenle İslami sosyal bilimlerin gelişmesine manevi ya da maddi destek vermekten kaçınılmaktadırlar.

Bu nedenle, konvansiyonel iktisat dediğimiz disiplin oldukça gelişmiş bir şekilde zaten mevcut iken, bir de "İslamî iktisatın olması gerçekten gerekli mi?" sorusu da kaçınılmaz olarak karşımıza çıkmaktadır. Bu soru, her iki disiplinin de konularının neredeyse aynı olmasından dolayı önem arz etmektedir: sonsuz ihtiyaçlar karşısında kıt kaynakların paylaşımı ve dağıtımı. İslam iktisadı diye ayrı bir disiplinin var olması, bu husustaki gayretlerin ancak konvansiyonel iktisattaki analizlerin gerçekleştiremediği amaçları gerçekleştirmesi yönüne yoğunlaştırılmasıyla haklı bir gerekçeye sahip olacaktır. Analizde kullanılacak değişkenler kümesinin daha geniş olması durumunda bu ihtiyaç çok daha şiddetli ve kaynakların paylaşımı ve dağıtımında kullanılacak mekanizma ve yöntemler de farklı olacaktır.

1.2. VİZYON

Rasyonel insanın her faaliyetinin bir amacı vardır ve bu amaç genellikle faaliyetin doğasını belirler, diğer faaliyetlerden ayırır ve onun performansını değerlendirmeye yardımcı olur. Bu nedenle sorulabilecek ilk soru, kaynakların paylaşımı ve dağıtımı konusunu çalışmanın ardındaki amaçla ilgili olacaktır. Şayet kaynaklar sınırsız olsaydı böyle bir çalışma gerek duyulmazdı. Ne var ki kaynaklar sınırlıdır ve toplumdaki her birey ve grubun bu kaynaklar üzerindeki tüm taleplerini karşılamaya yetmez. Bu nedenle kaynakları nerede kullanacağımız, kimlerin taleplerini karşılayacağımız ve seçimi nasıl yapacağımız şeklindeki çetin sorularla karşı karşıyayız. Basit bir cevap belki 'kaynakları toplumun kendi vizyonunu gerçekleştirmesini sağlayacak şekilde kullanmaktır' olabilir. Vizyon, esasında bir toplumun kendi geleceği ile ilgili hayalini/gelecek tasavvurunu içeren bir kavramdır. Bu, toplumun ulaşmak istediği belli sayıda hedeflerden oluşabilir. Tüm bu hedefler hep birlikte bir kılavuz işlevi görebilir ve toplumun ilerleyeceği istikameti gösterebilir. Bu da toplumun gayretlerinin ve enerjilerinin istenen istikamete kanallene edilmesine ve dolayısıyla kayıpların asgariye indirilmesine yardımcı olur. Vizyon belki hiçbir zaman tamamiyle gerçekleşmeyecektir, ama topluma bu yoldaki mücadelesinde ısrarcı olması için geleceği ile ilgili inancını canlı tutarak heyecan vermeye devam edecektir.

Farklı toplumlar farklı vizyonlara sahip olabilirler. Ne var ki, birçok toplumun vizyonlarında ortak görülen bir boyut vardır. Bu, insanoğlunun refahını gerçekleştirme amacıdır. Ancak refah, birçok iktisatçı tarafından kullanılsa da (Oswald v.d., 1997), bizatihi tartışmalı bir terimdir ve değişik şekillerde tanımlanabilir. O, manevi boyutu ihmal edilerek pür maddi anlamda da tanımlanabilir, manevi boyutu dikkate alınacak biçimde de tanımlanabilir. Benimsenen refah tanımına bağlı olarak birbirinden çok farklı üretim ve tüketim düzenleri ihtiyacı ortaya çıkabilir. Bu da paylaşım ve dağıtım için farklı mekanizmalara yol açabilir.

Refah eğer tamamen maddî ve hedonist anlamda tanımlanırsa o zaman iktisadın bencilliğe, servet maksimizasyonuna, bedensel hazza ve şehvî tatmine hizmeti ön plana çıkarması tamamen rasyonel olacaktır. Hoşnutluklar ve şehvî tatminler öncelikle bireysel zevklere ve tercihlere bağlı olduğundan, kişilerin kendileri için diledikleri şeyler konusunda tamamen özgürce karar verebilmeleri için değer yar-

gılarının dışarıda tutulması gerekebilir. Kişilere kendi zevk ve tercihlerine uygun bedensel haz veren ve şehvî arzularını tatmin eden tüm mal ve hizmetler makbul olabilir. Bu durumda kaynakların böyle bir paylaşım ve dağıtımını gerçekleştirmede tarafsız piyasa güçlerinin yeterli olacağı düşünülebilir. Üretilen servetin yeniden dağılımı⁽¹⁾ sadece kişinin kendi çıkarını gerçekleştirmesine karışmadığı sürece bir önem taşır. Devletin rolü de kişinin ve piyasanın etkin çalışmasını sağlayacak ölçüde asgaride tutulmak zorunda kalınabilir.

Ancak refah maddeci ve hedonist anlamın ötesinde ve insanî ve manevî hedefleri içerecek şekilde tanımlanacak olursa o zaman iktisat bu hedeflerin ne olduğu ve nasıl gerçekleştirilebileceği tartışmasından uzak kalmaz. Bu hedefler sadece ekonomik refahı değil, insan kardeşliği ve sosyo-ekonomik adaleti, iç barışı ve mutluluğu, ailevi ve toplumsal uyumluluğu da içerebilir. Bu hedeflere ulaşma derecesini ölçme yollarından biri, ağır borç yüküne girmeden, yüksek enflasyona maruz kalmadan, yenilenemeyen kaynakları aşırı biçimde tüketmeden veya dünya üzerindeki hayatı tehdit edecek biçimde çevreye zarar vermeden sosyal eşitliğin, herkesin ihtiyacının karşılanmasının, tam istihdamın, adil gelir ve servet dağılımının ve ekonomik istikrarın ne ölçüde sağlandığını gösteren bir test olabilir. Bir başka test ise, ailedeki ve toplumdaki dayanışma olabilir ki bu da toplumdaki bireylerin karşılıklı diğergâmlığı, bilhassa çocuklara, yaşlılara, hastalara, zayıflara karşı ihtimam ve dağılan ailelerin, gençlik bunalımlarının, suçların ve toplumsal huzursuzluğun ortadan kalkması veya en aza inmesi şeklinde kendisini gösterir.

İktisat, bu geniş anlamdaki insanın refahı tartışmasına girdiğinde iktisadın görevi daha geniş, daha zor ve karmaşık olabilir. O artık kendisini ekonomik değişkenlerle sınırlandırma imkânından mahrum kalabilir. Bu durumda iktisat; ahlakî, psikolojik, sosyal, siyasi, demografik ve tarihi faktörler gibi refahı bu kapsamlı anlamıyla tanımlayan faktörlerin tümünü dikkate almak zorunda kalabilir. Ayrıca o, amacın sadece servet ve tüketim maksimizasyonu olması durumunda sözkonusu olmayan birçok soruyu da cevaplamak zorunda kalabilir. Bu sorulardan biri kişinin kendi çıkarı için çalışmasının, kapsamlı refahı gerçekleştirmede bir itici güç olarak yeterli olup olmadığı veya bir başka itici güce gerek olup olmadığı olabilir. Böylesi bir refah, piyasada faaliyet gösteren bütün aktörlerin belirli davranış kurallarına uyması ve uygun niteliklere sahip olması durumunda mı daha etkin biçimde gerçekleştirilebilir? Eğer öyleyse, bireysel davranışlar üzerine belirli kısıtlar koymak gerekebilir. Böylece kişi, kendi zevk ve tercihleri yönünde istediğini yapma konusunda artık tamamen özgür olamaz. Bu durumda sorulacak soru, bu kısıtları kimin belirleyeceği ve kişinin özgürlüğünün aşırı ve haksız biçimde kısıtlanmayacağına nasıl temin edileceğidir. Zira bireysel özgürlük de insanın refahı için gereklidir ve uzlaşılabilir ölçüler dışında ondan taviz verilemez.

Ayrıca toplumlarda bireysel ve toplumsal faaliyetleri etkileyen birçok kurum vardır. Piyasa, onlardan sadece biridir. Diğerleri arasında aile, toplum ve devlet sayılabilir. Bunların içinde muhtemelen en önemlisi ailedir, zira piyasaya, topluma ve devlete insan kaynağını aile sağlar. Aile, tüm bireyler için temel beslenme kaynağı ve eğitim yeridir. O, bireysel zevklerin, tercihlerin ve davranış kalıplarının büyük çoğunluğunun şekillendiği yerdir. Bu nedenle ailenin sağlıklı olması ve ailedeki dayanışma son derece önemlidir. Aile parçalandığında, gelecek nesillere ihtiyaç duyacakları terbiyeyi vermek mümkün olur mu? Terbiyenin kalitesi düşerse, toplumun ekonomik, teknolojik veya askeri alanlardaki gelişimini ve üstünlüğünü uzun zaman sürdürmesi imkânsız olabilir. Ekonomi, bir toplumun yükseliş ve düşüşüyle

de yakından ilgili olduğu için ailenin bütünlüğü ve istikrarını ihmal etmek ekonomi açısından da gerçekçi olabilir mi?

İnsanın refahını sağlamada piyasa, aile, toplum ve devletin her birinin rolü olduğu kabul edildiğinde sorulacak soru bu tarafların kendi rollerini birbirlerini tamamlar biçimde ve bir diğeri engellemeksizin nasıl oynayacaklardır. Her bireyin kendi çıkarını gözetmesi durumunda piyasanın etkin biçimde çalışabileceği kabul edilse de herkesin bencilce davranması halinde acaba ailelerin, toplumun ve devletin etkin ve uyum içinde faaliyet göstermesi mümkün olabilir mi?

Bu sorular yeni değildir, toplum felsefecileri tarafından yüzyıllardır sorulagelmıştır. Çoğunluk, insanın kendi çıkarını gözetmesinin sadece toplumdaki motive edici güçlerden biri ve servet maksimizasyonu ve tüketimin de amaçlardan biri olduğu şeklinde bir görüşü benimsemiş görünmektedir. Yukarıda belirtilen manevi ve insani amaçlar ise bu amaçlarla en azından aynı öneme sahiptir. Bu amaçlar aslında birbirleriyle çelişebilmektedirler ve bir uzlaşma ihtiyacı olabilir. Bir toplum eğer servet maksimizasyonunu ve tüketimi birincil hedefi olarak belirler ve toplumun üyeleri de toplumun insani hedeflerini gerçekleştirme adına kendi çıkarlarından fedakârlığa razı olmazsa, böylesi bir uzlaşma mümkün olur mu?

Fedakârlık, aile ve toplum bağlamında bilhassa önemlidir. Bugüne kadarki tecrübeler göstermiştir ki, eşler birbirlerine ne kadar bağlı olurlar ve karşılıklı fedakârlık ve işbirliği gösterirlerse, ailedeki uyum ve istikrar da o derece fazla olmaktadır. Çocukların terbiyesi de büyük ölçüde karşılıklı işbirliği ve bencilikten fedakârlık gerektirir. Benzer şekilde, toplumsal uyum da üyelerin birbirleriyle işbirliği ve toplumun ortak menfaati için fedakârlık ve yoksulların ve zayıfların himayesini gerektirir. Piyasa ve devlet bağlamında da fedakârlık kaçınılmaz olabilir. Rekabet her ne kadar toplumsal çıkarın korunmasını sağlasa da piyasadaki aktörlerin denetime takılmayacak şekilde aldatma ve haksız rekabet yapmak suretiyle haksız kazanç elde etmeleri mümkündür. Benzer şekilde, her ne kadar demokrasi, kamusal hesap sorulabilirlik ve özgür medya kamu menfaatini korumaya yardımcı olsa da devlet adamlarının kendi yetkilerini, vergi mükelleflerinin aleyhine kendi çıkarları için kullanmaları da mümkündür.

Bundan dolayı, bireyleri, yaptırımdan sıyrılma imkânı olsa bile yanlış davranışlardan alıkoyacak bir itici gücün olması elzemdir. Devletin zorlayıcı gücünün, etkin bir itici güç olduğu kanıtlanmıştır. Bununla birlikte, toplumda yanlış yapmaktan alıkoyan tek gücün bu olması durumunda, yaptırımın maliyeti çok yüksek olabilmektedir. Rekabet, kamusal hesap sorulabilirlik ve devletin zorlayıcı gücünün, toplumdaki bireyleri, üzerinde uzlaşmış değerlere ve davranış kurallarına gönüllü olarak tabi olmaya ve sözleşmelerini ve sosyal yükümlüklerini, bireysel çıkarlarıyla çelişse bile sadakatle ifa etmeye ikna edecek bir başka itici güçle desteklenmesi mümkün müdür?

Bu tartışma bizi “kişi neden piyasada, ailede, toplumda veya devlette kendi çıkarını toplumsal yarar lehine feda etmesi gerektiği” sorusuna getiriyor. İktisat sadece kişinin kendi çıkarına yoğunlaşır ve kişisel çıkar dışında başka hiçbir itici güce yer vermezse bu soru cevapsız kalabilir. Eğer servet ve tüketim kişinin hayatındaki tek gaye ise, o zaman diğer insanlar için fedakârlık yapmaya gerek yoktur. Bu durumda kişinin kendi çıkarını gözetmesi en iyi politika olabilir. O zaman aile bundan zarar görebilir, gelecek nesillerin kalitesi düşebilir ve hatta nihayetinde piyasa ve devletin performansı da bundan olumsuz etkilenebilir. Bu bakımdan esas soru, bireyleri, herhangi bir yasal yaptırıma maruz kalmaları bile yap-

tıkları sözleşmelere ve diğer taahhütlerine sadık kalmaları, haksız rekabet ve haksız kazanç yollarına da sapmamaları yönünde nasıl motive edileceğidir. Bu, dinlerin insanın diğer insanlara, hayvanlara ve çevreye karşı ahlaki yükümlülükleri şeklindeki davranış kurallarını sunmak ve bağlılarını, bu dünyada kendi çıkarlarına zarar verse de bu kurallara uymaları yönünde motive etmek suretiyle cevap vermeye çalıştığı bir sorudur. Dinlerin bu misyonu başarıp başaramadığı ayrı bir konudur. Ancak iktisat, --eğer amacı kapsamlı refahı başarmak ise-- dinî değerleri ve bunların motive edici gücünü görmezden gelemez.

Bir toplum, maddi anlamda başarının zirvesini yakalamış olabilir, fakat eğer bireylerin ve toplumun ahlak dokusu zayıflıyor, aileler parçalanıyor, yeni nesiller, bir medeniyeti inşa etmek için gerekli ihtimamı ve terbiyeyi almaktan mahrum kalıyor ve toplumsal gerilim ve kuralsızlık yükseliyorsa bu başarıyı uzun zaman sürdürmesi mümkün olmaz. Bu nedenle, refahın maddi ve manevi vecheleri birbirinden bağımsız değildir. Birbirleriyle yakından ilişkilidirler. Ailedeki uyumun fazla olması, piyasada faaliyet gösterecek bireylerin daha iyi yetişmesini sağlarken, toplumdaki uyumun fazla olması da etkin bir devlet yönetimi ve hızlı gelişme için daha elverişli bir ortam sağlar. Toplumdaki tüm bireylerin ihtiyaçlarını karşılayabilmek ve böylece aileyi ve toplumsal uyumu desteklemek için kaynakların bencilce ve hedonist bir anlayışla kullanımının azaltılması gerekebilir.

Mevcut kanıtlar maddi açıdan ilerlemenin tek başına mutluluk ve sosyal ahengi artırmak için yeterli olmadığı iddiasını desteklemektedir. Richard Easterlin gelişmiş ve gelişmekte olan 19 ülkede yaptığı 30 saha araştırmasında 'Zengin ülkeler, normalde yoksul ülkelere göre daha mutlu değildir' sonucuna ulaşmıştır (Easterlin, 1973, 1995; Oswald, 1997). Mutluluk ve ahengi yakalamak ve gerilim ve kuralsızlığı ortadan kaldırmak için başka bir şeye daha ihtiyaç vardır. Bu nedenle, eğer iktisat geniş anlamda refahın sağlanmasını kendisine mesele ediniyorsa, o zaman iktisat tartışması sadece maddi zenginlikle sınırlanmaz⁽²⁾.

1.3. MEKANİZMALAR

Bundan dolayı, kaynakların paylaşımı ve dağıtımında insanın refahının nasıl tanımlandığı son derece önemli bir faktördür. Refah kavramında bir fark varsa, bunu gerçekleştirme mekanizmalarında ve yöntemlerinde de bir fark olacaktır. Bir toplumda veya ekonomik sistemde kaynakların kullanımını belirleyen üç önemli mekanizma vardır: filtreleme, motivasyon ve sosyo-ekonomik ve siyasi yapılandırma (Chapra, 1992, s: 213-33). Tıpkı refahın değişik şekillerde tanımlandığı gibi, filtreleme, motivasyon ve sosyo-ekonomik yapılandırma da değişik mekanizmalar olabilir.

Öncelikle, sınırlı kaynaklar üzerindeki tüm hak taleplerinin, arz-talep dengesi oluşturmak için manevi ve insani hedefleri tehlikeye atmayacak şekilde bir süzgeçten geçirilmesi gerekir. Değişik filtreleme yolları olabilir. Bunlardan üçü merkezi planlama, piyasa mekanizması ve ahlaki değerler olabilir (Chapra, 1992, s: 71-112). Sosyalist ülkelerde yaşanan tecrübe, merkezi planlamanın maddi anlamda bile etkin bir filtreleme mekanizması olmadığını göstermiştir. Nitekim belki Küba dışında da tüm bu sosyalist sistemler çökmüştür. Buna mukabil piyasa mekanizması son derece başarılı bir performans göstermiştir. Tam rekabet piyasalarındaki arz ve talep arasındaki etkileşim sayesinde oluşan fiyatların, dengeyi sağlayacak biçimde değişik kaynak kullanımlarını filtrelemeye yardımcı olduğu görülmektedir. Fakat bu filtreleme işleminde piyasa mekanizmasını kullanmadaki sorun, piyasada birey ve firmaların değişik zevk ve tercihlerinin birbiriyle etkileşimi sonucu birden fazla piyasa dengesinin ortaya çıkma

ihhtimalidir. Oluşan piyasa dengelerinden hiçbirini, insanî amaçların gerçekleşmesini sağlamayabilir. (Bir piyasa dengesinin olması, her zaman insanî amacın gerçekleştiği anlamına gelmez. Ç.N.) Piyasa sistemiyle birlikte, bireysel zevk ve tercihleri arzu edilen dengeyi sağlayacak biçimde değiştirecek bir başka tamamlayıcı mekanizmaya ihtiyaç duyulabilir. Ahlakî değerler böylesi bir değişikliği sağlayabilir mi?

İkinci olarak, zorlayıcı anlayış bir yana bırakılırsa, arzu edilen nitelikteki filtreleme, tüm bireyleri en iyi çabayı göstermeleri ve kaynakları istenen refahın başarılmasını engelleyecek biçimde kullanmaktan kaçınmaları yönünde yeterince motive etmek suretiyle sağlanabilir. İktisatta motivasyon, örneğin fizik bilimine göre çok daha büyük bir öneme sahiptir, zira iktisat, hedefe giden yolda bazan standart, bazan da standart dışı anlayışla hareket eden insanoğlu ile uğraşır. Bireylerin kendi çıkarını gözetmelerinin, verimi artırmada etkili bir motivasyon mekanizması olduğu kanıtlanmıştır, hâlbuki rekabet, hesap sorulabilirlik ve devlet müdahalesi de sosyal menfaatin korunmasını sağlamıştır. Acaba sosyal menfaat hem piyasa mekanizması ve hem de devlet müdahalesi, bir ahlakî zorunluluk duygusu ile tamamlanmış mı daha da etkin biçimde korunabilir?

Üçüncü olarak, fizikî, sosyal ve siyasi çevre de insan davranışını ve kıt kaynakların kullanımını etkiler. Dolayısıyla, kapsamlı bir refahı sağlayacak biçimde bireyleri olumlu etkileyecek iktisadi, sosyal ve siyasi değerler ortamını ve kurumlarını oluşturarak filtreleme mekanizmasını ve motivasyon sistemini desteklemek gerekir. Bu da sosyo-ekonomik ve siyasi reform ihtiyacını ön plana çıkarmaktadır.

Örneğin, herkesin ihtiyacının karşılanması amaç olarak kabul edilir ve piyasa güçlerinin faaliyetleri bunu otomatik olarak sağlamazsa, o zaman bu amacı gerçekleştirmek için bazı düzenlemelere ihtiyaç vardır. Şayet bütçe kısıtları devletin önemli bir rol oynamasını engellerse, aile ve toplumun bu yükü paylaşması mümkün müdür? Bununla birlikte, değerler veya aile ve toplum yapısı zaman içinde değişerek bu yükü paylaşma konusunda onları isteksiz veya imkânsız hale getirmişse, o zaman iktisadın, insanî amaçları gerçekleştirmesi için gerekli sosyo-ekonomik değişimi tartışmaması mümkün müdür? İktisadın bu tartışmadan kaçınması, bugün hâkim olan eşitsizlikleri onayladığı anlamına gelir. Bunlar nihayetinde bu maddi anlamda bile toplumu çökmesine yol açacak sosyal huzursuzluğu ve tansiyonu artırabilir. Benzer şekilde, toplumda ahlakî değerler mevcut olmasına rağmen eğer bireyler sahtekârlık, rüşvet ve diğer haksız kazanç yollarla para kazanabiliyorlarsa -ki burada suçluları tespit etme ve cezalandırma konusunda etkin bir sistem yok demektir, o zaman böylesi eylemler uzun vadede yol bağımlılığına ve kendini pekiştirme mekanizmalarına yerleşip kalır. (Bu eylemler zaman içinde normlara dönüşür, girilen yoldan geri dönmeyi zorlaştırır ve kendi kendini besler hale gelir. Ç.N.) O zaman herkes mevcut uygulamaları ayıplasa da dürüst ve adil biri bunu tek başına ortadan kaldırmaya muktedir olamaz. İstenmeyen uygulamaları sosyo-ekonomik ve siyasi yeniden yapılandırma yolu ile kapsamlı bir reform yapmadan sadece öğüt vererek ortadan kaldırmak mümkün müdür? Eğer böylesi bir yeniden yapılandırma gerekiyorsa, bunu devletin desteği olmadan gerçekleştirmek mümkün müdür? İktisadın, ihtiyaç duyulan değişimi ve bunda devletin rolünü tartışmaktan kaçınması mümkün müdür?

İktisadın tercih ettiği mekanizmalar veya istenen yeniden yapılandırma arzu edilen refah anlayışıyla uyumlu değilse veya uyumlu olması mümkün değilse, o zaman böylesi bir refah gerçekleşmeyebilir. Bu bakış açısıyla, arzu edilen refahın gerektirdiği filtreleme, motivasyon ve yeniden yapılandırmayı engelleyen herşey, bozma/tahrif olarak tanımlanabilir. Amacı gerçekleştirmeye doğrudan ya da dolaylı katkı vermeyen ya da amaçla çelişen kaynak kullanımları da *verimsiz*, *gereksiz* ya da *zararlı* olarak

değerlendirilebilir. Devletin ekonomide oynadığı rol de vizyonunu gerçekleştirmek için gereken filtreleme, motivasyon ve yeniden yapılandırma tercihi tarafından belirlenebilir.

1.4. DÜNYA GÖRÜŞÜNÜN ROLÜ

İktisadın seçtiği refah kavramı ve benimsediği filtreleme, motivasyon ve yeniden yapılandırma mekanizmaları esasen onun dünya görüşü tarafından belirlenmektedir. Kâinatın nasıl varolduğu, insan hayatının anlamı ve gayesi, insanların kullanabileceği kısıtlı kaynaklar üzerindeki sahipliği ve kullanım amacı ve bireylerin ve ailelerin birbirlerine, fiziki ve sosyal çevreye karşı hak ve yükümlülükleri, dünya görüşünün cevaplama çalıştığı sorulardan bazılarıdır (Bir sistemin ya da kişinin dünya görüşünü belirleyen, esasen bu sorulara verdiği cevaplardır Ç.N.).

Bu sorulara verilen cevaplar insan düşüncesi ve davranışları üzerinde kapsamlı bir etkiye sahiptir ve farklı teorik çerçevelere ve politika yönergelerine yol açar. Örneğin, şayet kâinatın kendi kendine var olduğuna ve insanların kimseye hesap vermeyeceğine inanılıyorsa o zaman herkes istediği gibi yaşama konusunda özgür olacaktır. İnsanların hayattaki yegâne amacı da servet ve tüketim maksimizasyonu yoluyla kendi çıkarlarına hizmetten ibaret olacaktır. Böylesi bir durumda refah da insanın bedeni hazlarının ve şehvi tatminlerini gerçekleştirmesiyle ölçülecektir. Güçlülerin yaşaması ve zayıfların yok olması da muhtemelen en mantıklı davranış modeli olacaktır. Değer yargıları geçersiz olacak ve filtreleme, motivasyon ve yeniden yapılandırma mekanizmalarının tümü tamamen insanın kendi akıl ve tecrübesine dayalı olarak geliştirilecektir.

Ancak insanlar eğer ilâh tarafından yaratılmış ve kullarılarına sunulmuş olan kaynaklar da onlara ilâh tarafından emanet edilmişse, o takdirde herkes doğal bir kardeşlik bağıyla birbirine otomatik olarak bağlanmış ve ayrıca birbirlerine karşı sorumlu olacaktır. Bu durumda insanlar istediklerini yapma hususunda mutlak bir özgürlüğe sahip olmayacak, kıt kaynakların kullanımında ve birbirlerine karşı davranışlarında zengin-fakir, beyaz-siyah, erkek-kadın çocuk-yetişkin ayırmaksızın herkesin refahını gerçekleştirecek bir yol benimseyeceklerdir. Ayrıca onlar sadece maddi amaçların değil, manevi ve insani amaçların da gerçekleştirilmesini, bilhassa sosyal ahengin sağlanmasını ve kurnalsızlığın ortadan kaldırılmasını teminat altına alacaklardır. Böylesi bir durumda vahiy bilgisi ve akıl, filtreleme, motivasyon ve yeniden yapılandırma mekanizmalarında önemli bir rol oynayacak ve değer yargıları da dikkate alınacaktır.

1.5. YÖNTEM

İktisat biliminin metodolojisi de onun dünya görüşü tarafından belirlenir. Dilbilimi bakımından yöntem, arzu edilen sonucu gerçekleştirmek için bir disiplinin belirli bir mantıksal düzende takip edilen kurallarını ve süreçlerini ifade eder (Blaug, 1980, s. xi; Caws, 1967, s. 339). Esasen yöntemin işlevi, belirli önermeleri disiplinin bir parçası olarak kabul ya da red etmek için kriterler oluşturmaktır (Blaug, 1980, s. 264; Machlup, 1978, s. 54). Böylece atılan adımlar ve kabul/red kriterleri, Caws'ın da (1967, s. 339) haklı bir şekilde belirttiği gibi, arzu edilen sonuca bağlıdır.

Eğer en güçlünün hayatta kalması kabul edilebilir bir davranış modeli ise ve eğer bireyler kendi tercihleriyle uyumlu ve servetlerini artıracak biçimde istediklerini yapabiliyorsa, o takdirde piyasa güçleri tarafından sağlanan paylaşım ve dağıtım sorgulanamaz. İnsanî amaçlardan bahsedilmesinin hiçbir anlamı da olmaz. İktisat statükoyu kabul eder, onun üzerinde başka bir yargı tanımaz ve onu değiştirmek

için de hiçbir politika önerisi yapmaz. Bu durumda onun yöntemi yalnızca kaynakların piyasa güçlerinin faaliyetleriyle fiilen nasıl paylaşıldığını ve dağıtıldığını izah etmek (olgusal ifadeler oluşturmak) ve böylesi bir paylaşım ve dağıtımda sözkonusu olan farklı değişkenler arasındaki ilişkileri, geleceği tahmin etmeye imkân sağlayacak bir bakışla teorik ve pratik olarak analiz etmekten ibaret olacaktır. O zaman iktisat dediğimiz şey, hiçbir normatif rolü olmayan tam bir pozitif (olgusal) bir bilim olacaktır.

Ancak, iktisadın amacı aynı zamanda insani amaçların da gerçekleşmesini sağlamak ise, o zaman yöntem sadece açıklama, analiz ve tahmin değil, ayrıca fiili sonuçlarla arzu edilen amaçları mukayese etmek, bu ikisi arasındaki farkların nedenlerini analiz etmek ve bu farkın bireysel özgürlüklerden çok da fedakârlık etmeden nasıl ortadan kaldırılabileceğini göstermek olmalıdır. Bu durumda değer yargıları değerlendirme dışında kalmayacaktır. Vahyin amacı böylesi değer yargıları oluşturmak olduğu için dikkate alınacak, böylece iktisat hem vahye ve hem de akıl ve tecrübeye dayanacaktır. O takdirde iktisadın normatif (değer yargısı getiren) ve pozitif (olgusal) işlevleri arasına kalın bir duvar örmenin anlamı olmayacaktır, zira her iki işlevi de bütünleşip birlikte iktisadın varlık nedeninin vazgeçilmez bir unsurunu oluşturabilir.

1.6. İSLAM İKTİSADININ ÖNEMİ VE GEREĞİ

Yukarıda izah edilen gerekçelerden dolayı iktisadın vizyonu, mekanizmaları ve yöntemi onun dünya görüşünün mantıksal sonucudur. Şu an mevcut olan temel dünya görüşlerinin hiçbiri tamamen maddecî ve hazcı ya da tamamen insanî ve manevî olmasa da maddi veya manevi amaçlara yaptıkları vurgu bakımından aralarında önemli farklar vardır. Vurgudaki farklılık ne kadar büyükse, bu toplumların iktisadi disiplinleri arasındaki fark da o kadar büyüktür. Feyerabend (1993) *Against Method* adlı düşünce kışkırtıcı kitabının Çince baskısının giriş kısmında ‘Sanayileşmiş ülkelerdeki bilim de nihayetinde bir bilimdir; ancak onun bundan daha fazla bir şey olduğunu iddia etmek (ona bilim dışında bir anlam yüklemek) onun bir araştırma aracı olma özelliği sona erdirmekte ve (siyasi) bir baskı grubuna dönüştürmektedir (s.3)’ diyerek bunu dürüstçe tespit etmiştir. Dünya görüşleri bile aynı olsa da kurumsal ve geleneksel iktisatta olduğu gibi (Blaug, 1985, ss. 708-11) –ki birçok iktisatçıya göre bunlar birbirlerinin tamamlayıcısıdır—Nobel ödüllü Profesör Douglass North açıkça şunu belirtmiştir: ‘Statik neoklasik teoriye kurumsal analizin eklenmesi, mevcut teorinin değiştirilmesine neden olmaktadır. Ancak bir ekonomik değişim modeli geliştirme, teorik çerçeveyi tümünden inşa etmeyi gerektirir, zira böyle bir model mevcut değildir’ (Noth, 1990, s.112).

Dünya görüşleri ve vizyonlar arasında bile ciddi farklar olduğuna göre, disiplinlerin arasında daha büyük farkların olmaması için bir neden yoktur. Bir disiplin sadece neyin var olduğunu açıklamaya çalışabilir, değer yargısında bulunmayı reddeder ve belirli bir hayat vizyonun gerçekleştirilmesi için sosyo-politik değişimle ilgilenmez. Bir başka disiplin neyin kabul edilip edilemeyeceğini tespit edebilir ve arzulanan sosyal vizyonu gerçekleştirme hedefleyebilir. Bu nedenle, vizyonun nasıl ve hangi süreçlerle gerçekleştirileceği tartışmasından kaçınmak mümkün değildir. Ancak bu durum, disiplinlerin birbirini dışlamasını gerektirmez. Esasen, farklı dünya görüşlerini ve disiplinleri makul ve iyi niyetli bir şekilde tartışmak her iki disiplinin etkileşimli biçimde analizinde daha fazla derinlik ve genişliği sağlayacak, bu da dünyayı daha zengin ve daha iyi bir duruma getirecektir. Bu nedenle Feyerabend (1993) ‘yeni teorilerin üretilmesi bilim için yararlı iken, mevcut teorilerle uyumlaştırma eğilimi bilimin kritik gücünü zayıflatır. Tekdüzelik de bireyin özgürce gelişimini yavaşlatır (s. 5)’ görüşünde haklıdır.

1.7. İSLAMÎ DÜNYA GÖRÜŞÜ

Tam bu noktada, İslam iktisadının dünya görüşünün, konvansiyonel iktisat dünya görüşünden önemli ölçüde farklı olup olmadığı şeklindeki temel soruya geliyoruz. Dünyadaki ana dinlerin, özellikle İslam, Hristiyanlık ve Yahudiliğin dünya görüşleri arasında önemli ölçüde ortak noktalar olmasına rağmen, aynı şeyi İslam iktisadı ve konvansiyonel iktisat için her zaman söylemek mümkün değildir. Bu iki disiplinin dünya görüşleri kökten farklıdır. İslami dünya görüşü laikçi, değerlerden bağımsız, maddeci veya sosyal-Darwisint değildir. O tam tersine bu doktrinlerle temelden mücadele eden birtakım ilkelere dayanmaktadır. O ahlaki değerlere, insan kardeşliğine ve sosyo-ekonomik adalete özel bir önem verir ve vizyonunu gerçekleştirmek için devlete de piyasaya da bel bağlamaz. O herkesin refahını teminat altına alma vizyonunu gerçekleştirmek için daha ziyade değerlerin kurumlarla, piyasayla, ailelerle, toplumla ve devletle bütünleşik rollerine dayanır. O, bireyi ve bireyin içinde bulunduğu toplumu ıslah yoluyla sosyal değişime özel bir vurgu yapar ki, bu gerçekleşmediği sürece piyasa da devlet de adaletsizlikleri sürdürecektir.

Temel İslam inancına göre bu evreni ve insanoğlu dâhil içindeki herşeyi yegâne ilah olan Allah yaratmıştır. Bütün insanlar Allah'ın halifesi ve birbirlerinin kardeşleridir. Hiçbirinin ırkıdan, cinsiyetinden, milliyetinden, servetinden ya da gücünden dolayı diğerine üstünlüğü yoktur. Onların bu dünyadaki ikameti geçicidir. Onların nihai menzili, Allah önünde hesap verecekleri Ahiret yurtdur. Onların ahiretteki refahı, bu dünyada tüm bireylerin ve toplumun refahını temin etme yönünde kendilerine düşen yükümlülükleri yerine getirip getirmediğine bağlıdır.⁽³⁾

Toplumdaki tüm bireylerin refahını ciddi biçimde etkileyen şeylerin biri de Allahın emaneti olan kıt kaynakların nasıl kullanıldığıdır. Bu kaynakların yaratıcısı ve sahibi olan Allah, insanların bu kaynakları kullanımında ve birbirleriyle olan münasebetlerinde tabi olmaları beklenen belirli değerler, davranış kuralları veya kurumlar ihdas etmiştir. Bu değerler sadece belirli bir grup insana değil, tarih boyunca gelmiş geçmiş tüm insanlara (yine kendileri de insan olan) Peygamberler aracılığı ile gönderilmiştir ki bunların arasında Hz. İbrahim, Hz. Musa, Hz. İsa ve son Peygamber Hz. Muhammed (asvs) vardır.⁽⁴⁾ Bu bakımdan İslama göre, önceki dinlere ait mesajların bugüne kadar muhafaza edilebilmiş ve bozulmamış kadarı ile sınırlı olmak kaydıyla, tüm indirilmiş dinlerin değer sistemleri arasında aslında bir süreklilik ve benzerlik vardır.

Bununla birlikte Peygamberler sadece değerleri tebliğ etmemişlerdir. Onlar ayrıca toplumlarını ıslah etme mücadelesi vermişlerdir. Bu nedenle sosyo-ekonomik ve siyasi reform İslamî tebliğin temel itici gücüdür. Vizyonu gerçekleştirmek için mücadeleden imtina etmek, mevcut eşitsizlikler lehine bir oydu ve bunları ortadan kaldırmak için hiçbir şey yapmamaktır. Böylesi bir tutum İslamî dünya görüşü açısından kabul edilemez. İnsanın görevi sadece İslamî değerleri kendi yaşantısında uygulamak değil, ama aynı zamanda toplumu da bu değerler istikametinde ıslah etmek için mücadele etmektir. İşte erdemli yaşamak budur.

Erdemli yaşamının bireysel ve toplumsal menfaat arasında dengenin oluşmasına ve Makasid-ı Şeria yani İslam Hukukunun hedeflerini gerçekleştirmeye yardımcı olduğuna inanılır. Buna İslam'ın vizyonu da denmektedir ki sosyoekonomik adalet ve Allah'ın yarattığı herkesin refahı bu vizyonun iki temel bileşenidir.⁽⁵⁾ Adaletsizlik gerçek refahın gerçekleştirilmesini engeller, gerilimi ve toplumsal huzursuzluğu

artırır, bireylerin yapabileceklerinin en iyisini başarmaları yönündeki şevklerini kırar, böylece gelişmeyi geciktirir. Konvansiyonel iktisat birey için kişisel çıkarın geçerliliğini varsayarken, İslam ideal davranışın geçerliliğini varsaymaz. İslama göre bazı insanlar normal olarak ideal biçimde davranırken, çoğu insanın davranışı iki uç nokta olan bencillik ve diğergâmlık arasında bir yerdedir. Bu nedenle ahlaki yükseliş için gerek bireysel gerekse toplumsal düzeyde sürekli bir gayret sarfedilmelidir ki İslamî jargonda bu gayrete “cihad” denmektedir.

Ancak İslam ahlakî yükseliş için zor kullanmayı da kabul etmez: ‘Dinde zorlama yoktur’ (Kur’an, 2:256), ve ‘Ve de ki: Hak, Rabbinizdendir. Öyle ise dileyen iman etsin, dileyen inkâr etsin’ (Kur’an, 18:29) ⁽⁶⁾. O daha ziyade iyi terbiyeye, muhakeme yolu ile ikna etmeye ve dostça iletişim kurmaya (Kur’an, 16:125) ve kişilerin doğru olanı yapması, yanlış olandan kaçınması yönünde motive edici bir ortam oluşturmaya vurgu yapar. Ancak bu yeterli değildir. Ayrıca kişileri kendileri ve diğer insanlar en iyisini yapmaları ve diğer insanlara zarar vermemeleri yönünde hem maddi hem de manevi teşviklerle ve caydırıcı tedbirlerle motive etmek gerekir. Ekonomide azami etkinliği sağlamak için kişilerin kendi menfaatlerini de düşünerek münasebet kurdukları, suhuletle işleyen rekabetçi piyasalar gereklidir. Ancak rekabet toplumsal menfaati belirli bir noktaya kadar korusa da tamamen rekabete güvenilemez, zira bazı insanlar kendilerini zenginleştirmek için adil olmayan yollara başvurabilir. Bu nedenle devletler bazı düzenlemeler ihdas eder ve yaptırım uygulalar. Fakat neyin doğru olduğuna dair bir algı olmadan yasal düzenleme yapmak mümkün değildir. Bu nedenle, eğer bir yasal düzenleme yapıyorsak, değerlerden bağımsız kalamayız. Dahası, salt düzenlemelere bel bağlamak gerçekçi olmayabilir, çünkü düzenlemelerin etrafından dolaşmak pekâlâ mümkündür ve etkin biçimde tatbik edilmelidir. Eğer insanların ve kurumların zorlama olmaksızın kurallara kendi kendilerine uymasını sağlayacak bir mekanizma varsa, yasal düzenlemeleri tatbik etmenin maliyeti de düşük olacaktır.

Bu kendiliğinden kurala uyma mekanizmasının iki kaynaktan geldiğine inanılır: Biri insanın içinden gelen, fitrî iyiliğidir. İslam inancına göre insan zaten fitraten iyidir çünkü Allah onu kendisini temsil eden bir alâmet olarak yaratmıştır (Kur’an, 30:30). Kişi her zaman kendi çıkarına göre davranmaz, aynı zamanda diğer insanların çıkarına gayret gösterir, hatta ahlakî bir sorumluluk hissiyle onlar için fedakârlıklar yapar. Bununla birlikte, kişi özgür olduğu ve davranışı da önceden bilinemediğinden o içindeki fitrî iyiliği koruyamayabilir ve fitratına muhalif davranışlar gösterebilir. Bu da hem kendisine hem de içinde bulunduğu topluma zarar verir. Bu nedenle, teşvik edici ve caydırıcı tedbirlerin alınması ve fitrî davranışı mümkün kılacak bir ortamın sağlanması gereklidir. Dünyevî teşvik ve caydırıcı tedbirlerle ilgili sorun, bunların yetersiz kalabilmesi ve hatta her zaman adil biçimde uygulanamamasıdır.

Bundan dolayı kendiliğinden kurala uyma mekanizmasının ikinci kaynağı da, Ahiretteki ödül ve cezaya imandır. “Yanlış bir şeyi yapmaktan kaçınırsam ve ayrıca maddî çıkarımı diğer insanların lehine feda edersem, Ahiretteki refahımı artırırım.” Bu bakımdan Ahiret kavramı, insan ömrünü bu dünya hayatının ötesine uzatmak suretiyle kendi menfaatine uzun vadeli bir perspektif vermektedir. Rekabet ve devlet müdahalesinin daima kişiyi ahlakî olarak doğruyu yapması, ahlakî olarak yanlıştan kaçınması, diğer insanlarla işbirliği ve onlar için fedakârlık yapması yönünde motive etmesi mümkün değildir. Devletler rekabeti temin edebilir ve toplumsal menfaati korumak için yasalar çıkarabilir. Ne var ki, otoriteye yakalanmadan rekabeti engellemenin, diğer insanları kandırmanın ve zarar vermenin birçok gizli yolu vardır. Bu nedenle piyasadaki aktörlerin doğru olanı yapmaları, sözleşmelerine ve vaadlerine uymaları

ve rekabeti baltalamamaları veya haksız kazanca tevessül etmemeleri yönünde uyaracak içsel mekanizmaları olmadıkça devletlerin bu yasaları uygulaması çok zordur. Dolayısıyla son tahlilde ahlaki değerlerin yardımı olmadan, etkin bir motivasyon gücü ve kuralların uygulanması için uygun bir ortam oluşturmadan, toplumsal menfaati etkin biçimde korumak mümkün olmayabilir. Bu şartların mevcut olması durumunda ise, devletin toplumsal menfaati koruma yükü hafifleyecektir.

1.8. TARİHİ BAĞLANTI

İslam iktisadı, Kur'an müfessirlerinin, fakihlerin, tarihçilerin ve sosyal, siyasi ve ahlak felsefecilerinin eserleriyle disiplinlerarası bir konu olarak tedrici şekilde gelişmiştir. İçlerinde İmam Ebu Yusuf (v. 798), El-Mes'udî (v. 957), El-Maverdî (v. 1058), İbn Hazm (v. 1064), El-Serahsî (v. 1090), El-Tusî (v. 1093), El-Gazalî (v. 1111), El-Dimeşki (v. 1175 sonrası), İbn Rüşd (v. 1198), İbn Teymiye (v. 1328), İbn El-Uhuve (v. 1329), İbn El-Kayyim (v. 1350), El-Şatibî (v. 1388), İbn Haldun (v. 1406), El-Makrizî (v. 1442), El-Davvanî (v. 1501) ve Şah Veliyullah (v. 1762)'ı sayabileceğimiz birçok âlim yüzyıllar içinde çok değerli katkılar yapmışlardır.⁽⁷⁾ Bununla birlikte bu âlimler, doğrudan iktisat uzmanı değillerdi. O dönemlerde disiplinlerin bugünkü gibi keskin bir sınıflandırması yoktu. Onlar farklı entelektüel disiplinlerin üstadlarıydılar ve bundan dolayı yaptıkları katkılar, çok geniş bir literatüre yayılmıştır ki bunlardan bazıları zamanın değişimi ve Moğol istilaları sonucu kaybolmuştur. (Rosenthal, 1947, s. 19; Sarton, 1927, c. 1, s. 662). Belki de onların yaptığı katkılarının bu çok disiplinli doğası nedeniyle insanın refahı, hiçbir zaman ekonomik değişkenlere bağlı kendi başına bir olgu olarak tasavvur edilmedi. O, ekonomik ve ahlaki, psikolojik, sosyal, demografik ve siyasi faktörlerin bir nihai ürünü olarak görülmüştü. Bu tasavvur, sayılan faktörlerin her birinin optimum katkısı olmadan bütün insanlığın refahını sağlamanın mümkün olmayacağı şeklinde bütüncül bir anlayışa dayanıyordu. Adalet/Hakkaniyet bu çerçevede hayatî bir yere sahipti. Bu, adaletin İslamî dünya görüşü içindeki kritik öneminden dolayı zaten beklenen bir şeydi.

Yüzyıllar boyunca gerçekleşen bu çeşitli katkıların İbn Haldun'un Mukaddime'sinde toplanarak ikmal edildiğini görüyoruz. İbn Haldun bu eserinde ahlaki, psikolojik, siyasi, iktisadi, sosyal, demografik ve tarihi faktörlerin üç kuşak boyunca veya 120 yıllık bir süreçte, hanedanın (devlet) ve medeniyetin (umran) yükseliş ve çöküşlerinde birbiriyle yakından ilişkili rollerini analiz etmeye çalışmıştır. Dolayısıyla Onun bu analizi statik değildi ve salt ekonomik değişkenlere dayanmıyordu. O daha ziyade dinamik ve çok disiplinliydi. Böylesi bir analiz ihtiyacını hissetmesinin ardındaki neden, kendisinin Endülüs medeniyetinin artık çökmeye başladığı 1332-1406 yılları arasında yaşamış olması ve vicdan sahibi bir Müslüman olarak bu devranın yeniden yükselişe döneceğini görme arzusudur. Ancak O'nun yaptığı sadece bu değildir. Mukaddime ayrıca iktisadi ilkeler üzerine önemli miktarda tartışmayı içermektedir ki bunların ciddi bir kısmı şüphesiz İbn Haldun'un iktisada yaptığı özgün katkısıdır.⁽⁸⁾

O'nun katkıları İslam dünyasında ne yazık ki daha fazla çoğaltılıp geliştirilemedi. Kendisinin de doğru bir şekilde nazariyeleştirdiği gibi, bilim, ancak bir toplum kendisini geliştirdiği zaman ilerler (İbn Haldun, s. 434). Bu teori İslam tarihinde elbette geniş biçimde benimsendi. İslam dünyasında bilimler 8. yüzyıl ortalarından 12. yüzyıla kadar hızlı biçimde ilerledi. Gelişme, iki yüzyıl daha yavaşlayarak devam etti (Sarton, 1927-1948; Sezgin, 1983, muhtelif sayfalarda). Sonrasındaki dönemlerde ise arada bir parlak yıldızlar görülse de genelde pek de aydınlık olmayan bir gökyüzü mevcuttu. İktisatın durumu da pek farklı değildi. O, İslam dünyasında pek de itibar görmeyen bir disiplin olmaya devam etti. İbn

Haldun'dan sonra El-Makrizî (v. 1442), El-Devvanî (v. 1501) ve Şah Veliyyullah (v. 1762) gibi birkaç âlim dışında çok önemli bir katkı yapılmadı.

Böylece konvansiyonel iktisat Batı'da 1890'da Alfred Marshall'ın İktisadın İlkeleri adlı önemli risalesinin yayınlanmasından sonra 1890'larda ayrı bir bilimsel disiplin olarak ortaya çıkıp (Schumpeter, 1954, s. 21)⁽⁹⁾ gelişmeye devam ederken, İslam iktisadı İkinci Dünya Savaşına dek İslam'ın sosyal ve ahlak felsefesinin bütünlük bir parçası olarak kaldı. Savaş sonrası birçok İslam ülkesinin bağımsızlığı ve bu ülkelerin İslamî vizyonu gerçekleştirmelerini sağlayacak biçimde iktisadî sistemlerini geliştirme ihtiyaçları, İslam iktisadı kavramının yeniden ortaya çıkmasını hızlandırdı. Bu teşebbüs, konvansiyonel iktisadın ve ondan türeyen dalların o zamana değin gerçekleştirdiği iyi ve değerli analitik çalışmaları yok varsaymak anlamına gelmez. 'Mevcut iktisadın bütün birikimini silip süpüren/yok varsayan ve herşeye sıfırdan başlamayı öngören her türlü metodolojik reçete kendi kendine zarar verecek şekilde eldekileri kaybetmek olabilir' diyen Blaug'a (1980) katılmamak çok güçtür.

1.9. SAĞLANAN BAŞARILAR, EKSİKLİKLER ve GELECEKTEKİ POTANSİYEL

İslam iktisadı şu ana kadar İbn Haldun'un çokdisiplinli dinamiğinin sonucu olan düzlemin üzerinde bir şeyler yapmaya muktedir olmuştur. Şu ana kadar ideal İslamî ekonomik sistemin ne olduğu, sosyalizm ve kapitalizmden nasıl farklılaştığı, niçin İslamî çerçevede tanımlanan piyasaların, piyasa ekonomisindeki bariz eşitsizlikleri asgariye indirmeye yardımcı olacağını ve devlete çok da fazla bel bağlamadan tüm insanlığın refahını sağlamada olumlu bir etki yapacağına önemli ölçüde vurgu yapılmıştır. Ancak tartışmaların çoğu, kural koyucu bir doğaya sahiptir –tüm ekonomik birimlerin (bireyler ve hanehalkı, firmalar, kurumlar, piyasalar ve devletler) İslamî normlar ışığında nasıl davranmaları gerektiği sorusuna cevap aranmıştır. Bu çalışmalar, İslami sistemin aslında İslam tarihi boyunca değişik zamanlarda en azından kısa sürelerle zaten var olduğunu ve olumlu sonuçlar ürettiğini ispatlamak için kullanılan az sayıdaki tarihi verilere dayanmaktadır. Bu doğaldır ve esasında gereklidir de. İktisat, dünya görüşüyle ve bir toplumun ekonomik sistemiyle o kadar yakından alakalıdır ki, bu konularda bir netlik yoksa İslam iktisadı hangi yöne gideceğini bilemez ve karanlıkta kalırdı.⁽¹⁰⁾

Tam yeterli olmasa da ciddi miktarda literatürü olan diğer bir alan ise İslamî finansdır. Neden krediden ziyade özkaynağa dayalı bir ekonominin, genel performans açısından krediye, bilhassa kısa vadeli kredilere dayalı bir ekonomiye göre daha üstün olduğunu ispatlayan çalışmalar yapılmıştır. (Mills ve Presley, 1999, ss. 58-72 ve 114-20; Chapra, 1985, ss. 107-45; 1992, ss. 327-34). Ayrıca makro iktisat alanında da bazı gelişmeler görülmüştür. İslami vizyona dair ciddi tartışmalar mevcuttur (Ahmad ve Awan, 1992; Khan, 1994). Ne var ki, vizyonu gerçekleştirmek için İslami değerlerin ve kurumların, ekonomi, toplum ve siyasetin değişik kesimleriyle nasıl etkileşim içinde olduklarını gösteren bir teorik model hala mevcut değildir. Bundan dolayı uygun bir makroekonomik politika paketi geliştirilememiştir. Çok az bir ilerlemenin olduğu alan ise mikro iktisattır. Makroekonomik hedeflerle farklı ekonomik birimlerin davranışları ve hedefleri gerçekleştirmek için gerekli sosyo-ekonomik ve siyasi bir reformlar arasında bir ilişki kurmak mümkün olmamıştır. Yalçıntaş (1986) 'İslam iktisadının önündeki en önemli zorluk, İslami kısıtlar altında bir mikroiktisat teorisi inşa etmektir(s.38)' derken belki de haklıydı.

İktisada bir ahlakî boyut eklemenin devlete fazla bel bağlamadan İslami vizyonun gerçekleşmesine katkıda bulunduğunu ispatlamak hiç şüphesiz değerli bir gayret olsa da bu tartışma bizi çok da ileri bir

noktaya götürmez. Yüzyıllarca süren çöküş, dağılıma ve düzgün eğitimin olmamasından dolayı İslami değerler gerek bireysel, gerekse toplumsal düzeyde veya İslam ülkelerinin mevcut yasal, toplumsal, siyasi ve ekonomik kurumlarında belirgin şekilde görünmemektedir. İslami normlardan önemli ölçüde sapma vardır. Sahtekârlık, ahlakî çürüme, savurganlık, insafsızlık ve dakik olmama gibi ahlakî açıdan birçok yanlış eylem çok yerleşik bir alışkanlık haline gelmiştir. Bu sapma, adalete, gelişmeye ve genel refaha çok büyük zarar vermektedir (Bkz. Chapra, 1992, ss. 251-338). Bu nedenle eğer İslam iktisadı bu sapmaların nedenlerini ortaya çıkaramazsa, görevini yapmış sayılmaz. Diğer toplumlar dışsal, laik ve değerlerden bağımsız duruşlarına rağmen, değerlerini bir şekilde kurumsal yapılara dönüştürdüler (Ekonomik İşbirliği ve Kalkınma Örgütü, 1996). Onlar devlet memurları için yasal bir çerçeve ve davranış kuralları formüle ettiler ve şeffaflığı, kurallara uymayı, kamuya hesap verilebilirliği ve yanlışları ihbar edenlerin korunmasını sağlayan mekanizmaları kurdular. Ayrıca yeterli ölçüde kontrol ve denge mekanizmaları kurdular ve kuralları ihlal edenlerin cezasız kalmasını güçleştiren tedbirleri aldılar. İslam ülkeleri genellikle bu hususlarda geride kaldılar. Burada sorulması gereken soru 'neden?' olmalıdır. Burada analize psikolojik, toplumsal, siyasi ve tarihi boyutları eklemeyen bu soruyu cevaplamak mümkün olmayabilir. Müslümanlardaki bu sıkıntının en temel sebeplerinden biri siyasi sistemin başarısızlığı olabilir. Gerçek anlamda demokratik ve insanlara hesap veren bir hükümetin, gerçekten özgür bir medyanın, mahkemelerin bağımsız ve siyasi müdahaleden uzak olduğu ve kanunların, insanların servet ve gücüne göre değil, adilane biçimde uygulandığı İslam ülkesi çok azdır. Bu, İslamın devlet idaresine dair normlarının açık biçimde ihlalidir. Sonuçta tecrübeli devlet memurları ahlaksızlık, adaletsizlik ve liyakatsızlıkla işlerine devam edip gitmektedirler. Bu da teşviklerin ve caydırıcı tedbirlerin etkin ve tarafsız biçimde uygulanmasını engellemekte ve İslami normların ihlali için elverişli bir ortam sağlamaktadır. Dolayısıyla ülkenin kaynakları etkin ve adil biçimde kullanılmamaktadır. Üstelik İslam iktisadında İslam ülkelerinin temel sorunlarının bilimsel analizi hususunda bariz bir ihmal görülmektedir ki bunların içinde mesela bütçe açığı, ödemeler dengesi açığı, yüksek borç servisi yükü, düşük tasarruf, yatırım ve reel büyüme, yüksek enflasyon ve işsizlik oranları, gelir ve servet dağılımında aşırı eşitsizlik ve yoksulların acınası sosyo ekonomik durumları sayılabilir.

İbn Haldun'un kendi toplumu için yaptığı şeyin, bu dönemde de yapılması gerekir –yani değişik sorunların sebeplerini bulmak için çokdisiplinli bir yaklaşımı benimsemek ve böylesi bir analizin ışığında kapsamlı, bütünlüklü ve uygulanabilir bir reform programı önermek. Onun çokdisiplinli dinamik modeli çerçevesi içinde sadece ahlakî ya da sadece ekonomik değişkenlere yoğunlaşmak, İslam dünyasını adaletli kalkınma yolunda pek de ileri götürmeyecektir.

İslam iktisadı için bir başka önemli ihtiyaç, önemli ekonomik değişkenler için güvenilir verilerin toplanmasıdır. Mevcut durumu ve bu durumun sebeplerini bilmeksizin toplumsal, iktisadi ve siyasi değişim için iyi tasavvur edilmiş bir program hazırlamak mümkün değildir. Veri, –bazı hükümetler hoşlanmasa da– şeffaflığı sağlar ve doğru resmi ortaya çıkarır. Dolayısıyla, reform için gerekli ön şartlardan biri gerekli verilerin toplanması, yayınlanması ve bilimsel olarak tahlil edilmesidir. Bilhassa gelir ve servet dağılımı, ihtiyaçların karşılanma ölçüsü, özellikle mazlum ve mağdur insanların hayat kalitesi gibi alanlardaki veriler mevcut değildir. Bu veriler olmadan, kaynakların ne ölçüde adilane biçimde dağıldığını –ki bir İslam ülkesindeki ekonominin İslamiliği hakkında hüküm vermek için en önemli kriter budur– bilmemiz mümkün değildir. Ayrıca devletlerin gelirleri ve harcamaları, bireylerin ve ekonomideki diğer kesimlerin tüketim, tasarruf ve yatırım davranışları, istihdam ve işsizlik, borç, kadın ve çocuk istihda-

mı, ücretler ve maaşlar, çalışma şartları, iş alışkanlıkları ve üretkenlik gibi verilerin yetersizliği yanında, İslami normlardan sapmanın da makul bir izahı da yoktur. Bunlar yapılırsa, İslam iktisadının toplam tüketim, tasarruf ve yatırım, ekonomik büyüme ve istikrar ve gelir dağılımı üzerinde İslami değerlerin ve kurumların nasıl bir etki yapacağını daha anlamlı biçimde analiz etmek mümkün olacaktır.

Dolayısıyla mevcut İslam iktisadı öğretisi, geçmişte İslam ekonomilerinin yükseliş ve çöküşleri, İslami normlarla mevcut ekonomik birimlerin davranışları arasındaki farklılık ve İslam ülkelerinin karşılaştığı sorunların sebeplerini izah etme görevini ciddi biçimde ele alamamıştır. O, İslam ülkelerinin İslami öğretilerin ışığında dengesizliklerini azaltma ve aynı anda İslami vizyonu gerçekleştirme gibi zor bir görevi başarmasını sağlayacak dengeli politika paketleri önerememiştir. Dahası, onun teorik özü ölçülebilir verileri dikkate alan ve genellikle ahlakî, psikolojik, ekonomik, sosyal ve politik faktörlerin karmaşık tarihi tartışmasından kaçınan konvansiyonel iktisadın deli gömleğinin dışına çıkamamıştır. Dolayısıyla İslam iktisadı 'Batı iktisat düşüncesinin merkezci çekim gücünden kurtulamamış ve tam da değiştirmeyi hedeflediği sistemin entelektüel ağına yakalanmıştır (Nasr, 1991, s. 388). Bu nedenle o, insanlığın refahı hususunda değişik toplumlardaki performanslar arasındaki farkı izah edememiştir.

İslam iktisadının potansiyeli büyük olsa da yakın geleceğe ait beklentileri çok yüksek tutmamak gerekir. İslam toplumlarını İslam'ın talep ettiği ve Müslüman iktisatçıların analizlerinde varsaydığı yüksek manevî düzeye çıkarmak en azından yakın vadede mümkün görünmemektedir. Dahası, kaynak ve siyasi destek yetersizliği, verilerin olmaması, modellere sokulacak sosyo-ekonomik ve siyasi parametrelerdeki ölçme zorluğu nedeniyle İslam iktisadından beklenen tüm görevlerde hemen başarı beklenemez. Çok çaba sarfedilse bile ciddi bir sonuç elde edilmeyebilir. Bu disiplin, zaman içinde evrilmek suretiyle olgunlaşacaktır. Çok şükür ki, İslam iktisadı konvansiyonel, sosyal, beşerî ve kurumsal iktisadın ve hatta diğer sosyal bilimlerin geliştirdiği analiz araçlarından yararlanma avantajına sahiptir.

TEŞEKKÜR

Mobin Ahmed'e bu bölümün hazırlanmasında sağladığı sekreteryaya yardımı için çok teşekkür ederim.

DİPNOTLAR

1. Dağılım ve yeniden dağılım terimlerini açığa kavuşturmak gerekebilir. Dağılım, kaynakların piyasa güçlerinin normal işleyişiyle otomatik olarak dağılımını ifade etmektedir. Ancak bir toplum dünya görüşünün içerdiği adalet kavramı gereği piyasa dışı birtakım süreçler ve mekanizmalar kullanarak bu dağılımı değiştirdiğinde, buna da yeniden dağılım denir.
2. İnsan refahının belirleyicileriyle alakalı literatür hızlı büyümektedir. Bu literatürü araştırmak için bkz. David Myers (1993).
3. İslam dünya görüşünün temellerine dair daha fazla ayrıntı için bkz. Chapra (1992), ss. 201-12
4. Kur'an, Allah tarafından Ortadoğu bölgesindeki toplumlar dışındakilere gönderilen Peygamberlerden bahsetmez. Onların adları diğer halklar için tanıdık değildi, ve Kur'an da bir ansiklopedi değildir. Bununla birlikte, Kur'an açıkça 'Biz her topluma, her dönemde Peygamberler gönderdik (Kur'an, 16:36)' ve 'Andolsun, biz senden önce de Peygamberler gönderdik. Onlardan kiminin hayatını sana anlattık, kimini de anlatmadık (Kur'an, 40:78).
5. İslam'ın vizyonu ya da Makasid-ı Şeria hakkında kısa bir müzakere için bkz. Chapra (1992), ss.7-9). Fıkıh literatüründe Makasid-ı Şeria ile alakalı çok geniş tartışma bahisleri vardır, ki bunlar arasında Matrudi (v.945), Şaşi (v. 975), Bakillani (v. 1012), Cuveyni (v. 1085), Gazali (v.1111), Fahreddin-i Razi (v. 1209), Amidi (v. 1234), Izzeddin Abdusselam (v. 1262), Ibn Teymiye (v. 1327), Şatibi (v. 1388) sayılabilir. Bu hususta çağdaş dönem tartışmaları için bkz. Mesud (1977); Ray-suni (1992), ss. 25-55; ve Nyazee (1994), ss. 189-268.
6. Kur'an, aynı mesajı birden fazla yerde tekrar eder. Örneğin 'O halde sen, inanmaları için insanları zorlayacak mısın?' (Kur'an, 10:99) ve 'Tehdidimden korkanlara Kur'an'la öğüt ver' (Kur'an, 50:45).
7. Bu katkılarla ilgili kısa bir bilgi için bkz. De Shmogyi (1965), Islahi (1996), Mirakhor (1987), Siddiqi (1992), ve Spengler (1964).
8. Ayrıca bkz. Mukaddime'nin Rosenthal çevirisi (1967) ve Issawi'nin (1950) Mukaddime seçkileri. İbn Haldun'un çokdisiplinli dinamik modelinin ayrıntıları için benim yakında yayınlanacak olan kitabımın 5. bölümüne bakınız: *The Future of Economics: An Islamic Perspective* (Leicester, UK: The Islamic Foundation).
9. Blaug'a göre (1985, s.3) iktisat 1880'lerde akademik bir disiplin olmuştur.
10. Zarqa'ya göre (1986) İslam iktisadi bir açıdan "bir ekonomik sistem", diğer bir açıdan "bu sistemin ekonomik analizi"dir.

KAYNAKLAR

- Ahmad, A., and Awan, K.R. (ed.) (1992), *Lectures on Islamic Economics* (Jiddah: IDB).
- Blaug, M. (1980), *The Methodology of Economics or How Economists Explain* (Cambridge: Cambridge University Press).
- Blaug, M. (1985), *Economic Theory in Retrospect*, 4th edn (Cambridge: Cambridge University Press).
- Brzezinsky, Z. (1995), *Out of Control: Global Turmoil on the Eve of the 21st Century* (New York: Touchstone Books).
- Caws, P. (1967), Scientific method. In P. Edwards (ed.), *The Encyclopedia of Philosophy* (London: Macmillan), pp. 339-43.
- Chapra, M.U. (1985), *Towards Just Monetary System* (Leicester, UK: TheIslamic Foundation).
- Chapra, M.U. (1992), *Islam and the Economic Challenge* (Leicester, UK: The Islamic Foundation).
- Chapra, M.U. (1996), *What is Islamic Economics?* (Jeddah: IRTI).
- De Shmogyi, J.N. (1965), Economic theory in classical Arabic literature. *Studies in Islam* (January), 1-6.
- Easterlin, R. (1973), Does money buy happiness? *The Public Interest* (Winter).
- Easterlin, R. (1995), Will raising the incomes of all increase the happiness of all? *Journal of Economic Behavior and Organization*, 27, 35-48.
- Feyerabend, P. (1993), *Against Method*, 3rd edn (London: Verso).
- Hodgson, M.G.S. (1977), *The Venture of Islam: Conscience and History in a World Civilization* (Chicago, IL: University of Chicago Press).
- İbn Khaldun (n.d.), 'Abd al-Rahman. *Muqaddimah* (Cairo: Al-Maktabahal-Tijariyyah al-Kubra).

- Islahi, A.A. (1996), *History of Economic Thought in Islam* (Aligarh, India: Department of Economics, Aligarh Muslim University).
- Islamic Research and Training Institute, Islamic Development Bank (1986), *Problems of Research in Islamic Economics* (Jeddah: Islamic Research and Training Institute).
- Issawi, C. (1950), *An Arab Philosophy of History. Selections from: the Prolegomena of Ibn Khaldun of Tunis (1332-1406)* (London: John Murray).
- Khan, M.F. (1994), *Essays in Islamic Economics* (Leicester, UK: The Islamic Foundation).
- Machlup, F. (1978), *Methodology of Economics and Other Social Sciences* (New York: Academic Press).
- Masud, M.K. (1977), *Islamic Legal Philosophy: A Study of Abu Ishaq al-Shatibi's Life and Thought* (Islamabad: Islamic Research Institute).
- Mills, P.S. and Presley, J.R. (1999), *Islamic Finance: Theory and Practice* (London: Macmillan Press).
- Mirakhor, A. (1987), The Muslim scholars and the history of economics: A need for consideration. *American Journal of Islamic Social Sciences* (December), 245-76.
- Myers, D.G. (1993), *The Pursuit of Happiness. Who is Happy and Why?* (New York: Avon).
- Nasr, S.V.R. (1991), Islamisation of knowledge: a critical overview. *Islamic Studies* (Autumn), 30, 3, 387-400.
- North, Douglass C. (1990), *Institutions, Institutional Change, and Economic Performance* (Cambridge: Cambridge University Press).
- Nyazee, I.A.K. (1994), *Theories of Islamic Law. The Methodology of Ijtihad* (Islamabad: IIIT).
- OECD (1996), *Ethics in the Public Service. Current Issues and Practice* (Paris: OECD, Public Management Occasional Papers, No. 14).
- Oswald, A.J. (1997), Happiness and economic performance. *Economic Journal* (November), 815-31.
- Oswald, A.J., Frank, R.H. and Ng, Y.-K. (1997), Economics and happiness. *Economic Journal* (November), 1812-58.
- Raysuni, A. (1992), *al-Nazariyyah al-Maqasid 'Inda al-Imam al-Shatibi*, 2nd edn (Riyadh: Al-Dar al-Alamiyyah lil Kitab al-Islami).
- Rosenthal, F. (1947), The technique and approach of Muslim scholarship. *Analecta Orientalia* (Rome: Pontificam Institutum Biblicum), 24.
- Rosenthal, F. (1958), *Ibn Khaldun. The Muqaddimah, An Introduction to History*, 1st edn (2nd edn 1967; 3 volumes) (London: Routledge and Kegan Paul).
- Sarton, G. *Introduction to the History of Science*. (3 volumes issued between 1927 and 1948, the 2nd and 3rd in two parts each) (Washington: Carnegie Institute).
- Schumpeter, J.A. (1954), *History of Economic Analysis*, Elizabeth B. Schumpeter (ed.) (New York: Oxford University Press).
- Sezgin, F. (1983), *Tarikh al-Turath al-'Arabi* [History of Arab Legacy] (First volume, followed by other volumes in later years) (Mahmud Fahmi Hijazi, Trans.) (Riyadh: Imam Muhammad ibn Saud Islamic University).
- Siddiqi, M.N. (1992), History of Islamic economic thought. In Ahmad and Awan (1992), pp. 69-90.
- Spengler, J. (1964), Economic thought of Islam: Ibn Khaldun. *Comparative Studies in Society and History*, 6, 268-306.
- Yalcintas, N. (1986), Problems of research in Islamic economics: General background. In Islamic Research and Training Institute (1986), pp. 23-41.
- Zarqa, M.A. (1986), Problems of research in the theory of Islamic economics: Suggested solutions. In Islamic Research and Training Institute (1986), pp. 52-63.

BÖLÜM 2

ÇEVİREN: MELİH OKTAY

İSLAM İKTİSADI: NEDİR VE NASIL GELİŞMİŞTİR?

İslam İktisadı son yıllarda yeniden bir canlanma göstermektedir. Ancak, henüz emekleme evresindedir. Buna karşın, konvansiyonel iktisat yüz yılı aşkın zorlu ve uzun bir süreç sonunda gelişmiş ve sofistike bir bilim dalı olmayı başarmıştır. Elbette bu beraberinde birçok soruyu gündeme getirmektedir: İktisat biliminde yeni bir dala ihtiyaç var mıdır? Eğer varsa, İslam İktisadının mahiyeti nedir, konvansiyonel iktisattan hangi yönleriyle ayrışır, geçmişten günümüze iktisat alanına kayda değer bir katkıda bulunabilmiş midir? Bu bölümde yukarıdaki sorular üç başlık altında cevaplandırılmayı çalışılacaktır.

2.1. İKTİSATTA YENİ BİR DİSİPLİNE İHTİYAÇ VAR MI?

Evrensel kabule göre kaynaklar, onlara olan taleple kıyaslandığında kıttır. Fakat aynı zamanda hemen hemen tüm medeniyetler kabul etmiştir ki, insan refahının sağlanması da temel bir gerekliliktir. Kıt kaynaklar varsayımı altında, eğer bu kaynaklar etkin ve adil bir şekilde kullanılmazsa insanlığın tümünün refaha ulaşması gerçekleşmemiş bir hayal olarak kalacaktır. Bu yüzden, her toplumun ister istemez dünya görüşüne uygun etkin bir stratejisi geliştirmesi elzemdir. Lakin eğer dünya görüşü hatalıysa, bu sefer de herkesin refahını hedefleyen strateji sonuçsuz kalacak, amacına ulaşamayacaktır. Kolaylık sağlaması açısından dünya görüşlerini iki kategoride ele alabiliriz. Laik ve maddeci Manevi ve humanist.

2.1.1 Dünya Görüşünün Rolü

Laik ve maddeci görüşler insan refahını maddi bir yönden ele alırken, onun manevi yönüne ehemmiyet vermezler. Onlara göre, insanın mutluluğu, refahı ancak ve ancak onlara, kişisel çıkar ile zevk ve ter-

cihlerine göre şekillenmiş ihtiyaçlarının azami bir şekilde karşılanması yolunda kesintisiz bir özgürlük verildiği zaman gerçekleşebilir.⁽¹⁾ Daha radikal olanları ise ilahi rehberliğin insan hayatındaki rolünü tanımaz ve insanın kendi aklının yardımıyla refahı için en uygun stratejiyi geliştirebileceğine inanırlar. Böyle bir dünya görüşünde ise, kaynakların adil bir bölüşüm ve dağılımında değerlere veya devletin müdahalesine de pek bir yer yoktur. Her insanın sınırsız bir özgürlükle kendi çıkarını kovaladığında toplumun çıkarı nasıl sağlanacaktır diye sorulduğunda ise cevapları ancak şudur: Piyasa güçleri bunu sağlayabilir zira rekabet bencilliği dizginler.

Dünyevi ve maddeci dünya görüşünün karşısında yer alan dinî dünya görüşleri ise insanın hem maddi hem de manevi yönüne dikkat çekerler. Ayrıca, insanın gelişiminde aklın rolünü de göz ardı etmezler. Aklın sınırlı olduğunu kabul eder ve vahiyle bu eksiği tamamlamayı hedeflerler. Ayrıca, ferdi özgürlük ihtiyacını veya kendi çıkarını gözetmesinin insanın tekâmülündeki önemine de karşı çıkmaz, insanın özgürlük ve çıkar peşinde koşmasının, ahlaki değerler ve iyi yönetimle (good governance) dizginlenmesini önerirler. Zira böylece hem fertlerin refahı sağlanacak hem de toplumsal uyum, ahenk ile ailenin bütünlüğü de herkesin kendi çıkarını kovaladığı bu süreçte zarar görmemiş olacaktır.

2.1.2 Maddi ve Manevi İhtiyaçlar

Her ne kadar *hiçbir* dünya görüşü bütünüyle maddeci ve hazcı olmasa da maddi veya manevi hedeflere verdikleri ağırlık, ahlaki değerlerin ve devlet müdahalesinin rolü konusunda birbirlerinden ciddi bir şekilde farklılaşmaktadırlar. Maddecilerin öncelikli hedefleri mal ve hizmetlerin insanın dünyevi haz ve lezzetlerini arttırmasıdır. Maneviyatçıların ise ana hedefleri, Tanrı'ya yakınlık, ruh dinginliği, iç huzur ve mutluluk, dürüstlük, adalet, karşılıklı ilgi ve yardımlaşma, ailevi ve toplumsal ahenk ve suç ile kuralsızlığın olmamasıdır. Belki tüm bu saydıklarımız niceliksel, hesaplanabilir türden değildir fakat kesinlikle insanın refaha ulaşması için elzemdir. İşte toplumların iktisadi öğretilerin arasındaki farklılık da bu öğelere vurgularındaki farklılık kadar olacaktır. Feyerabend'in (1993), düşündüren kitabı 'Metoda Karşı'nın Çince tercümesindeki önsözünde açık yüreklilikle belirttiği gibi: Sanayileşmiş Dünya'nın bilimi tüm bilimler arasında bir bilimdir. Eğer bundan fazlasını iddia ederseniz, bu bilim artık bir araştırma aracı olmaktan çıkmış, (siyasi) bir baskı aracına dönüşmüştür."

2.1.3 Aydınlanmacı Dünya Görüşü ve Konvansiyonel İktisat

Büyük dinlerin -özellikle Yahudilik, Hristiyanlık ve İslam'ın- dünyagörüşleri arasında ortaklıklar vardır. İslam'a göre bunun sebebi, vahye dayanan dinlerin değer sistemlerindeki devamlılık ve benzerliğin çağlar boyunca kaybolmadan ve bozulmadan süregelmesidir. Kur'an'da bu açıkça beyan edilmiştir: "Sana (Muhammed) söylenen şeyler senden önceki elçilere söylenenlerden başkası değildir." (Kur'an 41:43) Eğer konvansiyonel iktisat, 17. Ve 18. yüzyıllardaki Aydınlanma Hareketi öncesindeki gibi, Yahudi-Hristiyan dünya görüşü ile uyumlu bir şekilde gelişimini sürdürseydi, konvansiyonel ve İslami iktisat arasında ciddi bir farklılık olmayacaktı. Ancak, her ne kadar tam olarak başarılı olmadıysa da Avrupa'daki tüm akli bilimler Aydınlanma hareketinin seküler, değer yargısı içermeyen, materyalist ve sosyal Darwinist dünya görüşünden etkilendiler. Elbette tüm iktisatçılar ferdi hayatlarında materyalist veya sosyal darwinci olmalıydılar ve birçokları dini dünya görüşlerine sarılmaya devam ettiler. Koopmans (1969) 'ın isabetle gözlemediği gibi 'bir iktisatçıyı kazı, altından bir ahlakçı çıkaracaktır.' Sonuç itibarıyla, teoride Konvansiyonel İktisat, Aydınlanma dünya görüşünün seküler ve değer yargılarını dışlayan bakış açısını

benimseyip değer yargılarının ve iyi yönetimin, etkin ve adil paylaşım ve dağıtımdaki rolünü görmezden gelse de pratikte bu tam olarak gerçekleşmemiştir. Aydınlanma öncesi gelenek tam anlamıyla kaybolmamıştır.

Hiç şüphesiz, maddeci ve dünyevi olmasına rağmen, piyasa sistemi Batı'nın piyasa-merkezli iktisadi yapılarında uzun bir dönem boyunca refahı da beraberinde getirdi. Lakin bu muazzam refah en zengin ülkelerde bile ne fakirliği tamamiyle ortadan kaldırdı ne de herkesin Yahudi-Hristiyan değer sistemiyle uyumlu olarak ihtiyaçlarını karşılayabildi. Gelir ve servet eşitsizliği süregeldi ve iktisadi istikrarsızlık ve işsizlik yoksulların sıkıntılarını daha da şiddetlendirdi. Bütün bunlar gösteriyor ki hızlı gelişme ve servetin muazzam artışına rağmen verimlilik ve adalete tam olarak erişilemedi.

Bunların sonucunda iktisat, iyi niyetli biliminsanları tarafından yapılan ciddi eleştirilere maruz kaldı. Bunlardan bazıları, Thomas Carlyle (Past and Present, 1843), John Ruskin (Unto this Last, 1862) ve İngiltere'de Charles Dickens (Zor Zamanlar, 1854-55) ve Amerika'da Henry George (Progress and Poverty, 1879)'dur. Bu yazarlar bırakınız yapısınlar (Laissez-Faire) doktrini ve onun kişisel çıkarı yaptığı vurguyu aşağıladılar. Thomas Carlyle iktisadi 'kötümser bilim' olarak niteledi; özgür ve kontrolsüz kişisel çıkarların ahenk içinde işleyip toplumsal refahı ileriye götüreceği fikrini reddetti. (bkz. Jay and Jay, 1986). Henry George ise servet ve yoksulluk arasındaki karşılıklı neticelenen durumu kınadı ve şöyle yazdı: 'Modern gelişmenin ortaya çıkardığı zenginlik artışı sadece ve sadece büyük servetlerin birikimine, lüksü arttırmaya ve sahip olanlar ile ihtiyacı olanlar arasındaki uçurumu derinleştirmeye yaradığı müddetçe ilerleme gerçek değildir ve kalıcı olamayacaktır.' (George, 1955,p.10)

Çok sayıda insanın basit ihtiyaçlarının karşılanmasında başarısızlığı ile gelir ve servet eşitsizliklerinin artışına ilaveten modern iktisadi gelişme; ailenin parçalanması, suç ve kuralsızlık (anomi) artması ve iç huzur ve mutluluğun kaybedilmesi ile ilişkilendirilmiştir. (Easterlin, 2001, 1995 ve 1974; Oswald, 1997; Blanchflower ve Oswald, 2000; Diener ve Oishi, 2000; ve Kenny, 1999). Mesela 'Bırakınız Yapısınlar' yaklaşımı özellikle 1930'daki Büyük Bunalım'dan sonra Keynes devrimi ve sosyalist saldırı ile birlikte zeminini kaybetti. Yine de birçok iktisatçı sadece Devletin müdahalesiyle içtimai ve iktisadi sorunların bitmeyeceğine dair kaniya vardılar. Zira aynı zamanda fertleri de iyiyi yapma konusunda teşvik edip kötüden menetmek gerekir. İşte tam bu noktada, ancak toplumun ahlaken gelişmesi yardımcı olabilir. Zira ahlaki gelişme olmadan hem çok daha zor hem de masraflı düzenlemeler gerekecektir. Nobel ödüllü Amartya Sen'in isabetle belirttiği gibi, 'İktisadın etikten kendisini uzaklaştırması, refah ekonomisini yoksullaştırdı ve betimleyici ve öngörücü iktisadın ise zeminini ciddi bir şekilde zayıflattı.' Ve iktisat 'eğer insan davranışlarını ve yargısını şekillendiren ahlaki düşüncelere daha fazla ve açık alaka gösterirse çok daha fazla verimli olacaktır' (Sen, 1987, pp.78-79). Ayrıca Hausman ve McPherson da makalelerinde belirttikleri gibi 'Faal ve eleştirel bir biçimde öznesinin ahlaki yönleriyle meşgul olan bir ekonomi ister istemez bu yönüyle ilgilenmeyen bir ekonomiden daha ilgi çekici, daha aydınlatıcı ve nihayetinde daha faydalı olacaktır. (Hausman ve McPherson, 1993, p.723)

2.2 İSLAM İKTİSADI NEDİR VE KONVANSİYONEL İKTİSATTAN FARKLARI NELERDİR?

Konvansiyonel İktisat şimdilerde Aydınlanma öncesindeki köklerine geri dönme sürecindedir, öte yandan İslam İktisadı dünyevi ve maddeci dünya görüşünün ağına hiçbir zaman düşmemiştir. İslam İktisadı

di, sekülerizme ve değerlere kayıtsızlığa karşı çıkan dini bir dünya görüşüne dayanır. İslam İktisadı her ferdin refahı için, cinsiyet, yaş, ırk, din veya servet ayırımı yapmadan ne Komünizm gibi özel mülkiyeti yasaklar, ne de bireylerin öz çıkarları peşinde koşmalarını engeller. Piyasanın kaynakların dağıtımındaki rolünü kabul eder ama rekabetin, toplumun çıkarını korumada yeterli olduğuna inanmaz. Ahlaki değer sisteminin, piyasa mekanizmasının, ailelerin, toplum ve 'iyi yönetim'in birlikte oynadıkları rol vasıtasıyla insanlar arasında kardeşliği, sosyo-ekonomik adaleti ve herkesin refahını gerçekleştirmeye çalışır. Bu, İslam'ın insanların kardeşliği ve sosyo ekonomik adalete büyük önem vermesinin bir sonucudur.

2.2.1. Piyasa, Aileler, Toplum ve Devletin Birlikte Oynadıkları Rol

Piyasa, toplumun fertlerinin etkileşime geçtiği tek kurum değildir. İnsanlar bir aile içerisinde, toplumun bünyesinde ve Devlet aracılığıyla etkileşime geçerler ve tüm bu etkileşimler birbirleriyle bağlantılıdır. Hiç şüphe yoktur ki insanların kendi çıkarlarına hizmet etmesi piyasada verimliliği arttırmaya yardımcı olur. Lakin bu çıkarlılık vurgusu haddini aşar ve hiçbir ahlaki sınır tanımazsa, bu sefer diğer kurumların verimliliği düşer – aileler dağılır, toplum merhametsiz, şefkatsizleşir ve Devlet ise yozlaşmış, sadece belli rant gruplarına ve yöneticilerin çıkarlarına hizmet eden bir kuruma dönüşür. Aileleri birarada tutan karşılıklı fedakârlıktır. Ve insan sadece piyasanın değil aile kurumunun da en önemli parçasıdır. Eğer aile çözülür ve dağılırsa diğer kurumlar da işlemez hale gelirler. Zira toplumun çekirdeği olan aile dağılmış, bu ailede yetişecek çocuklar ise merhamet ve sevgiden mahrum kalmışlardır. Ebeveynlerin sadece kendi çıkarlarına odaklanıp çocuklarını gerekli ilgiden mahrum bıraktıklarında kurumların işlemez hale gelmesi kaçınılmazdır. Ebeveynler aile kurumunun içinde bu fedakârlığı göstermezlerse, piyasa, toplum ve devlet gibi diğer bütün kurumların da en önemli aktörü olan insanın kalitesi düşecektir. Bunlarla birlikte doğurganlık oranları düşebilir ki bu durumda toplumun, bırakın kalkınması, sosyal güvenlik sistemi bile tehlikeye girer.

2.2.2 Ahlaki Değerlerin Rolü

Konvansiyonel İktisat genel anlamda fertlerin davranışları ile zevk ve tercihlerini veri olarak kabul ederken, İslam İktisadı böyle yapmaz ve ahlaken gelişmeye bağlı bireysel ve toplumsal değişime büyük önem verir. Allah'ın elçileri İbrahim, Musa, İsa ve Muhammed'in (asvs) yeryüzüne gönderiliş amacı da budur. Ahlaki gelişmenin amacı insanın hem davranışlarını hem de zevk ve tercihlerini değiştirmek suretiyle fiyat mekanizmasını tamamlamak ve desteklemektir ki böylece toplumun refahı sağlansın. Piyasaya girmeden ve fiyat süzgecine maruz kalmadan evvel tüketicilerin ahlak süzgecinden geçmeleri beklenir. Böylelikle gösterişçi tüketim, israfın her türlü ve kaynaklar üzerinde hak edilmemiş talepler de filtrelenmiş olur. Piyasa mekanizması işte o zaman devreye girer ve kaynaklar üzerindeki istemleri azaltmak suretiyle piyasanın dengeye gelmesini sağlar. İşte bu iki filtrenin birlikteliği, ekonominin kaynaklarını en verimli bir şekilde kullanarak hem insanların maddi ve manevi ihtiyaçlarını giderir, hem de servetin tekelleşmesini azaltmak ve tasarrufları arttırmak suretiyle yatırım ve istihdamı genişletir. Eğer böyle yapılmazsa yani piyasa sistemi ahlaka dayalı değer yargılarıyla tamamlanmazsa, her türlü iyi niyetimize rağmen Solo'nun tanımladığı gibi atalet, seçimsizlik (non-choice) ve avarelik (drifting) yoluyla adaletsizlikleri tahrik etmiş oluruz. (Solo, 1981,p.38)

İki disiplin arasındaki benzerlik ve farklılıklar yukarıdaki tartışmadan kolaylıkla anlaşılabilir. Her ne kadar her iki disiplinin konusu da kaynakların paylaşım ve dağıtımı ise ve her ikisi de maddi ihtiyaçların karşılanmasına vurgu yapıyorsa da İslam İktisadının ayrıldığı nokta, manevi ihtiyaçların en az maddi

İhtiyaçlar kadar öneme sahip olmasıdır. Her iki disiplin de pazar mekanizmasının kaynakların paylaşımı ve dağıtımındaki mühim rolünü önemsemez de İslam İktisadi maddi ihtiyaçların karşılanmasında piyasa mekanizmasını tek başına yeterli görmez. Bunun sebebi ise kişisel çıkarın haddini aşması durumunda bir grup zenginin kıt kaynakları yoksulların aleyhinde, aşırı bir seviyede kullanabilecek olmalarıdır. Kişisel çıkara yapılan aşırı vurgu ise toplumun fertlerinin birbirlerine karşı yükümlülüklerinde gereken fedakârlığı yapmasını teşvik etmekten uzaktır. Lakin burada önemli bir soru karşımızda durmaktadır: Rasyonel bir insan neden kendi çıkarını başkaları için feda etsin?

2.2.3 Ahiretin Önemi

İşte burası insanın fitri iyiliği, vicdanı ve ahiret gibi -Konvansiyonel İktisadın görmezden geldiği fakat İslam ve diğer büyük dinlerin çok önemseydiği- kavramların gündeme geldiği yerdir. İnsan vicdanından, fitri yapısından dolayı her zaman her koşulda kişisel çıkarına hizmet edecek değildir. İnsan aynı zamanda iyiliksever bir yapıya da sahiptir ki bunun sayesinde başkalarının refahı, iyiliği adına gönüllü olarak fedakârlıklarda bulunabilir. Buna ilaveten, ahiret kavramı çerçevesinde kişisel çıkarı sadece bu dünyadan ibaret görmez. İnsanın çıkarı, bu dünyayı aşarak ölümden sonrasına doğru uzanır. Belki bu dünyada, bencil, sahtekâr, şefkatsiz; ailelerimize, diğer insanlara, hayvanlara görevlerimizde duyarız, ilgisiz kalmak suretiyle kişisel çıkarımıza hizmet edebiliriz. Lakin ahiretteki çıkarımıza ancak ve ancak bu yükümlülükleri yerine getirmek şartıyla hizmet edebiliriz.

Böylelikle kişisel çıkara hizmet kavramı İslam'da ve diğer dinlerde uzun vadeli bir bakış açısıyla ele alınır ve hem bu dünya hem de ahiret hayatını hesaba katar. Ve bu da insanların başkalarının iyiliği adına fedakârlık yapması için bir teşvik mekanizmasıdır. İnsanın fitri iyiliği, vicdanı, kişisel çıkarın bu uzun vadeli perspektifiyle birleştiğinde artık o insanı sadece verimliliği düşünen değil, eşitlik, adaleti ve şefkati de önemseyen biri olmaya teşvik eder. Sonuç itibarıyla, Konvansiyonel İktisadın üç önemli kavramı olan- akılcı (rasyonel) İktisadi insan, pozitivizm ve bırakın yapınlar (laissez-faire) kavramları, İslami düşüncüyü temsil eden bilim insanlarının geneli tarafından- Konvansiyonel İktisattaki gibi- ilmi bir kutsanmayı elde edemez.

2.2.4 Akılcı (Rasyonel) İktisadi İnsan

Neredeyse hiç kimse akılcılığın insan davranışındaki gerekliliğine karşı çıkmaz fakat akılcılığın tanımında farklı görüşler vardır. (Sen, 1987, s.11-14) Eğer ki akılcılık, insanın hem ferdi mutluluğu hem de toplumun refahı bakımından tanımlanırsa, o zaman akılcı davranış hem ferdin mutluluğunu hem de toplumun refahını sağlamak adına yardımcı olacaktır. Fakat Konvansiyonel İktisat akılcılığı bu şekilde tanımlamaz. Akılcılığı, serveti azamileştirmek ve istekleri tatmin etmek yoluyla çıkara hizmet etmekten ibaret görür. Hatta kişisel çıkar dürtüsü 'doğadaki yerçekimi gücünün insandaki ahlaki karşılığı' olarak tanımlanmıştır. (Myers, 1983, s.4) Böyle bir toplum ise kişisel çıkarlarıyla birbirleriyle bağlı bir yığından ibarettir.

Sosyal-Darwinist, faydacı ve maddeci anlayışta kişisel çıkara hizmet anlamındaki 'akılcı İktisadi insan' kavramı İslam İktisadi'nda kendine yer bulamayacaktır. İslam İktisadi'nda 'akılcılık', insanın kendi çıkarına hizmete indirgenemez; ahlaki değerlere imanlı bir şekilde uyulmak suretiyle ahirete uzanır ve böylece kişisel çıkar, toplumun çıkarına da hizmet edecek şekilde dizginlenmiş olur. Maverdi (v. 1058)

de diğer Müslüman âlimler gibi bireysel zevk ve tercihlerin ahlaki değerlerle dizginlenmesinin elzem olduğunu düşünür. (el-Maverdi, 1955, s.118-120) İbn Haldun ise ahlaki yönelimin düşmanca, vahşi rekabeti ve hasedi ortadan kaldıracığını ve toplumsal dayanışmayı kuvvetlendireceğini ve doğruluk, dürüstlüğü doğru bir eğilim yaratacağını vurgular. (İbn Haldun, n.d.,p.158)

2.2.5 Pozitivizm

Benzer olarak 'Konvansiyonel İktisat'taki pozitivizm kavramı da 'amaçlar arasında tamamen kayıtsız' (Robbins, 1935, p.240) veya 'herhangi bir ahlaki tavır veya ahlaki yargıdan bağımsız' (Friedman, 1953) manasıyla Müslüman entelektüel düşüncesinde kendisine bir yer bulamamıştır. İnsanların kullanımına açık tüm kaynaklar esasen Allah'tan kendisine verilmiş bir emanet hükmünde olduğundan ve her insan O'na karşı sorumlu olduğundan, kaynakların kullanımını emanet hükmünün şartlarına göre yapmaktan başka bir seçenek de yoktur. Bu şartlar inanç ve ahlaki değerler ile tanımlanmıştır. İslam'ın ana hedeflerinden olan insanların kardeşliği eğer kaynakların adil paylaşım ve dağıtım ilkesi uygulanmazsa boş bir sözden ibaret kalacaktır.

2.2.6 Pareto Optimumu

Adaletsiz bir toplumda herkesi eşit biçimde kuşatan bir kalkınma sağlanamaz. Müslüman âlimler tarih boyunca bu gerçeği vurgulamışlardır. Kalkınma İktisadı da bunun önemini özellikle son birkaç on-yıldır vurgulamaktadır. ⁽²⁾ Ebu Yusuf (v.798) şöyle der: 'Haksızlığa uğramışlara adaleti getirmek ve adaletsizliği ortadan kaldırmak vergi gelirinin artısını sağlar, ülkenin gelişim, kalkınma hızını artırır ve Allah'ın lütfunu cezbediği gibi ahirette ayrıca ödüllendirilmeyi sağlar (Ebu Yusuf, 1933-34, s.111: ayrıca bkz. s.3-17). Maverdi de kuşatıcı adaletin 'karşılıklı sevgi ve şefkat aşılacağı, kanunlara itaati, ülkenin gelişmesini, servetin artısını, soyun genişlemesini ve muktedirin ise güvenliğini temin edeceğini savunur (el-Maverdi, 1955, s.27). İbn Teymiyye (v.1328) ise şöyle der: 'herşeye ve herkese karşı adalet herkesin üzerinde bir zorunluluktur ve adaletsizlik herşeye ve herkese yasaklanmıştır. Adaletsizliğe kesinlikle izin yoktur; bu bir Müslümana veya Müslüman olmayana veya hatta adaletsiz bir insana olsa bile (İbn Teymiyye, 1961-63, Vol.18, s.166).

Adalet ve refahın, gerekli fedakârlıklar yapılmadığı takdirde gerçekleşmesi zordur. Bu yüzden Pareto optimumu kavramı İslam İktisadı'nın paradigmasına uymaz. Bunun nedeni ise Pareto Optimumunda eğer bir grup insan (zenginler) diğerlerinin (yoksullar) refahı için kendilerinden fedakârlık ediyorlar ise bu sonuç optimum değildir. (İşte John Rawls'a, "kişi, toplumdaki bir kişiyi bile mutsuz kılacaksa, toplumun genelinin refahını artırmaya çalışmamalıdır" fikrini söyleten bu Pareto Optimumu kavramıdır (Rawls, 1958). Böyle bir düşünce, varlık sebebi herkesin refahı olan ahlaki değerlerle açık bir şekilde uyusmamaktadır. Bundan dolayıdır ki bu kavram İslam İktisadı'nda yer almamıştır. Nitekim İslam, Müslümanları yoksul ve muhtaçlar için net varlıklarının yüzde 2.5 oranında zekât ile dini yükümlülük altına alarak fedakârlık yapmalarını emreder. Bu yükümlülük diğer ülkelerdeki gibi devletlere ödenen vergilere ek bir yükümlülüktür.

2.2.7 Devletin Rolü

Ahlaki değerler eğer herkes tarafından gözetilmezse etkili olamayacaklardır. Bu yüzden bunların tatbik edilmesini sağlamak gerekir. ⁽³⁾ İşte devletin görevi tüm topluma zararlı olan adaletsizlik, dolandırıcılık,

aldatma, şahsi haklara, onura ve mülkiyete tecavüz, akitlerin ve diğer yükümlülüklerin yerine getirilmemesi gibi davranışları iyi bir eğitim, yetiştirme, teşvikler ve caydırıcı önlemler, uygun düzenlemeler ve etkili ve tarafsız bir yargı sistemiyle önlemektir. Kur'an sadece normları, olması gerekenleri temin eder. Tek başına onları uygulatamaz. Uygulamada devlet devreye girer. Bu yüzden İslam Peygamberi Hz. Muhammed şöyle demiştir: 'Allah kötülükten alıkoyma işini Kur'andan ziyade devlet eliyle gerçekleştirebilir.' (el-Maverdi, 1955, s.121) Devletin rolüne vurgu tarih boyunca belli başlı tüm Müslüman âlimlerin yazılarına yansımıştır.⁽⁴⁾ Maverdi'ye göre etkili bir Devlet adaletsizlik ve suçları engellemede vazgeçilmezdir. (Maverdi, 1960, s.5) Bu bakımdan 'Say Kanunu' İslam İktisadi için anlamlı bir önerme değildir.

Peki devlet bu rolü yerine getirirken sınırı nedir? Devletten ne yapması beklenir? Bu gibi sorular 'Prensler için Aynalar' ismiyle terimleşmiş literatürde birçok bilim insanı tarafından cevaplandırılmıştır.⁽⁴⁾ Fakat hiçbirisi ekonominin önemli bir kısmının devlet tarafından düzenlenip müdahale edilmesini, sahiplenilmesini ve idare edilmesini tahayyül etmemişlerdir. Hatta içinde Dimaşki (v.1175'ten sonra) ve İbn Haldun'un da yer aldığı birçok bilim insanı devletin ekonomiyle içli dışlı olmasına açıkça karşı çıkmışlardır (Dimaşki, 1977, s.12 ve 61; İbn Haldun, s.281-83). İbn Haldun'a göre, devletin yekpare veya yüksek ölçüde müdahaleye dayalı zorba bir karaktere bürünmemesi gerekir. (s.188) Devletin, otorite sahip olmasından dolayı dilediğini yapabileceği gibi bir kaniya sahip olmaması gerekir. (s.306) Devlet refaha yönelik olmalı, harcamalarında ölçülü, halkın mülkiyet haklarına saygılı olmalı ve ağır vergilerden de kaçınımalıdır. (s.296) Bu fikirlerden hareketle diyebiliriz ki bu bilim insanlarının devlete biçtiği rol bugünlerde genellikle 'iyi yönetim' (good governance) denilen şeydir.

2.3 İSLAM İKTİSADININ BAZI KATKILARI

Yukarıdaki yer alan görüşler, iki dünya görüşünün birbirinden tamamiyle farklı olduğu kanaatini doğurmamalıdır. Bunun nedenlerinden biri, her ikisinin de konularının aynı olmasıdır yani kıt kaynakların bölüşüm ve dağıtımı. Bir başka neden ise tüm konvansiyonel iktisatçıların değerlere karşı kayıtsız olmalarıdır ki kendileri inançları ile uyumlu değer yargılarına başvurmuşlardır. Daha önce belirttiği üzere, konvansiyonel iktisadın da paradigmasında değişim yaşanmakta - iyi yönetim'in rolü iyiden iyiye kabullenilmiş olup ahlaki bir boyutun da eklenmesinin gerekliliği birçok kıymetli bilim insanı tarafından seslendirilmektedir. Daha da ötesi, İslam İktisadi, Neoklasiklerin, Keynesçilerin, sosyal, hümanist ve kurumcu iktisadın ve de diğer sosyal bilimlerin geliştirdikleri analiz araçlarından da oldukça istifade etmektedir ve gelecekte de etmeye devam edecektir.

2.3.1 Büyük Boşluk Teorisinin Yanılgısı

Esasen birçok iktisadi kavram konvansiyonel iktisattan çok daha önce İslam İktisadi tarafından geliştirilmişti. Bu kavramlar disiplinlerarası dâhil birçok alana temas etmektedir. Bunlardan bazıları; mülkiyet hakları; işbölümü ve uzmanlaşma; tasarruf ve yatırımın kalkınmadaki önemi; arz ve talebin fiyatların belirlenmesindeki rolü ve arz ve talebi etkileyen faktörler; paranın, alışverişin ve piyasa mekanizmasının rolü; paranın, kalpazanlığın, taşışın (sikkedeki kıymetli maden oranını düşürme), devalüasyonun ve Gresham Kanunu'nun özellikleri; işgücü arzı ve nüfusu; devletin, adaletin, barışın ve istikrarın kalkınmadaki rolü ve vergilendirmenin ilkeleridir. Elbette Müslüman bilim insanlarının iktisada yaptıkları katkıların tam anlamıyla kuşatıcı bir listesini yapmak mümkün değildir. Bu bakımdan Schumpeter'in, İktisadi Analizin Tarihi kitabında, Grekler ve Skolastikler arasındaki zaman diliminin boş, verimsiz oldu-

ğu varsayımını ifade eden '500 yıllık büyük boşluk' kavramının yanlışlığını silmek adına aşağıda yapılan katkıların sadece bir kısmı üzerinde durulacaktır.⁽⁶⁾ Bu kavram Konvansiyonel iktisat literatürüne öylesine sinmiştir ki Nobel Ödüllü Douglass North bile Aralık 1993'teki Nobel konuşmasında bu kavrama atıfta bulunmuştur. (North, 1994, s.365) Sonuç olarak, Todd Lowry'nin isabetle işaret ettiği gibi 'Arap yazınının karakteri ve sofistikeliği göz ardı edilmiştir.' (bkz. 'önsöz' Ghazanfar, 2003, s.xi)

2.3.2 Kalkınmaya Çok-Disiplinli Yaklaşım

İslam İktisadının yukarıda anlatılan paradigmasının dışındaki en önemli katkılarından biri de dinamik çok-disiplinli bir yaklaşımın benimsenmesidir. Müslüman bilim insanlarının odağındaki öncelik iktisadi değişkenler değildir. Onlara göre insanın refahı, mutluluğu iktisadi faktörlerin neticesi olduğu kadar ahlaki, içtimai, siyasi, demografik ve tarihi faktörlerin de birbirleriyle uzun süre zarfındaki etkileşimlerinin bir sonucudur ki bu faktörlerin hiçbir diğelerinin desteği olmadan tek başına tam bir katkı sağlayamaz. Bu tabloda, İslami dünya görüşündeki önemine binaen adalet, merkezi bir konuma sahiptir. Adalet, kalkınma için olmazsa olmazlardandır ve adaletin yokluğunda çöküş ve çözülüşün gerçekleşeceği güçlü bir şekilde kavranmıştır.

Gözükün odur ki, farklı bilim insanlarının asırlar boyu yaptıkları katkılar nihayetine İbn Haldun'un 7 ciltlik tarih kitabının ilk cildi olan ve 'Giriş' anlamına gelen Mukaddime adlı eserinde toplanıp özümsemiştir.⁽⁷⁾ İbn Haldun, İslam medeniyetinin gerilemeye girdiği süreçte yaşadı. (1332-1406) O, bu gerilemenin akışını tersine çevirmeyi arzuladı ve bir toplum bilimci olarak bu tersine çevirme için, İslam medeniyetinin başlangıcında filizlenip yükseldikten sonra düşüşüne neden olan faktörlerin belirlenmesi gerekiyordu ve böylece tarihten ders alınıp kötü gidişatı iyiye tebdil etme imkânı olabilirdi. Bu yüzden İbn Haldun sadece ne olduğunu bilmekle yetinmiyor, nasıl ve niçin olduğuyula da ilgileniyordu. Tarihi olgunun anlaşılması için sebep-sonuç ilişkisi yöntemini uyguluyordu. İşte Mukaddime böyle bir arzusunun sonucudur. Eser, iktidardaki bir hanedanın, devletin veya uygarlığın (umran) yükseliş ve düşüşüne neden olan ilkelerin ortaya konma denemesidir.

İbn Haldun'un analizinin merkezinde insan olduğundan, o hanedanların veya uygarlıkların yükseliş ve çöküşlerinin halkın refahı veya sefaletiyle yakından bağlı olduğu görüşündedir. Lakin halkın refahı, Konvansiyonel iktisadın bugüne değin belirttiği gibi sadece iktisadi değişkenlere bağlı değildir; aynı zamanda ahlaki, psikolojik, içtimai, iktisadi, siyasi ve demografik ve tarihi faktörlerin rolü ile yakından birbirleriyle ilişkilerine de bağlıdır. Bu faktörlerden bir tanesi ise tetikleyici mekanizma rolünü oynar. Diğerleri tetikleme mekanizması ile aynı doğrultuda da ters yönde de hareket edebilirler. Eğer diğerleri aynı yönde hareket etmezlerse, bu sefer bir sektördeki bozulma diğerlerine sıçramaz veya bozulan sektör reforma tabi olur veya uygarlığın çöküşü yavaşlar. Lakin eğer diğer sektörler de tetikleyici mekanizma ile aynı yönde hareket ederlerse, bozulma birbiriyle bağlantılı zincirleme bir reaksiyonla hız kazanacak ve uzun vadede sonucu sebepten ayırt etmek güçleşecektir. Böylece İbn Haldun'un farklı etkenlerin birbirleriyle bağlantılı ve dinamik bir şekilde uzun vadeli hareketinin bir toplumun kalkınmasına veya çöküşüne hangi biçimde neden olduğuna dair açık bir görüşe sahip olduğu anlaşılır.

Böylece O, Neoklasik iktisatçıların yaptığı gibi diğer tüm faktörleri sabit tutmak gibi gerçekçi olmayan bir varsayımdan hareketle piyasaların kısa vadeli durağan analizini yapmaları gibi bir çalışma usulünü benimsememiştir. Toplumda sürekli gerçekleşen değişimlerin yol açtığı zincirleme reaksiyon yoluyla

kısa vadede bile tüm faktörler değişim halinde olabilir ki bu farkedilemeyecek, algılanamayacak kadar ufak bir değişim olabilir. Sonuç olarak, her ne kadar iktisatçılar kolaylık olsun diye ceteris paribus varsayımına başvursalar da İbn Haldun'un çok-disiplinli dinamik yaklaşımı toplumun kalkınmasına yardımcı olacak sosyo-ekonomik tedbirler geliştirilmesinde daha fazla yardımcı olabilecektir. Neoklasik iktisat ise bunu yapamaz çünkü North'un da haklı olarak sorduğu gibi 'Bir kimse ekonomilerin nasıl kalkındığını, geliştiğini bilmeden tedbirleri nasıl öne sürebilir? Dolayısıyla North, Neoklasik ekonominin 'kalkınmayı sağlayacak tedbirleri analiz edecek ve önerecek uygun bir araç olmadığı' kanısındadır. (North, 1994,p.549)

Elbette İslam İktisadının çalışmaları bunlardan ibaret değildir. Ebu Yusuf (v.798), Maverdi (v.1058), İbn Hazm (v.1064), Serahsi (v.1090), Tusi (v.1093), Gazali (v.1111), Dimaşki (v.1175 sonrası), İbn Rüşd (v.1187), İbn Teymiyye (v.1328), İbn Uhuve (v.1329), İbn Kayyim (v.1350), Şatibi (v.1388), İbn Haldun (v.1406), Makrizi(v.1442), Devvani (v.1501), ve Şah Veliyullah (v.1762) gibi nice biliminsanları iktisat teorisine değerli katkılarda bulunmuşlardır. Hatta bazı iktisadi kavramlara dair kavrayışları öylesine derindir ki, onlar tarafından öne sürülmüş birçok teorinin modern teorilerin öncüsü olduğuna şüphe yoktur.⁽⁸⁾

2.3.3 İş bölümü, Uzmanlaşma, Ticaret, Mübadele ve Para ve Bankacılık

Birçok Müslüman biliminsanı geleneksel iktisattan çok daha önce iktisadi gelişme için işbölümünün gerekliliğini vurgulamışlardır. Mesela, Serahsi (v.1090) der ki: 'çiftçi giysisi için dokumacının çalışmasına ihtiyaç duyar, dokumacı ise yiyeceği ve giysiyi dokuyacağı pamuk için çiftçinin emeğine ihtiyaç duyar ve böylece çalışmalarını birbirlerine yardımcı olurlar.' (Serahsi, 1978, vol.30, s.264) Yüz yıl kadar sonra yazan Dimaşki ise konuyu daha bir açarak: 'Hiçbir fert tek başına ömrünün kısa olmasından dolayı tüm mesleklerle meşgul olamaz. Meşgul olsa bile baştan sona herbir meslek için gerekli yeteneklerde uzmanlaşamaz. Mesleklerin herbiri birbirine bağlıdır. İnşaat marangoza ihtiyaç duyar, marangoz demirciye, demirci ise madenciye ve tüm bu meslekleri öncüllere ihtiyacı vardır. Dolayısıyla şartların zorlamasıyla insanlar şehirlerde toplanmaya ihtiyaç duymuşlardır ki birbirlerinin ihtiyaçlarını gidermede yardımlaşsınlar. (el-Dimaşki, 1977, s.20-21)

İbn Haldun kendi kendine yetmenin imkânını veya arzu edilebilirliğini reddetmiş ve işbölümü ile uzmanlaşmanın gerekliliğini şöyle ifade etmiştir: 'Herkesçe bilinir ve kabul edilir ki insanlar tüm ferdi iktisadi ihtiyaçlarını tek başlarına karşılamaktan acizdirler. Bu nedenden dolayı işbirliği yapmaları gerekir. Birbirleriyle işbirliği yapmaları halinde karşılayacakları ihtiyaçların miktarı tek başlarına kaldıklarında giderecekleri ihtiyaç miktarından kat be kat fazladır. (İbn Haldun, s.360) Bu bakımdan İbn Haldun'un, David Ricardo'nun 1817'de formüle ettiği ve kendisine izafe edilen 'Karşılaştırmalı Rekabet' teorisinin de öncüsü olduğu söylenebilir.

İşbirliği ve uzmanlaşma tartışması, kendisinden sonra ticaret ve mübadele, etkili bir düzenleme ve denetim (hisbe) yoluyla iyi düzenlenmiş ve iyi işleyen piyasaların varlığı ile sabit ve güvenilir bir mübadele ölçüsü ve aracı, değer deposu olarak para tartışmalarını ortaya çıkarmıştır. Lakin o zamanlar yaygın olan çift-metal sistemi (altın ve gümüş paraların birlikte dolaşımında olması) ve bu iki metalin farklı arz-talep durumları yüzünden, tam karşılığı olan bu iki metal para biriminin aralarındaki kur oranları dalgalanmaya maruz kalmıştır. Devletlerin mali sorunlarını aşmak niyetiyle para birimlerinde taşışçe başvurmaları ise meseleyi daha da içinden çıkılmaz bir hale getirmiştir. Bunun sonucu olarak da İbn

Teymiyye (v.1328) (1961-63, Vol.29, s.649) ve sonraları da Makrizi'nin (v.1442) ve Asadi'nin (v.1450) görüşlerine göre, kötü para iyi parayı piyasadan kovmuştur (el-Misri, 1981, s.54 ve 66) ki bu olgu 16.yüzyılda Batı'da Gresham Kanunu adıyla keşfedilecektir. Tağşiş, İslam'ın değer ölçülerindeki dürüstlük ve sağlamlık ilkesinin düpedüz ihlali olduğundan, para basımındaki hileli uygulamalar 14.yüzyıl ve sonrasında para teorisi ve politikasına dair birçok yazının kaleme alınmasına yol açmıştır. Baeck'e göre Müslümanları, 14 ve 15.yüzyıllardaki tağşiş tartışmalarının öncüleri ve zenginleştiricileri olarak kabul edilmeleri gerekir (Baeck, 1994, s.114).

Ayrıca, gittikçe genişleyen yerel ve uluslararası ticareti finanse etmek amacıyla, Müslümanlar finansal sistem geliştirmiş ve bu sistem sayesinde tarım, sanatlar, imalat ve uzak mesafeli ticareti finanse edecek Ortaçağ İslam dünyasının tüm parasal birikimlerini harekete geçirebilmişlerdir (Udovitch, 1970, s.180 ve 261). Finansçılar 'sarraf' adıyla tanınıyorlardı. Abbasi Halifesi Muktedir devrinde, bu kurumlar modern bankaların belli başlı fonksiyonlarını icra etmeye başlamışlardı bile. (Fischel, 1992) New York'un Wall Street'ine ve Londra'nın Lombard Street'ine benzer piyasaları vardı ki onlar sayesinde ticaret, tarım ve sanayinin tüm bankacılık ihtiyaçları karşılanmış oluyordu. (Duri, 1986, s.898) Bu ise çeklerin (sakk) ve havalelerin (letters of credit) kullanımını teşvik etti. İngilizcedeki 'çek' kelimesi Arapça 'sakk' kelimesinden gelir.

2.3.4 Talep ve Arz

Birçok Müslüman bilim insanının fiyatların belirlenmesinde talep ve arzın rolünü kavradıklarını da görüyoruz. Mesela, İbn Teymiyye şöyle yazmıştır: 'Fiyatların artışı veya azalışı illa ki bazılarının adaletsizliklerinden meydana gelecek değildir. Bu, ürünlere veya ihrac mallarına olan talep eksikliğinden de kaynaklanabilir. Eğer bir ürüne talep artar ve talep edilenin arzında bir azalma gerçekleşirse fiyatlar yükselir. Öte yandan eğer talep azalır ve arz yükselirse fiyatlar düşecektir. (İbn Teymiyye, 1961-63, Cilt 8, s.523)

İbn Teymiyye'den beş asır önce Cahız şöyle ifade etmiştir: 'Pazar da bulunan herhangi bir şey mevcut olmasından(arzından) dolayı ucuz, talep olup da mevcut olmamasından dolayı pahalıdır.' (Cahız, 1983, s.13), ve 'arzındaki fazlalıktan dolayı zekâ dışındaki herşeyin fiyatı düşer, zira zekâ arttıkça değeri de yükselir.' (s.13)

İbn Haldun daha da ileri giderek talepteki artışın veya arzdaki düşüşün fiyatlarda artışa sebep olduğunu, talepteki düşüş veya arzdaki artışın ise fiyatlardaki düşmeyi etkilediğini öne sürer. (İbn Haldun, s.393 ve 396) İbn Haldun aşırı düşük fiyatların devam etmesinin zanaatkar ve tüccarları piyasa dışına sürerek zarar vereceğine inanırken, aynı zamanda uzun süreli aşırı yüksek fiyatların ise tüketiciye zarar vereceğine inanır. O halde iki aşırılığın arasında 'vasat' fiyatlar arzulanır, zira böylelikle tüccarların toplumsal manada kabul edilebilir getiri elde etmesi sağlanmakla kalmaz, ayrıca satışlar teşvik edilip belirli bir ciro ve bolluğu üretmek yoluyla pazarın dengeye kavuşması temin edilmiş olur (s.398). Yine de zaruri ihtiyaçlar için düşük fiyatlar arzulanır zira böylece nüfusun çoğunluğunu oluşturan yoksul kesimin de refahı sağlanmış olur (s.398). Eğer modern terminolojiyi kullanacak olursak, İbn Haldun'un hem büyüme hem de adalet bakımından düşük maliyetli bir yaşam standardı ile birlikte istikrarlı fiyat seviyesini, enflasyon ve deflasyon arasındaki gidip gelen yani derin krizlerin balon yatırımları takip ettiği bir sisteme tercih ettiği söylenebilir. Lakin zaruriyat ve hâciyatlar için düşük fiyatlar, devletin fiyatları sabitlemesi yoluyla gerçekleşmemelidir zira bu üretim için teşviği ortadan kaldırır. (s.279-83)

İbn Haldun'a göre talebi belirleyen faktörler şunlardır; gelir, fiyat seviyesi, nüfusun büyüklüğü, Devlet harcamaları, toplumun örf ve adetleri ve toplumun genel kalkınma ve refahıdır. (s. 398-404) Arzı belirleyen faktörler ise; talep (s.400 ve 403), düzen ve istikrar (s.306-308), göreceli kâr oranı (s. 395 ve 398), insan çabasının derecesi (s.38), istihdam gücünün büyüklüğü ile beraber bilgi seviyesi ve yeteneği (s.363 ve 399-400), barış ve güvenlik (s. 394-95 ve 396), ve genel olarak toplumun teknik altyapısı ve kalkınmışlığıdır. Tüm bu etkenler onun üretim teorisinin önemli unsurlarını meydana getirirler. Eğer fiyat düşer ve zarara yol açarsa, bu sefer sermaye erir, arz için teşvik düşer ve böylece ekonomide durgunluk, gerileme baş gösterir. Bundan ticaret ve zanaatlar da zarar görürler. (s.398)

Değerin belirlenmesinde talep ve arzın rolünün, Batı'da 19. yüzyılın sonları ile 20. yüzyılın başlarına kadar tam olarak anlaşılmamış olması dikkat çekicidir. Klasik-öncesi William Petty (1623-87), Richard Cantillon (1680-1734), James Steuart (1712-80) ve hatta klasik Ekolün kurucusu Adam Smith (1723-90) gibi İngiliz iktisatçılar genelde fiyatların belirlenmesinde üretim masrafının ve özellikle emeğin rolü üzerinde durmuşlardır. İngiliz yazınında hem arz hem de talep düşüncesine ilk defa 1767'de rastlanır (Thweatt, 1983). Buna rağmen 19.yüzyılın ancak ikinci yarısında hem talebin hem de arzın piyasa fiyatlarının belirlenmesindeki rolüne hak ettiği değer verilmeye başlanmıştır (Groenewegen, 1973). Her ne kadar İbn Haldun bu konuda Konvansiyonel iktisatçıların çok önünde olsa da, büyük ihtimalle talep ve arz cetvelleri, talep ve arzın esneklikleri ve hepsinden de önemlisi, modern iktisat tartışmalarında ciddi bir görev üstlenen denge fiyatı kavramlarından haberdar değildi.

2.3.5 Kamu Maliyesi

Vergilendirme

İlgilendiği birçok konu yanında bilhassa vergilendirmenin esasları (eşitlik, kesinlik, ödeme kolaylığı ve vergi toplamada iktisat) (bkz Adam Smith, 1937, s.777-79) üzerine ün salmış olan Adam Smith'ten (ö.1790) çok daha önceleri vergilendirme üzerine yazılar ve özellikle vergi sisteminin adil ve zulmetmemesi üzerine olan eserlerin izleri, hem İslam öncesinde, hem de Müslüman bilim insanlarında görülebilir. Halife Ömer (v.644), Ali (v.661) ve Ömer İbn Abdulaziz (v.720) vergilerin adaletli ve müsamahalı bir biçimde toplanmasına ve halkın kaldıracabileceğinin üstesinde olmaması gerektiğine dikkat çekmişlerdir. Vergi toplayıcıları ise her ne koşulda olursa olsun halkı zaruri ihtiyaçlarından mahrum bırakmamalıdır. (Ebu Yusuf, 1933-34, s.14, 16, ve 86). Halife Harun Reşit'in danışmanı Ebu Yusuf ise adil bir vergi sisteminin sadece gelirden artışı değil aynı zamanda ülkenin kalkınmasını, gelişmesini de temin edeceğini öne sürmüştür. (Ebu Yusuf, 1933-34, s.111, ayrıca bkz. s. 14, 16, 60, 85, 105-19 ve 125). Maverdi ayrıca vergi sisteminin hem vergiyi ödeyene hem de hazineye adil olması gerektiğini vurgulamıştır: 'fazlasını almak halkın haklarına karşı bir haksızlıktır, öte yandan azını almak ise hazinenin hakkına karşı adaletsizliktir.' (Maverdi, 1960, s.209, ayrıca bkz. s.142-56 ve 215)⁽⁹⁾

İbn Haldun Mukaddime'de vergilendirmenin ilkelerini çok güçlü bir biçimde vurgular. Halife Memun'un generali Tahir İbnu'l Hüseyin'in oğlu Suriye valisi Abdullah İbn Tahir'e yazdığı mektubundan da alıntı yapar: '(Vergileri) genele yayarak tüm halk arasında dağıt, kimseyi soyluluğundan veya servetinden dolayı dışarıda bırakma, hatta kendi çalışanlarını veya saray mensuplarını veya takipçilerini bile ayırma. Ve kimseye ödeme gücünün üstünde bir vergiyi dayatma'(s.308).⁽¹⁰⁾ Özellikle bu pasajda vergide hakkaniyet ve tarafsızlık vurgularken, başka yerlerde kolaylık ve verimlilik ilkelerini vurgulamıştır. İbn

Haldun vergilendirmenin teşvikler ve üreticilik üzerindeki etkisini o kadar net bir şekilde kavramıştır ki optimum vergilendirme kavramını idrak ettiği bellidir. Ayrıca Mukaddime'nin iki bölümünde Profesör Arthur Laffer'den neredeyse 600 yıl kadar önce Laffer Eğrisinin özünü de sezmiştir.⁽¹¹⁾

Birinci bölümün sonunda şu kaniya varır: 'Bir işletmeyi refaha kavuşturacak en önemli etken, işadamlarının üstündeki vergi yükünü hafifletmektir ki bu (vergilerden sonra) daha fazla kâr etmesi için şirketi teşvik edecektir. (İbn Haldun, s.280) O bunu şöyle açıklar: 'Vergiler ve harçlar hafiflediğinde, insanlar daha faal olma yönünde teşvik edilirler. Böylece düşük vergiler sayesinde işletmelerin büyümesi insanlığa daha fazla memnuniyet getirir ve bütün bunların sonucunda vergi gelirleri artar (s.279). İbn Haldun ayrıca zaman geçtikçe devletin ihtiyaçlarının artacağını ve bu artışa uyum sağlamak adına vergi oranlarının da yükseleceğini ifade eder. Eğer bu yükseliş tedrici olursa, halk bu duruma alışır fakat sonuçta yine de teşvikler üzerinde olumsuz bir etkisi olacaktır.

İşletme faaliyetlerinin cesareti kırılır ve düşüşe geçer ve böylelikle vergi getirisi de azalır (s.280-81). Sonuç olarak, hanedanlığın başlangıcındaki müreffeh bir ekonomi düşük vergi oranları sayesinde daha fazla vergi geliri sağlarken, hanedanlığın sonlarında, bunalımdaki bir ekonomi yüksek vergi oranları ile daha az vergi getirir (s.279). İbn Haldun bunun nedenlerini şu şekilde açıklar: 'Bil ki, halkın servetine karşı adaletsizce eylemde bulunmak onların kazanma ve servet elde etme arzusunu söndürür ve eğer kazanma arzuları giderse, çalışmayı keserler. Zulüm ne kadar fazla olursa, onların kazanma çabalarına o kadar çok etki edecektir ve eğer insanlar kazanmayı bırakır ve çalışmayı durdurlarsa, piyasalar da durgunlaşacak ve insanların durumu kötüleşecek (s.286-87); vergi gelirleri de azalacaktır. (s.362) Bu yüzden İbn Haldun vergilendirmede adaleti savunur (s.308).

Kamu Harcamaları

İbn Haldun'a göre, devlet de önemli bir üretim faktörüdür. Harcamasıyla üretimi teşvik eder, vergilendirmesiyle de üretimden uzaklaştırır (İbn Haldun, s.279-81). Devlet, sunulacak ürün ve hizmetler için en büyük pazarı teşkil ettiğinden ve tüm kalkınmanın en asli kaynağı olduğundan dolayı (s.286 ve 403) onun harcamalarındaki düşüş sadece işletme faaliyetlerinde durgunluğa ve kârların düşmesine neden olmakla kalmaz, vergi gelirlerinin de düşmesine sebep olur. (s.286) Devlet ne kadar harcarsa, ekonomi için o kadar iyi olacaktır (s.286).⁽¹²⁾ Devletin harcamalarını yükseltmesi ise nüfusu desteklemesi için ve kanun, düzen ve siyasi istikrarı temin etmesi için yapması gereken şeylere olanak sağlar (s.306 ve 308). Düzen ve siyasi istikrar olmadan, üreticilerin üretim yapması için hiçbir teşvik kalmaz. İbn Haldun ayrıca şuna işaret eder: ' (şehirlerin hızlı kalkınmasına) tek sebep, Devletin onlara yakın olması ve para musluklarını onlara doğru akıtmasıdır, aynı bir (nehir) suyunun çevresindeki herşeyi yeşilleştirmesi ve yakınındaki toprağı sulak, uzaktaki yerleri de kuru bıraktığı gibi' (s.369).

İbn Haldun ayrıca devlet harcamalarının ekonomi üzerindeki etkisini de incelemiştir ki bu onu Keynes'in öncülerinden biri kılar. Haldun der ki:

Devlet harcamalarındaki düşüş vergi gelirlerindeki düşüşe neden olur. Bunun sebebi ise devletin dünya için en büyük pazarı temsil etmesi ve uygarlığın kaynağı olmasıdır. Eğer hükümdar vergi gelirlerini istiflerse veya bu gelirler yok olursa ve bu gelirleri gerektiği şekilde harcamazsa, maiyetinde bulunanlar ve taraftarları için mevcut miktar azalmakla kalmayacak, maiyetinde bulunanlar ve taraftarlarının

vesilesiyle çalışanlarına ve onlara muhtaç kimselere aktarılan miktarlarda da azalma gerçekleşecektir. (çarpan etkisi) Dolayısıyla toplam harcama düşecektir. Tüm bu kesimler nüfusun önemli bir bölümünü oluşturduğundan ve onların harcamaları da piyasanın ciddi bir bölümünü oluşturduğundan dolayı, işler durgunlaşacak ve işadamlarının kârları azalacak ve bu da vergi gelirlerinin düşmesine neden olacaktır. Servetin halk ve hükümdar arasında dolaşma eğilimi vardır; hükümdardan halka ve halktan hükümdara. Dolayısıyla, eğer hükümdar harcamayı keserse halk da servetten mahrum kalmış olacaktır. (s.286)

2.3.6 İktisadın Kötü İdaresi ve Açlık

İbn Haldun kötü Devlet ile yüksek tahıl fiyatları arasındaki nedensel ilişkiyi de saptamıştır. Ona göre, hanelerin ileri safhalarında kamu yönetimi yozlaşmış etkisizleştiğinde ve zorba ve zalimce vergilendirmeye başvurduğunda, teşvik sistemi de bundan kötü etkilenecek ve çiftçiler tarlaları ekip biçmekten uzak duracaklardır. Tahıl üretimi ve rezervler artan nüfusun hızına ayak uyduramayacaklar. Rezervlerin yokluğu ise olası bir kıtlık durumunda arz eksikliğine neden olacak ve bunu fiyatların tırmanışı izleyecektir. (İbn Haldun, s.301-302)

Makrizî (v.1442) bir muhtesib (pazar denetmeni) olarak, zamanın iktisadi durumları hakkında derin bir bilgiye sahipti ve Mısır'ın 1403-1406 yılları arasında içinden geçtiği iktisadi bunalımın nedenlerini belirlemek için kitabında (1956) İbn Haldun'un analizini uyguladı. Ve Memlûkler devrinde siyasi yönetimin çok zayıf ve yozlaşmış olduğunu tespit etti. ⁽¹³⁾ Rüşvet elde etmek için yetkililer baskıcı vergilendirmeye başvurmuşlardı. Çalışma ve üretmeye teşvik bundan kötü etkilenmiş ve üretim düşmüştü. Bakır fulus veya fiat paranın aşırı basılması ise paranın değer kaybetmesine neden olarak krizi daha da derinleştirmişti. Tüm bu etkenler kıtlıkla el ele vererek yüksek enflasyona, yoksulun da yoksullaşmasına ve genel olarak ülkenin fakirleşmesine neden olmuştu.

Böylece Makrizî 'sistem krizinin' sosyo-politik belirleyicilerini, yozlaşma, kötü Devlet kararları ve zayıf yönetim gibi birçok değişken unsuru da gözönünde bulundurmak suretiyle açığa çıkarmış oldu. Tüm bu değişken etkenler kıtlığın etkisinin daha da kötüleşmesinde bir rol oynamaktaydı. Hâlbuki kıtlık, nüfus üzerinde ciddi bir kötü etki yaratmadan iyi bir şekilde idare edilebilirdi. Bu görüş açıkça Sen'in 'hak teorisinin (entitlement theory)' öncüsüdür. Teoriye göre, gayrimeşru Devletlerin iktisaden yanlış idareleri, kıtlık ve diğer doğal felaket zamanlarında fakir halkın sefaletinden sorumludur. (Sen, 1981) Makrizî'nin Çerkez Memlûkleri üzerine yazdıkları, Osmanlı devri için de geçerlidir. (bkz. Meyer, 1989)

2.3.7 Kalkınmanın Evreleri

İbn Haldun her toplumun geçtiği kalkınma evrelerini ve değerlerin ve çevrenin kalkınma üzerindeki etkisini ortaya koymuştur. Buna göre, bir toplum ilkel bedevilikten becerikli hükümetlerce idare edilen köylerin, kasabaların ve şehir merkezlerine, tarımın, endüstrinin ve bilimlerin gelişmesine doğru hareket eder (Mukaddime, s. 35, 41-44, 87-95, 120-48, 172-76). Veliyullah da⁽¹⁴⁾ (v.1762) toplumun kalkınmasını, ilkel mevcudiyetten başlayarak halkın hem manevi, hem de maddi refahını temin eden halifeli (ahlaka dayalı refah toplumu) tam-kalkınmış topluluğa kadar dört evrede ele alarak analiz etmiştir. O da İbn Haldun gibi siyasi otoritenin insanın refahı için vazgeçilmez olduğunu düşünür. Siyasi otoritenin, toplum için bir yük ve bozulma kaynağı olmamak aksine herkesin refahına hizmet edebilmesi

için halifenin özelliklerine sahip olması gerekir. O çeşitli yazılarında bu analizi kendi zamanının hâkim olan şartlarına tatbik etmiştir. Onun bulgularına göre, hükümdarların müsrif yaşam tarzları ile birlikte onların çok masraflı askerî harekâtları, kamu hizmetlerindeki artan yolsuzluk ve verimsizlik ve saray adamlarına verilen aşırı fazla maaşlar, nüfusun ana üretim damarı olan çiftçiler, tüccarlar ve zaatkarların üzerine zorbaca vergiler yüklenilmesine neden olmuştur. Böylelikle bu insanlar mesleklerine olan ilgilerini kaybettiler, üretim yavaşladı, devletin mali kaynakları azaldı ve ülke fakirleşti. (Veliyullah, 1992, Cilt I, s.119-52) Böylelikle İbn Haldun ve diğer Müslüman biliminsanlarının ayak izlerini takip ederek Makrizi ve Veliyullah, çağlarının iktisadi olguları ile toplumların yükseliş ve çöküşlerini açıklamak için ahlaki, siyasi, içtimai ve iktisadi faktörleri biraraya getirdiler.

2.3.8 Müslümanların İlimdeki Düşüşleri

Maalesef Makrizi, Devvani ve Veliyullah gibi birkaç istisna dışında, İbn Haldun'a kadar Müslüman bilim insanları tarafından yapılmış zengin nazari katkılar daha sonrakiler tarafından verimleştirilip geliştirilmek suretiyle İslam İktisadının gelişmesine neden olmadı. Öte yandan, Makrizi, Devvani ve Veliyullah'ın da katkıları belirli alanları aşamadı ve İbn Haldun'un sosyo-ekonomik ve politik dinamik modelinin gelişimini daha ötelere taşınamadı. Bu yüzden de İslam İktisadı, İslami paradigmayla uyumlu bir şekilde İbn Haldun ve ondan öncekilerin attığı nazari temelleri ve usûlü takip etmek suretiyle ayrı bir bilim dalı olarak gelişemedi. İslam toplum ve ahlak felsefesinin önemli bir parçası olarak kalmaya devam etti.

Bu noktada Müslüman bilim insanlarının zengin entelektüel katkıların İbn Haldun'dan sonra neden devam etmediği sorulabilir. Daha önce de belirtildiği üzere bunun nedeni olarak, İbn Haldun'un yaşadığı devirde Müslüman dünyanın zaten siyasi ve sosyo-ekonomik açıdan çöküşte olduğu öne sürülebilir.⁽¹⁵⁾ Belki de o, ' semasının tek yıldızıydı'. (Toynbee, 1935, Cilt 3, s.321) İbn Haldun'a göre bilimler, ancak toplumun kendisi geliştiğinde gelişir. (İbn Haldun, s. 434) Bu teori Müslümanların tarihiyle de uyusmaktadır. Bilimler İslam Dünyasında dört yüzyıl boyunca 8.'den 12. yüzyıla kadar hızlıca gelişmiş, sonraki iki yüzyılda da daha yavaşlamış bir düzeyde gelişmeye devam etmiş ve ondan sonra ise gitgide azalıp son bulmuştur (Sarton, 1927, Cilt I ve Cilt 2 Kitap 1). Heyecanını yitirmiş bu semada nadiren de olsa parlak bir yıldız ortaya çıkmaktadır. İktisat bilimi de bunlardan biridir. Fakat bu alan da İslam dünyasında arafta kalmıştır. İbn Haldun'dan sonra kayda değer herhangi bir katkı olmamıştır.

İbn Haldun'a göre bu çöküşü tetikleyen unsur siyasi otoritenin iyi bir idare sağlamaktaki başarısızlığıdır. 661'de hilafetin (saltanata dönüşümüyle -ç.n) başlayan siyasi gayrimeşruluk yozlaşmayı arttırmış, devlet kaynaklarının özel amaç uğruna kullanılmasıyla devletin eğitim ve diğer akli inşa eden fonksiyonları ihmal edilmiştir. Bu ise toplum ve ekonominin tüm diğer bölümlerinin çöküşünü tetiklemiştir.⁽¹⁶⁾

Hızlıca yükselen Batı uygarlığı ilim meşalesini inişe geçen Müslüman dünyadan devralmış ve bu ateşi daha da parlak hale getirmiştir. Toplum bilimleri dâhil tüm bilimlerde muazzam bir gelişme kaydedilmiştir. Konvansiyonel İktisat, Alfred Marshall'ın 1890'da yayınlanan büyük eseri, İktisadın İlkeleri ile ayrı bir akademik disiplin haline gelmiş (Schumpeter, 1954, s.21)⁽¹⁷⁾ ve o günden beri de kayda değer bir hızla ilerlemiştir. İktisat bilimi bu kadar büyük bir başarıya imza atarken onların 'Büyük Boşluk' tezi üzerinde ısrar etmesinin de ayrıca hiçbir psikolojik gerekçesi yoktur. Eğer ders kitapları Müslüman bilim insanlarına hakettikleri kıymeti vermeye başlarsa, Batı'da İslam medeniyetinin daha iyi tanınması sağlanacaktır. Müslüman bilim insanları 'kadim öğretinin ortaçağdaki taşıyıcıları' ve 'Rönesans ve Ay-

dınlanma ateşini tutuşturanlardı' (Todd Lowry, Önsöz içinde Ghazanfar, 2003, s.ix) Watt oldukça dürüstçe kabul eder: 'İslam'ın Batı Hristiyanlığı üzerindeki etkisi düşünüldüğünden çok daha büyüktür' ve ' Tek bir dünya çağına girdiğimiz şu sırada Arap ve İslam dünyasına olan borcumuzu kabul etmeliyiz.' (Watt, 1972, s.84)

Ancak Konvansiyonel İktisat, Aydınlanma hareketi sonrası Aristoteles ve Yahudi-Hristiyan felsefelerinin ahlaki zeminini terk etmiştir. Bu ise onun, ahlaki değerlerin ve iyi yönetişimin, bir toplumun refahı için muhtaç olduğu kıt kaynakların paylaşım ve dağıtımındaki verimlilik ve adalet derecesini yükseltmesindeki rolünden mahrum olmasına neden olmuştur. Lakin tüm bunlar değişmektedir. İyi yönetişimin rolü artık kabul ediliyor ve ahlaki değerler tedricen iktisadi öğretiye giriyor. İslam İktisadı ise Müslüman ülkelerin yabancıların hâkimiyetinden kurtulmalarıyla birlikte tekrardan dirilişe geçmiş durumda. Büyük ihtimalle bu iki disiplin bir noktada birleşecek ve bir zamandan sonra tek olacaklardır. Bu ise insanların tek bir topluluk halinde yaratıldığı halde aralarındaki ihtilaflar ve haddi aşmaları sonucunda bölündüklerini beyan eden Kur'an'ın öğretisi ile uyum içindedir (10:19, 2:213 ve 3:19). Bu tekrardan birleşme (bugünlerde küreselleşme deniyor) eğer adalet ve karşılıklı şefkat ile desteklenirse, birlikte barış içinde yaşamayı temin edecek ve hepimizin dört gözle beklediği herkesin refahını gerçekleştirme hedefine ulaşılmasına yardım edecektir.

DİPNOTLAR

1. Bu, dünyevi ve maddeci dünyagörüşlerinin liberal bir örneğidir. Bunun bir de totaliter örneği vardır ki bu düşünce yapısına göre fertlerin, içtimai refahı sağlayacak biçimde özel mülkiyeti idare edecek bir yeteneği yoktur. Bu yüzden onlara göre çare, ferdi özgürlüğü kısıtlamak ve tüm üretim ve karar verme araçlarını totaliter devlete devretmektir. Dünyevi ve maddeci dünyagörüşünün bu şeklinin insanlığın refahını sağlamayı başaramaması ve neredeyse uygulandığı her yerde çökmesinden dolayı bu bölümde üzerinde tartışılmaya gerek görülmemiştir.
2. İktisadi kalkınma üzerine literatürde sıklıkla gelir dağılımındaki düzelmenin iktisadi büyümeyle çatışacağı konusunda iddialar yer alır. Bu görüşlerin özeti için bkz. Cline (1973), Bölüm 2. Lakin bu görüş değişmiş ve bugün adaletsizliğin kalkınmaya yardım edeceği fikrinde olan neredeyse hiçbir kalkınma iktisatçısı yoktur.
3. North 'çirkin (nasty)' kavramını tüm bu tip davranışlar için kullanır. Bkz. bölüm 'Ideology and Free Rider', North (1981)
4. Bu biliminsanlarından bazıları: Ebu Yusuf (v.798), Maverdi (v.1058), Ebu Ya'la (v.1065), İbn Haldun (v.406) Nizam'ul Mülk (v.1092) Gazali (v.1111), İbn Teymiyye (v.1328), İbn Haldun (v.406), Şah Veliyullah (v.1762), Cemaladdin Afgani (v.1897), Muhammed Abduh (v.1905), Muhammed İkbâl (v.1938), Hasan El-Benna (v.1949), Mevdudi (1979) ve Bakır Sadr (v.1980).
5. Bu yazarlardan bazıları; Katib (v.749), Mukaffa (v.756), Nu'man (v.974), Maverdi (v.1058), Kai Ka'us (v.1082), Nizam'ul Mülk (v.1092), Gazali (v.1111), ve Turtuşî (v.1127) (Ayrıntılar için bkz. Essid, 1995, s.19-41,
6. 'Büyük Boşluk' tezinin yanlışlığı için bkz Mirakhor (1987); ve Ghazanfar (2003), özellikle Todd Lowry'nin 'Önsöz'ü ve Ghazanfar'ı 'Giriş' yazısı.
7. Kitabın tam Arapça ismi serbestçe şu şekilde tercüme edilebilir: 'Dersler Kitabı ve Arapların, Farsların, Berberilerin ve Onların Çağdaşlarının Tarihlerinde Sebep ve Sonuçları Kaydı'. Mukaddime'nin çok sayıda farklı versiyonu Arapça'da mevcuttur. Bu bölüm için kullandığım Kahire'de al-Maktabah al-Tijariyyah al-Kubra tarafından yapılan baskıdır, basım tarihi ise belirtilmemiştir. Sesli harfler harekelendiğinden dolayı okuma kolaylaştırılmıştır. Mukaddime İngilizce'ye Franz Rosenthal tarafından üç cilt halinde tercüme edilmiştir. İlk baskısı 1958'de, ikincisi ise 1967'de. Mukaddime'de seçmeler ise 1950 yılında 'An Arab Philosophy of History: Selection from the Prolegomena of Ibn Khaldun of Tunis (1322-1406) başlığıyla Charles İssawi tarafından yayımlanmıştır. Her ne kadar Rosenthal tercümesini (R) referans gösterdiysem de İbn Haldun'un Mukaddimesi (M) olarak referans verdiğim bölümlerdeki tercüme bana aittir.
8. Bu katkılardan bazıları için bkz. Spengler (1964); DeSmongyi (1965); Mirakhor (1987); Siddiqi (1992); Essid (1995); İslahi (1996); Chapra (2000); ve Ghazanfar (2003).
9. Çeşitli Müslüman biliminsanları tarafından yapılmış daha teferruatlı bir vergilendirme bahsi için bkz. bölüm 'Prensler için Aynalar Literatürü' Essid (1995), s.19-41
10. Bu mektup Ebu Yusuf'un Halife Harun Resid'e yazdığı mektup üzerine ciddi bir gelişmedir (1933-34, s.17). Daha kapsamlı ve çok sayıda konuyu içerir.
11. Bunlar: ' Vergi Gelirlerine Dair ve Bunların Az ve çok oluşlarının nedeni' (s.279-80) ve 'Adaletsizlik kalkınmayı mahveder' (s.286-410)
12. Akılda tutulması gerekir ki bu görüş mal-paranın hüküm sürüp Devletin 'yaratmasının imkânsız olduğu' bir zamanda ortaya atılmış olup fiat para henüz kullanımda değildir.
13. Bu Memlûk Hanedanlığı sırasında olmuştur, iki döneme ayrılmıştır. İlk dönem Bahri-Türk Memlûkleridir (1250-1382). Bunlar gelenel dönemindikiler tarafından övgüler almışlardır. İkinci dönem ise Burci Memlûkleridir. (1382-1517). Bu dönem ise ciddi iktisadi krizlerle doludur (Ayrıntılar için bkz. Allouche, 1994).
14. Şah Veliyullah Dehlevî, nam-ı diğer Veliyullah, Babür İmparatoru Evrengzip'in (1658-1707) vefatından dört yıl önce 1703'te dünya gelmiştir. Evrengzip'in 49 yıl süren iktidarı sonrasında siyasi istikrar bozulmuş, Veliyullah'ın 59 yıllık hayatında 10 kez hükümdar değişikliği olmuş ve bu da Babür imparatorluğunun zayıflamasına ve düşüşüne sebebiyet vermiştir.
15. Müslüman dünyanın genel olarak çöküşü ve parçalanışının özet bir hikayesi için bkz. Muhsin Mehdi (1964), s.17-26.
16. Müslümanların çöküşünün nedenleri konusundaki bir tartışma için, bkz. Chapra (2000), s.173-252.
17. Blaug'a göre (1985, s.3), iktisat akademik bir disiplin haline 1880'lerde gelmiştir.

KAYNAKLAR

- Ebu Yusuf, Yakub ibn İbrahim (d. 798) (1933-1934), *Kitab al-Kharaj*, 2.baskı (Kahire: al-Matab'ah al-Salafiyah). Bu kitap İngilizce'ye A. Ben Shemesh (1969) tarafından tercüme edilmiştir, *Taxation in Islam* (Leiden: E.J. Brill, Vol. 3).
- Allouche, Adel (1994), *Mamluk Economics: A Study and Translation of Al-Maqrizi's Ighathah* (Salt Lake City: University of Utah Press). Baeck, Louis (1994), *The Mediterranean Tradition in Economic Thought* (London: Routledge).
- Blanchflower, David, and Oswald, Andrew (2000), *Well-being over time in Britain and US*. NBER Working Paper 7487.
- Blaug, Mark (1985), *Economic Theory in Retrospect* (Cambridge: Cambridge University Press).
- Boulakia, Jean David C. (1971), *Ibn Khaldun: A fourteenth century economist*, *Journal of Political Economy*, 1105-18.
- Brittan, Samuel (1995), *Capitalism with a Human Face* (Aldershot, UK and Brookfield, VT, USA: Edward Elgar Publishing).
- Chapra, M. Umer (2000), *The Future of Economics: An Islamic Perspective* (Leicester, UK: The Islamic Foundation).
- Cline, William R. (1973), *Potential Effects of Income Redistribution on Economic Growth* (New York: Praeger).
- DeSmogyi, Joseph N. (1965), *Economic theory in classical Arabic literature*, in *Studies in Islam* (Delhi), pp. 1-6.
- Diener E., and Oishi, Shigehiro (2000), *Money and happiness: Income and subjective well-being*, in E. Diener and E. Suh (eds), *Culture and Subjective Well-being* (Cambridge, MA: The MIT Press).
- Dimashqi, Abu al-Fadl Ja'far ibn 'Ali al- (d. 1175) (1977), *Al-Isharah ila Mahasin al-Tijarah*, Al-Bushra al-Shurbaji (ed.) (Cairo: Maktabah al-Kulliyat al-Azhar).
- Duri, A.A. (1986), *Baghdad, The Encyclopedia of Islam* (Leiden: Brill), pp. 894-9.
- Easterlin, Richard (1974), *Does economic growth improve the human lot?: Some empirical evidence*, in Paul David and Melwin Reder (eds), *Nations and Households in Economic Growth: Essays in Honour of Moses Abramowitz* (New York: Academic Press).
- Easterlin, Richard (1995), *Will raising the income of all increase the happiness of all?*, *Journal of Economic Behaviour and Organization*, 27:1, 35-48.
- Easterlin, Richard (2001), *Income and happiness: Towards a unified theory*, *Economic Journal*, 111: 473.
- Essid, M.Yassine (1995), *A Critique of the Origins of Islamic Economic Thought* (Leiden: Brill).
- Feyerabend, Paul (1993), *Against Method*, 3rd edn (London: Verso).
- Fischel, W.J. (1992), *Djhabadh*, in the *Encyclopedia of Islam*, Vol. 2, pp. 382-3.
- Friedman, Milton (1953) *Essays in Positive Economics* (Chicago: The University of Chicago Press).
- George, Henry (1955), *Progress and Poverty* (New York: Robert Schalkenback Foundation).
- Ghazanfar, S.M. (2003), *Medieval Islamic Economic Thought: Filling the Great Gap in European Economics* (London and New York: Routledge Curzon). Groenewegen, P.D. (1973), *A note on the origin of the phrase, supply and demand*, *Economic Journal*, June, pp. 505-9.
- Hausman, Daniel and McPherson, Michael (1993), *Taking ethics seriously: economics and contemporary moral philosophy*, *Journal of Economic Literature*, June, pp. 671-731.
- Ibn Khaldun (n.d.), *Muqaddimah* (Cairo: Al-Maktabah al-Tijariyyah al-Kubra). Ayrıca bakınız bu kitabın Rosenthal tercümesine (1967), and selections from it under Issawi (1950).
- Ibn Taymiyyah (d. 728/1328) (1961-63), *Majmu' Fatawa Shaykh al-Islam Ahmad Ibn Taymiyyah*, 1st edn, 'Abd al-Rahman al-'Asimi (ed.) (Riyadh: Matabi' al-Riyad).
- Islahi, A. Azim (1996), *History of Economic Thought in Islam* (Aligarh, India: Department of Economics, Aligarh Muslim University).
- Issawi, Charles (1950), *An Arab Philosophy of History: Selections from the Prolegomena of Ibn Khaldun of Tunis (1332-1406)* (London: John Murray). Jahiz, Amr ibn Bahr al- (d. 869) (1983), *Kitab al-Tabassur bi al-Tijarah* (Beirut: Dar al-Kitab al-Jadid).
- Jay, Elizabeth, and Jay, Richard (1986), *Critics of Capitalism: Victorian Reactions to Political Economy* (Cambridge: Cambridge University Press). Kenny, Charles (1999), *Does growth cause happiness, or does happiness cause growth?*, *Kyklos*, 52:1, 3-26.

- Koopmans, T.C. (1969), Inter-temporal distribution and 'optimal' aggregate economic growth, in Fellner et al., *Ten Economic Studies in the Tradition of Irving Fisher* (John Wiley and Sons).
- Mahdi, Mohsin (1964), *Ibn Khaldun's Philosophy of History* (Chicago: University of Chicago Press).
- Maqrizi, Taqi al-Din Ahmad ibn Ali al- (d. 1442) (1956), *Ighathah al-Ummah bi Kashf al-Ghummah* (Hims, Syria: Dar ibn al-Wahid). Allouche tarafında yapılan İngilizce tercümeye bakınız (1994).
- Mawardi, Abu al-Hasan 'Ali al- (d. 1058) (1955), *Adab al-Dunya wa al-Din*, Mustafa al Saqqa (ed.) (Cairo: Mustafa al-Babi al Halabi).
- Mawardi, Abdu al-Hasan (1960), *Al-Ahkam al-Sultaniyyah wa al-Wilayat al-Diniyyah* (Cairo: Mustafa al-Babi al-Halabi). The English translation of this book by Wafa Wahba has been published under the title *The Ordinances of Government* (Reading: Garnet, 1996).
- Meyer, M.S. (1989), Economic thought in the Ottoman Empire in the 14th – early 19th centuries, *Archiv Orientali*, 4:57, 305–18.
- Mirakhor, Abbas (1987), The Muslim scholars and the history of economics. A need for consideration, *The American Journal of Islamic Social Sciences*, December, 245–76.
- Misri Rafiq Yunus al- (1981), *Al-İslam wa al-Nuqud* (Jeddah, King Abdulaziz University).
- Myers, Milton L. (1983), *The soul of modern economic man: Ideas of selfinterest, Thomas Hobbes to Adam Smith* (Chicago: University of Chicago Press).
- North, Douglass C. (1981), *Structure and Change in Economic History* (New York: W.W. North).
- North, Douglass C. (1994), Economic performance through time, *The American Economic Review*, June, 359–68.
- Oswald, A.J. (1997), Happiness and economic performance, *Economic Journal*, 107:445, 1815–31.
- Pifer, Josef (1978), Scholasticism, in *Encyclopedia Britannica*, Vol. 16, pp. 352–7.
- Rawls, John (1958), Justice is fairness, *Philosophical Review*, 67, 164–94.
- Robbins, Lionel (1935), *An Essay on the Nature and Significance of Economic Science*, 2nd edn (London: Macmillan).
- Rosenthal, Franz (1967), *Ibn Khaldun: the Muqaddimah, An Introduction to History* (London: Routledge and Kegan Paul, 3 volumes).
- Sarakhsi, Shams al-Din al- (d. 1090) (1978), *Kitab al-Mabsut*, 3rd edn (Beirut: Dar al- Ma'rifah), particularly 'Kitab al-Kasb' of al-Shaybani in Vol. 30, pp. 245–97. Sarton, George, *Introduction to the History of Science* (Washington, DC: Carnegie Institute, 3 volumes issued between 1927 and 1948, each of the 2nd and 3rd volumes has two parts).
- Schumpeter, Joseph A. (1954), *History of Economic Analysis*, Elizabeth B. Schumpeter (ed.) (New York: Oxford University Press).
- Sen, Amartya (1981), *Poverty and Famines: An Essay on Entitlement and Deprivation* (Oxford: Clarendon Press).
- Sen, Amartya (1987), *On Ethics and Economics* (Oxford: Basil Blackwell).
- Siddiqi, M. Nejatullah (1992), History of Islamic economic thought, in Ausaf Ahmad and K.R. Awan, *Lectures on Islamic Economics* (Jeddah: IDB/IRTI), pp. 69–90.
- Smith, Adam (d. 1790) (1937), *An Inquiry into the Nature and Causes of the Wealth of Nations* (1776) (New York: The Modern Library).
- Solo, Robert A. (1981), Values and judgments in the discourse of the sciences, in Robert A. Solo and Charles A. Anderson (1981), *Value Judgment and Income Distribution* (New York: Praeger), pp. 9–40.
- Spengler, Joseph (1964), Economic thought in İslam: Ibn Khaldun, *Comparative Studies in Society and History*, pp. 268–306.
- Thweatt, W.O. (1983), Origins of the terminology, supply and demand, *Scottish Journal of Political Economy*, November, pp. 287–94.
- Toynbee, Arnold J. (1935), *A Study of History*, 2nd edn (London: Oxford University Press).
- Udovitch, Abraham L. (1970), *Partnership and Profit in Medieval İslam* (Princeton: NJ: Princeton University Press).
- Waliyullah, Shah (d. 1762) (1992), *Hujjatullah al-Balighah*, 2nd edn, M.Sharif Sukkar (ed.) (Beirut: Dar Ihya al- Ulum), 2 volumes. An English translation of this book by Marcia K. Hermansen was published in 1966 by E.J. Brill, Leiden. Watt,
- W. Montgomery (1972), *The Influence of İslam on Medieval Europe* (Edinburgh: Edinburgh University Press).

BÖLÜM 3

ÇEVİRENLER: HASAN VERGİL

3. AHLAK VE İKTİSAT: İSLAMİ ZORUNLULUK*

3.1 GİRİŞ

Bu gezegende yaşayan tüm insanlar kendi refahlarını temin etmek isterler. Bu insanın fıtratı ile uyumlu, gayet doğal bir durumdur. Bu duruma göre, kalkınmanın nihai amacının insan refahının geliştirilmesi olması gerektiği konusunda dünyadaki tüm toplumlar arasında görüş ayrılığı yoktur. Bununla birlikte, gerçek refahın tanımında hatırı sayılır görüş farklılığı bulunmaktadır. Bazı insanlar öncelikle refahın maddi içeriklerine vurgu yapma eğiliminde olsa da genel eğilim gerçek refahın, insan kişiliğinin maddi olduğu kadar maddi olmayan ve manevi ihtiyaçlarının da tatmin edilmesini gerektirdiği yönündedir. Gelir ve servetteki artış insan kişiliğinin temel maddi ihtiyaçlarını temin etmesine yardımcı olsa da¹, bu artışın kendisi zorunlu olarak tüm maddi olmayan ve manevi ihtiyaçların tatminini karşılamayabilir. Bu, bizi gelirdeki ve servetteki artışın zorunlu olarak tatmin edemeyeceği bu maddi olmayan ve manevi ihtiyaçların neler olduğu şeklinde başka bir ilgili soruya götürür. Bu, ahlak bilimi ile iktisatın nerede anlamlı biçimde etkileşim içinde olduğu yerdir. Ahlak bilimi, tatmin edilmesi gerçek refahın sağlanmasında zorunlu olan manevi ihtiyaçlarla beraber, hedefler ve değerler üzerine yoğunlaşırken, iktisat bu hedeflerin mutabık kalınan değerler ve mevcut kaynaklar çerçevesinde gerçekleştirilme yöntemlerini analiz etmeye yardımcı olur.

En önemli maddi olmayan veya manevi ihtiyaçlardan bir tanesi zihinsel barış ve mutluluktur. Bu ihtiyacın tatmini “yeterli” gelir ve servetin olmasını gerektirirken, aynı zamanda diğer insani amaçların, özlemlerin yerine getirilmesini de zorunlu kılar. Bu özlem ve amaçların pek çoğu genellikle toplumun dini paradigmasının yansıması olan toplumun ahlak sisteminin içine yerleşmiştir. Bu özlem ve amaçların en

önemlileri arasında, tüm bireylere sosyal açıdan eşit ve haysiyetli ve saygılı biçimde davranmayı, onların temel ihtiyaçlarını gidermeyi ve kalkınmanın meyvelerinin ırk, renk, yaş, cinsiyet, din veya milliyet gözetmeksizin eşit olarak paylaşmayı talep eden adalet ve sosyal uyum bulunmaktadır. Sürdürülebilir refahın diğer eşit derecede önemli ve genellikle bilinen icaplardan bazılarında insanların birlikte şefkatli ve barış içinde yaşamasını ve herkesin refahı için etkin biçimde birbirleriyle işbirliği yapmasını sağlayan karakterin asil özellikleri vardır. Genel olarak bilinmektedir ki bu özelliklerin telkini başkalarının iyiliği için kendi menfaatlerinin bazılarında taviz veren bireylerdeki ahlaki yükselme ve içsel dürtü ile kolaylaşmaktadır. Bu özellikler olmadan aile ve sosyal uyumun, can ve mal güvenliğinin, bireysel özgürlüğün, çocukların uygun yetişmesinin, etkin ve çok çalışmanın ve suçun ve gerginliklerin ve kurlsızlıkların en aza indirilmesinin sağlanması zor olabilir. Aynı zamanda, tasarrufu, yatırımı ve hayırsever bağışları teşvik etmek amacıyla savurgan harcamaları frenlemek de zorunludur. Bu üç şey sadece kalkınma ve istihdam için değil aynı zamanda yoksul ve engellilerin refahını desteklemek için de vazgeçilmez olan şeylerdir.

Tarihi tecrübe maddi ve maddi olmayan ihtiyaçların hem birbirine bağımlı hem de birbirini takviye ettiklerini göstermektedir. Bu iki şeyden birisi ihmal edilirse diğeri de nihai olarak sonuçtan zarar görme eğiliminde olabilir. Mesela, bir kişiye işyerinde onurlu ve saygılı biçimde davranılmadığında, onun duyguları zarar görebilir ve psikolojik olarak elinden geleni yapması mümkün olmayabilir. Benzer şekilde, eğer o kişi bencil ve kavgacı olduğunda, meslektaşları yanısıra karısı ile iyi geçinmesi mümkün olmayabilir. Böylece, işbirliğinin, karşılıklı ilginin ve işyerinin yanısıra evde de ihtiyaç duyulan aile ve sosyal dayanışmanın ruhu zarar görecektir ve dolayısıyla da etkinlik ve refah zıt yönlü etkilenecektir. Bu nedenle, maddi ve maddi olmayan ihtiyaçlar sağlanmadan toplumun uzun dönemli sağlığının ve kalkınmasının sürdürülmesi mümkün olmayabilir. Bu durum bizi, eğer gelirdeki ve servetteki yükselme manevi ve maddi olmayan ihtiyaçları tatmin etme kapasitesine sahip değilse bu ihtiyaçların nasıl tatmin edileceği şaşırtıcı sorusu ile yüz yüze bırakmaktadır.

3.2 UYGUN BİR DÜNYA GÖRÜŞÜ İHTİYACI

Eğer toplum uygun dünya görüşüne sahip değilse manevi ve maddi olmayan ihtiyaçların tatmin edilmesi zor olabilir. Dünya görüşü evrenin ve insanoğlunun nasıl var olduğu, insan hayatının anlamı ve gayesi, insanların emrine verilmiş sınırlı kaynakların nihai mülkiyeti ve hedefi ve insanların çevresiyle olduğu kadar birbirleriyle olan ilişkileri hakkında bazı önemli soruları cevaplamaya çalışmaktadır. Mesela, eğer dünya görüşü evrenin kendi kendine var olduğunu varsayarsa, bu durum insanların Yüce Varlığın önünde sorumlu olmadıklarını ve istedikleri gibi özgür biçimde yaşayacaklarını ima eder. Onların hayattaki amacı diğerlerini ve çevreyi nasıl etkilediğine bakmaksızın en fazla zevki aramak olabilir. Bu durumda kişisel çıkarların gözetilmesi ve en güçlünün hayatta kalması en mantıklı davranış kuralı olarak gözükür. Eğer, bunun yerine, insanların tarihin satranç tahtasındaki piyonlar olduğuna ve kontrol edemedikleri dışsal güçler tarafından hayatlarının belirlendiğine inanılırsa, bu durumda, onlar etraflarında olup bitenlerden sorumlu tutulamazlar ve varolan eşitsizlikler hakkında da herhangi bir huzursuzluk duymazlar.

Ancak, dünya görüşü, insanların ve sahip oldukları her şeyin bir Yüce Varlık tarafında yaratıldığı ve O'nun önünde hem bireysel olarak hem de, herkesin iyiliği için, topluca sorumlu olduğu inancına da-

yanırsa, bu durumda, insanların kendilerini ya istedikleri gibi davranacakları mutlak özgürlüğe sahip olduklarının veya tarihin satranç tahtasında çaresiz piyonlar oldukları şeklindeki değerlendirmelerinin ve davranışlarının diğerlerinin mutluluğunu nasıl etkilediğine ve tarihin hangi yöne aktığına dair ilgisiz oluşlarının bir meşru tarafı yoktur. Onlar, gerçekleştirecekleri bir misyona –sadece az bir kesimin (en yüksek yüzde 1) değil, herkesin esenliğini sağlamak suretiyle, Kur’an’ın kelimeleriyle “insanlığa” (21: 107)- olma misyonuna sahip olduğu inancına sahiptirler. Onlar ayrıca başkalarının mutluluğu için çaba gösterirken, kendi mutluluklarını da sağlayabilecekleri inancına sahiptirler. Bu da onların sahip oldukları nimetlerin ve çevrenin kendilerine verilmiş bir emanet olduğu ve misyonlarını başarılı bir şekilde yapma amacıyla bu nimetlerin etkin ve adilane kullanımı için şuurlu biçimde çok çalışma mesuliyetine sahip olduklarının farkında olmalarını sağlamaktadır.

3.3 DİNİ DÜNYA GÖRÜŞLERİ

Dini dünya görüşü eski saf halinde kalıp insan topluluklarına hâkim olmaya devam etmiş olsaydı, dünya görüşlerindeki farklılıklar önemli olmazdı. Çünkü Kur’an’a göre Allah tarihin farklı zamanlarında tüm toplumlara tümü insan olan Peygamberleri gönderdi.⁽²⁾ Bu mesajların özünde sadakatle riayet edildiğinde herkesin refahını artırabilecek olan temel davranış kurallarıyla beraber (ahlaki değerler) uygun dünya görüşü ortaya koyulmaktaydı. Peygamberler mümkün olduğunca çok kişi tarafından bu kurallara uyulmasını sağlamak için motive edici bir mekanizmayı da ortaya koydular. Bir önceki Peygamberin mesajı ya kaybolduğunda ya tahrif olduğunda ya da önemsenmediğinde yeni bir Peygamber gelmiştir. Bundan dolayı, tüm ortaya çıkan dinlerin kökeninde diğer Peygamberlerden birinin veya diğerinin öğretileri bulunmaktadır. Tüm dünya görüşlerinde ve değer sistemlerinde kaybolmamış veya tahrif edilmemiş original mesajdan gelen bir sürekliliğin ve benzerliğin olmasının temel nedeni de budur. Onların hepsi Allah’a ve ahiret gününe inancı vurgularlar ve bireysel, sosyo-ekonomik ve siyasi ilişkiler için belirli temel davranış kurallarını sağlarlar.

Bozulmamış biçimde tüm ortaya çıkan dinlerdeki temel dünya görüşü, bu nedenle, mekânda ve zaman içinde meydana gelen şartlardaki değişmelerden dolayı detaylarda farklılıklar olmasına rağmen aşağı yukarı aynıdır. Kur’an açıkça belirtmektedir ki “Sana [Muhammed] hiçbir şey söylenmemiştir ki senden önce gelen Peygamberlere de söylenmemiş olsun” (Kur’an, 41:43). Bu İslam inancına hoşgörüyü boyutu katan şeydir. Kur’an buyurmaktadır ki “İçlerinden zulmedenler hariç, Kitap ehli ile ancak en güzel yolla mücadele edin ve onlara şöyle deyin: Biz, bize indirilene de size indirilene de inandık. Bizim ilahımız ve sizin ilahınız birdir ve biz sadece O’na teslim olmuşuzdur” (29:46). Kur’an aynı zamanda Müslümanlara diğer dinlerin takipçilerinin tanrılarına hakaret etmemelerini emreder. Çünkü bu, onların cehalet ve kinlerinden dolayı bir ve tek olan Allah’a karşı olumsuz tepki göstererek hakaret etmelerine yol açacaktır. Çünkü tüm insanların kendi inançları ve uygulamaları kendilerine çekici görünür (6:108).

3.4. AYDINLANMA HAREKETİ VE ETKİSİ

17. ve 18. yüzyıllardaki Aydınlanma Hareketi laik ve materyalist dünya görüşüyle dünyadaki hemen hemen tüm toplumları farklı derecelerde doğrudan ya da dolaylı etkilemiştir. Başlangıçta Avrupa’yı Kilisenin diktatörlüğünden kurtarmak gibi övgüye değer bir amacı olsa da yavaş yavaş aşırıya kaydı ve tüm ortaya çıkan dini gerçeklerin ‘hayal gücünün uydurmaları, varolmayan, temelde insanları akıl ve doğanın yöntemlerinden uzak tutmak için tasarlanmış papazlara ait bir icat’³ olarak beyan ederek sona

erdi. Bu nedenle, en büyük amaçlarından biri insan işlerinin yönetiminde vahyin herhangi bir rolünü inkâr etmek olan Aydınlanma Hareketi bu amacını gerçekleştirmede başarılı olmuştur. O, doğruyla yanlış birbirinden ayırmak ve herkesin refahını sağlamaya yardımcı olacak şekilde insan hayatının tüm yönlerini yönetmek için sadece aklın gücü ve yeteneğine aşırı vurgu yaptı. Bu, dinin, insani hedeflerin gerçekleştirilmesi için ahlaki değerlerin atanması kutsallığını çöktürdü. Bundan dolayı değerler izafî bir nitelik kazandı ve 'eğer herkes kendi menfaatini gözetirse tüm toplumun menfaati otomatik olarak gözetilecektir' şeklinde doğrulanmamış bir varsayıma dayanarak bireylerin özel alanlarının kendi çıkarları tarafından belirlenmesi ilkesine farkında olmadan kayıverdi. Hâlbuki ahlaki değerler sadece bireylerin özel hayatın düzeltilmesi ile ilgili değildir. Onların amacı bireysel, sosyal, ekonomik, siyasi, askeri ve uluslararası ve bundan dolayı da bir amaç doğrultusunda tüm kesimleri birlikte bağlayarak doğrudan veya dolaylı herkesin refahını etkileyen insan hayatının tüm kesimlerinin düzeltilmesidir. Bu nedenle onların etki alanı, sadece bireylerin kişisel tercihleri ile sınırlı değildir. Dinin bu değerlere veya sosyal kurallara sağladığı kutsallık, onların genel olarak kabul görmesi ve riayet edilmesine büyük ölçüde yardımcı olur. Başka bir yöntemle değerlerin formüle edilmesi dinin bu değerlere sağladığı kutsallığa sahip olmayabilir. Kutsallığın kaybı sosyal Darwinizm, materyalizm, determinizm ve varoluşçuluk felsefelerinin ortaya çıkmasına yol açtı. Bu, insan hayatının tüm yönlerini bir bütünün içine birleştiren ve bu nedenle de kapsamlı refahın sağlanmasına yardımcı olan ahlaki boyutla birlikte toplumu uyum ve tutarlılıktan yoksun bıraktı.

Sosyal Darwinizm insan kardeşliği ve fedakârlığı yerine en uygun olanın hayatta kalması ilkesini insan ilişkileri spektrumuna enjekte etti. Bu, insan ilişkileri sıralamasında "gücü olan istediğini alır" kavramına ve yoksulu ve mazlumu kendi yoksulluğu ve sefaletinden tamamen sorumlu tutmaya -farkında olmadan- zımnî bir gerçek sağladı. Materyalizm, serveti azami kılmayı, bedensel hazzı ve şehvetli zevkleri insan çabasının hedefi olarak belirlemiştir. Bu, tüketimi, statü sembolü pozisyonuna yükselten ve mevcut kaynakların elde edilebilirliğinin ötesinde tatmin edilecek insan isteklerinin çoğalmasına yol açan günümüzdeki tüketici kültürüne temel sağlama görevi gördü. Sonuç, haksız kazanç araçlarına aşırı şekilde başvuru veya günümüz finansal krizlerinin esas nedenlerinden biri olan borca aşırı düşkünlük oldu. Determinizm insanın kendi davranışlarının üzerinde çok az kontrole sahip olduğunu ima eder. İnsan davranışlarının daha ziyade, hayvanlarda olduğu gibi dışsal uyarılara mekanik ve otomatik tepkiler tarafından (Watson ve Skinner), veya bireyin şuurlu kontrolünün ötesinde şuursuz zihni durumlar tarafından (Freud) veya sosyal ve ekonomik çatışma tarafından (Engel ve Marx) belirlendiği varsayılır. Determinizm, bu nedenle, sadece insanın kendi farklılığını ve karmaşıklığını inkâr etmedi, aynı zamanda sosyal Darwinizmle birlikte bireysel davranışta ahlaki sorumluluğun reddedilmesine yol açtı. Determinizmin bu gerçekçi olmayan tutumu, diğer bir aşırı uç akımın, yani insanların tamamıyla özgür olduğunu ilan eden varoluşçuluğun ortaya çıkmasına neden oldu.⁽⁴⁾ Buna göre, üzerinde anlaşılabilir değerlere sahip olmanın ve piyasa güçleri tarafından otomatik olarak uyumu sağlanmayan bireysel ve sosyal menfaatler arasında dengeyi oluşturmak için bireysel özgürlüğe kısıtlamalar koymanın gerekçesi olamaz. Böylesi bir mutlak özgürlük kavramı ise değer tarafsızlığı, şehvî zevkler ve bırakınz yapınlar olgularına yol açmaktan başka bir işe yaramadı.

Bu fikirler insan ruhuna tamamen nüfuz etmiş olsaydı, insan topluluklarının sefaletini büyük ölçüde artırırdı. Neyse ki, Aydınlanma dünya görüşüne karşı konvansiyonel iktisadın tüm tarihi boyunca Sismondi (1773-1842), Carlyle (1795-1881), Ruskin (1819-1900), Hobson (1858-1940), Tawney (1880-1962),

Schumacher (1891-1971), Myrdal (1898-1987) ve Boulding (1910-1993) gibi âlimler tarafından çeşitli protestolar yapılmıştır.⁽⁵⁾ Aydınlanma Hareketi, bu nedenle, Kilisenin otoritesini baltalamada başarılı olsa da, Hıristiyanların, Müslümanların ve diğer dünya görüşlerinin insani değerlerini tamamıyla aşındırma da başarılı olamadı. Bazı bilim adamları hatta yeni bir paradigma ihtiyacını vurguladı.⁽⁶⁾

Ancak, laiklik, ahlaki ve maddi olanın arasına kalın bir çizgi çizmeyi başarabildi ve böylece bunları iki ayrı ilgisiz kısma ayırdı. Bunun insan toplumu üzerinde iki tane çok olumsuz etkisi oldu. Birincisi, okullarda din ve ahlak eğitimi kaldırıldı. Başlangıçta bunun önemli bir zararlı etkisi olmadı. Çünkü aileler ve kiliseler gerekli ahlaki eğitimi sağlamaya devam ettiler. Ancak, şimdi aileler hızla parçalanmaktadır ve kiliselere devam da önemli ölçüde azalmış ve ahlaki eğitim bir şey vermede başarısız olmuştur. Yeni neslin ahlaki kalitesi, bu nedenle, yavaş yavaş azalmakta, özellikle, televizyon ve internette aşırı dozlu pornografi ve şiddetle birlikte sürekli olarak tüketimcilik teşvik edilmektedir. İkinci olarak, laiklik aynı zamanda akıl ve vahiy arasındaki yakın bağı kopardı. Akıl ve vahiy birlikte insan refahına katkıda bulunmada birbirlerini takviye etmek için temelde birbirine bağlı ve kesinlikle zorunludur. Vahyin yol göstericiliği olmaksızın, birinci derecede akla güvenmek insanları sömürmeye ve aldatmaya yönelik pek çok yöntemi bulmaya ve kitle imha silahları yaratmaya yol açabilir. Benzer şekilde, akla önemli bir rol biçmeden, sadece insanlığın entelektüel ve teknolojik ilerlemesi yavaşlamaz, aynı zamanda, dini dünya görüşü de gerçek dünyaya yönelik odaklanmasını kaybedebilir ve böylece, sürekli değişen entelektüel ve maddi çevrede dini dünya görüşünün karşılaştığı zorlukları başarılı biçimde savuşturmak mümkün olamaz. Bu, her ikisini de (akılın yanısıra vahiy), insani hedeflerin gerçekleştirilmeye yardımcı olmasında daha az etkili yapacaktır. Akıl ve vahyin arasındaki bağlantının kesilmesi, iktisatta bireysel çıkar ve servet maksimizasyonu ve isteğin tatmini yanında, başta çocuklar, engelliler, hasta ve fakirler olmak üzere toplumdaki herkesin refahı için fedakârlığın rolünü ihmal etmeye meyilli olan Pareto optimumu gibi diğer bazı kavramlara yapılan vurguyu da artırmıştır.⁽⁷⁾

3.5 BİREYSEL REFORM, SOSYAL DAYANIŞMA VE GENEL REFAH

Bununla birlikte şu inkâr edilemez bir gerçektir ki, eğer insanlar kalkınmanın nihai amacı ve aynı zamanda aracı ise, onların ıslahına ve refahına en yüksek dereceden önem verilmesi gerekir. Eğer doğru anlaşılır ve uygulanırsa, insanı ıslah etme ve insan kişiliğinin maddi ihtiyaçlarının olduğu kadar tüm manevi ihtiyaçlarının karşılanması yoluyla kaynakların herkesin refahını sağlayacak biçimde adil kullanımını teşvik etme potansiyelini taşıyan şey dini dünya görüşüdür. Bu, dini dünya görüşünün hayata bir anlam ve amaç enjekte etme kapasitesinden ve bireyleri daha iyi insan olmaları için dönüştürme amacı ile birlikte onların davranışlarını, hayat tarzlarını, zevklerini, tercihlerini ve tutumlarını Yaratıcı, diğer insanlar, ellerindeki kaynaklar ve buldukları çevre kadar kendileri ile birlikte değiştirme amacıyla insanların tüm çabasını doğru yöne kanalize etmesindedir. Bireylerin kendilerinde ve davranışlarında böylesi bir yapıcı ve insancıl değişim, sosyal dayanışmanın teşvikinde ve herkesin refahı için gerekli olan kaynakların adil ve etkin kullanımında yardımcı olabilir. Bu, geleneksel iktisatın değer tarafsızlığı kisvesi altında tartışmaktan kaçındığı bir şeydir.

Toynbee ve Durants, bu nedenle, haklı olarak, yapmış oldukları kapsamlı tarih çalışmasından sonra dinlerin sağladığı ahlaki yaptırım olmadan ahlaki yükselme ve sosyal dayanışmanın mümkün olmayacağı sonucuna varmışlardır. Toynbee, dinlerin 'kendi kitlelerinin sosyal sorumluluk duygusunu yok etmek

yerine hızlandırdığını' ve 'insanın kardeşliğinin Tanrı'nın babalığı ön şartına dayandığını iddia etmiştir -ki bu gerçek şu şekilde zıt bir önerme içerir; eğer insanlık ailesinin ilahi babası hesap dışı bırakılırsa, insanlığı bir arada tutmak için saf olarak insan dokusunun kendisine faydalı olacak olan herhangi bir alternatif bağ kurma imkânı yoktur.'⁽⁸⁾ Will ve Ariel Durant ayrıca *The Lessons of History* isimli değerli kitaplarında "bizim zamanımızdan önce, toplum tarihinde dinin yardımı olmadan ahlaki hayatın başarılı bir şekilde sürdürüldüğü hiçbir önemli örnek yoktur' olgusunu coşkuyla gözlemlemişlerdir.⁽⁹⁾ Bu, Kur'an'ın ondört asır önce beyan ettiği 'Her kim Benim (Allah) zikrimden yüz çevirirse mutlaka ona dar bir geçim vardır' (20:124) ayeti ile de tam bir uyum içerisindedir.

3.6. DAVRANIŞ KURALLARI VE TEŞVİK SİSTEMİ

Bu, inancın yardımı olmadan niçin ahlaki iyileşme ve sosyal dayanışmanın mümkün olamayacağı sorusunu gündeme getirmektedir. Bunun nedeni sosyal dayanışma ile beraber ahlaki iyileşmenin şu iki önemli şarta bağlı olmasındandır: birinci olarak, değerlerin ve kategorik zorunluluk haline gelmiş, böylesi geniş ve şartsız kabul gören davranış kurallarının varlığı ve ikinci olarak, ahlaki yükümlülük duygusu ile herkes tarafından bu kuralların vicdani olarak gözetilmesi. Bu bizi, kayıtsız şartsız kabul edilen ve herkes tarafından uyulan kurallara nasıl ulaşılacağı sorusuna götürür. Bazı modern filozoflar ve siyaset bilimciler tarafından önerilen 'toplumsal sözleşme' vasıtasıyla bu kurallara ulaşmak mümkün müdür? Bu soruya verilecek cevap, ancak herkesin istenen kuralların formülasyonunda eşit ağırlığı sahip olduğu, sosyal, ekonomik ve entelektüel olarak tüm katılımcıların eşit olduğu durumda evet biçiminde olabilir. Bu tür eşitlik gerçek dünyada hem mevcut değildir hem de bu tür eşitliğin gerçek dünyada yaratılması neredeyse imkânsızdır. Bu nedenle, zenginler ve güçlüler karar verme sürecinde hâkim olma eğiliminde olmakta ve kuralları kendi çıkarlarına hizmet edecek şekilde formüle edilmesine ön ayak olmaktadır. Bu durum genel olarak refahın ortaya konulması yanısıra bu kuralların evrensel olarak kabulü ve uyumunu da boşa çıkarma eğiliminde olacaktır.

Bu nedenle bu görevi her şeyi bilen ve iyiliksever dışarıdan birinin üstlenmesi zorunludur. Dışarıdan birisi, adil, tüm insanların güçlü ve zayıf yönlerini bilen, herkese eşit davranan, ayırım yapmaksızın herkesin esenliği ile ilgilenen ve kendi koyduğu kuralların sadece kısa dönemde değil aynı zamanda uzun dönemdeki etkilerini de analiz etme kapasitesinde olan birisidir. Bu evrenin ve insanların Yaratıcısının kendisinden başka kim bu görevi yapmaya ehil olabilir? Yaratıcı bu görevi yapmaktadır. O, diğerlerine rehberlik etsin diye tarihin değişik zamanlarında bu dünyaya gelen ve hepsi insan olan Peygamberlerini göndermiştir. Merhametli ve Rahman olan Yaratıcının insanları yaratacağı ve onları herhangi bir rehberlik olmaksızın karanlıkta bırakacağını varsaymak için hiçbir sebep yoktur. Bernard Williams, bu nedenle, sosyal ahlakın filozofların icadı olmadığını⁽¹⁰⁾ gözlemlerken haklıdır.

Ancak, nispeten kapsamlı ve şartsız kabul gören değerlere sahip olsak bile, herkesin bu değerlere uymasının nasıl sağlanacağı sorusu ortaya çıkar. Bu değerler kişisel çıkar ve toplumsal çıkar arasındaki dengeyi sağlamaya çalıştığı için, bu değerlerin beklentilerini karşılama belirli ölçüde tüm bireylerin kendi çıkarlarından taviz vermeyi gerektirir. Bireyciliğe ve şahsi çıkara hizmet etmeye aşırı vurgu yapan Sekülerizm, bireylerin bu tavizi vermelerini özendirecek herhangi bir mekanizmaya sahip değildir. Sekülerizm, şahsi çıkarlara hizmet edildiğinde bunun hemen her zaman toplumsal çıkarlara hizmet edeceğini varsayar. Bu, bazen gerçekleşse bile, her zaman gerçekleşmez ve gerçekleşmesi gerekmez.

Bu, inancın, bu değerlere bireyleri nasıl özendirmeye çalıştığı ve normal şartlarda herkesin kendi çıkarlarından taviz vermeyi içeren sosyal, ekonomik ve siyasi yükümlülüklerini nasıl yerine getirmeye çalıştığı sorusunu gündeme getirir. İnanç, bunu şahsi çıkara uzun dönemli bir bakış açısı vererek- onu sonlu olan bu dünya genişliğinin ötesinde, sonsuz olan Ahirete uzatarak, başarmaya çalışmaktadır. Bireyin şahsi çıkarı diğerlerine karşı yükümlülüklerini karşılamayarak bu dünyada bencil birisi olarak bireye hizmet edebilir. Fakat bu çıkarlar, tüm bu yükümlülükleri getirme haricinde, Ahirette bireye hizmet edemez. Birey bunları daha fazla yerine getirirse, Ahiretteki esenliği o derece daha fazla olacaktır. Bu dünya sonlu ve Ahiret sonsuz olduğu için, hiçbir mantıklı kişi bu geçici, dünyalık şahsi menfaatleri uğruna ebedi menfaatine zarar vermeyecektir.

Bireylerin doğuştan gelen iyi tabiatı, Yüce Varlık önündeki hesap verebilirlik ve Ahiretteki ödül ve ceza ile birlikte, şahsi çıkara yönelik bu uzun dönemli bakış açısı, bireylerin ve grupların bu dünyevi kısa dönemli şahsi çıkarlarına zarar veriyor gibi görünse de toplumsal ve ailevi yükümlülüklerini inanarak özendirme potansiyeline sahiptir. Birey bu dünyada yaptığı yanlışlarına karşılık cezadan kaçınmak için farklı taktikleri uygulama yoluna gidebilir. Fakat Ahiretteki cezasından kurtulmak için bu manevraları gerçekleştiremez. Allah her şeyi bilendir, adaletlidir ve aldatılmaz ve yanıltılmaz. Ahiretteki şahsi çıkarın bu uzun dönemli boyutu sekülerist Aydınlanma dünya görüşünün ortaya dökülmesinden sonra konvansiyonel iktisat tarafından genellikle göz ardı edilmiştir. Bu nedenle, konvansiyonel iktisat diğerlerinin esenliği için bireyleri taviz vermeye özendiren mekanizmaya sahip değildir.

Nitekim konvansiyonel iktisatta şahsi çıkara aşırı vurgu sonucu, fedakârlık etme boyutu genel olarak görünmez. Sonuçta optimum durumun ancak bir kişiyi kötüleştirmeden başka birinin iyileştirilemeyeceği şeklindeki düşünce çizgisinden destek alan Pareto optimumu kavramına ulaşılmaktadır. Bu, diğer kişileri daha iyi yapmak amacıyla insan topluluklarında fedakârlık rolünü ortadan kaldırıyor. Bu nedenle hayırsever bağışı veren kişi için maddi bir fedakârlık içerse de bu ona sadece ruhsal bir tatmin vermemekte fakat aynı zamanda insani mutluluğu bütünüyle geliştirmede önemli bir potansiyele de sahip olmaktadır. Fedakârlık, buna rağmen, iktisat ders kitaplarında çok az değinilen bir konudur. Böyle bir ihmal insan tabiatının doğuştan gelen erdemle ve hemen hemen tüm toplumların genel olarak kabul edilen üstün değerleriyle uyum içinde değildir. Bu nedenle bu ihmal çok büyük bir muhalefete uğramıştır nitekim Francis Fukuyama, önceki kitabı olan *The End of History* (1992)'de liberalizmi insan başarısının nihai doruk noktası⁽¹¹⁾ olarak ilan ederken, sonraki kitabı *The End of Order* (1997)'de, 'dinin koyduğu üstün müeyyideler olmadan modern toplumlar kötü duruma düşerdi'⁽¹²⁾ ifadesiyle bu fikrinden dönmüştür.

3.7 HERKESİN REFAHINI GERÇEKLEŞTİRMEDEKİ BAŞARISIZLIK

Aydınlanma Hareketinin bir diğer hedefi insanlığı devlet despotizminden kurtarmaktı. Bu amaç kendi içinde övgüye değer iken, diğer taraftan piyasanın işleyişinde hükümetin müdahalesini ve genel olarak insanın esenliğinin sağlanmasında rol oynayabilecek hükümetin 'iyi yönetim' rolünü reddeden aşırı uçtaki bırakınız yapınlar ideolojisine sebebiyet verdi. Bu, herkesin kendi menfaatine hizmet etmek için istediğini yapmada tamamiyle özgür olduğu bir bırakınız yapınlar ortamında ekonomide düzenin ve ahengin nasıl yaratılacağı ve sosyal çıkarın nasıl korunacağı sorularını gündeme getirdi. Buna karşılık, rekabetin hem bireyler hem de firmalar için aşırılıkları koruduğu ve bu nedenle de kişisel çıkar ve sosyal çıkar arasındaki 'uyumu' sağladığı iddia edildi. Bu nedenle de bireylerin ve firmaların davranışları ve

piyasa güçlerinin işleyişi üzerine herhangi bir ahlaki veya kurumsal sınırlamalar koymaya gerek yoktu. Belkide herkesin refahını sağlamak için dinin sadece ahlaki değerlerin, bireylerin, ailelerin, toplumun ve hükümetin davranış kurallarını belirlemediği fakat aynı zamanda hiçbir laik sosyal sözleşmenin sağlayamayacağı bu değerlere kutsallığı da sağladığının farkına varılmadı. Kutsallık herkesin olmasa bile pek çok kişinin bu değerlere inararak kabul etmesine ve uymasına yardımcı olmaktadır. Bu kutsallık olmadan, bu kuralların inararak kabul edilmesi ve uyulması için davranış kodunun sağlanmasında zorlayıcı güç gerekebilir ve bu da herkesin esenliğini sağlamak için demokratik yöntemlerle kişisel ve toplumsal davranışı ıslah etmeyi zora sokabilir.

Asırlık serbest girişim sisteminin büyük meziyeti, bireylere çok çalışmalarının, yaratıcılığının ve girişimciliğinin karşılığını almalarını sağlayan özel mülkiyeti teşvik etmesi ve kâr güdüsünü tanımasıdır. Pazar yerinde sunulan mal ve hizmetleri satın alarak bireyler istedikleri mal ve hizmetlerin üretimi lehine oy kullandıkları anlamında bu sistem aynı zamanda demokratiktir. Ancak, bunun herkesin esenliğini otomatik olarak teşvik edeceği iddiası kusurlu bir mantığa dayanıyordu. Sistem bu nedenle herkesin esenliğini teşvik edemedi.

Mantıktaki kusurları tasavvur etmek zor değildir. İlk olarak, zenginlerin ve fakirlerin oylarının gücü eşit olmadığı için, zenginler piyasa güçlerinin sonucunu kendi lehlerine çevirme potansiyeline sahiptir. Bu durum, yoksulların ve temel haklardan mahrum olanların çıkarlarına karşı çalışan bir mekanizma olabilir. İkinci olarak, ahlaki filtrenin frenleyici etkisi de zayıflatıldığı için, materyalizm onun yerini almıştır. Ancak, materyalizm, en fazla miktarda mal ve hizmet satın almak için reklam ve “komşusuyla yarışma” kültürü yoluyla bireyleri ikna eden tüketici kültürünü teşvik etmiştir. Bu nedenle, ihtiyaçlarla karşılaştırıldığında istekler hep en üst düzeyde tutulma eğiliminde olmuştur. Bu modelde tek kısıt bireysel gelirdir. Ancak bu kısıt bile, bankaların bir kredi fırsatçısı olarak davranmaya itildiği ve sürekli olarak özel ve kamu kesiminin sahip olduğu imkânların ötesinde yaşamaya teşvik edildiği konvansiyonel finansal sistem tarafından zayıflatıldı. Kısmi rezerv sistemi onları böyle davranmaya iterek önemli bir rol oynamıştır. Böylece alacaklar katlanarak çoğaldı ve hem enflasyonist baskılar yarattı hem de kredi alanların veya devletlerin geri ödeme imkânlarının ötesinde borç ve borç servis yükü artışından kaynaklanan finansal krizlere de neden oldu.

Üçüncü olarak, finansal alacaklardaki aşırı artış dolaylı olarak yoksulların ihtiyaçlarının karşılanmasına zarar vermiştir. Bu, zenginlerin ne isterlerse alabilmelerinden kaynaklanmaktadır. Lüks ve gösteriş amaçlı tüketilen mal ve hizmetler onların harcamalarının önemli bir kısmını oluşturduğu için, kıt kaynakların büyük bir kısmı bu mal ve hizmetlerin üretimine ayrılmakta, yoksulların temel ihtiyaçlarının karşılanması için ihtiyaç duyulan mal ve hizmetlerin üretimi için geriye yetersiz kaynak bırakılmaktadır. Bu nedenle, fakirlerin tüm zorunlu ihtiyaçları yerine getirilmemekte ve onların refahı kötüye gitmektedir. Bu, sadece şimdiki neslin değil aynı zamanda gelecek nesillerin de refahına zarar vermiş ve hoşnutsuzluk, toplumsal gerilim, suç ve ümitsizlik artışına neden olmuştur. Bunun tabii sonucu ‘Çay Partisi’ ve ‘Wall Street’i İşgal Et’ gibi birtakım protestolardır.

3.8 REFAH DEVLETİ

Kuşkusuz refah devleti tüm dünyada sağlıklı ve memnuniyetle karşılanan bir gelişme olmuştur. Refah devleti politikası Büyük Buhran’dan sonra ve özellikle İkinci Dünya Savaşı sonrasında ivme kazanmıştır.

Onun acil hedefi kapitalizmin en göze çarpan aşırılıklarından bazılarını azaltmak ve komünizme kabul edilebilir bir alternatif sunmaktır. Bu nedenle nüfusun hemen her kesiminin dikkatini çekti. Ancak o, görünüşte kapitalizm kadar laiklik taraftarı olduğu için, ekonominin yönetimine ahlaki boyutun enjekte edilmesine inanmıyordu. Refah devleti başlangıçta esas olarak dört temel politika aracına dayanıyordu. Bunlar: (1) bazı anahtar sektörlerin millileştirilmesi; (2) güçlü bir işçi hareketi; (3) yasal düzenleme; (4) refah hizmetlerinin yerine getirilmesi, büyümenin teşviki ve tam istihdamın sağlanmasında devletin önemli rolü. Ancak büyük sanayilerin millileştirilmesi hareketi millileştirilen sanayilerin performansında yaşanan hayal kırıklığından dolayı ivme kaybetti. İşçilerin gelirlerinin artırılması, çalışma şartlarının iyileştirilmesi ve ekonomik açıdan güvenlik duygusu vermesi nedeniyle her derde deva olarak kabul edilen işçi sendikaları hareketi de işçi sendikalarının aşırılıkları ve işsizlik oranlarının nispeten yüksek olması nedeniyle ivme kaybetti. Belirli derecede düzenleme rekabetin korunması, ekonomide düzenin sürdürülmesi ve diğerlerin haklarının korunması için vazgeçilmez olsa da aşırı düzenlemenin aşırı bir yük olduğu ispatlanabilir. Bu nedenle, yasal düzenleme başlangıçta büyük bir destek aldıysa da onun uzun dönemde uygulanabilirliği sorgulanmaya başlandı ve neticede işletme çıkarlarıyla muhafazakâr hükümetlerin politikaları mevzuatın gevşetilmesi konusunda birleşti. Nitekim bu serbest bırakma eğilimi, pek çok sanayileşmiş ülkede ivme kazandı.

Bu nedenle, hükümetin artan refah rolü refah devletinin temel aracı haline geldi. Buna rağmen, refah devleti kaynaklar üzerindeki aşırı iddiaları elekten geçirmek için vergilendirmenin dışında başka bir mekanizmaya sahip olmadığı için ve vergileri yükseltme de genellikle halk tarafından pek hoş karşılanmadığı için, artan para yaratma ve kamu borcunun tehdidinde maruz kalmıştır. Bireysel ülkelerin açıkları bazı belirli ülkelerde ödemeler dengesi açıkları ve enflasyonist baskılara sebebiyet verse de ABD gibi parası rezerv para olarak kabul edilen ülkelerdeki yüksek ve sürekli bütçe açıkları sadece ABD için değil aynı zamanda tüm dünya için bir sorun haline gelmiştir. Onlar dünyadaki bankalara yüksek-güçlü rezervler¹ sağlamakta ve böylece de bankaların kredileri aşırı şekilde genişletmesine imkân tanımaktadırlar.

Bu, dünyanın şu an acısını çektiği bir olaydır. Dolara güven devam ettiği sürece önemli bir problem olmayabilir. Fakat 1960'ların sonunda olduğu gibi eğer güven sarsılırsa, ABD'nin yanısıra diğer ülkeler için de zorluklar baş gösterecektir. Bu durumda sadece mübadele aracı olarak değil aynı zamanda istikrarlı bir değer saklama aracı olarak da hizmet görececek bir ikame parayı aramak için dünya baskı altında olacaktır. Böyle bir ortamın gelişmesi de ABD kamu ve özel sektörünün müsrif harcamaları üzerine ve bunu izleyen aşırı yüksek güçlü rezervlerin uluslararası finansal sisteme akışına fren koymaya yardımcı olabilir.

Refah devleti, hiç şüphesiz, eşitsizlikleri azaltma yönünde değerli bir iş çıkarmıştır. Kendisinin, herkes için ve özellikle yoksul ve savunmasızlar için büyük bir niğmet olduğunu ispatlamıştır. Ancak refah devleti, kamu harcamaları ve vergilendirmede üssel biçimde büyümeye yol açmıştır. Fakat yüksek oranlarda vergilendirmeye rağmen, aşırı düzeylerde bütçe açıkları ortaya çıkmıştır. Üstelik yüksek oranlı devlet harcamalarına rağmen, pek çok sanayileşmiş ülkede tam istihdamın ve herkesin refahının sağlanmasının el üstünde tutulan hedeflerinin gerçekleşmesine yardımcı olan büyüme oranları yete-

1 Para tabanı olarak da bilinen yüksek-güçlü para merkez bankasının para olarak kullanılabilen yükümlülüklerini içermektedir ve dolaşımdaki nakit ile bankaların merkez bankası hesaplarında tuttıkları rezervleri kapsamaktadır (ç.n).

rince yüksek seviyelerde gerçekleşmedi. Sonuç olarak, refah devletleri değerli bir katkı yapmış olsa bile, zaman içerisinde meydana gelen ekonomik kalkınmaya rağmen, eşitlikçi bir toplum rüyasının uzağında kalınmaya devam edilmektedir. Bu nedenle, ihtiyaç duyulan şey, zenginlerin statü sembollerine yönelik harcamalarını ve refah devletlerinin artan harcamalarını dengelemek için yapılan spekülasyonları azaltmaya yardımcı olacak şekilde finansal sisteme ahlak ve adaleti enjekte etmektir. Bu, spekülasyon ve enflasyonist baskıları vurgulamadan adaletli büyümeyi teşvik etmek için ihtiyaç duyulan bir çeşit eşitlikçi toplumu yaratmaya yardımcı olabilir.

3.9 SOSYAL PROBLEMLERDEKİ ARTIŞ

Kapitalizmin laik felsefesinin trajedisi sadece bireylerin engelsiz şekilde şahsi çıkarlarının peşinde koşmasının herkesin faydasına hizmet etmediği, edemediği değil, fakat aynı zamanda çözümsüz birtakım sosyal problemlere de yol açmasıdır. Refahı ve isteğin tatminini azami kılmak ve her zaman en yeni ve en iyi ürünlere sahip olmak için verilen yarış, aile bütünlüğü, çocukların uygun biçimde yetiştirilmesi ve sosyal dayanışma da dâhil olmak üzere insan refahının parçası olan diğer pek çok şeyi arka plana itmiştir. Bireylerin eşlerine, çocuklarına, anne babalarına ve sülalelerine yönelik uzun vadeli taahhütte bulunmak için gerekli yetenek ve isteklerinde azalma vardır. Eğer kârı ve kocanın her ikisinde birbirlerinin ve çocuklarının refahı için kendi şahsi çıkarlarından fedakârlık yapmaya istekli değilse, onları birlikte karşılıklı sevgi dolu ve şefkatli ilişki içerisinde tutmak mümkün değildir. Bu nedenle, Lundberg ve Pollak haklı olarak 'çocuk doğurma ile birleşik uzun dönemli evlilik artık neredeyse evrensel yetişkin tecrübesi değildir'⁽¹³⁾ sonucuna varmışlardır. Sonuç olarak, sanayileşmiş ülkelerin pek çoğu birlikte yaşama oranlarındaki artışla beraber boşanma oranlarındaki önemli artışı tecrübe etmektedirler.⁽¹⁴⁾ Bu, tarihte insan topluluğunun ve medeniyetin temeli olarak hizmet etmiş olan aile kurumunu büyük ölçüde zayıflatmıştır. Boşanma, boşananların hepsi olmasa bile pek çoğunu olumsuz şekilde etkileme eğilimindedir. Stevenson ve Wolfers 'un elde ettiği bir bulguya göre, 'ortalama olarak, mali, fiziki ve duygusal açıdan, boşanmış insanlar daha kötü durumda ve evli insanlar daha iyi durumdadır.'⁽¹⁵⁾ Bu, nafaka ödemek zorunda kalan erkekler üzerinde daha ciddi etkiye sahip olma eğilimindedir. Onlar fakirleşmektedir.⁽¹⁶⁾ Ailelerin dağılması, özellikle aşırı şekilde genişler ve sosyal çöküme yol açarsa, nihai olarak genel refahın azalmasına yol açmaktan başka bir şey yapamaz.

Yüksek boşanma oranları aynı zamanda uygun çocuk yetiştirilmesinin ihmaline yol açar ve onların ahlaki, psikolojik ve entelektüel gelişmesi üzerinde kötü etki bırakır.⁽¹⁷⁾ McLanahan ve Sandefur, ortalama olarak, biyolojik ebeveynleriyle yetişen çocukların diğer aile yapılarında yetişen çocuklara göre çok daha iyi durumda olduklarını bulmuşlardır.⁽¹⁸⁾ Bunun nedeni, parçalanmış ailede yetişen çocukların anne babanın her ikisinden de sevgi ve ilgi alamıyor olmasıdır. Daly ve Wilson'un yapmış oldukları araştırmalarında tabii ebeveynleri yerine ikame ellerde yetişen çocukların on ile yüz kere arasında daha yüksek ihtimalle tacize uğradıkları sonucuna varmışlardır.⁽¹⁹⁾ Sonuç olarak, çocuğun biyolojik ebeveynleri haricinde yetiştirilmesi, çocukların ahlaki ve entelektüel gelişmelerini olumsuz yönde etkileyen psikolojik problemlerin gelişmesine ve çocuğun suç işlemesine neden olmaktadır. Gelecek neslin kalitesi sonuçta düşmektedir. Gelecek neslin kalitesinin önemli ölçüde düştüğü herhangi bir toplum uzun vadede ahlaki, entelektüel ve askeri üstünlüğünü sürdüremeyebilir.

Ailedeki parçalanma artışına ilave olarak, evlenme isteğinde de düşüş vardır. Evlenme oranı günümüzde tarihte kaydedilmiş en düşük orandadır. Pek çok aile bir çocuk babası olma niyeti olmaksızın oluştu-

rulmaktadır.⁽²⁰⁾ Bu, doğum kontrolünün aşırı uygulaması ile birleştiğinde, Avrupa'da doğum oranı o kadar hızlı azaldı ki The Times dergisi kaygı derecesini 'Avrupalılar kaybolan türlerdir'⁽²¹⁾ seviyesine çıkardı. Almanya'nın doğum oranı artık mevcut nüfusun yerine koymak için ihtiyaç duyulan oranın altındadır.⁽²²⁾ Mevcut Alman doğum oranları devam ettiğinde ve sıfır göç olduğunda, Almanya'nın nüfusu bu yüzyılın sonunda 82 milyondan 38.5 milyona, %53 oranında düşmesi tahmin edilmektedir.⁽²³⁾ Sonuç olarak, genç nüfusun oranı düşme ve yaşlı nüfusun oranı artma eğiliminde olacaktır. Bu olayların yer aldığı ülkelerin emeklilik fonları için sorun oluşturmasının yanında, diğer ülkelerden artan emek ithaline bel bağlamadan ekonomik faaliyetlerini istenilen seviyede⁽²⁴⁾ sürdürmeleri de zor olacaktır.

Kıscacası, laikliğin yaptığı şey, sosyo-ekonomik ve siyasi hayatın uygun şekilde düzenlenmesinde genel olarak davranış kuralları olarak kabul edilen ve uyulan dinin sosyal değerlere sağladığı toplu müeyyideleri zayıflatmaktır. Bu, insan toplumunun her alanında şahsi çıkar ile sosyal çıkar arasında sağlıklı bir dengeyi sürdürmede ahlaki süzgecin oynadığı önemli rolün zayıflamasına yol açmıştır. Sonuç olarak, zenginliğin ve istek tatmininin maksimizasyonu insan çabasının en temel amacı olmuştur. Bu, anlamsız satın almalarda, özellikle statü sembollerinde, önemli bir artışı özendirmiş, daha fazla kazanmak için fazla mesaideki artış ile beraber insanların mali güçlerinin ötesindeki borçlarının vadelerinin uzatılması için başvuru yapmaya neden olmuş ve böylece eğlence ve ailesine ayıracağı çok az zaman kalmıştır. Tüm bu gelişmeler hep birlikte, bireylerin hayatlarında içsel mutluluklarındaki eksikliği gösteren, ümitsizliğin farklı semptomlarında artışa katkıda bulunmuştur. Tarih boyunca modern bilim adamlarının yanı sıra ahlak filozofları, bu nedenle, gelir ve servetteki artış kullanılarak esenliğin ve refahın tanımlanmasını haklı olarak sorguladılar.⁽²⁵⁾ Onlar, eğer gerçek esenlik ve refah ihtiyaçları teminat altına alınmak isteniyorsa esenliğin maddi içerikleri önemli olsa da, maddi olmayan ve ruhsal içeriklerinde de göz ardı edilemeyeceğini vurguladılar. Bu vurgu, esenliğin sağlanmasında maddi olduğu kadar manevi muhtevanın da birlikte önemli olduğunu gösteren ampirik araştırmalar tarafından ayrıca doğrulanmıştır. Bunun nedeni ise, İkinci Dünya Savaşı'ndan bu yana dünyanın çeşitli ülkelerinde reel gelirin çok hızlı biçimde artmasına rağmen, halklarının kendi bildirdikleri raporlarda, subjektif refahın sadece artışta başarısız değil, aslında düşüş içinde olmasındandır.⁽²⁶⁾ Bunun sebebi mutluluğun tüm temel biyolojik ihtiyaçların karşılandığı seviyeye kadar daha yüksek gelirle pozitif ilişki içerisinde olmasıdır. Bunun ötesinde, refahı artırmak için vazgeçilmez olan kabul edilen bazı diğer ihtiyaçlar tatmin edilmediği sürece, ilişki aşağı yukarı değişmeden kalmaktadır. Bu ihtiyaçların pek çoğu ruhsal ve maddi olmayan karakterdedir ve gelirdeki artışın bir sonucu olarak zorunlu olarak tatmin olmayı gerektirmez. Tek gayesi zenginlik olan bir meşguliyet aslında ruhsal ve maddi olmayan ihtiyaçların tatminine zarar vermektedir. Bunlardan bazıları kişinin kendini rahatlatması, ibadet etmesi ve aile uyumunu güçlendirmesi, çocuklarını uygun biçimde yetiştirmesi ve sosyal dayanışma için boş zaman faaliyetlerine katılmasıdır. Maddi olmayan ihtiyaçlar karşılanmazsa, gelirdeki artışa rağmen gerçek refah gerçekleşmeyebilir ve toplum nihai olarak ekonomik terimlerde dahi düşüşe geçebilir.

3.10 İSLAMİ DÜNYA GÖRÜŞÜ

Yüzyıllar boyu düşüş sonucunda, Müslüman ülkeler günümüzde herhangi bir ülke için model olacak bir pozisyonda değildir. Onlar diğer ülkelerin karşı karşıya kaldığı sorunlarla, bazıları daha fazla bazıları daha az olmak üzere, aynı sorunlarla karşı karşıyadırlar. Bu bizi 'Müslüman toplumlarda bugün mevcut İslami canlanma, acaba gelecekte önemli bir gelişmeye yol açabilir mi?' sorusuna götürür. Müs-

lûmanların genel inancına göre evet, yol açabilir. İhtiyaç duyulan şey sadece kendileri için değil aynı zamanda toplumları için de onları 'rahmet' yapacak şekilde tüm iyi niteliklere sahip insanlar olarak yetiştirmek ve onların zararın ve rezaletin kaynağı yapacak kötü niteliklerin hiçbirisine sahip olmamalarını sağlamaktır. Kur'an ve Hadis bu niteliklerden bir kaç tanesini göstermiştir. Üstelik yüzyıllar boyunca Müslümanların maddi ve manevi düşüşüne rağmen, İslam, Müslüman dünyasında kitleleri çekecek karizmaya sahip, aralarındaki büyük farklılığa rağmen onları birleştirecek ve kendi benliklerini geliştirmek için motive edecek ve haklı olarak davrandırarak tek gerçek olmaya devam etmektedir.⁽²⁷⁾ Bunun nedeni, İslami dünya görüşünün ahlaki değerlere, insan kardeşliğine, sosyo-ekonomik adalete ve aile ve toplumsal dayanışmaya birinci derecede önem vermesidir. Ayrıca, insanın esenliği ve insanlık için bir rahmet olma vizyonunu gerçekleştirmek için öncelikli olarak devlete veya piyasaya dayanmaz. İslam, hayatı maddi ve manevi ayrı bölmelere ayırmaz. İslam daha ziyade hayatı kapsamlı bakış açısından ele alır ve bireyin kendisinin tabiatında olan iyilik, değerler ve kurumlar, piyasa, aileler, toplum, devlet ve dinin yanısıra herkesin esenliğinin sağlanması vizyonunu gerçekleştirmeyi garanti edecek entelektüel ve teknolojik gelişmeleri de kapsayan tüm değişkenlerin bütünleştirilmiş rollerine güvenir. İslam, sosyo-ekonomik adalete ve bireyin kendisinin, ailesinin, toplumun ve piyasanın ve devletin onlar olmaksızın eşitsizliklerin sürdürüleceği kurumların reformu yoluyla sosyal değişime büyük önem verir.

Diğer bazı semavî dinlerde olduğu gibi, İslam inancının temelinde bu evren ve insanları da içermek üzere, içindeki herşey bir ve tek bir Tanrı tarafından yaratılmış olduğu yatmaktadır. Bütün insanlar O'nun halifesidir. Bu evrenin Yaratıcısının halifeleri olmak insanlara büyük bir onur ve saygınlık kazandırır ve bu şeref ve haysiyet içerisinde herkesi eşit kılar. Bu, dolayısıyla, ırkından, cinsiyetinden, milliyetinden, servetinden ve gücünden dolayı birisini diğerleri üzerine üstün kılmaz. Herkes Tanrı'nın ailesine mensuptur ve bu nedenle, birbirlerine göre kardeşlerdir.⁽²⁸⁾ Bu inanç Adil, Herşeyi Bilen ve Güçlü olan birisi önünde hesap verme sorumluluğu olmadan pek anlamlı olmaz. Bu inanç insanların bu dünyadaki ikametinin geçici olduğu ve nihai hedefin O'nun önünde hesap verileceği Ahiret olduğu inancından gelmektedir. İnsanların ahiretteki esenliği esas olarak bu dünyadaki hayatlarında hem kendileri hem de başkalarına karşı herkesin esenliğini sağlamaya yardımcı olacak şekilde yükümlülüklerini yerine getirip getirmediğine bağlı olacaktır.⁽²⁹⁾

Herkesin esenliğini ciddi şekilde etkileyen şeylerden birisi kıt kaynakların elde edilmesi ve kullanılması şeklindedir.⁽³⁰⁾ Bu kaynakların etkin ve adil biçimde kullanılması için, Yaratıcı ve bu kaynakların Sahibi tarihin farklı zamanlarında tüm insanlar için İbrahim, Musa, İsa ve en sonuncusu olan Muhammed'in de (Allah'ın selamı ve rahmeti hepsinin üzerine olsun) içinde olduğu hepsi insan olan Peygamberler zinciri yoluyla birtakım değerler veya davranış kuralları getirdi. Daha önce belirtildiği gibi, tüm ortaya çıkan dinlerin değerler sisteminde çağlar boyunca Mesajın kaybolmayarak veya bozulmayarak sürekliliğin ve büyük oranda benzer olmasının nedeni budur. Tanrı tarafından verilen tüm kaynaklar bir emanet olduğundan, herkesin esenliğini garanti etme amacıyla O'nun tarafından sağlanan değerler çatısı altında insanların onları kullanması ve birbirleri ile etkileşimde bulunmaları beklenmektedir.

Bununla birlikte, Peygamberler sadece değerleri getirmediler. Onlar, aynı zamanda bu değerlerin ışığında insanlara birer model olacak şekilde davrandılar ve toplumlarındaki bireyleri ve kurumları yenisinden biçimlendirmek için mücadele ettiler. Bu nedenle Muhammed (SAV) dâhil tüm peygamberlerin misyonundaki temel kuvvet, sosyo-ekonomik ve siyasi reformdu. Böyle bir reform olmadan, herkesin

esenliğinin garanti edilmesi mümkün değildir. *Ne olduğunun* kabulü ve sahip olunan vizyonu gerçekleştirmek için veya *ne olması gerektiği* için mücadele edilmemesi, varolan eşitsizliklerin lehine ve onları kaldırmak için hiçbir şey yapılmaması lehine oy verilmesi demektir. Böyle bir tutum tüm toplumların temel vizyonu perspektifinden mazur görülmez. İnsanın görevi sadece bu değerlere kendilerinin uyması değil, aynı zamanda bu değerlere uygun şekilde toplumlarını tüm yönleriyle yeniden düzenlenmesi için barışçıl şekilde mücadele etmektir. Böyle bir reform olmadan, toplumlar yavaş yavaş daha hoşnutsuz ve mutsuz olma ve nihayetinde gerileme eğiliminde olacaktır.

İnanılmaktadır ki, böyle bir reform bireysel ve sosyal çıkar arasındaki dengeyi sağlamaya ve *Makasid-ı Şeira* (Şeriatın amaçları)⁽³¹⁾ veya en önemli bileşenlerinden ikisi sosyo ekonomik adalet ve Allah'ın tüm yarattıklarının (sadece insanların değil fakat aynı zamanda hayvanların, kuşların ve böceklerin) esenliğinin sağlanması olarak ifade edilen İslam'ın vizyonunu gerçekleştirmeye yardımcı olacaktır. Adaletsizlik, gerçek refahın gerçekleşmesini engelleyen, gerginliklerin ve sosyal huzursuzluğun üzerinde duran, bireyleri ellerinden gelenin en iyisini yapmalarından vazgeçiren ve bu nedenle de kalkınmayı geciktiren şeylerden başka bir şey değildir. Ancak, geleneksel iktisat bireyler tarafından şahsi çıkar davranışlarının yaygınlığını varsayarken, İslam, ideal davranışın yaygınlığını varsaymaz. İslam, ahlaki yükseliş ve herkesin refahının (*felah*) sağlanması için bireyler ve toplum tarafından sürekli bir mücadelenin (*cihad*) yapılması gerektiğini inanmaktadır.

Buna rağmen, İslam, ahlaki yükseliş için cebrin kullanımını kabul etmemektedir. 'Dinde zorlama yoktur' (Kur'an, 2:256) ve 'De ki: Hak, Rabbinizdendir. Artık dileyen iman etsin, dileyen inkâr etsin' (Kur'an, 18:29). O, bilakis bireyleri yanlış işleri yapmaktan imtina ettirmek ve doğru olanı yapmaya özendirmek için birtakım tedbirlerin önemine vurgu yapar. Bunlardan bir tanesi mantıksal akıl yürütme ve samimi diyalog yoluyla bireylerde sağlam ve samimi inanç oluşturmaktır. (Kur'an, 16:125). Başka bir tedbir, kendi kendine bu değerlere uyması için bireylerde bir dürtü oluşturmaktır. Bu dürtünün iki kaynaktan gelmesi beklenmektedir. Bunlardan birincisi insan olmanın verdiği doğuştan gelen iyiliktir. İslami dünya görüşü çerçevesinde, Allah insanları kendi tabiatı ile veya hilkatı ile uyum içinde yarattığı için (*Allah'ın fitratı*) (Kur'an, 30:30), insanlar tabiatı icabı iyidir. Onlar tarihin satranç tahtasındaki piyonlar veya günahkârlar olarak doğmazlar. Onlar, hem kendileri hem de başkaları ve çevreleri için rahmet haline gelmesine yardımcı olabilecek tüm iyi niteliklere sahip olma kapasitesindedirler. Buna göre, onlar kendi şahsi çıkarları doğrultusunda her zaman için zorunlu olarak yanlış hareket yapmazlar. Ahlaki mükellefiyetlerin yerine getirilmesi kendi şahsi çıkarlarına zarar verse ve belli ölçüde fedakârlık yapmayı gerektirse bile, onlar ahlaki mükellefiyet duygusu altında doğru biçimde hareket etme yeteneğine sahiptirler. Ancak, bireyler aynı zamanda özgür olduklarından, doğuştan gelen iyi hallerini koruyamayabilirler ve kendi doğuştan gelen tabiatı ile (*fitrat*) ile çatışma halinde olacak şekilde hareket edebilirler. Bu nedenle, onları eğitmek ve gerekli materyali sağlamakla beraber, hem kendileri hem de diğerleri için ellerinden gelenin en iyisini yapmaya özendirmek ve diğerlerine zarar vermesini engellemek için ruhsal teşvikler ve caydırıcılar sağlamak da zorunludur. Bunu yapmanın çeşitli yolları olabilir.

İktisatta önemli derecede vurgu yapılan piyasa disiplini sadece bunlardan birisidir. Piyasa disiplini rekabetçi bir ortamda verimliliğin artmasına yardımcı olabilirken, onun zorunlu olarak her zaman için toplumsal menfaati tek başına koruması mümkün olmayabilir. Bunun nedeni, yakalanmadan ve ceza almadan kendini zenginleştirmek için rekabeti kısıtlamanın ve haksız araçları kullanmanın çeşitli gizli

yöntemleri olmasıdır. Bu nedenle, ailelere, toplumlara ve hükümetlere önemli roller düşmektedir. Aileler uygun şekilde yetiştirme yoluyla normalde bunu yaparken, toplumlar itibar kaybı veya prestij yoluyla sosyal kontrolün esas olarak görünmeyen yoluna başvurarak bunu yaparlar. Hükümetin rolünün önemli bir parçası sadece kanuni düzenlemeleri geçirmek değil aynı zamanda onları uygulamaktır. Ancak, bir vizyona ve neyin doğru olduğu ferasetine sahip olmaksızın düzenlemelerin geçirilmesi mümkün değildir. Genel olarak toplumun ahlakının zemini düzenlemeler için bir temel teşkil eder. Hemen hemen tüm büyük dinler toplumun böyle bir ahlaki zemine sahip olmasını sağlamıştır. Üstelik sosyal menfaati korumak için öncelikli olarak düzenlemelere bel bağlamak gerçekçi olmayabilir. Çünkü bu düzenlemelerin yürürlüğe konması gerekir. Yürürlüğe koymak ise devletin görevidir. Ancak, bilinmeden ve yakalanmadan yolsuzluğun, hilenin ve diğerlerini sömürmenin çok farklı yöntemleri olduğu için hükümetler bunu yapmada başarılı olmayabilir. İnsanlar kendi kendilerine neyin doğru olduğu yönünde içsel güdüye sahip değilse, taahhüt ettiklerini ve diğer vecibelerini inanarak yapmadıkça ve rekabeti güçlendirmedikçe veya adil yollarla kazanç elde etmedikçe hükümetlerin başarılı olmaları zor olabilir.

Bu nedenle, Ahiretteki ceza ve ödül inancının telkini zorunludur. Bir kişi günah işlemekten kaçındığı ve başkalarının uğruna bu dünyada kendi kişisel çıkarından fedakârlık yaptığı vakit, o Ahirette kendi esenliğini önemli derecede artıracaktır. Ahiret kavramı bir kişinin şahsi çıkarını onun bu dünyadaki ömrünün ötesinde uzatarak ona uzun vadeli bir bakış açısı kazandırır. Bu nedenle son tahlilde, istikrarlı şekilde ahlaklı olmayı gözeten ailelerde çocukların uygun şekilde yetiştirilmesi, uygun eğitim, etkin piyasa disiplini, sosyal uyanıklık ve basiretli hükümet rolü de dâhil olmak üzere ailevi, sosyo-ekonomik, dini ve siyasi kurumların yardımı olmadan sosyal çıkarı etkin şekilde korumak mümkün olmayabilir. İnsan refahını temin etmede bu kurumların kullanılması, öncelikle piyasa disiplinine veya devlete bel bağlamaktan daha fazla yardımcı olabilir. Buna ek olarak, İslam dünya görüşü piyasa sisteminin ekonomide daha fazla dürüstlük ve eşitliğin sağlanmasında daha etkili olması için piyasa sistemine üç tane mekanizma getirmiştir. Bu mekanizmalar, filtreleme, motivasyon ve sosyo-ekonomik ve siyasi yeniden yapılanmadır.⁽³²⁾

Filtreleme, evrensel refahın gerçekleşmesini tehlikeye atan taleplerin ortadan kaldırılması anlamına gelir. Ancak, bunun ahlak ve demokrasi odaklı bir süreç yoluyla yapılması gerekir. Merkezi filtreleme sürecine sahip sosyalist merkezi planlama bu amaç için etkin bir mekanizma olduğunu ispat edemedi. Bu iş zorunlu olarak halkın isteklerini yansıtmayan bir merkezi otorite tarafından yapıldı. Bu yüzden, ya kıtlık veya aşırı üretim yaşandı ve neredeyse tüm sosyalist ülkeler bunu terketme baskısı altında kaldılar. Bununla birlikte, piyasa mekanizması, kaynaklar üzerindeki aşırı talepleri süzgeçten geçirirken ve demokratik süreç yoluyla arz ve talep arasındaki dengeyi kurarken, sosyal çıkarın tamamen korunmasında başarılı olamamıştır. Bunun nedeni, piyasa mekanizmasının zevkler ve tercihler ve piyasada faaliyet gösteren alıcıların satın alma güçleri bakımından yansız olmasıdır. Bundan dolayı, piyasa mekanizması üretim sürecinin zenginlerin tercihlerine uygun mal ve hizmetlerin lehine yönelmesini sağlayarak, zenginlerin zevkleri ve tercihlerine uygun piyasa dengesine yol açar. Böyle bir piyasa dengesi mutlaka fakirlerin ihtiyaçlarının giderilmesi ile uyum içinde olmayabilir. Bu nedenle de, mutlaka kapsamlı bir insan refahını gerçekleştirecek diye bir sonuç beklenemez.

Bu bakımdan, insanların zevklerinin ve tercihlerinin ve kaynakları gereksiz yere kurutan ve şuursuz şekilde insanlara zarar verme ile sonuçlanan tüm iddiaların ayıklanmasına yardımcı olabilecek bir re-

formun yapılması zorunludur. Böyle bir reformda, özellikle zorlamanın uygulanmasına imkân verilmediği durumda, ahlaki süzgeç daha etkin şekilde yardım etme kapasitesine sahiptir. Bu nedenle, her iki süzgecin, ahlaki süzgeç ve fiyat süzgeci, toplumun insani gayelerinin gerçekleştirilmesinde zorunlu olan kaynaklar için arz ve talep arasındaki dengeyi kurmak için eş zamanlı olarak birlikte kullanılması gerekir. Fiyat süzgeci sadece alıcı pazara gittikten sonra görevini başarılı şekilde yapıyorken, ahlaki süzgeç alıcı daha pazara gitmeden önce kaynaklar üzerindeki aşırı talepleri demokratik yolla ayıklar.

Buna rağmen, insanların dini değerlere inanarak uymasını özendirecek mekanizma olmadığı durumda ahlaki süzgeç faydasızdır. Bunun nedeni, yukarıda tartışıldığı gibi, ahlaki değerlere inanarak uyma, bireylerin şahsi çıkarlarından fedakârlık etmelerini ister. Ahlaki süzgecin, bu nedenle, etkinliğini garanti etmek için motivasyon mekanizması tarafından tamamlanması gerekir. Bu, bir kişinin servetini nasıl kazandığı ve nasıl kullandığı da dâhil olmak üzere, onun yaptığı tüm ameller için hesap vermek zorunda kalacağı Ahiret inancı ile dini paradigmadan temin edilir.

Fiziksel, sosyal ve siyasi ortam aynı zamanda insan davranışlarını ve kit kaynakların kullanımını etkilediği için, dini dünya görüşü, filtreleme mekanizması ile birlikte, motivasyon sistemini Allah'ın tüm Peygamberleri'nin esas görevlerinden biri olan sosyo-ekonomik ve siyasi reform tarafından tamamlamaya çalışmaktadır. Reform, bireylerin, ailelerin ve hükümetin genel refahı teşvik etmeye yardımcı olacak şekilde kaynakları kullanmasını ve birbirleri ile etkileşim içinde olmasını amaçlar. İnsan kardeşliğini ve karşılıklı ilgiyi vurgulayan paradigmada, herkes bireysel ve toplu olarak sadece kendilerinin değil fakat aynı zamanda diğerlerinin de refahından sorumludur. Herkesin sadece iyi davranışı teşvik etmek için değil aynı zamanda başkalarına zarar veren ve genel refahın gerçekleşmesini engelleyen 'kötü' davranışın engellenmesinde de işbirliği yapması gerekir (*emr-i bi'l-maruf nehy-i an'il-münker*).

Eğer suçluları tespit etmek ve cezalandırmak için etkili bir sistem yoksa bu durumda, birinin yaptığı sahtekârlık, rüşvet ve diğer haksız kazanç yollarının yanına kâr kalması mümkün olabilir. Bu eylemler zaman içinde normlara dönüşür, girilen yoldan geri dönmeyi zorlaştırır ve kendi kendini besler hale gelir. Daha sonra herkes bu uygulamayı kınayabilir, fakat dürüst ve adil biri olarak tek başına onu ortadan kaldırmak mümkün olmayabilir. Daha sonra, sadece vaazlar vererek ve sosyo-ekonomik ve siyasi yapılanma yoluyla kapsamlı reformları üstlenmeyerek istenmeyen uygulamaları ortadan kaldırmak mümkün olmayabilir. İslamın bu nedenle yaptığı şey, diğer büyük dinler gibi, uygun şekilde çocuk yetiştirme, ahlaki eğitim, sosyal reform ve sosyal dayanıklılık, iyi yönetim ve Ahirette tüm bireylerin hesap verebilirliği -daha yüksek makam daha büyük sorumluluk demektir- ile birlikte ekonomiye ve topluma ahlaki boyutu zerketmektir. Bu, toplumunun tüm kesimlerinin insanın refahının gerçekleşmesine olumlu katkı yapmalarına yardımcı olacaktır.

Aydınlanma Hareketinin dine muhalif duruşunun şimdi büyük bir hata olarak kabul edilmeye başlaması ve dini dünya görüşünün giderek güç kazanmaya başlaması memnun edici bir durumdur.⁽³³⁾ Buna göre, *Religion in Contemporary Europe*'ın editörleri açıkça 200 yıllık din düşmanlığının bitişinin başlangıcını gördüklerini açıkça kabul etmişlerdir.⁽³⁴⁾ Diğergamlığın, işbirliğinin, ahlaki değerlerin ve insanların refahının daha bir ileri hale getirmek için bir dizi sosyal, ekonomik ve siyasi kurumların rolü üzerinde durulmaktadır. İktisatta 'ekonomik insanın şahsi çıkarına hizmet etmesi sosyal çıkarı da mutlaka sağlayacaktır' şeklindeki gerçekçi olmayan varsayımını artık desteklemeyen bir dizi ekol ortaya çıkmıştır.

Üstelik diğergamlık davranışının zorunlu olarak rasyonaliteden sapma olmadığı ve şahsi çıkarıcı davranışı rasyonel davranış ile eşit tutmanın gerçekçi olmadığı iddia edilmektedir.⁽³⁵⁾

Değer yansızlığının vazgeçilmezliğine teslimiyet –ki iktisatçılar tarafından miras alınan aydınlanmacı bilim adamlarının kutsal idealiydi–, hem savunulamaz hem de istenmeyen bir şey olarak değerlendirilmeye başlandı. Savunulamaz, çünkü bilimsel sorgulama zımnen değer yargılarını içeren varsayımlara dayanmaktadır. İstenmeyen bir şeydir, çünkü bilimsel sorgulama kaynakların dağılımı konusunda toplumsal hedefler ve önceliklerle ilgili sorunları ele almaktan kaçınmaz. Değer yansızlığına bağlı olan her bir disiplinin kamu tercihi için politikaların ve önerilerin değerlendirilmesinde başarılı olamayacağı kabul edilmektedir. Bu tür değerlendirmeler zorunlu olarak değer yargılarını içerir. Bu nedenle, Sen'e göre, 'iktisatın ahlaktan uzaklaşması Refah Devletini fakirleştirdi ve ayrıca tanımlayıcı ve tahmin edici iktisadın birçok temelini de zayıflattı'. Onun vardığı sonuç, iktisat 'insan davranışını ve yargısını şekillendiren ahlaki değerlendirmelere daha fazla ve daha açık şekilde önem verilerek daha verimli hale getirilebilir'⁽³⁶⁾ şeklindedir. Hausman ve McPherson da *Journal of Economic Literature*'daki 'İktisat ve Çağdaş Ahlaki Felsefe' isimli araştırma makalesinde 'inceleme konusunun ahlaki yönleriyle aktif ve özeleştirisel olarak yakın ilişki kuran ekonomi, bunu kurmaya çalışmayanlara göre, daha ilginç, daha aydınlatıcı ve nihai olarak daha faydalı olmaktan daha başka şekilde yardımcı olamaz'⁽³⁷⁾ sonucuna varmışlardır.

Buna rağmen, mesele, geniş kabul gören ve aynı zamanda ihlal edilmesi durumunda kesinlikle cezalandırılacağına inanılarak uyulan ahlaki yükümlülük değerlerinin nasıl elde edileceğidir. Konvansiyonel ekonomi böyle bir uzlaşmayı getirmede yardımcı olabilir mi? Muhtemelen değil. Schadwick'in uygun bir şekilde gözlemlediği gibi 'Sosyal ahlak, çok az tartışılması gereken şekilde izahtan varestede bir uzlaşının olduğu kabul görmüş standartlara bağlıdır' ve, 'az sayıda istisnai grupların durumu haricinde, insan ırkının tüm tarihi boyunca ahlak dinden asla ayrı tutulmamıştır'.⁽³⁸⁾ Faydacılık ve toplumsal sözleşme teorileri herkesin veri olarak kabul edeceği ve hiç kimsenin itiraz edemeyeceği değerleri sağlama potansiyelini taşımamaktadır. Hatta Sosyal Ekonomi de burada faydalı olamaz çünkü değerleri tanınmasına rağmen, Sosyal Ekonomi pek çok radikal farklı dünya görüşleri tarafından, Schumpertyan vizyonlardan ve hatta bazen muhalif sosyal doktrinler tarafından esinlenen ve zenginleştirilen oldukça çoğulcu bir disiplindir.⁽³⁹⁾ Görüş ve çıkarların çatışması çözülmesi zor olan fikirlerin farklılıklarına yol açabilir. Minsky'nin şu söylediği boş yere değildir: 'Ne yapmamız gerektiği konusunda bir fikir birliği yoktur.'⁽⁴⁰⁾

'Şahsi çıkar' ve 'ekonomik insan' kavramlarına aşırı vurgudaki düşüş ve değer yargılarının öneminin tanınması ve *tüm* temel insan ihtiyaçlarının karşılanması kesinlikle hoş karşılanan gelişmelerdir. Bu, insanların fırsatları değerlendirme, kendi sorunlarını analiz etme ve neyin yanlış olduğunu bilme konusundaki kabiliyetini göstermektedir. Fakat o kadar kolay olmayan şey çözümdür. Çözüm, kırk yıllık kozmetik değişikliklerde bulunmaz. Çözüm daha ziyade bireyin 'ekonomik insan'dan, kardeşlik, sosyo-ekonomik adalet ve aile dayanışması talepleri doğrultusunda yaşamak isteyen ahlaki, şuurlu insana dönüşümü yoluyla tüm toplumun ve ekonomik sistemin yeniden organizasyonunda yatar. Bu olunca, İslam iktisadi ve geleneksel iktisat birbirlerine çok yakın olacaklar ve insanlığın günümüzde karşı karşıya kaldığı pek çok meselenin birlikte çözümüne yol açacaklardır.

DİPNOTLAR

- * Bu çalışma, Goethe Enstitüsü, Münih, Almanya, ve Dar al-Fikr, Suriye, Şam tarafından 21 Haziran 2007'de Şam'da organize edilen seminerde yazar tarafından sunulan makalenin gözden geçirilmiş ve genişletilmiş versiyonudur.
1. Temel ihtiyaç maddelerinin bazıları şunlardır: gıda, temiz su, yeterli giyim, eğitim, uygun sağlık ve temel tesislerin olduğu rahat ev, zamanında tıbbi bakım, ulaşım ve istihdam veya kendi işini kurma imkânları.
  2. Kur'an Allah'ın tüm Peygamberlerinin isminden bahsetmez. Allah bunun yerine, esas olarak Orta Doğu'ya gönderilip isimleri Orta Doğu'daki insanlarca bilinenlerden bahseder. Diğerlerinin isimleri bu bölgede yaşayan insanlarca bilinmemektedir ve Kur'an bir ansiklopedi olmaya yönelik değildir. O, bununla birlikte, açıkça beyanda bulunmaktadır: 'Andolsun Biz, her ümmete her zaman bir Peygamber gönderdik' (Kur'an, 16:36). 'Andolsun, senden önce de peygamberler gönderdik. Onlardan sana anlattıklarımız da var, anlatmadıklarımız da var (Kur'an, 40:78). Peygamberin bir hadisine göre, Allah'ın selamı ve niğmeti onun üzerine olsun, dünyanın farklı yerlerinde tarihin farklı zamanlarında tüm insanlara 124.000 civarında peygamber gönderilmiştir. Bunlardan sadece 25 tanesine (Muhammed S.A.V. de dâhil olmak üzere) Kur'an'da bahsedilmiştir (Allah'ın selamı ve niğmeti hepsinin üzerine olsun, Tefsir İbn Kathir, 4. Süre, Nisa, 16. ayetin yorumuna bakınız)
  3. Brinton (1967), s. 520.
  4. Sartre (1957), ss. 38, 439 ve 615. Ayrıca Stevenson (1974) ve Manser (1966)'a bakınız.
  5. Hausman ve McPherson (1993); Wilson (1997)'a bakınız.
  6. Bakınız, örneğin, Dopfer (1976); Balogh (1982); Bell ve Kristol (1981).
  7. Bu kavramların tartışılması için, bakınız Chapra (2000), ss. 19-28.
  8. Toynbee, Somervell'in özeti (1958), Vol. 2, s. 380, ve Vol. 1, ss. 495-96.
  9. Will ve Ariel Durant (1968), s. 51.
  10. Williams (1985), s. 174.
  11. Fukuyama (1992), s. xi.
  12. Fukuyama (1997), s. 8.
  13. Lundberg ve Pollak (2007), ss. 4 ve 23.
  14. Fukuyama (1997), s. 17; Buchanan (2002), ss. 25-49; Stevenson ve Wolfers (2007), ss. 27 ve 37.
  15. Stevenson ve Wolfers (2007), s. 49.
  16. age.
  17. Fukuyama (1997)'ya bakınız.
  18. McLanahan ve Sandefur (1994).
  19. Daly ve Wilson (1968), s. 63.
  20. Stevenson ve Wolfers (2007), s. 27.
  21. The Times, 16 Ocak 2000.
  22. Buchanan (2002), s. 14.
  23. Buchanan (2002), s. 15.
  24. Buchanan (2002).
  25. Hausman ve McPherson (1993), s. 693.
  26. Easterlin (2001), s. 472. Ayrıca bakınız, Easterlin (1974 and 1995); Oswald (1997); Blanchflower ve Oswald (2000); Diener ve Oishi (2000); ve Kerry (1999).
  27. Marshall Hodgson (1977), *The Venture of Islam: Conscience and History in a World Civilization* kitabında haklı olarak gösterdi ki 'Vizyon asla yok olmadı, maceradan asla vazgeçilmedi; bu ümitler ve gayretler modern dünyada hala canlı olarak hayattadır (Vol. 1, s. 77).
  28. Peygamber (SAV) buyurdu ki: İnsanlık Allah'ın ailesidir ve O'nun katında en sevgili olanı O'nun ailesine karşı en iyi olandır (El-Tebrizi'nin Miskat'ında, al-Bayhaqi's Shu'ab al-Iman izniyle aktarılmıştır, Vol. 2, s. 613:4998).
  29. İslami dünya görüşünün temelleri üzerine daha detaylı bilgi için, bakınız Chapra (1992), ss. 201-12.
  30. Bu nedenle Peygamber SAV buyurdu ki: ' Bir kişi Kıyamet gününde şu dört soru soruluncaya kadar yerinden kılmıdayamayacaktır: bilgisi hakkında, bilgisine dayanarak nasıl amel ettiği; hayatı hakkında, hayatını nasıl kullandığı;

serveti hakkında, servetini nereden kazandığı ve nereye harcadığı; ve bedeni hakkında, bedenini nasıl yıpratmış (Abu Barzah al-Aslami'den aktaran Tirmizi, bakınız, al-Mundhiri, 1986, Vol. 1, s. 115, No. 5).

31. Kur'an bir kaç tane diğer yerde de aynı mesajı tekrar eder. Mesela, ' İnsanları inanmaları için zorlayacak mısın? (Kur'an, 10:99) ve 'Sen onları inanmaları için zorlayacak biri değilsin. O halde sen, benim uyarımdan korkan kimselere Kur'an ile öğüt ver' (Kur'an, 50:45)
32. Daha fazla detay için, bakınız Chapra (1992), ss. 213-33, ve Chapra (2000), s. 26.
33. Bu bölümün takip eden tüm kısımları Chapra'dan (2000), ss. 45-49, uyarlanmıştır.
34. Fulton ve Gee (1994).
35. Bakınız, Solo ve Anderson (1981), ss. ix-x içerisinde Janos Horvath 'Foreword'. Aynı zamanda bakınız Hahn ve Hollis (1979), s. 12; Lutz ve Lux (1979), s. ix; Choudhury (1986), s. 12; Sen (1987), ss 78-79; Hausman ve McPherson (1993), s. 723.
36. Bakınız Sen (1987), ss. 78 ve 79.
37. Hausman ve McPherson (1993), s. 723.
38. Schadwick (1975), ss. 229 ve 234.
39. Lutz (1990), s. ix.
40. Minsky (1986), s. 290.

KAYNAKLAR

- Balogh, Thomas (1982), *The Irrelevance of Conventional Economics* (London: Weidenfeld & Nicolson).
- Bell, David and Kristol, Irving (eds) (1981), *The Crisis of Economic Theory* (New York: Basic Books).
- Blanchflower, David and Oswald, Andrew (2000), Well-being over time in Britain and the USA. NBER Working Paper 7487.
- Brinton, Crane (1967), Enlightenment, in *The Encyclopedia of Philosophy*, Vol. 2, p. 521.
- Buchanan, Patrick (2002), *The Death of the West: How Dying Populations and Immigrant Invasions Imperil our Country and Civilization* (New York: St Martin's Press).
- Chapra, M. Umer (1992), *İslam and the Economic Challenge* (Leicester, UK: The Islamic Foundation).
- Chapra, M. Umer (2000), *The Future of Economics: An Islamic Perspective* (Leicester, UK: The Islamic Foundation).
- Choudhury, Masudul Alam (1986), The micro-economics foundations of Islamic economics: A study in social economics, *The American Journal of Islamic Sciences*, 2, 231-45.
- Daly, Martin and Wilson, Margo (1968), *Homicide* (New York: Aldine de Gruyter).
- Diener, E., and Shigehiro Oishi (2000), Money and happiness: Income and subjective well-being, in E. Diener and E. Suh (eds), *Culture and Subjective Well-being* (Cambridge, MA: The MIT Press).
- Dopfer, Kurt (ed.) (1976), *Economics in the Future: Towards a New Paradigm* (London: Macmillan).
- Durant, Will and Durant, Ariel (1968), *The Lessons of History* (New York: Simon and Schuster).
- Easterlin, Richard (1974), Does growth improve the human lot?: Some empirical evidence, in Paul David and Melvin Reder (eds), *Nations and Households in Economic Growth: Essays in Honour of Moses Abramowitz* (New York: Academic Press).
- Easterlin, Richard (1995), Will raising the income of all increase the happiness of all? *Journal of Economic Behaviour and Organization*, 27:1, 35-48.
- Easterlin, Richard (2001), Income and happiness: Towards a unified theory, *Economic Journal*, 111: 473.
- Fukuyama, Francis (1992), *The End of History and the Last Man* (London: Penguin Books).
- Fukuyama, Francis (1997), *The End of Order* (London: The Social Market Foundation).
- Fulton, John and Gee, Peter (eds) (1994), *Religion in Contemporary Europe* (Lampeter, Wales: Edward Mellen Press).
- Hahn, F. and Hollis, M. (1979), *Philosophy and Economic Theory* (Oxford: Oxford University Press).
- Hausman, Daniel and McPherson, Michael (1993), Taking ethics seriously: Economics and contemporary moral philosophy, *Journal of Economic Literature*, June, 671-731.

- Hodgson, Marshall (1977), *The Venture of İslam: Conscience and History in a World Civilization* (Chicago: University of Chicago Press), Vol. 1, p. 77.
- Kerry, Charles (1999), Does growth cause happiness, or does happiness cause growth? *Kyklos*, 52:1, 3-26.
- Lundberg, Shelly and Pollak, Robert (2007), The American family and family economics, *Journal of Economic Perspectives*, 2:21, Spring, 3-26.
- Lutz, Mark (ed.) (1990), *Social Economics: Retrospect and Prospect* (London: Kluwer Academic).
- Lutz, Mark and Lux, Kenneth (1979), *The Challenge of Humanistic Economics* (Menlo Park, CA: Benjamin/Cummings).
- Manser, Anthony (1966), *Sartre: A Philosophic Study* (London: Athlone Press).
- Maslow, Abraham (1970), *Motivation and Personality* (New York: Harper & Row).
- McLanahan, Sara and Sandefur, Gary (1994), *Growing Up With a Single Parent: What Hurts, What Helps* (Cambridge, MA: Harvard University Press).
- Minsky, Hyman (1986), *Stabilizing an Unstable Economy* (New Haven: Yale University Press).
- Mundhiri, 'Abd al-'Azim al-(d. 1258) (1986), *Al-Tarhib wa al-Tarhib* (Mustafa al-Amarah (ed.) (Dar al-Kutub al-'Ilmiyyah).
- Oswald, Andrew (1997), Happiness and economic performance, *Economic Journal*, 107:445, 1815-31.
- Sartre, Jean-Paul (1957), *Being and Nothingness*, transl. by Hazel Barnes (London: Methuen).
- Schadwick, Owen (1975), *The Secularization of the European Mind in the Nineteenth Century* (Cambridge: Cambridge University Press).
- Sen, Amartya (1987), *On Ethics and Economics* (Oxford: Basil Blackwell).
- Solo, Robert A. and Anderson, Charles W. (eds) (1981), *Value Judgment and Income Distribution* (New York: Praeger).
- Stevenson, Besley and Wolfers, Justin (2007), *Marriage and divorce, changes and their driving forces*, *Journal of Economic Perspectives*, 2:21, Spring, 27-52.
- Stevenson, Leslie (1974), *Seven Theories of Human Nature* (Oxford: Clarendon Press).
- Tabrizi, Wali al-Din al- (1381AH), *Mīshkāt al-Masabih* , M. Nasir al-Din al-Albani (ed.) (Damascus: al-Maktabah al-İslami).
- Toynbee, Arnold J. (1958), *A Study of History, abridgement by D.C. Somervell* (London: Oxford University Press).
- Williams, Bernard (1985), *Ethics and the Limits of Philosophy* (Cambridge, MA: Harvard University Press).
- Wilson, Rodney (1997), *Economics, Ethics and Religion* (London: Macmillan)

BÖLÜM 4

ÇEVİREN: MELİH OKTAY

4. İBN HALDUN'UN KALKINMA TEORİSİ: BUGÜNÜN MÜSLÜMAN DÜNYASINDAKİ DÜŞÜK PERFORMANSI AÇIKLAMAYA YARDIMCI OLUR MU?*

4.1. GİRİŞ

Ekonomilerin ve toplumların yükselişi ve düşüşü, bu olguların nedenlerini bilme ve böylece toplumlarının yükselişini devam ettirebilme veya en azından düşüşünü sonlandırma arzularından dolayı bilim insanlarının tarih boyunca ilgilerini çekmiştir. Dolayısıyla Kalkınma İktisadının modern zamanlarda ortaya çıkışı bir ilk değildir. Fark ise, modern kalkınma iktisatçılarının yakın bir zamana kadar öncelikli olarak iktisadi değişkenleri hesaba katmalarıdır. Kurumsal, psikolojik, içtimai, tarihi ve siyasi güçleri ise dışsal etkenler olarak ele almış ve bunların içsel iktisadi değişkenler üzerindeki etkisini analize dâhil etmemişlerdir. İktisadi değişkenlerdeki pozitif bir değişimin kalkınmayı sağlamada yeterli olacağı kabul edilmiştir.

Fakat bir grup bilim insanı, iktisadi kalkınmanın genel anlamda insani kalkınmanın bir parçası olduğu düşünülen çokdisiplinli bir yaklaşım biçimine yöneldi. Bir veya birkaç iktisadi değişkeninin pozitif yönde değişmesinin toplumun diğer kesimlerindeki kalkınma-odaklı olumlu değişme ile desteklenmediği sürece iktisadi kalkınmada ciddi bir gelişme sağlanmaz. Bununla paralel, insani kalkınmanın ölçüsü de UNDP'nin İnsani Kalkınma Endeksinin¹ yaptığı gibi sadece kişi başına düşen gelir, okuma-yazma oranı ve ortalama yaşam süresi gibi değerlerdeki artıştan ibaret sayılmamalıydı. İnsanın refahını ve toplumların yükseliş ve düşüşlerini etkileyen sosyo-ekonomik ve siyasi neredeyse tüm etkenler de hesaba katıldı. İbn Haldun (1332-1406) ve Gibbon (1737-1794) geçmişte, modern çağda ise Spengler (1926 ve 1928), Schweitzer (1949), Sorokin (1951), Toynbee (1935), Myrdal (1968 ve 1979), North ve Thomas (1973), Kennedy (1987) ve bunlar gibiler ise medeniyetlerin yükseliş ve düşüşlerini çokdisiplinli bir çer-

çevrede tartıştılar. Bu bölümün amacı, İbn Haldun'un altıyüz yıldan fazla bir zaman önce Müslümanların o dönemde de süregiden düşüşünün sebeplerine getirdiği açıklamayla mevcut tartışmalara olan katkısını ortaya koymaktır. Her ne kadar İbn Haldun'un yazdıklarının önemli bir bölümü geleneksel bilgelik haline geldiyse de bugün halen geçerlidir çünkü Müslüman dünya İbn Haldun'un yaşadığı çağda ortaya koyduğu çöküşün sebeplerini yok edebilmiş değildir.

Ailesi siyasi gerginliklerden dolayı İspanya'dan Tunus'a göç etmek zorunda kalan İbn Haldun, 1332 yılında Tunus'ta dünyaya gelir. Burada meşhur bilim insanlarından eğitim alır. Çok genç yaşında kara veba salgını yüzünden ailesini, yakınlarını, aile dostlarını, hocalarını ve daha birçok kişiyi kaybeder. Bu olay onun çok acı çekmesine neden olur. Bu arada Tunus da komşuları gibi siyasi karışıklarla uğraşmaktadır. Bundan dolayı İbn Haldun en son 1382'de Mısır'a yerleşene kadar ülkeden ülkeye dolaşmış ve 74 yaşında 1406 yılındaki vefatına kadar bu bölgede hayatını geçirmiştir.

Yaşamı süresince İslam Medeniyeti bir düşüş sürecindeydi. Abbasi Halifeliği (750-1258) Moğollar'ın Bağdad'ı ve çevresini yağmalaması, yakması ve neredeyse tamamen yıkması sonucunda onun doğumundan 75 yıl kadar önce sonlanmıştı. Haçlı Seferleri (1095-1396), Moğol İstisaları (1258-1355) ve Kara Veba (1340'lar) gibi birçok tarihi vaka İslam topraklarının büyük bölümünü zaafiyete uğratmıştı. Buna ilaveten İbn Haldun'un hayatının üçte birlik bölümünü geçirdiği Memlûkler (1382-1587) de yozlaşmış ve verimsizdi, ayrıca uyguladıkları politikalar düşüşlerini daha da hızlandırmıştı.

BÖLÜM 1

İBN HALDUN'UN KALKINMA TEORİSİ

Bu şartlar altında, İbn Haldun gibi ahlaki ve zihni açıdan vasıflı bir şahsiyetin bu düşüşü tersine çevirmek için strateji arayışında olmaması elbette düşünülemezdi (Talbi, 1986, s.808). Olağanüstü entelektüel bir kapasiteye sahip olan bu şahsiyet, (Toynbee, 1935, Vol.3.s.321-22) düşüşün tersine çevrilebilmesi için öncelikle tarihten dersler çıkarmak ve İslam medeniyetini ilk zamanlardaki yükselişinden sonra düşüşe iten faktörleri ortaya çıkarmak gerektiğinin farkındaydı. Bu yüzden o, medeniyetlerin yükselişi ve düşüşünü veya ekonomilerin kalkınması ve çökmesini açıklayacak bir model ortaya koydu. Modelinde her ikisi de birbirinden bağımsız olarak ele alındı.

İbn Haldun'un ürettiği model bize Kalkınma İktisadının cevaplaması gereken en önemli soruları cevaplamaya yetecek kadar güçlüdür. Mesela, İslam dünyası neden hızla yükseldi ve yükselişini asırlar boyu sürdürdü, neden bundan sonra hayat gücünü kaybedecek ölçüde düşüşe geçti ve sadece büyük bölümü sömürgeleştirilmekle kalmayıp, karşılaştığı zorluklara başarılı bir karşılık vermeyi bile başaramadı?

Birçok bilim insanı⁽²⁾ Müslümanların özellikle 12.yüzyıldan sonra düşüşüne neden olan dış ve iç faktörlere dikkat çekti. Bu nedenlerden en önemlileri; ahlaki bozulma, yobazlık ve bağınazlığın artmasıyla İslam'ın dinamizmini kaybetmesi; akli ve bilimsel faaliyetlerdeki düşüş; iç isyanlar ve birliğin bozulması ve buna ilaveten ülkeyi harap eden ve zayıflatan istisalar ve savaşların mali dengeleri bozması, hayat ve mülkiyette güvensizlik oluşturması ve yatırımlarla birlikte büyüme hızını düşürmesi; tarımda, zanaatte ve ticarete düşüş; madenlerin ve değerli metallerin tükenmesi ve kaybedilmesi ve veba ve açlık gibi doğal afetlerin nüfusun ve talebin düşmesine neden olarak etkonomiyi zayıflatması.

Her ne kadar bütün bu iç ve dış faktörlerin kötü etkileri görmezden gelinemezse de yaşayan ve faal, cevval bir toplumun, bütün bu faktörleri tartışıp özgürce tahkik etmesi ve bu faktörlerin kötü etkilerini kısa vadede olmasa da uzun vadede bertaraf edebilecek uygun stratejiler geliştirip uygulaması beklenir. Peki, Müslümanlar bunu neden yapamadılar? Onları iç ve dış faktörlere başarılı bir şekilde çözüm üretmekten alıkoyan neydi? İbn Haldun'un nazariyesinin yaptığı tam olarak budur: Bütün faktörleri birbirleriyle bağlantılı olaylar zinciri şeklinde örmek yoluyla bir kalkınma felsefesi geliştirmek ve bu birçok faktörün hangi tetikleyici mekanizmalarla faaliyete geçtiğini göstermek suretiyle bir toplumun düşüşünü durdurabilmesi için ilk sebebe ulaşması gerektiğini aksi halde düşüşün durdurulmasının zor olduğunu göstermekti.

4.2 ÇOK-DİSİPLİNLİ VE DİNAMİK

İbn Haldun tüm bu sorulara Mukaddime'de - kelime anlamıyla giriş demektir ve kısaca *Kitab'ul-İber* veya Tarihten Dersler de denilen yedi ciltlik tarih kitabının ilk cildir⁽³⁾- yöneldi. Bu, sebep-sonuç ilişkisi yoluyla tarihteki farklı vakaları açıklama ve hâkim hanedanın veya devletin veya umranın (medeniyyetin) yükseliş ve çöküşlerinin arkasında yatan bilimsel ilkeleri ortaya çıkartma denemesidir. Her ne kadar Mukaddime, öncekilerin ve dönemin bilim insanlarının katkılarından istifade etse de, eser, analizindeki derinlik ve özgün katkıları bakımından oldukça zengindir. Modelin bütünü, kendisinin hükümdara yönelik tavsiyelerinin içinde belli ölçüde şöylece özetlenmektedir:

- Hükümdarın (*el-mülk*) gücü ancak şeriatın⁽⁴⁾ uygulanması ile tezahür eder.
- Şeriat sadece hükümdar tarafından uygulanır.
- Hükümdar gücünü sadece halktan (*er-ricâl*) elde eder.
- Halk ancak servet (*el-mâl*) ile ayakta durabilir.
- Servet ancak kalkınma (*el-imâre*) ile elde edilebilir.
- Kalkınma ise ancak adaletle (*el-adl*) sağlanabilir.
- Adalet Allah'ın insanları değerlendirme ölçüsüdür (*el-mîzan*).
- Hükümdar adaleti sağlamakla yükümlüdür. (Mukaddime, s.39, Rosenthal tercümesi, s.80)⁽⁵⁾

Mukaddime bütünüyle bu tavsiyenin şerhidir ki İbn Haldun'un kendi ifadesiyle: 'Siyasi hikmetin, herbiri diğerlerini güçlendirecek şekilde ve başının ve sonunun ayırd edilemediği dairesel bir şekilde birbirlerine bağlı sekiz hikmet dolu ilkesinden oluşmaktadır' (M.s.403; R:1 s.82).

İbn Haldun'un analizinin gücü ise çokdisiplinli ve dinamik karakterinde aranmalıdır. Çok disiplinlidir çünkü devlet veya siyasi otorite (G), inançlar ve davranış kuralları veya Şeriat (S), halk (N), mal-servet veya kaynaklar (W), kalkınma (g) ve adalet(j) gibi tüm önemli sosyo-ekonomik ve politik değişkenleri, döngüsel ve birbirleriyle bağımlı, birbirlerini etkiledikleri kadar birbirlerinden etkilendikleri bir şekilde birbirine bağlar (bkz. Şekil 4.1).⁽⁶⁾ Modele göre bu döngünün hareketi zincirleme bir hareket sonucunda üç uzun nesile veya neredeyse 120 yıllık bir sürece tekabül ettiği için dolayı tüm analize faal bir boyut eklenmiş olur ve bu, politik, ahlaki, kurumsal, içtimai, iktisadi, demografik faktörlerin birbirleriyle zaman içinde nasıl etkileşim halinde olduklarını göstererek bunların ekonominin kalkınması ve çöküşü veya medeniyyetin yükselişi ve düşüşüne neden olduğunu anlamamıza yardımcı olur. Bu tarz uzun

vadeli bir analizde *ceteris paribus* varsayımı da yoktur zira hiçbir değişkenin sabit kaldığı varsayılmaz. Değişkenlerden bir tanesi tetikleyici mekanizma⁽⁷⁾ olarak hareket eder. Eğer diğer değişkenler de aynı yönde hareket ederlerse bozulma zincirleme etkileşimler yoluyla ivme kazanacak ve böylece zamanla sebebi sonuçtan ayırt etmek zorlaşacaktır. Ama diğer değişkenler aynı yönde tepki göstermezlerse, bu sefer bir sektördeki/değişkendeki bozulma diğerlerine sıçramayabilir ve ya bozulan sektör reforma uğrayabilir zamanla veyahut medeniyetin düşüşü çok daha yavaş olabilir.

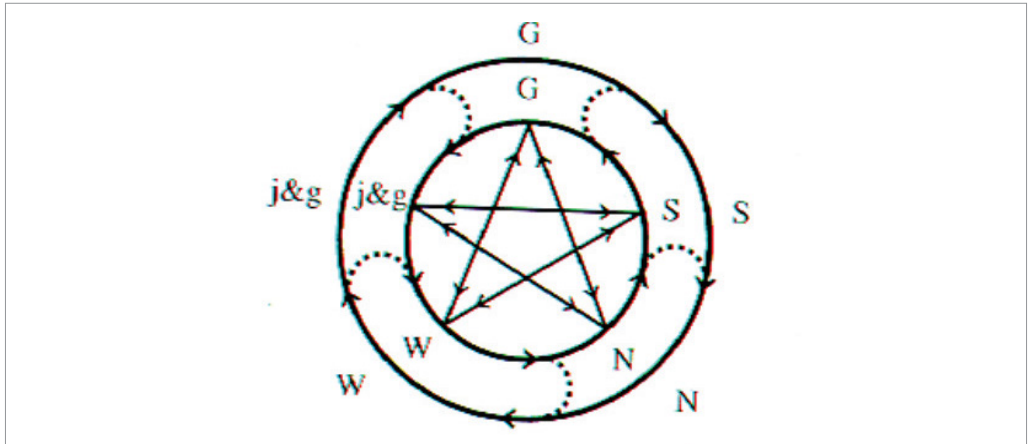
4.2.1 İnsanın Rolü (N)

İbn Haldun'un analizinin merkezinde insan vardır (Rosenthal, 1967, s.19) çünkü medeniyetlerin yükselişi ve düşüşü insanın refahı veya sefaletine yakinen bağlıdır. Bu da dolayısıyla sadece iktisadi değişkenlere dayanmayıp uzun vadeye yayılan döngüsel bir nedensellik süreci yoluyla ahlaki, kurumsal, psikolojik, siyasi, içtimai ve demografik faktörlerin birbiriyle bağlı rollerine dayanmaktadır. (M.s.39 ve 287; R:I, s.80 ve II, s.105). İnsana yapılan bu vurgu Kur'ani öğretiyle de örtüşmektedir: 'Bir toplum kendi içlerindeki-nefislerindeki değişitirmedikçe, Allah o toplumun durumunu değiştirmez.' (13:11) ve 'İnsanların elleriyle yaptıklarından dolayı yerde ve karada fesad oluştu.' (30:41, italik yazılanlar açıklamak amacıyla eklenen ibarelerdir). Bu iki ayet ve daha birçokları insanın bizzat kendisinin yükseliş ve düşüşteki rolüne dikkat çekmektedirler. İşte bu yüzden Allah'ın tüm elçileri (İbrahim, Musa, İsa ve Muhammed (asvs) bu dünyaya insanları ve onların hareketlerini etkileyen kurumları düzeltmeye gelmişlerdir.

4.2.2 Kalkınma (g) ve Adaletin (j) Rolü

Mademki insan analizin merkezinde yer alıyor, o halde kalkınma ve adalet nedensellik zincirindeki önemli halkalar haline gelirler. Kalkınma gereklidir zira eğer insanların refahında gözlemlenebilir bir iyileşme olmazsa bu sefer onlar en iyisini yapmak için motive olmayacaklardır (M, s.287; R: II, s.109). Dahası, kalkınmanın yokluğunda, başka toplumlardan kalkınmayı daha da hızlandırmak için ihraç edilmesi gereken biliminsanları, zanaatkârlar, işçiler ve sermayelerin akışı da gerçekleşmez. (M, s.362-63; R:II, s.271-276). Bu ise kalkınmayı sürdürebilmeyi zorlaştırır ve nihayetinde ise düşüşe neden olur. (M, s.359; R:II, s.270).

ŞEKİL 4.1 İBN HALDUN'UN SOSYO-EKONOMİK VE POLİTİK DİNAMİKLER MODELİ

İbn Haldun'un modeline göre kalkınma sadece ekonomik büyümeye atıfta bulunmaz. (M, s.39 ve 347-49; R:I, s.39 ve II, s.243-49) Her yönüyle insani kalkınmayı ihata eder, her bir değişken diğerlerini zenginleştirir (G,S,N,W,j ve g) ve herbiri diğerleri tarafından zenginleştirilir ve böylece insanın gerçek refahı ve selâmetine katkıda bulunmuş ve medeniyetin sadece ayakta kalmasını değil yükselmesini de temin etmiş olur. İktisadi kalkınma, iktisat dışı faktörleri dışarıda bırakmak suretiyle gerçekleşmez. Ahlakî, içtimai, siyasi ve demografik desteğe de muhtaçtır. Eğer bu destek olmazsa, iktisadi kalkınma da tetiklenmez ve dolayısıyla devam da ettirilemez.

Kalkınma ayrıca adaletsiz mümkün değildir. Adalet de kalkınma gibi sadece dar bir iktisadi çerçevede anlaşılmalı, insan hayatının tüm boyutlarıyla kuşatıldığı bir çerçevede ele alınmalıdır. İbn Haldun açıkça şöyle der;

Adaletsizliğin sadece birisinin parasını veya mülkünü nedensiz ve karşılıksız olarak el koymaktan ibaret olduğunu düşünme sakın, her ne kadar genelde böyle anlaşılabilir. Adaletsizlik bundan daha kapsamlıdır. Her kim ki diğerinin malına el koyar veya onu kendi için çalışmaya zorlar, veya ona karşı haksız bir talepte bulunur veya ona şeriata uygun olmayan bir görev yüklerse adaletsizlik yapmış olur. Haksız vergiler de adaletsizliktir; başkasının mülküne tecavüz veya onu zorla veya hırsızlık yoluyla gasp etme adaletsizliktir; diğer insanları haklarından mahrum etmek de adaletsizliktir. (M.s.288; R:II, s.106-7)

'Adaletsizliklerin en büyüklerinden biri ve kalkınmayı en fazla yıkıma uğratabacak olan insanlara haksız bir şekilde görevlerin yüklenmesi ve onlara cebren iş yaptırmaktır.' (M.s.289, R:II, s.108-9)

Adalet, İbn Haldun tarafından o kadar önemsenir ki 'adaletsizlik bir medeniyeti yıkılışa götürür' başlıklı müstakil bir bölüm ayırmıştır. (M.s.286-90; R:II, s.103-11) Bu nedenle j ve g diagramında yanyana koyulmuştur. 'Mülkiyet haklarının ihlalinin ölçüsü kazanç elde etmenin teşvikinin ölçüsünü de belirler'. 'Eğer teşvik kaybolursa, insanlar kazanç hırslarını kaybeder.'(M.s.286, R:II, s.103) Bu elbette verimlilik, yenilikleri, girişimciliği, hırsı ve diğer özellikleri kötü bir şekilde etkilemek suretiyle toplumun ayrışması ve çökmesine neden olacaktır.

Adalet -bu bütüncül anlamıyla- '*asabiyyet*' -ki 'sosyal dayanışma', 'bütünlük', 'grup hissi' veya 'sosyal kaynaşma' gibi anlamlar verilmektedir- olmadan tam anlamıyla gerçekleşemez. Asabiyyet 'koruma sağlar, birbirine siper olma, hasarların çözümü ve tüm ortak faaliyetlerdeki başarıyı sağlar. (M.s.139;R:I, s.284) Asabiyyet karşılıklı güvenin ve dayanışmanın oluşmasına yardım eder ki bunlar olmadan ekonominin hızlıca büyümesi için gerekli olan işbölümü ve uzmanlaşma gerçekleşmez. (M.s.41-43; R:I, s.89-92) Şimdilerde iktisatçılar, güvenin kalkınmadaki rolünü vurguluyorlar (Arrow, 1973, Etzioni, 1988; Fukuyama 1995; Hollingsworth ve Boyer, 1988) ve böylece bu kavram herkes tarafından kabul edildi veya sosyal düşüncenin birbirinden kopuk, ayrı gibi gözükken olguları birbiriyle ilintili bir şekilde açıklama yönteminin (*embeddedness*) bir parçası oldu. İbn Haldun asabiyyet kelimesini bugünlerdeki 'sosyal sermaye' veya 'sosyal altyapı' manalarında kullanmıştır. (bkz Dasgupta ve Serageldin, 2000). Lakin bazı biliminsanları 'sermaye' kelimesinin böylesine soyut ve maddi sermaye gibi fertlerin sahip olamayacağı bir şey için kullanılmasına karşı çıkıyorlar. (bkz mesela Arrow, 2000; Solow, 2000; ve Bowles ve Gintis, 2002). Dolayısıyla, İbn Haldun'un asabiyyet kavramı veya 'içtimai dayanışma-birlik-bütünlük' daha iyi bir alternatif olarak gözükmektedir.

4.2.3 Kurumların (S) ve Devletin (G) Rolü

Adalet 'Kurumsal İktisat'ta kurumlar, dini dünya görüşlerinde ahlaki değerler denilen belli başlı davranış kurallarını gerekli kılar. Bunlar insanların (N) birbirleriyle etkileşirken ve birbirlerine karşı olan yükümlülüklerini yerine getirirken başvurduğu ilkelerdir. (M, s.157-158; R:I, s.319-21) Her toplumun kendi dünya görüşlerine uygun böyle kuralları vardır. Müslüman bir toplumun kurallarının ilk dayanağı ise 'Şeriat'tır. (S). 'İlahi kanunlar iyiyi emrederken kötülük ve yıkıcılık yapmaktan ise meneder.' (M.s.304; R:II,s.142) Bu yüzden İbn Haldun'a göre bu kurallar 'insanların iyiliği ve çıkarınadır' (M.s.143; R:I, s.292). Bu kuralların ilahi bir kökeni olması ise onların gönüllü bir şekilde kabul edilme ve uyulmasını mümkün kılmak suretiyle yardımcı olurken büyük bir topluluğu birarada tutacak güçlü bir çimento görevi görür. (M, s.151-52; R:I, s.305-8 ve 319-22). Böylece de içtimai açıdan zararlı davranışlar engellenirken, adalet gerçekleşir ve kalkınmayı sağlayacak şekilde insanlar arasındaki birlik, bütünlük, dayanışma ve karşılıklı güven de artar.

Bununla birlikte, şeriat (S) eğer adil ve tarafsız bir biçimde uygulanmazsa tam olarak rolünü oynayamaz. (M.s.39 ve 43; R:I, s.80 ve 91-91) Şeriat sadece davranış kurallarını verir fakat bunların uygulanmasını zorlamaz. Şeriatın uygulanması, teşvikler ve caydırıcı önlemler alma yoluyla siyasi otorite (G)nin sorumluluğundadır. (M. S.127-28; R:I, s.262-63). Peygamber bunu açıkça beyan etmiştir: 'Allah Kur'an yoluyla zapt edilemeyi hükümdar (devlet) aracılığıyla zapt eder.' (Beyhaki, 1990, Enes b.Malik, Cilt 5, 267, No. 6612) İbn Haldun'a göre siyasi otoriteyle medeniyet ilişkisi, şekil ile mana ilişkisinin aynıdır. (M.s.376, R:II, s.300) 'Medeniyet olmadan bir siyasi otorite tasavvur edilemeyeceği gibi bir siyasi otorite olmadan da medeniyet tasavvur edilemez.'(M, s.188; R:I, s.383). 'Eğer yönetici cezalandırmada zalimce ve aşırı sert ise insanlar korkar, içine kapanırlar ve kendilerini yalanlar, dolanlar ve hilelerle korumaya çalışırlar. Ve bu onların ahlaki haline gelir. Tasavvurları ve ahlakları bozulur. Yöneticiyi öldürme planları yapabilirler (M,s.188; R:I, s.383).

Her ne kadar İbn Haldun, devletin kalkınmadaki rolünü vurgulasa da diğer geleneksel Müslüman bilim insanları gibi devlete totaliter bir rol biçmez. Bugünlerde 'iyi yönetim (good governance) denilen yaklaşımı benimser. Özel mülkiyetin tanınması ve ferdi özgürlüklere ahlaki değerler çerçevesinde saygı duyulması İslami öğretinin bir parçasıdır ve İslam düşüncesinde hep olagelmıştır. İbn Haldun dâhil neredeyse geleneksel Müslüman düşünürlerin tümü devletin görevleri arasında savunma ve kanun ve düzenin muhafaza edilmesine ilaveten, adaletin gerçekleşmesi, akitlerin yerine getirilmesi, mağduriyetlerin giderilmesi, ihtiyaçların karşılanması ve davranış kurallarına uyulmasının temin edilmesi vardır.⁽⁸⁾ Başka bir ifadeyle, devlet insanların kanuni faaliyetlerinin sürdürmesine yardımcı olacak işler yapmalı, bir yandan da onları aşırılıklardan ve birbirlerine karşı adaletsizlik yapmaktan men etmelidir.

İbn Haldun devletin iktisadi faaliyete doğrudan katılmasına olumlu bakmaz (M. S.281; R:II, s.93). Zira bu, insanların fırsatlarını ve kârlarını azaltmak suretiyle zarar vermekle kalmaz (buna şimdilerde 'dışlama etkisi' denir), devletin vergi gelirini düşürür. (M, s.281-83; R:II, s.93-96). Böylece devlet İbn Haldun'un tahayyülünde ne bir bırakınız-yapsınlar devleti, ne de totaliterdir. Ona göre devlet, şeriatın(S) yayılmasını temin etmede, insanın tekâmülünü ve refahını arttırmada bir araçtır.⁽⁹⁾ Sosyalizmin etkisinde kalan bazı Müslüman kalemlerin düşüncesinde devletçilik-ulusçuluk (*nationalization*) eğilimi ortaya çıkmış ve hırslı generaller ve siyasilerin şahsi emelleri adına Müslüman ülkelerde istismar edilmiştir. Fakat Sosyalizm askeri bir darbeyle kendini dayattığı neredeyse tüm Müslüman ülkelere sefalet dışında bir şey getirmemiştir. (Desfosses ve Levesque, 1975).

4.2.4 Servetin Rolü (W)

Servet (W); adalet (j) ve kalkınmanın (g), hükümet tarafından rolünü tam olarak yerine getirmesinin, toplumun refahının (N) sağlanması için gerekli kaynakları temin eder. Servet yıldızlara (M, s.366; R:II, s.282) veya altın ve gümüş madenlerinin varlığına bağlı değildir. (age) Servet, iktisadi faaliyetlere (M, s.360 ve 366; R:II, s.271 ve 282), pazarın genişliğine (M, s.403; R:II, s.351), devlet tarafından verilen teşviklere ve imkânlara, tesislere (M, s.305; R:II, s.143-44) ve aletlere-araçlara (M, s.359 ve 360; R:II, s.270-72) bağlıdır ki tüm bunlar da tasarruflara veya 'insanların ihtiyaçları karşılandıktan sonra artan fazlalığa' bağlıdır. (M, s.360; R:II, s.272) Faaliyet ne kadar çoksa, gelir de o kadar çoktur. Yüksek gelir ise tasarruf ve üretim araçlarına yatırımı arttıracak (M, s.360; R:II, s.271-72) ve böylece bütün bu faktörler birleşerek yüksek kalkınmaya (g) ve servete (W) katkıda bulunacaktır. İbn Haldun yatırımın rolünü şu şekilde ifade ederek vurgulamıştır: 'Ve şunu bil ki, servet gömülerek ve kasalarda istiflenerek büyümmez. Fakat insanların refahı için, haklarını vermek için ve zorluklarının üstesinden gelmek için harcanınca büyür ve genişler' (M, s.306; R:II, s.146). Bu 'insanları daha iyi duruma getirir, devleti güçlendirir, vakitleri bereketlendirir ve (devletin) itibarını yükseltir.' (M, s.306; R:II, s.146). Hızlandırıcı görev üstlenen etkenler ise; düşük vergi oranları (M, s.279-81; R:II, s.89-91), yaşamın ve mülkiyetin güvenliği (M, s.286; R:II, s.103) ve de bolca ağacın ve suyun ve diğer yaşam için gerekli şeylerin olduğu sağlıklı bir çevredir. (M, s.347-49; R:II, s.243-48)

Servet ayrıca işbölümüne ve uzmanlaşmaya da bağlıdır ki uzmanlaşma ne kadar fazlaysa servet büyümesi de o denli fazla olur:

İnsanlar tek başlarına tüm ihtiyaçlarını karşılayamazlar. Bu amaçla medeniyetlerinde işbirliği yapmaları gerekir. İşbirliği sayesinde karşılanan ihtiyaçların miktarı yalnız başına üretilenden kat be kat fazladır... (İhtiyaç fazlası) ise lüks ürünlerin tüketimde ve diğer şehirlerde ikame edenlerin ihtiyaçlarının karşılanmasında harcanabilir. Bu fazlalığa karşılık başka malları ihraç ederler. Böylece daha fazla zenginlik elde ederler...Bolluğun artışı ise onları lüks harcamalar ve buna bağlı olarak sık evler, giysiler ve kap-kacaklar, hizmetkârlar ve binekler yapabilmelerini sağlar...Sonuç olarak, meslekler, zanaatlar gelişir. (M, s.360-61; R:II, s.271-72)

İnsanlar emeklerinden ücretsiz istifade edilmesine izin vermezler (M, s.402; R:II, s.351). Dolayısıyla işbölümü mübadele varsa gerçekleşir. (M, s.380; R:II, s.311) Bu ise insanların mübadele işlemlerini gerçekleştirip ihtiyaçlarını giderecekleri iyi düzenlenmiş pazarların varlığını gerekli kılar. (M, s.360-62, R:II, s.271-76).

Gelir ve servetteki artış, vergi gelirinin yükselmesini ve devletin toplumun refahı için daha fazla harcamaya yapabilmesini sağlayacaktır. Bu da iktisadi fırsatların genişlemesine ve daha fazla kalkınmaya neden olur ve böylece nüfusta doğal bir artış gerçekleşirken ülkeye daha fazla vasıflı ve vasıfsız işçi ile diğer ülkelerdeki bilim insanları gelir. Ülkenin beşerî ve ilmi sermayesi daha da güçlenir. Nüfustaki büyümesine bir artış elbette mal ve hizmetlere olan talebi de arttıracak ve sanayinin gelişmesine, gelirlerin yükselmesine ve bilim ve eğitimin ilerlemesini sağlayacak (M, s.359 ve 399-403; R:II, s.270 ve 346-52) ve tüm bu gelişmeler kalkınmanın ivmesini arttıracaktır. (M, s.363 ve 403; R:II, s.277 ve 351-52) Kalkınma ve üretimin artmasıyla birlikte fiyatlar ilkin düşüş eğilimi gösterir. Lakin eğer talep çıkmaya devam eder ve arz bunun hızına yetişemezse, kıtlıklar başgösterir ve de mal ve hizmetlerin fiyatları yükselir.

İhtiyaç maddelerinin fiyatı lüks mallara göre daha fazla yükselme temayülü gösterirken, şehirdeki fiyatlar da kırsala göre daha hızlı yükselir. Bütün bunlar fiyatları daha da yukarı çekerek insanlar için yaşamı zorlaştırır ve nüfusun yukarı doğru akışının tersine dönmesine neden olur. Kalkınma ile birlikte refah ve medeniyet de düşüşe geçerler (M.,s.168 ve 363-65; R:I, s.339-42 ve s.276-85).

Gelirdeki düşüş vergi gelirlerini aşağı çekerek devletin harcamalarını karşılamaya yetmez olur. Bu yüzden devlet vergileri daha da ağırlaştırır ve ayrıca tüm güç ve servet kaynaklarındaki hâkimiyetini pekiştirmeye çalışır. Bu ise vergi gelirlerinin çoğunu karşılayan çiftçi ve tüccarların çalışma ve kazanma istiyaklarına ket vurur. Böylelikle kazançlarla birlikte vergi gelirleri de azalır ve bunu devletin kalkınma ve refah harcamalarını kısması izler. Kalkınma geriler, kriz daha da derinleşir, çürütücü kuvvetler hızlanır ve tüm bunlar hanedanın sonunu getirir. (M., s.168 ve 279-82; R:I, s.339-42 ve II, s.89-92).

Eğer İbn Haldun'un analizini bir fonksiyonda göstermek istersek şöyle ifade edebiliriz:

$$G=f(S, N, W, j \text{ ve } g) \quad (4.1)$$

Bu denklem her ne kadar İbn Haldun'un modelinin dinamiklerini içermiyorsa da onun tüm mühim değişkenleri göz önüne aldığı nazari çerçevenin disiplinlerarası karakterini yansıtmaktadır. Bu denklemde G veya siyasi otorite bağımlı bir değişken olarak gösterilir zira İbn Haldun'un temel kaygılarından biri hanedanların, devletlerin veya medeniyetlerin yükseliş ve düşüşlerini açıklamaktır. Ona göre bir hanedanın gücü veya zayıflığı o hanedanın siyasi otoritesinin gücü veya zayıflığına bağlıdır. Öte yandan bir siyasi otoritenin (G) hayatta kalması ise sonuçta insanların refahını (N) temin etmesine bağlıdır ki bu da ancak onlara tekâmüllerini (g) gerçekleştirebilmeleri için sağlıklı bir çevre oluşturup şeriatın (S) uygulanmasıyla adaletin gerçekleştirilmesine bağlıdır. Eğer siyasi otorite kirlenmişse ve liyakat sahibi değilse ve halkın önünde hesaba çekilemiyorsa işlevlerini düzgün bir şekilde icra edemeyecektir. Sonuçta ise devletin elindeki kaynaklar verimli kullanılmayacak, kalkınmayı sağlayacak hizmetler yapılamayacaktır. Bu yüzden hem kalkınma, hem de refah kötü biçimde etkilenecektir. Kalkınma olmadığı sürece de toplumun ve hükümetin zorluklara göğüs germelerine ve sosyo-ekonomik hedeflerini gerçekleştirmelerine yardımcı olacak kaynaklar genişlemeyecektir.

4.2.5 Tetikleme Mekanizmasının Rolü

Her ne kadar genelde bir etki-tepki ilişkisi geri döndürülemez olsa da İbn Haldun'un vurguladığı gibi toplumlardaki döngüsel ve birbirine bağımlı illiyet mekanizmasının genelde geri döndürülebilme imkânı vardır ki bu, Şekil 4.1'de noktalı çizgiler ve oklar yoluyla gösterilmiştir. Bağımsız değişkenlerden herbiri –özellikle bu bölümün ana konusu olan kalkınma (g), diğer bağımsız kabul edilen değişkenlerle birlikte bir bağımlı değişken olarak ele alınabilir. Bu şunu ifade eder: Bir toplumun çöküşünü tetikleyen mekanizma her toplumda aynı olmayabilir. İbn Haldun'un özellikle ilgilendiği Müslüman toplumlarda tetikleme mekanizması siyasi otorite (G)nin başarısızlığıydı ki bu maalesef günümüze kadar süregelmiştir. (Bu bölümün ikinci kısmında göreceğiz). Bu başarısızlık ise kamu kaynaklarının kötü kullanılmasına ve elde adaletin, kalkınma ve genel refahın gerçekleştirilmesi için kullanılacak kaynak kalmamasına yol açtı.

Dolayısıyla, her ne kadar diğer faktörler de bir toplumun yükselişinde ve düşüşünde önemli bir rol oynasa da tetikleme mekanizmasının kendine has bir rolü vardır. İbn Haldun'un modeline göre, tetikleme mekanizması, bir toplumda herhangi bir değişken olabilir. Mesela İbn Haldun'un zamanında bir sorun

teşkil etmeyen ailenin çözülmesi onun tahliline dâhil edilmemiştir. Lakin bu faktör N'nin önemli bir parçasıdır ve özellikle Batı dünyasında kendini iyiden iyiyi göstermektedir, her ne kadar diğer toplumlar da bundan farklı derecelerde etkilense de. Böylesine bir çözülme eğer önemsenmeden devam ederse çocukların iyi yetişmemesine neden olacak ve bir medeniyetin zemini olan insanın kıymeti düşecektir. Böyle bir toplumu ne iktisadi, ne ilmi, ne teknolojik, ne de askeri üstünlüğünü koruyup devam ettirmesi mümkün değildir. Tetikleme mekanizması iktisadi sistemin zayıflığından da olabilir. Bu zayıflık ise Sovyet örneğindeki gibi yararsız değerler ve kurumlardan (S) kaynaklanmaktadır. Tetikleme mekanizması ayrıca adaletin, eğitim ve sağlık kurumlarının ve girişimcilik sermayesine erişimin yokluğu ile devreye girer ve insan kaynaklarının (N) verimsiz kullanımına yol açarak kalkınmayı yavaşlatır ki bu durum bugün önemli bir bölümünü Müslüman dünyanın oluşturduğu gelişmekte olan ülkelerde gözlenmektedir.

Böylelikle İbn Haldun kalkınma ve düşüşü açıklamak için modelini iktisadi değişkenlere hapsetme hatasına düşmemiştir. Bunun yerine çokdisiplinli ve dinamik bir yaklaşım benimsemek suretiyle içtimai, ahlaki, iktisadi, siyasi, tarihi ve demografik faktörlerin nasıl birbirleriyle ilişki içinde toplumların yükselişine ve düşüşüne neden olduğunu göstermiştir. Bu analiz ise niye bazı ülkelerin diğerlerine göre daha hızlı geliştiğini, neyin kalkınmayı sürdürülebilir kıldığını ve insanların ne zaman hakiki refahı yaşayacağını açıklamaktadır. Kalkınma İktisadi yavaş yavaş da olsa neredeyse tüm bu faktörlerin rolünü ve birbirleriyle döngüsellik bir nedensellik ilişkisi içinde karşılıklı etkileşimlerini analizlerine katmaya başlamıştır.

Yine de tetikleme mekanizmasından henüz tam olarak istifade edilmemektedir. Tetikleme mekanizması modeline başvurmadan North ve Thomas (1973) Batı dünyasının yükselişini açıklamak için vurguladıkları mülkiyet hakları bile bizi fazla uzağa götürmez. Mülkiyet hakları birçok toplumda süregelen bir olgudur özellikle de İslam'ın verdiği önem sebebiyle Müslüman dünyasında. Lakin mülkiyet haklarına önem veren bütün toplumlar kalkınmayı gerçekleştirememişlerdir. Bunun sebebi ise diğer kurumlar gibi mülkiyet haklarının da tatbik edilmedikleri sürece hiçbir ehemmiyetinin olmamasıdır. Peki, onların tatbikini Batı dünyasında kolaylaştıran sebep nedir? Belki de siyasileri halkın önünde mesul, sorgulanabilir, hesaba çekilebilir kılan demokrasidir bunun sebebi. Zira demokrasi, kurumların tatbik edilmesini getirmiştir ki bunun önemli bir parçası mülkiyet haklarıdır. Böylelikle demokrasi ile birlikte gelen siyasi mesuliyet, sorumluluklar, mülkiyet hakları ve adaletin tatbik edilmesinde tetikleme mekanizması görevini üstlenmiştir. North ve Thomas da bir yere kadar bunun farkında olsalar gerek ki yenilik, ölçek ekonomileri, eğitim, sermaye birikimi ve diğerlerinin büyümenin sebebi değil kendisi olduğunu ifade ediyorlar. (North ve Thomas, 1973, s.3) Aynı mantığı kullanarak denilebilir ki mülkiyet haklarının tatbiki bir sebep değil sonuçtur. Mülkiyet hakları Hristiyan değerlerden bir tanesidir fakat tatbik edilmiştir. Eğer demokrasi olmasaydı tatbik edilmeden kalabilirdi.

İbn Haldun Neoklasik iktisatçıların hatasına da düşmemiştir. Onları hataları, değişimleri farkedilemeyecek kadar küçük olsa da tüm toplumlarda faktörlerin sürekli değişim halinde oldukları halde diğer faktörlerin sabit kaldıklarını varsaymaları ve öncelikli ilgilerinin kısa dönem durağan analizine yönelmesidir. Mamafih, bu faktörlerin iktisadi değişkenler üzerindeki etkisi devam etmekte olup göz ardı edilemez. Dolayısıyla her ne kadar iktisatçıları analizdeki kolaylık ve rahatlığından dolayı ceteris paribus varsayımını benimsemiş olsalar da bunun yanı sıra İbn Haldun'un çokdisiplinli, faal modelinden de istifade etmeleri zira böyle bir modelin kullanılması ekonominin uzun vadeli işleyişini iyileştirmek ve halkın refah seviyesini yükseltmek için sosya-ekonomik politikaların geliştirilmesine yardımcı olur. Lakin

Neoklasik İktisat North'un da isabetle belirttiği gibi bunu yapamamaktadır: 'İktisadi yapıların gelişimini idrak edemeyen biri nasıl olacak da politikalar tavsiye edecektir? Ona göre Neoklasik İktisat ' kalkınmayı sağlayacak politikaları tahlil etmek ve geliştirmek için uygun bir araç değildir.' (North 1994, s.359) İbn Haldun'un toplumun yükselişi ve düşüşünü açıklayan dâhice modelinden dolayı Toynbee haklı olarak şöyle demiştir: 'İbn Haldun, hem ufkunun genişliği, hem de akli melekelerinin gücü ile Mukaddime'sinde tasarlayıp denklem haline getirdiği tarih felsefesi hiç şüphesiz tüm zaman veya mekânlarda bir akıl tarafından üretilmiş kendi alanındaki en üstün çalışmadır.' (Toynbee, 1935, Cilt.3, s.321 ve 322)

Ve bu model, değişkenlerin tanımı ve içeriğinde yapılacak -çevredeki ve analitik çerçevedeki değişimlere uygun- değişikliklerle bugün de çok faydalı olabilir. Mesela, 'N' tek bir kalıp olarak değil de birçok farklı bileşenin -erkek, kadın, biliminsanları, siyasi elit, genel halk, aileler, sosyal ve iktisadi camialar ve toplumun bütünü gibi- toplamı olarak ele alınabilir. İbn Haldun bunlardan bazılarını analizine dâhil etmiştir ama hepsini değil. Dahası çağımızda kadının toplumdaki yeri ve görevleri İbn Haldun'un zamanlarına göre çok daha geniştir ve onların fitri özelliklerinin tam olarak zuhur edebilmesi için ailelerin, toplumun ve hükümetin elele vermesi gerekir. Devletleştirme ve merkezi planlama olmasa da bugün devletlerin ağırlığı çok daha fazlasıdır ve adalet (j) ve kalkınmaya(g) çok daha etkin biçimde katkı sağlamaları gerekir. W'nin hesaba katılması gerekli olmakla birlikte, Kalkınma İktisadının hesaba kattığı, İbn Haldun'un ise dolaylı olarak yaptığı, tasarruf, yatırım, sermaye birikimi ve teknoloji gibi diğer iktisadi değişkenlerin de hesaba katılması gereklidir.

BÖLÜM II

İBN HALDUN'UN MODELİNİN MÜSLÜMAN ÜLKELER ÜZERİNDE TATBİK EDİLMESİ

4.3 İSLAM'IN KATKISI

İbn Haldun'un modelini Müslüman ülkeler üzerinde tatbik ederken karşımıza çıkan ilk soru şudur: Modeldeki hangi değişken (G,S,N,W,j ve g) Müslümanların düşüşünü tetiklemiş olup halen birçok ülkedeki kötü gidişattan sorumludur. İslam(S) bir tetikleme mekanizması olmasından ziyade kendisi bir kurbandır. Birçok Batılı biliminsanı -Toynbee (1935), Hitti (1958), Hodgson (1977), Baeck (1994) ve Lewis (1995) İslam'ın geçmişte Müslüman toplumların gelişmesinde olumlu bir işlevi olduğunu ileri sürmüştür. Hakikaten sadece İslam; kendi içinde kavgalı, kaynakları kıt, zorlu iklim koşullarına maruz, gelişme için neredeyse hiçbir aracı olmayan Bedevi bir toplumun nasıl olur da kendisinden hem ilmi, hem de maddi açıdan çok üstün olan Bizans ve Sasani imparatorluklarına kafa tutacak kalkınma seviyesine hızlıca gelebildikleri sorusuna bir cevap olabilir. North ve Thomas'a göre yedinci yüzyılda gelişmeye başlamıştır ki o zamanlar Batı Avrupa 'uçsuz bucaksız bir ıssız-vaşsi bir arazidir' ve bu durum onuncu yüzyılda bile devam edecektir. (North ve Thomas, 1973, s.28) Toynbee'nin ifadesiyle, eğer İslam olmasaydı, 'İslam'ın kendisinin dönüştürdüğü atıl manevi güçler açığa çıkmaz ve dolayısıyla misyonunun şekil değiştirmesi altı yüzyıl boyunca gerçekleşmezdi'. (Toynbee, 1957, Cilt 2, s.30)

İslam(S)'in yaptığı tüm kalkınma faktörlerini olumlu bir doğrultuda faal hale getirmektir. Bir toplumun yükselmesi ve düşmesinin ardındaki birincil faktör olan fertlerin (N) ahlaki ve maddi gelişimine katkı sağladı İslam. Hayata bir anlam ve amaç katmak suretiyle onların bakışaçılarını değiştirdi. Kalkınma-

yı kolaylaştıracak kurumların veya ahlaki değerlerin (S) oluşumunu sağladı ve tüm bunlara uyulacak sağlıklı bir iklim hazırladı ve bu da toplumun karakterinin değişmesine yardımcı oldu. Ahlak merkezli, devlet başkanının, halifenin halk tarafından seçildiği, Şura'nın (danışma kurulu) kararlarına uygun bir şekilde yönetildiği ve başkanın halkın önünde yaptıklarına karşılık sorumlu kıldığı yani sorgulanabilir, denetlenebilir, hesaba çekilebilir olduğu siyasi bir sistem inşa etti. Dolayısıyla öyle bir çerçeve çizildi ki buna bugün 'iyi yönetim' diyoruz (G), özellikle yoksul ve çaresizlerin(j) de dâhil olduğu tüm insanların adalet, izzet, eşitlik, saygı ve kalkınmanın faydalarının paylaşımından istifade etmeleri temin edildi. Hukukun üstünlüğü ilkesi yerleştirildi ve insan yaşamının mukaddesliği, ferdin izzeti ve mülkiyeti koruma altına alındı. Daha önceki Mazdek veya Hristiyan gelenekleri ile karşılaştırıldığında gerek çiftçiye, gerek zanaatkâra gerekse de tüccara çok daha üstün ve saygıdeğer bir konum bahşedildi.

Adalet ve yaşam ile mülkiyet güvenliğinin yaygınlaşması dürüstlük, doğruluk, sıkı çalışma, sermaye birikimi, girişimcilik ve teknolojik ilerleme gibi birçok konudaki motivasyonu güçlendirdi. Malların, sermayenin ve emeğin serbestçe dolaşabildiği, gümrük vergi oranlarının düşük olduğu geniş bir ortak pazar alanı kurulmuş oldu. Ki bu alan, önceleri, kabileler arası kavgaların, Bizans ve Sasani imperatorlukları arasındaki uzun süren savaşların, karavanların yağmalandığı ve aşırı yüksek vergilerin olduğu bir sahneye tanıklık ediyordu. Sonuç olarak, hem zirai ve sanayi üretiminde hem de uzun mesafeli ticarete devrimsel bir yükseliş yakalandı. ⁽¹⁰⁾

'Bu İslam'ın diğer kavimlerin ve geleneklerin kavşağında doğup olgunlaştığı klasik dönemiydi.' (Lewis, 1960, s.20) North ve Thomas'ın vurguladığı kurumsal gereklilikler yerine getirilmişti. (1973, s.2-3 ile 1990, s.3-10) Schatzmiller'in de kabul ettiği gibi 'Avrupa'yı başarıya götüren tüm etkenler İslam'da çok daha önceden mevcuttu.' (Schatzmiller, 1994, s.405) Bunun sonucunda da tarımı, zanaatleri ve ticareti de içine alacak biçimde tam bir iktisadi kalkınma (g) gerçekleşmişti. Bunu da insanların(N) ve devletin gelirlerindeki (G) artış izledi.

Eğitim ve araştırma halk tarafından büyük bir destek görüyordu. Bu destek, beşerî yetenekleri, teknolojiyi ve akli melekeleri geliştirmek, iyileştirmekle kalmadı aynı zamanda Hittî'nin adlandırdığı üzere 'ciddi bir entelektüel aydınlanma' için uygun bir iklim hazırladı ve buna tüm saha ve inançlardan biliminsanları hiçbir ayırım olmaksızın katıldılar. (Hittî, 1958, s.306; Saunders 1966, s.24; Lewis, 1960, s.20). Böylece Müslüman medeniyet dört yüzyıl boyunca -8.yüzyılın ortasından 12.yüzyılın ortasına kadar bilim ve teknolojinin neredeyse her sahasında hâkimiyet kurdular. Hâkimiyeti kaybettikten sonra bile en azından iki yüzyıldan fazla bir süre ciddi katkılar yapmaya devam ettiler. (bkz Sarton, 1927, özellikle Cilt 1 ve Kitap 1 Cilt 2).

Kadınların durumu (N) da önemli ölçüde iyileştirildi. Kur'an onlara erkeklerle eşit haklar verdi (2:228) ve erkeklere onlara karşı olan sorumluluklarını latif bir şekilde yerine getirmelerini emretti. (2:237) İkinci halife Ömer'in (ö.644) şöyle demeyi gerekli görmesi bizi şaşırtmamalı: 'Cahiliye devrinde kadınlar bizim gözümüzde bir hiçti. Lakin İslam'ın gelmesiyle birlikte Allah'ın kendisinin onların hakkında konuşması bizim de onların bizim üzerimizde haklarının olduğunu farketmemizi sağladı (Buhari, 1987, Cilt 7, s.281:735). Peygamber'in zamanında kadınlar savaş dâhil tüm faaliyetlerde önemli rol oynadılar (Ebu Şukka, 1990, Cilt 3, s.132-233; bkz ayrıca Roded, 1994, s.35). 'Kendilerine Batı'da bile modern zamanlara kadar benzeri olmayan mülkiyet hakları verildi' (Lewis, 1995, s.72).

Ayrıca kadınlar, sahabilere özel biyografik literatürde de temsil edildiler: yaklaşık 1200 hanım sahabe bu literatürde yerini aldı ki bu rakam toplamın yüzde 10-15'ine tekabül etmektedir (Roded, 1994, s.19). Hebrew Üniversitesi öğretim görevlilerinden Ruth Roded, 40 biyografik külliyatta taradığı binlerce kadının biyografilerinden hareketle Müslüman kadının 'ötelenmiş, kapatılmış, kısıtlanmış' olduğunu destekleyecek hiçbir kanıtın olmadığını ifade eder (Roded, 1994, s.viii ve ix). Halep Osmanlı'sındaki vakıfları çalışırken ise 'bu vakıfların yüzden 41'inin kadınlar tarafından kurulup erkeklerin kurduklarından pek bir farkı olmadığını keşfedince' oldukça şaşırdığını da itiraf eder (Roded, 1994, s.vii). Kadınlar ayrıca çiftçi, tüccar, zanaatkar ve toprak ağası görevlerini de üstlenmişlerdi (Faroghi, 1994, s.599 ve 605). Ve de 'mahkemelerde fiilen şeriatı uygun bir şekilde kadınların hakları korunmuştur' (Schatzmilller, 1994, s.362).

4.3.1 Müslümanların Düşüşünün Tetikleme Mekanizması

Düşündürücü soru ise, mademki İslam, Müslümanların kalkınmasında ilk asırlarda hızlandırıcı bir rol oynamış ve İbn Haldun'un modelindeki tüm etkenleri olumlu bir yönde seyretmesini sağlamışsa, sonraki asırlardaki düşüşü ne tetiklemiştir? Daha önce de belirtildiği üzere, İbn Haldun'a göre Müslümanların düşüşünün tetikleme mekanizması siyasi gayrimeşruluktur ki bu beşinci halife Muaviye'nin oğlu Yezid'i 679 yılında Hilafet'in başına geçirip babadan oğla geçen bir saltanat sistemini başlatmasıyla olmuştur. Bu, İslam'ın devlet yönetimine dair öğretisiyle çelişen, onu ihlal eden bir hamledir. Demokrasi, İslam ile sadece uyumlu değil aynı zamanda onun zorunlu ahlaki değerlerinin de bir parçasıdır (Kur'an 3:159 ve 42:38). İslam'da kilise kurumu da yoktur ki kilise ile devlet arasında bir çatışma olsun. Lakin İslam'da ahlaki değerler mutlak, bâkidir, seküler demokrasilerde ise izafi olabilir. Yine de, teorik olarak seküler demokrasinin toplumun ahlaki değerlerini çiğnemesi veya askıya alması mümkün olmasına rağmen, bu genelde olmaz. Olsa bile bu o toplumun değerlerindeki değişime işaret eder ki değer değişimi bir anda değil tedrici bir şekilde uzun vadede gerçekleşir. Bazı seküler demokrasilerde kanunların kumara, içkiye, eşcinselliğe, fuşşa ve zinaya cevaz vermesi onların değerlerindeki değişime işaret eder. Lakin İslami bir demokraside tüm bunlar devlet İslami olduğunu iddia ettiği sürece kanuna aykırı olarak kalacaktır.

Saltanatın gelmesiyle birlikte İslam'ın devlet yönetimine dair öğretilerinin de siyasi kurumlardaki zuhuru yavaş yavaş zayıflamaya başladı. Yine de siyasi otorite (G) Halifeliğin (Saltanat'a dönüşmesi -ç.n) yok olması ile birlikte tamamen despotizme dönüşmedi. Şeriat'ın (S) halka ilham vermesinin devam etmesi sayesinde, (N) hükümdarlar kendilerini sadece hukuk ve düzeni sağlamakla değil adalet ve sosyo-ekonomik kalkınmayı temin etmekle görevli bildiler. Hukuk sistemi etkili ve dürüst olarak çalışmaya devam etti, yaşamın ve mülkiyetin güvenliği korundu, davranış kurallarına genelde uyuldu ve topluma dair ve akitlere dayanan yükümlülükler yerine getirilmeye devam edildi.

Maalesef, hükümetler zamanla daha mutlakiyetçi ve hevai hale geldiler. Trend 'egemenin ve yardımcılarının şahsi otoritelerinin daha da büyümesi yolundaydı' (Lewis, 1995, s.144). Şeriat'ı açıkça ihlal edecek biçimde yöneticilerin ve siyasi elitin halk önünde hesap verebilir olması, yasa önündeki eşitlik ve ifade özgürlüğü düşüşe geçti. İslam sözde savunuluyor, ona uyuluyor gibi gözükse de devlet kaynakları hanedanın gereksiz lüks harcamaları yolunda harlandı ve vergiler halkın kaldırayabileceği seviyenin üstüne çıktı yavaş yavaş.¹¹ Adalet (j) ve kalkınma(g) bu gelişmelerin en büyük mağdurları oldular ve

daha önce halk arasında yayılan birlik, bütünlük, sağlamlık ve hükümet yara aldı. Halk mağdur oldu; çalışma, üretme ve yenilik istiyakları kayboldu. Kadının konumu da döngüsel nedensellik çerçevesinde tüm bu genel düşüşün sonucunda yara aldı. Eğitimsiz, kapatılmış ve İslam'ın kendilerine verdiği haklardan mahrum bir konuma düştüler. Açıktır ki nüfusunun yarısı dışlanmış, dolayısıyla yeteneklerin atıl bırakıldığı bir toplumun büyümesinin durması kaçınılmazdır. Hodgson şöyle diyerek haklı olsa gerektir: 'İslam Medeniyetinin varoluşu İslam inancının temsilinden çok uzaktır' (Hodgson, 1977, Cilt 1, s.71).

İslami değerlerin siyasi alanda uygulanmaması iktidardakilerle sufiler ve ulema arasında tartışma konusu olageldi. Aralarında en tartışmacı ve sesi en gür olanlar ise zulme maruz kaldılar. Bundan dolayı birçok devletten uzaklaşarak uzlete veya medreselere çekildiler. Ve bu Müslüman toplumu kötü bir şekilde etkiledi. Sufiler ve ulema hızla değişen dünyanın gerçeklerinden uzaklaştı ve fıkıh, zamanın ihtiyaçlarına cevap verebilecek şekilde gelişemedi. Hatta neredeyse durma noktasına geldi. Bu da İslam'ı ilk asırlardaki cevvaliyetinden yoksun bırakmıştı. Ulemanın içine çekilmesi ise yöneticilerin başına buyruk eylemlerinin önündeki önemli bir engelin kalkması demektir. Topluma hiçbir yararı olmamış ve olamayacak olan dalkavuklar iktidardakilerin etraflarını sardı ve onlara duymak istedikleri şeyleri söyleyerek kendi menfaatlerine doğru hizmet ettirdiler.

Bu noktada mühim bir soru ortaya çıkmaktadır: Âlimler ve sufiler neden İslami değer sisteminde de önemsenen siyasi reform ve insan haklarının üstünlüğü uğruna mücadele etmek yerine dergâhlara, tekkelere, medreselere çekildiler? Yezid'e karşı Peygamber'in kendi torunlarının ayaklanması ilk olmak üzere birçok kıyam gerçekleşti. Lakin tüm bu kıyamlar vahşice bastırıldılar. Bunun nedeni ise kıyamların belli bir bölgede sınırlı kalmasıydı. O zamanlardaki iletişim ve ulaşım imkânlarının yavaşlığı nedeniyle bu kıyamlar örgütlenip yayılmayı başaramadılar.

Ne zaman ki toplumun ortak kararı ile barışçıl bir şekilde hükümdar atama süreci sona erdi, işte o zaman halifelik, türlü saray entrikaları, içsavaşlar, askeri darbeler yoluyla gerçekleşti ve tüm bunlar Müslümanların kaynaklarını kuruttu, enerjilerini tüketti ve toplu halde düşüşlerine neden oldu. Aynı ailenin üyeleri arasında bile güç aktarımı kansız gerçekleşmedi ve askeri güç bunda karar verici rolü üstlendi. Halife savaşları her zaman için güvensizliği arttırarak üretim ve ticareti kötü etkiledi, özellikle önceki rejime ödenen vergiler yeni rejimin finansal sorunlarını çözmek için tekrardan ödenmek zorunda bırakıldığında. Ve böylece İslam'ın koruma altına aldığı ferdin hayatının, izzetinin ve mülkiyetinin mukaddesliği çiğnenmiş oldu.

Yine de İslam'ın tesiri ile bazı dönemlerde işlerin idaresini eline alan dürüst ve geniş ufuklu yöneticiler sayesinde düşüş tersine döndürüldü. Her ne kadar halk tarafından seçilmedilerse de izledikleri isabetli politikalar sayesinde Müslüman ülkeler hızla gelişebildi. Lakin aralıklarla devam eden tüm olumlu istikametteki çabalar ancak düşüşün hızını azalttı fakat uzun vadede düşüşün önüne geçilemedi. Onların ardından gelen yozlaşmış ve liyakatsiz önderler demokratik ülkelerde olduğu gibi görevden alınamadı. Ve döngüsel nedensellik yoluyla siyasi gayrimeşruluk tedricen toplum ve ekonominin diğer tüm alanlarına da bulaştı. (S,N,W,j ve g). Müslüman dünyası gelişme ivmesini o kadar kaybetmişti ki artık dışarıdan gelen şoklara da cevap veremezdi. Dolayısıyla Avrupalıların kolonisi haline gelmeleri engellenemedi. Kramer'in isabetle ifade ettiği gibi İbn Haldun'la paralel olarak- 'düşüşün sebepleri siyasi yapıda aranmalıdır' (Kramer ve al., 1993, s.197).

4.3.2 İslam Gelişmeye Engel Midir?

Bazı biliminsanlarının iddiasına göre, her ne kadar İslam geçmişte kalkınmayı sağlamış olsa da, Müslüman dünya yoksul ve geri kalmıştır zira İslami kurumlar -ki bunlar 'takdire şayan iktisadi hedeflere ulaşmak için kurgulanmıştır- niyetlenilmemiş sonuç olarak 'iktisadi kalkınmaya engel' teşkil etmişlerdir. (Kuran, 2004, s.71-72) Bu iddiaya rağmen Nolan yayınlanmamış bir çalışmasında şu sonuca varıyor: 'Ülkelerarası veya ülke içi herhangi bir ekonometrik analizde İslam'ın büyümeye engel veya kalkınmayı önleyici olduğuna dair bir kanıt bulunmamaktadır. Aksine, tersi doğru gibi gözükmetedir' (Noland, n.d, s.26-27).

Yine de Kuran'a göre gelişmeye düşman üç İslami kuruma bakmak değerli olacaktır. Bunlar;

1. İslam'ın eşitlikçi miras sistemi en büyük çocuğa miras kalma geleneğinin (bundan sonra primojenitür denilecektir. -ç.n.) Müslüman toplumlarda yerleşmesine izin vermemiştir.
2. İslam'da sınırlı sorumluluk ve tüzel veya hukuki kişilik kavramları yoktur.
3. Vakıf kurumu (Kuran, 2004, s.71-72)

Bunlardan ilk ikisinin sermaye birikimini engellediği ve anonim şirketlerin kurulmasını önlediği iddia edilmiştir ki her ikisi de hızla kalkınmanın olmazsa olmazlarındandır. Üçüncü kurumun ise büyük kaynakları zamanla işlevsiz kalan projelere yönlendirdiği iddia edilmiştir.

4.3.3 Primojenitürün Yokluğu

Hiç şüphe yok ki İslam eşitlikçi bir miras sistemini savunur ki bunda mirası sadece en büyük oğulun alması gibi bir geleneğe yer yoktur. Ne var ki Kuran, büyük oğula mirasın Batı'daki büyük şirketlerin gelişimine katkıda bulunduğu iddiasını ispatlayamamıştır. Primojenitür, esasında feodal sistemin ihtiyaçlarını karşılıyordu zira bu sistemde toprak birçok oğul arasında bölünüp parçalanmamakta ve tek bir oğula kalarak onu ordunun ve ağanın/derebeyinin diğer ihtiyaçları karşısında sorumlu kılmaktaydı (Rheinstein ve Glendon, 1994, s.641). Derebeylik sistemi bununla birlikte derebeylerin 'iktisadi zorbalık ile rant elde etmelerini sağlıyordu, bu da serflerin 'sıkı ve verimli çalışmak için hiçbir iktisadi teşviklerinin' olmamasına neden oluyordu. Dolayısıyla da 'tarım ekonomisinin iyileşme kapasitesi de sınırlanmış oluyordu' (Brenner, 1987, s.309 ve 311). Sonuçta, derebeylik 1500'lere kalmadan yok oldu gitti Avrupa'da ki 'daha o zamanlar bugün bildiğimiz manada kapitalizm doğmamıştı; endüstri devriminin gerçekleşmesine de ikibuçuk asır vardı' (North ve Thomas, 1973, s.102). Derebeyliğin tarih sahnesinden silinişi primojenitür sistemini de zayıflattı -yönetici aileler arasında hariç olmak üzere-. Amerika'da Amerikan devrimi ile yok olup giderken, Avrupa'da Fransız devrimi ile çöktü. Napoleon'un kanunlarında primojenitür'ün bir daha geri dönmemesi için gerekli önlemler alındı (Rheinstein ve Glendon, 1994, s.642). Eğer primojenitür faydalı bir kurum olmasaydı, Avrupa ve Amerika'da yok olup gitmezdi.

Primojenitür'ü bir kenara bırakırsak, Avrupa'daki iktisadi kalkınmanın başlangıcının 'derebeylik mülkiyet ilişkilerinin kapitalist mülkiyet ilişkilerine dönüşmesine' dayandığını görürüz (Brennar, 1987, s.133; Dobb, 1946; Hilton, 1969). Bu bakımdan neredeyse hiçbir biliminsanı primojenitürü endüstri devriminin sebepleri arasında saymaz. Sebepler arasında esas vurgulanan unsur, mülkiyet haklarının demokratik hükümetler tarafından uygulanması ve eğitim, araştırma ve teknolojiye atılımın kalkınmaya olan kat-

kısıdır (bkz North, 1990, s.130-140; ve Checkland, 1987). Meşhur tarihçi Arnold J.Toynbee'nin amcası Arnold Toynbee özellikle tarım, sanayi ve ulaşımındaki teknolojinin gelişmesini sağlayan buluşların önemine dikkat çekmiştir (Toynbee, 1961). Buharlı sabanlar tarım sektöründe küçük çiftliklerin birleşerek daha büyüklere dönüşmesine yardımcı olmuş ve ayrıca çitleme sistemi yoluyla verimsiz toprakların da sürülmesi sağlanmıştır. İmalat sektöründe ise iğ makinası, buharlı makine ve elektrikli dokuma tezgâhı gibi buluşlar büyük fabrikaların kurulmasını kolay kılmıştır. Taşımacılık sektöründe ise, 1830'da demiryollarının gelişi ile pazar ve ticaret ciddi anlamda genişlemiştir (s.58-66). 'Yeni sınıf kapitalist işverenler olağanüstü servetler elde etmişlerdir.' (s.65) Ve işte böylelikle açıkça gözükmemektedir ki primojenitür değil; teknoloji ile birlikte büyük servet birikimi, büyük işletmelerin kurulmasını sağlamış ve anonim şirket ihtiyacını doğurmuştur.

Varsayalım ki primojenitür Avrupa ve Amerika'nın kalkınmasında bir rol oynamıştır. Buna rağmen onun diğer ülkelerin de kalkınmasında vazgeçilmez bir unsur olduğunu kabul etmemiz için ortada hiçbir neden yoktur. Japonya ve Doğu Asya kaplanları primojenitür'ün hiçbir rolü olmadan kalkınmışlardır. Onların kalkınmalarında önemli işlevi olan bazı etkenler arasında iyi yönetim, toprak reformları, sosyal eşitlik ve kültürel değerler vardır (bkz Chapra, 1992, s.173-81). Hatta denilebilir ki bunların arasından toprak reformu, primojenitürün tam tersi bir etki yapmıştır. Japonya'da ortalama bir aileye düşen ekilebilir arazi toprak reformlarıyla birlikte 10 dönüme kadar düşmüştür (Jansen, 1973-74, s.88). 1985'te dahi ortalama çiftlik büyüklüğü Japonya'da 4,8 dönümdür ve çiftliklerin sadece yüzde dördünün büyüklüğü 3 hektardan fazladır (Avustralya Tarım ve Araştırma Ekonomisi Bürosu, 1988). Sachs'a göre, 'bu ülkelerdeki toprak reformları modern tarihteki diğer tüm örneklerden çok daha kapsamlıdır' (Sachs, 1987, s.301). Reformlarla birlikte derebeylerin güç kaynakları kurumuş ve reformlardan önce hayli yaygın olup gelirleri düşürücü ve servet eşitsizliğini arttırıcı bir etkisi olan çiftlik kiracılığı (farm tenancy) adeta silinmiştir. Küçük çiftçilerin yükselen gelirleri ve kültürel bir değer olarak mütavazi yaşamları tasarruf edebilmelerini sağlamıştır. Yüksek tasarruf oranı enflasyon ve faiz oranlarını nispeten düşük düzeyde tutmuş ve bu da aşırı büyük para ve kredi genişlemesi ve dış borçlanma olmadan, hem kırsal, hem de şehirdeki kalkınmayı mümkün kılmıştır (ayrıntılar için bkz Chapra, 1992, s.173-81).

4.3.4 Tüzel Kişilik ve Sınırlı Sorumluluk

Kuran, büyük ölçekte yatırım için ortakların sınırlı sorumluluğa sahip oldukları tüzel kişiliğin zaruriyetini ileri sürerken kesinlikle haklıdır. Ancak bu kavramların tohumları fıkhnın geleneksel tartışmalarında zaten mevcuttur. Şirket tüzel kişiliğine en yakın örnekler beytülmal, cami mülkü ve vakıflardır (el-Hafif, 1962, s.22-27, dovitch, 1970, s.99; ve Abdullah, n.d., s.235-39). Sınırlı sorumluluk kavramı bile mudarabe işletme türünde mevcuttur (Chapra, 1985, s.255-56; Usmani, 1998, s.221-28) ve bu kavram hiçbir zorluk olmadan modern zamanlardaki anonim şirkete kadar uzandırılabilir (Abdullah, n.d., s.239).

Kalkınma için gerekli herşeyin Kur'an veya Sünnette açıkça belirtilmesini beklemek pek de gerçekçi değildir. Fıkhnın en önemli ve meşhur ilkelerinden biri, açıkça yasaklanmayan şeyin mubahlığıdır. Yasaklanan şeyler de çok az olduğuna göre kalkınmayı sağlayacak kurumların oluşması için geniş bir alan var demektir. Kuran'ın kendisinin de kabul ettiği üzere Müslüman toplumlarda bu gerçekleşmiştir: 'Geleneksel İslam medeniyetini özel kılan iktisadi özellikler ilk üç yüzyılda gelişmiştir' (Kuran, 2004, s.72). Bu gelişim ihtiyaca binaen gerçekleşmiştir. Cemiyetteki kurumların kalkınmasının doğal tekâmül

sürecine uygun bir şekilde olmuştur bu. Neredeyse hiçbir toplum yoktur ki gelecekte kalkınma için ihtiyacı olduğu kurumların hepsi tekâmül sürecinin daha başında ortaya çıksın. Bu noktada şu soruyu sorabiliriz: Anonim şirket ilk Müslüman toplumlarda neden vücut bulmamıştır?

Bunun cevabı İslami öğretilerde değil İslami öğretilerde yüceltilmesine rağmen siyasi gayrimeşruluk faktöründen dolayı tatbik edilemeyen mülkiyet haklarıdır. North haklı olarak demiştir ki: güvenliksiz mülkiyet hakları 'düşük sabit sermaye kullanımına yol açar ve uzun vadeli anlaşmaları engeller. Şirketler de umumiyetle küçük ölçekte kalacaktır' (North, 1990, s.65). Müslüman dünyada böyle olmuştur. Eğer mülkiyet hakları güven altına alınsaydı, kalkınmada sekizinci yüzyılda öndördüncü yüzyıla kadar kazanılan ivme devam edecek ve küçük şirketler büyük işletme örgütleriyle yer değiştirecekti.

Bunun oluşturacağı finansman ihtiyacının anonim şirketlerin oluşumuna yol açmayacağını varsaymak için hiçbir neden yoktur. Zaten daha önce de belirtildiği gibi bunun tohumları fıkıhta mevcuttu. 20. yüzyılda Müslüman ülkeler tekrar gelişmeye başlayıp da anonim şirket ihtiyacı zuhur ettiğinde fakihler bu örgüt türünü onaylarken hiçbir zorluk çekmediler. Eğer İslam buna karşı olsaydı, onaylanmasında böylesine bir fikir birliği gerçekleşmezdi. Lal'in isabetle gözlemlediği gibi: 'Kalkınmaya engel olan İslami kurumlar değil, işlevsiz devletçilik ve mutlakiyetçilik idi. Ne zaman ki bu verimsiz akımlar Güneydoğu Asya'nın Müslüman kesiminde geri püskürtüldü, kalkınmada Prometyen bir büyüme sağlandı.' (Lal, 1998, s.66).

Ortaçağ İngiltere'sinde ilk anonim şirketler kasabalar (boroughs), loncalar, kiliseler ve hayır kurumlarıydı (Hessen, 1987, s.675). Bu İslam'da olan şeyin benzeriydi. Fakat ortaçağ İngiltere'sindeki ilk anonim şirketler tam anlamıyla özelleşinceye kadar -ki bu derebeylik düzeninin sona ermesinden ve primojenitür'ün zayıflamasından çok sonra, 17. yüzyılın sonunda gerçekleşti- bugünkü anonim şirketlerin öncüsü olamadı. Yine de sınırlı sorumluluk ilkesinin Birleşik Devletler ve Birleşik Krallık'ta yerleşmesi 19. yüzyıla kadar gerçekleşmedi (Oesterle, 1994, s.590-91)

İslam'ın ilk dönemlerindeki tarım ve bilimsel devrimin endüstri devrimine dönüşmemesine neden olan birçok faktör vardır, bunlardan en önemlisi ise siyasi gayrimeşruluğa. Bundan dolayı ortaya çıkan güvenliksiz mülkiyet hakları, insanların haksız vergilerden ve el koyulmasından kaçınmak için servetlerini saklamalarına yol açtı. Şirketler küçük ölçekte kaldılar. Böyle bir ortamda büyük şirketlerin gelişmesine imkân yoktu. Eğer durum böyle olmasaydı, primojenitürün yokluğu insanların sermayelerini birleştirip daha büyük ve verimli şirket kurmasını teşvik ederek anonim şirketlerinin kurulmasına öncülük edebilirdi.

4.3.5 Vakıf

Vakfa gelirsek, vakıflar Müslüman dünyasında Avrupa'dan çok daha önce, İslam'ın ilk zamanlarında ortaya çıktılar ve Müslüman toplumların gelişmesine ciddi katkılar yaptılar. Kuran'ın da kabul ettiği gibi vakıflar çok geniş sosyal hizmetlerde bulundular (Kuran, 2004, s.754). Bunların arasında; eğitim, sağlık, bilim laboratuvarları, camilerin inşası ve bakımı, yetimhaneler, öğrenci, öğretmen evleri, kervansaraylar, köprüler, çeşmeler, yollar ve hastaneler vardır (mesela bkz Makdisi, 1981, s.35-74; Hodgson, 1977, Cilt 2, s.124; Kahf, 2004; ve Ahmed, 2004). Tüm bunlar vakıfların sıhhatli bir şekilde düzenlendiği ve denetlendiği zamanda gerçekleşmişti (İnalçık, 1970, s.307). Lakin nizam ve denetimin zayıflamasını;

yozlaşma, asıl niyetlerinden uzaklaşma, bakımsızlık, kötü kullanım ve vakıf mallarının suistimali izledi (Ahmed, 2004, s.42-44) ve Kuran'ın isabetle işaret ettiği gibi işlevlerini kaybettiler. Vergi sistemi de vakıfların gelişiminin engellenmesinde mühim bir rol oynadı. Yine de İslam bundan dolayı suçlanamaz. Lakin vakıf sistemi tekrardan Müslüman dünyada ivme kazanmaya başladı, bunun nedeni ise mülkiyet haklarının tanınması, tekrardan özel girişimlerin devletin destek, tanzim ve denetiminde gerçekleşmesidir (Ahmed, 2004, s.42-44) Umulur ki vakıflar, tekrardan, geçmişte içtimai ve maddi altyapının gelişiminde fertlerin yardımseverliklerinin vesilesiyle oynadığı kritik işlevi tekrar yerine getirmeye başlayacaktır.

Meselenin özü şudur ki Müslüman toplumların görece yoksul ve az gelişmiş olmasının nedeni İslam değildir. Bunun nedeni mülkiyet haklarının ihlali, eğitime, araştırmaya, teknolojik gelişmelere resmi desteğin zayıflamasıdır ki bunlar İslam'ın ilk asırlarında yaygın olup da demokratik hükümetlerin de Batı'da gerçekleştirdikleri şeylerdir. Ve işte bu şeyler, Batı'da büyük ölçekli şirketlerin oluşumunu mümkün kılmıştır ve dolayısıyla anonim şirket ihtiyacını yaratmıştır. Gayrimeşru hükümetler ise halk önünde hesap vermezler ve genelde mülkiyet haklarını koruma ve halkın menfaatlerine hizmet etme konusunda üzerlerinde bir baskı hissetmezler. Dolayısıyla bunun acısını kalkınma çeker. Herhalde Kuran'ın şu görüşüne katılacak kimse yoktur: 'böylesine (otoriter) hükümetler en azından 19.yüzyıla, bazı örneklerde günümüze kadar, İslami kanunlara göre yönetilmişlerdir' (Kuran, 2004, s.83)

4.4. MEVCUT DURUM

4.4.1 Demokrasinin Yokluğu

İbn Haldun'un bu fikirleri yazmasının üzerinden altı yüzyıl geçti. Müslümanların başlıca sanayileşmiş ülkelere nispetle düşüşü -her ne kadar düz çizgi haline olmamasına ve bazı Müslüman ülkelerin diğerlerine göre daha başarılı olmasına rağmen- devam etti. Neredeyse tüm Müslüman ülkelerde bugüne kadar süregelen bu düşüşün ana sebebi ise siyasi gayrimeşruluktur. Bugünün Müslüman dünyası İbn Haldun'un zamanına göre çok daha geniş ve çeşitlidir. Fakat bugüne kadar Kur'anın da emrettiği gibi güçlerin, sorumlulukların, görevlerin halkın gözünde en doğru ve liyakatli kişilere tevdi edilmesi, kamu kaynaklarının şeriata uygun bir şekilde verimli ve adil kullanımı, hükümetin politikalarının özgürce ve korkusuzca eleştirisi gibi konularda bir usul geliştirememiştir. 2002'de⁽¹²⁾ İslami Konferans Örgütünün (OIC) 57 üyesinden sadece 13'ü yani yüzde 23'ten azı demokrasiyi benimserken, yüzde 77'si yani 44 üye benimsememektedir. Bu 44 ülkeden 31'i ise sahte demokrasi, beşi mutlak monarşi, üçü diktatörlük ve beşi de geçiş döneminindedirler (ElectionWorld.org'un İndeks'indeki veriler baz alınmıştır).

Her ne kadar Müslüman ülkeler demokrasiyi benimsemeseler de, bu sadece kâğıt üzerinde kalıyor: bu ülkelerde seçimler düzenleniyor ve demokratik yapılar iktidar değişimi imkânını sağlıyor. Fakat gel gör ki, güç odakları ve onların menfaatlerine uygun yönetimler tekrar tekrar seçilmeyi başarıyorlar. Yoksul ve ezilen gruplar ise birçok zaman diledikleri gibi oy kullanmada bile özgür değiller ve güç düzeninde yeterince temsil edilmiyorlar (bkz Besley ve Burgess, 2003, s.17). Bu bakımdan demokrasi gerçek anlamda yerleşmemiştir. Batı dünyası, etkin demokratik süreçler, iyi yönetim ve kamu kaynaklarının verimli kullanımı hususunda ciddi bir mesafe kaydetmiş olmasına karşın, Müslüman dünyada, demokrasinin getirdiği ilkelerden biri olan yöneticilerin halk önünde hesap verme zorunluluğunun neredeyse hiç olmaması ve iyi yönetişimin yokluğu yüzünden geride kalmıştır.⁽¹³⁾

4.4.2 Düşük Ekonomik Performans

Demokrasinin yokluğu birçok kötülüğe sebebiyet vermiştir. Bunlardan bir tanesi basın özgürlüğüdür. Sadece dört Müslüman ülkede⁽¹⁴⁾ basın özgürdür, 14 ülkede kısmen ve 39'unda ise özgür değildir (Basın Özgürlüğü 2004, www.freedomhouse.org 'un verilerine göre).⁽¹⁵⁾ Hükümetin basında veya parlamento (şura) gibi başka forumlarda eleştirilememesi kötü yönetim, şeffaflığın yokluğu ve sağlıksız politikalara neden olmuştur. Ayrıca yolsuzluğu, yozlaşmayı ve kamu kaynaklarının güçlü ve zenginler tarafından kötü kullanımını teşvik etmiştir. Amprik çalışmalarla iktisat literatüründe, kötü yönetişimin kalkınmayı çok kötü etkilediğine dair uzlaşmaya varılmıştır (Kaufmann, Kraay, ve Zoido-Lobaton, 1999; Knack ve Keefer, 1995; ve Mauro, 1995 ve 2004)

Berlin'de bulunan 'Transparency International' in 2002'de hazırladığı Yolsuzluk Algısı Endeksi'ne 133 ülke katılmış ve 10(en az yolsuz)dan sıfır(en yolsuz)a kadar sıralanmıştır.⁽¹⁶⁾ 5 ise sınır skorudur. (www.transparency international corruption perception index) Sadece 5 Müslüman ülke bu sınırın üstündedir ki bunların skorları da 5.2 ile 6.3 arasındadır. 27 ülke ise sınırın altında kalmıştır. Geri kalan ülkeler hakkında ise veri yoktur. Fakat yüksek ihtimalle, veri elde edilememiş ülkeler de sınırın altında kalacaklardır. Bütün bunlar Kur'an'ın haksız servet edinimi ve rüşvet yasağına rağmen vuku bulmaktadır (2:188 ve 4:29).

Yolsuzluk/yozaşma ifade özgürlüğünün yokluğu ile birleştiğinde mahkemelerin de yozlaşmasına neden olur ki böylelikle güçlü elitin mahkemece cezalandırılması çok düşük bir ihtimaldir. Yanlış yapanlar cezalandırılmadığında ise ahlaksızlık geri dönülemez bir alışkanlığa dönüşür ve kendi kendini besleyen (self-reinforcing) sebep-sonuç süreçleriyle yayılır gider. Ondan sonra zaten kötülüğü defetmek oldukça zorlaşır. Eğer sadece yoksul ceza alırsa, hoşnutsuzluk artar ve hükümet (G) ile halk (N) arasındaki bütünlük bozulur. Bu da içtimai ve siyasi düzensizliğe neden olur ki bu iktisadi kalkınmayı yaralayan ana etkenlerin arasında yer alır.

Yolsuzluk sonucunda, bu ülkelerin zaten kısıtlı olan kamu kaynakları, sarayların inşasına ve güçlü seçkinlerin lüks ve gösterişçi tüketimine yönelir. Böylece hükümet eğitim, sağlık, altyapı inşası ve hızlı kalkınma için gerekli kamu hizmetlerinin temin edilmesi için gerekli kaynaklara yeterli bütçe ayıramaz. Yolsuzluk ayrıca özel sektörün işlem maliyetlerini de arttırır. Dolayısıyla tasarruflar yurtdışına kaçarken yurtiçi yatırım düşme eğilimine girer. Bu da çoğu Müslüman ülkenin düşük performansı ile kanıtlandığı üzere büyümeyi engeller. Her ne kadar 57 Müslüman ülkenin toplam nüfusu 1,331 milyon yani 6,199 milyonluk⁽¹⁷⁾ dünya nüfusunun yüzde 21'den biraz fazlasına tekabül ediyorsa da, toplam GSMH(SAGP) leri sadece \$3,999 milyardır yani dünya GSMH(SAGP) si olan \$48,462 milyarın yüzde 8.2'sidir. (Dünya Bankası,2004, s.253) Sadece dört Müslüman ülke -ki hepsi petrol üreticileridir- yüksek gelir kategorisine girerken, sadece altı tanesi ortanın üstü gelir kategorisinde yer almaktadır. 18'i ortanın altı ve 29'u düşük gelir kategorisine girmektedir. (Dünya Bankası, 2004, s.251)

İslam tarihinin erken döneminde yüksek öncelik tanınan eğitim ve medeniyetin yükselişinin sebeplerinden biridir fakat bugün hükümet bütçelerinden hakettiği değeri almamaktadır. Böylece, 2002'de bu ülkelerdeki yetişkin okuma-yazma bilmeme oranı yüzde 32'dir (İslam Kalkınma Bankası, 2005, s.13). Bunun anlamı 426 milyon civarında insanın okuma yazma bilmediği ve dolayısıyla okuma bilseleleri yapabilecekleri şeylerden kalkınmanın ve (dolayısıyla tüm toplumun -ç.n.) mahrum kalmasıdır. Tüm bu

ülkelerin toplamda sadece 600 üniversitesi varken, nüfusu toplamda bu ülkelerin dörtte birinden az olan Birleşik Devletler'in 1975 yani bu ülkelerin toplamında üç kat daha fazla üniversitesi vardır (www.universities worldwide). Batı dünyasında demokrasi, eğitim ve kalkınma birbirlerini güçlendirdiler. Eğitim kalkınmayı, kalkınma ise eğitime olan talebin artmasını tetikledi ki bunun olması devletin gelirin-deki artışla birlikte eğitime destek vermesi ile gerçekleşti. Eğitim ve kalkınma da birlikte demokrasinin güçlenmesine yardımcı oldular.

4.4.3 İnsani Gelişme Endeksi

Sadece beş Müslüman ülkenin UNDP İnsani Gelişme Endeksi (HDI)nde yüksek puan alıp, 31'inin orta, 21'nin ise düşük puan aldığına şaşırılmamak gerek. (UNDP, 2003, s.237-40). Yalnız HDI ile alakalı sorun, bu endeksin sadece üç değişkeni hesaba katıyor olmasıdır: doğumda yaşam süresi beklentisi, okuryazarlık ve GSMH (SAGP)dir. Dolayısıyla bu endeks, Kalkınma İktisadının sosyal, kültürel ve siyasi kurumların kalkınmada oynadığı mühim rolü hesaba katmadan önceki haliyle olan çok kısıtlı bir çerçeveyi yansıtmaktadır ki bugün Kalkınma İktisadı geç de olsa İbn Haldun'un modelinde belirttiği faktörlerin önemini kabul eder hale gelmiştir.

Dolayısıyla çok daha kapsamlı bir endeks hazırlamak gereklidir. Bu yeni endeks adalet, aile bütünlüğü-birliği, sosyal uyum, zihinde sukûnet, hakediş ve sıkı çalışmaya ödül ve suçun, gerginliğin, kural-tanımsızlığın asgariye çekilmesi gibi daha birçok değişkeni de içermelidir. Ayrıca demokrasi, ifade özgürlüğü, gelir ve servetin adil dağıtımı ve dürüst ve etkin bir hukuku da ekleyebiliriz. Bunların tümü hakkında veri olmayabilir. Yine de endeksi mümkün oldukça kapsamlı inşa etmek önemlidir ve verilerin toplanması için de çaba gösterilmelidir. Mevcut HDI endeksinde yüksek skor alamayan Müslüman ülkelerin daha kapsamlı bir endekste daha da düşük almalarına şaşırılmamak gerekir. Bunun birincil nedeni İbn Haldun'un modelinde siyasi gayrimeşruluk, bu ülkelerin diğer tüm sosyo-ekonomik ve siyasi kurumlarını da son birkaç yüzyıl boyunca döngüsel nedensellik mekanizması ile öyle bir çökertmiştir ki artık sebebi sonuçtan ayırtetmek zor hale gelmiştir. Bundan dolayı kapsamlı bir reform gerekmektedir. Sadece iktisadi veya siyasi değişkenlere dikkat çekmek iktisadi kalkınma isteyen Müslüman ülkeler için yeterli olmayacaktır.

4.5 REFORM İHTİYACI

Soru şudur: Nereden başlamak? Her ne kadar tüm sosyo-ekonomik ve siyasi etkenlerin gözönüne alınması gerekiyorsa da azami vurgu medeniyetlerin yükselişi ve düşüşünde lokomotif görevi üstlenen insanın reformu üzerine yapılmalıdır ki İbn Haldun da bunu analizinin merkezine yerleştirmiştir. Bu hem İslami öğretiler hem de büyük dinlerin çoğu ile uyumludur. Toplumların kalkınmasını ancak ve ancak o toplumu oluşturan insanların yetiştirilmesi, şahsiyetleri, yetenekleri ve bakışaçıları doğruysa gerçekleştirebilirler.

Bu yüzden ferdi daha iyi bir insan haline dönüştürmek zaruridir. Onun eğitimi ve sosyo-ekonomik yükselişi için azami alaka göstermek gerekir. Sadece okuma-yazma ve gelir oranındaki artış yeterli olmayacaktır. Fertlerin ahlaki çaplarının da genişletilmesi gerekir ki neoklasik iktisat bunu genelde gözardı eder, ama Nigel Lawson'un isabetle belirttiği gibi bu vazgeçilmez bir unsurdur: 'Ahlaki bir zemin olmadan hiçbir siyasi veya iktisadi düzen uzun süre ayakta kalamaz' (Lawson, 1995, s.35). Ahlaki çapı

genişletme, kalkınma için elzem olan dürüstlük, doğruluk ve vicdanlı-sorumlu davranış gibi özellikleri meydana getirecektir. Fakat yoksulluğun da aynı zamanda üzerinde durulmadan ve adalet, izzet, eşitlik ve saygınlık da tüm fertler için sağlanmadan ahlaki çapı genişletmek de zor olacaktır. Bunların hepsi birbirleriyle ilişkilidirler ve bunların bir tanesini iyileştirmek diğerlerini de iyileştirmeden zordur.

4.5.1 Siyasi Reformun Gerekliliği

Eğer siyasi yapı desteklerse reform ve insanların sosyo-ekonomik açıdan yükselmesinin zorluğu nispeten daha az olacaktır. Müslüman dünyada bugün oldukça yaygın olan siyasi gayrimeşruluk büyük bir engeldir. Siyasi reform ile birlikte ifade özgürlüğü, dürüst yargı ve güçlü elitin hesap verme zorunluluğu Müslüman ülkelerin çoğunun acil ihtiyaçlarındandır. Biraz zamana ihtiyacı olsa da bu, yolsuzluk ve kötü yönetimi azaltacak, kamu kaynaklarının eğitim, sağlık alanında ve hem kırsal hem de şehrin kalkınmasında etkin kullanımını sağlayacak ve böylece sosyo-ekonomik yükselişin önünü açacaktır. Reformlar ayrıca toprak reformlarının da olmasına yardımcı olacak ve böylece çiftçi, sadece mevcut ürününden adil payını almakla kalmayacak aynı zamanda gelecekte daha fazla ürün alabilmesi için kendisinin eğitim alması, daha iyi tohumlar, araçlar ve gübreler temin etmesi sağlanacaktır. Böylece Müslüman dünya; teknolojik, sanayi ve altyapı kalkınması için ihtiyaç duyduğu yatırımlar için tarımdan elde ettiği ihtiyaç fazlası üretimi kullanabilecektir ki bu fazlalık Müslüman dünyanın ilk dönemde elde etmeyi başardığı fazlalıktır ve ayrıca Japonya, Güney Kore ve Tayvan da bu fazlalığı üretmeyi yakın tarihte başarmışlardır. Bu son bahsettiğimiz ülkelerdeki toprak reformu ise İşgal Güçlerinin derebeylerin güç zeminini yıkmasıyla gerçekleşmiştir (bkz Chapra, 1993, s.175-77).

Fakat mühim soru şudur: Gayrimeşruluğun siyasi yapının içine işlediği ve hükümetlerin siyasi reformu engellemek için her türlü baskı aracını kullandığı bu ülkelerde reform nasıl gerçekleştirilecektir? Silahlı mücadeleyi saymıyoruz bile. Zira silahlı mücadele geçmişte Müslüman ülkelerde çok nadir başarıya ulaşmış ve bugünün şartlarında başarılı olması daha da zordur zira devletler böyle bir kalkışmayı engelleyecek ve buna kalkışanlara işkence ederek zayıf düşerecek daha sofistike araçlara sahiptir. Ayrıca mevcut hükümetleri devirmeye yönelik şiddet ve güç içeren girişimler ciddi büyüklükte hayat ve mal kayıplarına neden olabilirler. Toplumları istikrarsızlaştırır, dengesini bozar ve kalkınmasını ve reformu yavaşlatır ve mevcut sorunları daha derinleştirirler. Böyle bir durumda ise fakir ve miskinlerin çektikleri eziyet dayanılmaz derecelere ulaşılabilir.

4.5.2 Barışçıl Bir Mücadele Başarılı Olabilir mi?

Siyasi reform için en iyi strateji çok daha fazla zaman alacak gibi gözükse de barışçıl ve şiddet-içermeyen mücadeledir. Bu akla birçok soruyu getirmektedir. Bunlardan biri barışçıl mücadelenin başarı umudu olup olmadığıdır. İnsan geleceğe dair güven duymasında birçok şeyden ilham alabilir. Günümüzde uluslararası camia gayrimeşru hükümetlere dostça değildir ve bu tip hükümetler tedricen zayıflamaktadır.⁽¹⁶⁾ Uluslararası camia ayrıca yolsuzluğa ve para aklamaya da karşıdır ki böylece gayrimeşru yoldan kazanılan serveti saklamak zorlaşmaktadır. Dahası, Müslüman ülkelerine demokrasinin gelmesi için yerel baskılar da ivme kazanmaktadır. Eğitimin yaygınlaşması ve yoksulların iktisadi durumlarının tedricen düzeltilmesi de kitlelerin eğitimsizliği ve yoksulluğundan güç alan eliti zayıflatacaktır. Her ne kadar başta, toprak ağaları tarafından domine edilecek olsa da demokratik hükümetlerin kurulması zamanla oyverenlerin seçim gücü sayesinde güç yapılarını zayıflatacaktır. Seçimle iş başına gelmiş hü-

kümetlerin üzerinde, sözlerini yerine getirmeleri için kurulan baskı, yolsuzluk ve askeri harcamaların⁽¹⁹⁾ düşmesine yardım ederken, bir yandan da bu kaynakları eğitim, sağlık ve kalkınmaya yönlendirecek ve toprak reformlarının başlatılmasını mümkün kılacaktır. Kırsal kesimdeki yoksulların sosyo-ekonomik durumlarının iyileşmesiyle beraber -ki bugün başka ülkede çalışan vatandaşların kendi ülkelerine para göndermesiyle bu kısmen gerçekleşmektedir- daha geniş ve sağlıklı bir orta sınıf ortaya çıkacak ve hakları için demokratik yoldan savaşıacaklardır.

Küreselleşme de despotik hükümetlerin önüne set çekmektedir. Ülke içinde kısıtlanan ifade özgürlüğü uluslararası basın eleştirisi ile telafi edilmektedir. Haberlerin radyo, uydu televizyonu, faks makineleri ve internet yoluyla yayılımı baskıcı hükümetlerin dıştaki eleştirilerin sansürlenmesi ve bu eleştirilerin baskılanan halkın arasında yayılmasını engelleme çabaları da hüsrana uğramaktadır. Dolayısıyla hükümetler yerel olarak hesaba çekilemeseler bile yolsuzlukları ve insan hakları ihlalleri bakımından uluslararası camia önünde hesaba çekilebilmekte. Her ne kadar bu yeterli değilse de hadiselerin gelecekteki seyrine olumlu bir etki yapacaktır.

Elbette bu ülkelerde demokrasinin sağlıklı bir şekilde işlemesi kolay bir iş değildir. Bunun nedeni ise seçimleri kazanmak için belki de elindeki tüm imkânları seferber edecek olan mevcut yönetici elitin inatçı ve zorba tavırlarıdır. Onların tavırları kolay değişmeyecek ve türlü entrikalar çevirerek hesaba çekilmekten kaçınacaklardır. Dolayısıyla ilk aşamada diktatörlerin davranışları ile seçilmiş yöneticilerin davranışları arasında ciddi bir farklılık olmayacaktır. Gerçek farklılık ise tedricen demokrasinin; seçimlerin uluslararası camia tarafından gözetimi, özgür bir basın ve buna ilaveten acilen gerekli kanuni, siyasi ve yargı reformları ile desteklemesi mücadelesinin başarılı olmasıyla gerçekleşebilecektir. Bu reformlardan en önemlisi, seçim sürecinin yeniden yapılandırılmasıyla ilgilidir ki paranın, gücün etkisi ile siyasi liderliğin seçiminde manipülasyon ortadan kalsın veya en azından asgariye düşürülsün. Seçim kampanyasındaki aşırı harcamalar zengin ve güçlü elitin lehinedir, orta sınıfın liyakat sahibi adaylarının ise aleyhine. Ayrıca bu tip harcamalar seçim sonrasında adeta yolsuzlukları da davet ederler zira harcanan paraların yerine konması gerekecektir veya destek olan finansörlere özel imtiyazlar tanınacaktır. Böylesine bir reform lakin büyük bir direnç ile karşılaşacak ve başarılı bir şekilde devreye sokulması ise zaman alacaktır. Liyakatsiz ve yozlaşmış siyasi otorite adaletsizliği artırır, halkı yoksullaştırır ve kalkınmayı geciktirir.

Tarihten intikal eden arazi sahipliği ve arazi kiralılığı sistemleri de eşitsizlik ve az gelişmişlik ve daha birçok iktisadi, içtimai ve siyasi sorunların ana nedenlerinden biri olarak demokrasiyi engellemiştir. Çiftçilerin sömürülmesi nedeniyle onlar üretim fazlası hâsıl ederek daha kaliteli tohumlara, gübrelere, araçlara yatırım yapmak ve gerek kırsalda gerek şehirde üretimi ve geliri arttırmak için mikro endüstriler kurmak bir yana kendilerini ve ailelerini doyurmaktan bile aciz kalıyorlar. Böylesi bir sömürü onların ahlaki çaplarının daralmasına ve yalan söylemelerine ve aldatmalarına yol açıyor. Gururlarını incitiyor ve çalışma arzularını zayıflatıyor. Düşük işverimi ve üretim ise onların tasarruf ve yatırım imkânlarını daraltıyor. Ayrıca da onların iş verimliliğini ve iktisadi durumlarını iyileştirmeleri için gerekli eğitim ve mesleki eğitimden de mahrum bırakıyor. Nüfusun çoğunluğunu oluşturan çiftçiler kendi seçimlerinin sonucu olan siyasi temsilcileri de özgürce seçmekten mahrumlardır. Derebeyler, toprak ağaları hem silahlı kuvvetleri ve bürokrasiyi hem de yargıyı ve polisi, bu kurumların önemli makamlarındaki çocukları ve yakınları yoluyla etkileyebiliyorlar ve güçlerini ve kaynaklarını tüm muhalefeti bastırmak için kulla-

nyorlar. Böylelikle tüm hükümet güçleri onların menfaatlerine hizmet eden bir emireri haline geliyor. Çiftçilerin gelirden mahrum olması ise toprak ağalarının daha fazla tasarruf etmesini sağlamıyor çünkü onlar ya lüks harcamalar ve gösterişçi tüketimle israf ediyorlar kaynakları veya dışarıya yatırım yapıyorlar. Bu ise ülkenin yüksek dozda dış borçlanmaya gitmesine neden olarak borç yükünü arttırıyor ve kalkınma için kaynakları azaltıyor.

4.5.3 Batı Dünyası Yardım Edebilir Mi?

Batı, Müslüman ülkelerinde demokrasinin yeniden yapılandırılmasında hızlandırıcı bir rol oynayabilir. Lakin bu rolü zorlayıcı güç kullanarak oynamamalıdır. Zorlama hiçbir zaman işe yaramadı ve yaramayacak. Zorlama sadece Batı'ya karşı düşmanlık oluşturur ve medeniyetler çatışmasına neden olur ki bu herkes için kötüdür ama özellikle Müslüman dünya için zira böyle bir şey Müslümanların kalkınmasını daha da yavaşlatmakla kalmaz, acilen ihtiyaç duyulan sosyo-ekonomik ve siyasi reformların da hızını keser. Batı için en iyi strateji eğitim alanında ve sosyo-ekonomik canlanma alanında yardımcı olmaktır ki bunun için imkânları vardır. Ayrıca seçim süreçlerini gözetleyerek ve hukuki ve kurumsal reformları teşvik ederek yardımcı olabilirler. Bu sadece hızlandırılmış reform ve kalkınma için daha iyi bir ortam oluşturmakla kalmaz ayrıca karşılıklı yardımlaşma ve küreselleşme için olumlu bir ortam yaratır.

4.5.4 İslam Tekrardan Hızlandırıcı Bir Rol Oynayabilir mi?

Mühim bir soru akla geliyor: Müslüman dünyada gerçekleşen İslam'ın canlanması ile birlikte tekrardan İslam, Müslüman toplumların dönüşmesi ve kalkınmasına yardımcı olabilir mi? Klasik dönemde olduğu gibi Müslüman toplumların adaleti ve sosyo-ekonomik ve siyasi reformları gerçekleştirmelerine yardımcı olur mu? Müslüman dünyadaki genel görüş olumlu, yani yardımcı olabileceği yönündedir. Bu görüş, Lyndon Johnson Hükümeti zamanındaki ABD Başsavcısı Ramsey Clark tarafından da tasdik edilmiştir: "İslam galiba şu anda yeryüzündeki en güçlü ruhani ve ahlaki kuvvettir" (Clark, 1997).

Bunun nedeni belki de İslam'ın Müslümanlar arasında karizmasıyla kitleleri çekecek, farklılıklarına rağmen onları birleştirecek ve yüzyıllardır süren yozlaşmaya rağmen onların hakkaniyetle davranışa teşvik edecek yaşayan tek gerçeklik olmasındandır (bkz Etzioni, 2004). Kendine özgü, ahlaki, içtimai, iktisadi ve siyasi reformları içeren kapsamlı bir programı vardır ki bu, Müslüman ülkeler için dışarıdan program ithal etmekten daha uygundur. İslam'ın sosyo-ekonomik adalet, siyasi otoritenin hesap verme zorunluluğu, hukukun üstünlüğü, ahlaki değerleri ve şahsiyet inşası ile onun eğitimi ve diyalogu kullanma yoluyla değişimi getirme stratejisi birleştiğinde Müslüman dünya için ne kadar büyük bir lütf olduğu kanıtlanacaktır. İslam mütevazı bir yaşamı teşvik ettiğinden gösterişçi tüketim düşecek, böylelikle yolsuzluk/yozaşma ile düşük tasarruf ve yatırımın en önemli sebeplerinden biri zayıflamış olacaktır. Ayrıca insanların dürüstlük ve doğruluk, dakiklik, vicdanlılık, sağduyu sahibi olma, tutumluluk, özgüven ve başkalarının hakları ve refahı için endişelenme gibi birçok arzu edilen özelliği benimsemesine yardım olabilir ki bu özellikler verimlilik ve hakkaniyeti yükseltmek için gereklidir. İslam aileyi ve sosyal birlik ve bütünlüğü oldukça önemser ki bunlar sadece kalkınma değil insanın hayatta kalması için gerekli olan şeylerdir.

İslami yeniden doğuş Müslüman dünyasında artık öylesine derinden kök salmıştır ki bunu yok edip yerine sekülerizmi koyma girişimi şiddete başvurmayı gerektirir. Ve böyle bir denemenin Müslüman

dünya için trajik sonuçları olur. İçtimai çatışmaları ve şiddeti körükleyerek kontrol altına alınması zor bir durum oluşturur. İslam'ın yerine gelebilecek olan yaygın materyalist ve hedonist felsefe gösterişçi tüketimi, cinsel ahlaksızlığı ve bencilliği yaymaktadır. Bu ise ahlaki daha da yozlaştıracak, haddi aşan harcamalara yol açacak, tasarruf ve yatırımı düşürecek, dengesizlikleri daha da kötüleştirecek, eşitsizlikleri derinleştirecek ve aile ve içtimai birlik ve bütünlüğü zedeleyecektir. Bunun kalkınma ve sosyo-ekonomik gelişme için ne gibi sonuçlar doğuracağını tahayyül etmek çok da zor değildir (ayrıca bkz Richard, 2003, ve Etzioni, 2004).

Elbette ki bu anlattıklarımız, bugünkü İslam anlayışında reformun gerekmediği anlamına gelmemektedir. İslam'ın adalete, insanlığın kardeşliğine ve müsamahaya vurgusu Müslüman toplumların bazı kesimlerinde asırlardır zayıflamasının yanısıra onun şahsiyet inşası üzerinde durması da ciddi anlamda gözardı edilmiş gözükmektedir. Bunun yerine görünüş ve teferruatlar üzerinde durulmaktadır. İslam'ın ortadan kaldırmak için geldiği bazı sosyo-ekonomi ve siyasi kurumlar, eğitimsizlik, alışkanlıklara bağlılılık ve kendi kendini besleyen sebep-sonuç süreçleri yoluyla İslami panoramanın parçası haline geldiler. Bu tarihsel olarak, asırlardır süren yozlaşma ve haksızlıkları takip eden yabancıların topraklarını işgal etmesinden kaynaklanıyor. Ve İslam'ı doğru bir şekilde anlamadan bu sorunu çözmek de mümkün değil. Bunun için ise medreseler dâhil tüm eğitim kurumlarının müfredatlarında değişim gerekiyor. Murad Hofman şunu vurgularken haklıdır: 'Müslüman dünyayı kelimenin gerçek anlamıyla 'köktencilik'e davet etmekten daha iyi bir yol bilemiyorum. Yani İslam inancının gerçek köklerine geri dönmeli ve Medine, Endülüs ve Abbasi tecrübelerini sağlayan etkenleri tahlil etmelidirler' (Hofmann, 1966, s.86)

4.6 GELECEK İÇİN BEKLENTİLER

Gelecek parlak gözüküyor zira İbn Haldun'un 600 yıl önce arzuladığı, akıntının tersine çevrilmesi, birçok Müslüman ülkenin yabancı hâkimiyetinden kurtulup 20. yüzyılın ortasında özgürlüklerini kazanmalarıyla birlikte başlamış gözüküyor. Siyasi gayrimeşruluk her ne kadar devam etse de zayıflıyor. Büyük sanayileşmiş ülkeler dahi demokrasinin yayılması ve kitlelerin sosyo-ekonomik olarak yükselmesinin uzun vadede kendi çıkarlarına uygun olduğunu farkediyorlar. Ufukta açıkça gözüküyor artık; demokrasi ile birlikte toprak reformları, özgür basın, güçlü ve bağımsız yargı ve yolsuzluklar ile verimsizlikleri tespit edip cezalandıracak etkili ve tarafsız kurumların büyümesi doğrultusunda yürünecek. Bu da sonuçta, okuma-yazma bilmemeyi ortadan kaldırma, daha iyi eğitim imkânı sağlama, sağlık kurumlarını iyileştirme, göstermelik otoyal ve binaların ötesine geçerek sağlam bir altyapıyı inşa etme ve bu ülkelerin kalkınması yoluyla kamu kaynaklarının kalkınma ve insanların refahı için kullanılmasını teşvik edecektir. Kadınların eğitimi de yaygınlaşıyor. Bu da kadınların sadece haklarını daha başarılı bir şekilde almaları sağlamakla kalmayacak ayrıca onların çocuklarını daha iyi yetiştirebilmelerini ve toplumlarının kalkınmasına daha fazla katılabilmelerini temin edecektir. Demokrasi hem siyasi partilerin hem de dini oluşumların görüşlerini, daha geniş bir nüfusun kabullenmesi için yumuşatmaya zorlayacak ve böylece müsamaha artarken aşırı görüşler azalacak. Dahası, hâlihazırda devam eden İslam'ın yeniden canlanması ile birlikte maddi gelişmeye, sürdürülebilir kalkınma için gerekli sosyal ve ahlaki kaynakları sağlayacak ahlaki yükseliş, adalet ve sosyal ahenk de katılacaktır. Başka bir deyişle, tüm işaretler göstermektedir ki İbn Haldun'un döngüsel nedenselliğinde olumsuzdan olumluya doğru bir gidiş vardır.

DİPNOTLAR

- * Bu bölümün ilk kısmı daha çok Chapra'dan alıntıdır (2000). Görüşler dolayısıyla IRTI/İDB'in görüşlerini yansıtmamaktadır. Bu bölümün hazırlanmasında, Drs Ausaf Ahmad, Sami Al-Suwailem, Tariqullah Khan, Habib Ahmed ve Salman Syed Ali ve adsız iki hakeme de yazının ilk draftı için değerli yorumlarından dolayı ve Shaikh Muhammed Rashid ve Muhammad Rasul Haque'a da yazı işlerindeki yardımlarından dolayı minnettardır.
1. Bu endeksin detayları için, bkz. Birleşmiş Milletler Kalkınma Programı (UNDP)(1990), s.1-16
  2. Bunlardan bazıları: Hitti (1958), Arsalan (1962), Issawi (1966 and 1970); Lambton (1970); Saunders (1966); Inalcik (1970); Inalcik and Quataert (1994); Musallam (1981); Imam (1977); Najjar (1989); and Kuran (1997). Lewis (1962), Lütfi Paşa, Koçi Bey, Hacı Halife, Hüseyin Hazerfan ve Sari Mehmet Paşa'nın Osmanlı'nın düşüşünün nedenleri hakkındaki görüşlerini paylaşırlar.
  3. Kitabın tam Arapça ismi serbestçe şu şekilde tercüme edilebilir: 'Dersler Kitabı ve Arapların, Farsların, Berberilerin ve Onların Çağdaşlarının Tarihlerinde Sebep ve Sonuçları Kaydı'. Mukaddime'nin çok sayıda farklı versiyonu Arapça'da mevcuttur. Bu bölüm için kullandığım Kahire'de al-Maktabah al-Tijariyyah al-Kubra tarafından yapılan baskıdır, basım tarihi ise belirtilmemiştir. Sesli harfler harekelendiğinden dolayı okuma kolaylaştırılmıştır. Mukaddime İngilizce'ye Franz Rosenthal tarafından üç cilt halinde tercüme edilmiştir. İlk baskısı 1958'de, ikincisi ise 1967'de. Mukaddime'de seçmeler ise 1950 yılında 'An Arab Philosophy of History: Selection from the Prolegomena of Ibn Khaldun of Tunis (1322-1406) başlığıyla Charles Issawi tarafından yayımlanmıştır. Her ne kadar Rosenthal tercümesini (R) referans gösterdiysem de İbn Haldun'un Mukaddimesi (M) olarak referans verdiğim bölümlerdeki tercüme bana aittir.
  4. Şeriat kelime anlamı olarak bir toplumun inançlarına ve kurumlarına veya davranış kurallarına verilen addır lakin bugünlerde sadece İslam'ı benimseyenlere özel kullanılmaktadır.
  5. Aynı tavsiye s.287'de tekrarlanır (R:II, s.105) İbn Haldun'un kendisi de kitabının bu tavsiyenin bir tefsiri olduğunu söyler (s.40) ki bu tavsiye Mobedhan tarafından- kendisi Zoroasteryan bir rahiptir- Bahram İbn Bahram'a söylenmiş ve el-Mas'udi'nin Muruj al-Dhahab, 1988 (Cilt 1, s.253) kitabında bildirilmiştir. İbn Haldun bu vakayı kabul etmekle birlikte konuya şöyle açıklık getirir: 'Bu ilkeleri Allah'ın yardımı sayesinde öğrendik, Aristoteles'in veya Mobedhan'ın öğretisi ile değil' (s.40).
  6. İbn Haldun'un modelinin daha ayrıntılı bir resmi için, bkz. Chapra (2000, s.145-172). Ayrıca bkz Spengler (1964); Boulakia (1971); ve Mirakhor (1987).
  7. İbn Haldun'un Mukaddime'de kullandığı kelimeler 'mu'dhin' ve 'müfdi'dir, manaları ise 'davet edici' veya 'yol açıcı' birşeye doğrudur. Lakin ben aynı anlamı verebilmek için İngilizce sıkça kullanılan 'tetikleme mekanizması (trigger mechanism)' kavramını tercih ettim.
  8. Devletin fonksiyonları Mukaddime'nin birçok yerinde tartışılmıştır. Mesela bir yerde şöyle der: yönetici 'Allah'ın emaneti olan halkını düşmanlara karşı savunmalı ve korumalıdır. Önleyici kanunlar uygulamalı ve onları başkalarının canına ve malına tecavüz etmekten sakındırmalıdır. Yolların güvenliğini sağlamalıdır. Onların kendi menfaatlerine hizmet edebilmelerine olanak vermelidir. Onların geçimlerini ve karşılıklı ilişkilerini etkileyecek herşeyi denetim altında tutmalıdır ki kimse kimseyi aldatmasın, buna yiyecek maddeleri, ölçüler ve tartılar dâhildir. Darphaneyi de halkın kullandığı para kalpazanlığa maruz kalmayacak şekilde kollamalıdır...Asil bir bilge demiştir ki 'dağları yerinden oynatmak benim için insanların kalplerini kazanmaktan daha kolaydır' (M, s.235; R:II, s.3).
  9. İbn Haldun siyasi otoriteyi üç türe ayırır. İlki, 'doğal-tabii' otoritedir ki bu herkesin öz- çıkarını ve şehvetlerini tatmin etmesine olanak sağlar. İkincisi ise akli siyasettir; akılla türetilmiş ilkelerle bağlı olacak şekilde herkesin dünyevi menfaatlerini temin etmesini ve kendilerine gelecek zarardan korunmalarını sağlar. Üçüncüsü ise, dini siyaset veya hilafettir ki bu da herkesin Şeriat'ın öğretilerine uygun bir şekilde hem dünyadaki hem de ahiretteki mutluluğunu temin etmesine olanak sağlar. (M, s.190-91; R:I, s.387-88). Eğer bu üç tip siyaset için modern terminolojiyi kullanırsak, bunlara, seküler bırakınız-yapsınlar ve pasif devlet, seküler refah devleti ve İslami devlet veya hilafet. (İslami refah devleti için bkz. Chapra 1979 ve 1992 (Bölümler 1,3 ve 5).
  10. Bu devrimler hakkında teferruatlı bilgi için bkz Watson (1981 ve 1983); ve Sarton (1927)
  11. Hilafetin saltana dönüşümünü anlattıktan sonra İbn Haldun şöyle bir sonuca varır: 'Hükümet şeklinin nasıl saltanata dönüştüğünü gördünüz. Mamafih başlangıçta halifeliliğin anlamı dini öğretilere uyulmasını ve hakikat yoluna tutunmayı salık veriyordu...Sonra ise halifeliliğin özellikleri kayboldu ve sadece ismi kaldı. Açık ve net bir şekilde hükümet

şekli saltanat oldu. Güç birikimi doruk noktaya ulaştı ve kuvvet hevaya dayalı arzuların ve şehvetlerin tatmini yolunda kendi menfaatleri uğrunda kullanıldı' (M, s.208;R:I, s.427)

12. Demokrasi'nin tanımı Index of ElectionWorld'e göre, demokratik yapının güç seçeneğine olanak verdiği ülke. Sahte demokrasi ise demokratik yapılar olmasına rağmen gerçekten seçim yapabilmenin imkânı olmadığı ülke.
13. Şimdilerle demokrasinin iyi yönetim ve iyi yönetişimin de kalkınma üzerindeki olumlu etkisini anlatan sayısız literatür bulunmaktadır. (mesela bkz. Mulligan et.al, 2004; Kaufmann ve Kraay, 2002; Hall ve Jones, 1999; ve Kaufmann et al., 1999). Lakin bazı yazarlar demokrasinin iktisadi büyümeyi az gelişmiş ülkelerde engellediğini ileri sürmüşlerdir, bunun nedeni ise bu ülkelerde demokratik hükümetlerin hızlı bir kalkınma için gerekli politikaları uygulayamamasıdır (Sirowy ve Inkles, 1990; Johnson, 1964; ve MacIntyre, 1996). Bu düşünce çizgisi Sovyetler'in altın çağında ve Çin'in Büyük İleri Atılım projesi zamanı popülerlik kazanmış lakin bugünlerde az bir takipçisi kalmıştır.
14. Bu bölümde Müslüman ülkeler terimi ile ifade edilen İslam Konferansı Örgütüne üye 57 ülkedir ki bu Müslüman ülkelerin Birleşmiş Milletler'i gibidir.
15. Özgür, kısmen özgür ve özgür değil'in tanımları her bir ülkede basını etkileyen yaygın hukuki (0-30 puan), siyasi (0-40 puan) ve iktisadi (0-30 puan) ortama göre yapılmıştır. Kısıtlamalar ne kadar fazla ise, puanlar da o kadar yüksektir. Bir ülkenin son puanı bu üç kategorinin toplamından ibarettir. 0-30 puan arası özgür basın, 31-60 kısmen özgür basın, 60-100 puan arası ise özgür olmayan basını ifade eder.
16. Yolsuzluk, Transparency International tarafından şu şekilde tanımlanmıştır: ' Devlet dairesinin, kamuya ait bir alanın özel kullanım adına istismar edilmesidir. Ve bir ülkenin kamu çalışanları ve siyasileri arasındaki yolsuzluk algısını ölçer'.
17. Müslüman olmayan ülkelerde Müslümanlar, Müslüman ülkelerde de Müslüman olmayanlar vardır. Bu rakam dolayısıyla toplam Müslüman nüfusu ifade etmez. Müslüman nüfusun 1.3 ve 1.8 milyar arasında olduğu tahmin edilmektedir.
18. 1974'ye dünyada sadece 39 ülke -dört ülkeden biri- demokratikti. Bugün ise 115 -üçte ikisinden biraz fazla- ülke ulusal önderlerini seçmek için oy kullanıyorlar. (1974 için olan rakam Dünya Bankasından alıntıdır, 1997, s.111, son verisi ise 14 Ocak 2004 itibarıyla www.electionworld.org'dandır.)
19. Küresel askeri harcamalar 1985'teki 1.2 trilyon dollardan 1998'de 809 milyar dolara düştü. Lakin 2003'te 950 milyar dolara çıktı. Bu talihsiz bir durum ancak bunun başlıca nedeni ABD'nin Irak'a saldırmasıdır. Lakin, bu artış devam etmeyecektir zira kanıtlanmamış varsayımlarla karşıdan bir saldırı gelmeden saldırılması halk tarafından eleştirilmiş ve bütün bunlar sonucunda bütçe çok büyük açıklar vermiştir. (World Military Spending, 16 Haziran 2004, www.globalissues.org/geopolitics/armstrade/spending.asp #worldmilitary spending).

KAYNAKLAR

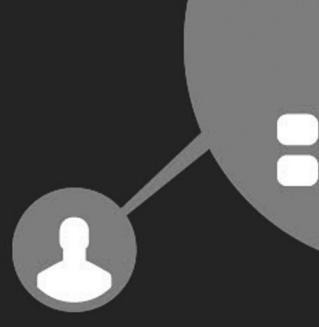
- Abdullah, Ali Ahmed (n.d.), *Al-Shakhsiyyah al-I'tibariyyah fi al-Fiqh al-İslami* (Legal Personality in İslamic Jurisprudence) (Khartoum, Sudan: Al-Dar al-Sudaniyyah li al-Kutub).
- Abu Shuqqah, 'Abd al-Halim M. (1990), *Tahrir al-Mar'ah fi 'Asr al-Risalah* (The Liberation of Women during the Prophet's Time) (Dar al-Qalam, Kuwait), 6 volumes.
- Ahmed, Habib (2004), Role of Zakah and Awqaf in poverty alleviation. Occasional Paper No. 8. İslamic Research and Training Institute/İslamic Development Bank, Jeddah.
- Arrow, Kenneth J. (1973), Social responsibility and economic efficiency, *Public Policy*, 21, 303-17.
- Arrow, Kenneth J. (2000), Observations on social capital, in Dasgupta and Serageldin (2000), pp. 3-5.
- Arsalan, Shakeb Amir (1962), *Our Decline and its Causes*. M.A. Shakoor, transl. (Lahore: Shaikh Muhammad Ashraf).
- Australian Bureau of Agricultural and Research Economics (1988), *Japanese Agricultural Policies*. Policy Monograph No. 3. Canberra, Australia.
- Baeck, Louis (1994), *The Mediterranean Tradition in Economic Thought* (London: Routledge).
- Bayhaqi, Imam Abu Bakr al- (d. 1065) (1990), *Shuab al-İmam*, Muhammad al-Sa'id Bisuni Zaghlul (ed.) (Beirut: Dar al-Kutub al-İlmiyyah).
- Besley, Timothy and Burgess, Robin (2003), Halving global poverty, *Journal of Economic Perspectives*, Summer, 17:3, 3-22.

- Boulakia, Jean David C. (1971), Ibn Khaldun: A fourteenth century economist, *Journal of Political Economy*, September/October, 1105–18.
- Bowles, Samuel and Gintis, Herbert (2002), Social capital and community governance, *The Economic Journal*, November, F419–F436.
- Brenner, Robert (1987), Feudalism, *The New Palgrave Dictionary of Economics* (London: Macmillan), Vol. 2, pp. 309–16.
- Bukhari, Ismail al- (d. 869) (1987), *Sahih al-Bukhari*, Al-Shaykh Qasim al-Shamma'i al-Rifa'i (ed.) (Beirut: Dar al-Qalam).
- Chapra, M. Umer (1979), *The Islamic Welfare State and its Role in the Economy* (Leicester, UK: The Islamic Foundation).
- Chapra, M. Umer (1985), *Towards a Just Monetary System* (Leicester, UK: The Islamic Foundation).
- Chapra, M. Umer (1992), *Islam and the Economic Challenge* (Leicester, UK: The Islamic Foundation).
- Chapra, M. Umer (1993), *Islam and Economic Development* (Islamabad: International Institute of Islamic Thought and Islamic Research Institute).
- Chapra, M. Umer (1998), İslam and economic development: A discussion within the framework of Ibn Khaldun's philosophy of history, *Proceedings of the Second Harvard University Forum on Islamic Finance*, October. Harvard University, Cambridge, MA.
- Chapra, M. Umer (2000), *The Future of Economics: An Islamic Perspective* (Leicester, UK: The Islamic Foundation).
- Checkland, S.G. (1987), Industrial Revolution, *The New Palgrave Dictionary of Economics* (London: Macmillan), Vol. 2, pp. 81–15.
- Clark, Ramsey (1997), Interview with *Impact International*, London: UK, 10 December.
- Dasgupta, Partha and Serageldin, Ismail (2000), *Social Capital: A Multifaceted Perspective* (Washington, DC: World Bank).
- Desfosses, Helen and Levesque, Jacques (eds) (1975), *Socialism in the Third World* (New York: Praeger).
- Dobb, M. 1946. *Studies in the Development of Capitalism* (London: Routledge and Kegan Paul).
- Etzioni, Amitai (1988), *The Moral Dimension: Towards a New Economics* (New York: The Free Press).
- Etzioni, Amitai (2004), Religious civil society is antidote to anarchy in Iraq and Afghanistan, *The Christian Science Monitor*, 1 April (www.csmonitor.com/2004/0401/p09501-coop.html).
- Faroghi, Suraiya (1994), Crisis and change, in Inalcik and Quataert (1994), pp. 411–36.
- Fukuyama, Francis (1995), *Trust, Social Virtues and the Creation of Prosperity* (New York: The Free Press).
- Gibbon, Edward (1960), *History of the Decline and Fall of the Roman Empire*, J.B. Bury's edition, in 7 volumes. Abridged in 1 volume by D.M. Low (New York: Brace Harcourt).
- Hall, Robert and Jones, Charles (1999), Why do some countries produce so much more output per worker than others? *Quarterly Journal of Economics*, 114:1, 83–116.
- Hessen, Robert (1987), Corporation, *The New Palgrave Dictionary of Economics* (London: Macmillan), Vol. 1, pp. 675–77.
- Hilton, R.H. (1969), *The Decline of Serfdom* (London: Macmillan).
- Hitti, Philip (1958), *History of the Arabs* (London: Macmillan).
- Hodgson, Marshall (1977), *The Venture of Islam: Conscience and History in a World Civilization* (Chicago: University of Chicago Press).
- Hofmann, Murad Wilfried (1966), Backwardness and the rationality of the Muslim world, *Encounter*, March, 76–87.
- Hollingsworth, J. Rogers and Boyer, Robert (1998), *Contemporary Capitalism: The Embeddedness of Institutions* (Cambridge: Cambridge University Press).
- Holt, P.M., Lambton, Anne and Lewis, Bernard (eds) (1970), *The Cambridge History of Islam* (Cambridge: Cambridge University Press).
- Ibn Khaldun, Abd al-Rahman (n.d.), *Muqaddimah* (referred to in the text references of this paper as M) (Cairo: Al-Maktabah al-Tijariyyah al-Kubra). İngilizce tercümesi için, bkz. Rosenthal (1976), and seçmeler için bkz. İssawi (1950).
- Ibn Khaldun, Abd al-Rahman (n.d.), *Kitab al- Ibar wa Diwan al- Muftada wa al- Khabar fi Ayyam al-Arab wa al- Ajam wa al- Barbar wa man Asharahum min Dhawi al-Sultan al-Akbar* (Beirut: Maktabah al-Madrasah wa Dar al-Kitab al-Lubnani).

- Imam Zakariyyah Bashir (1977), *Tariq al-Tatawwur al-Ijtima'i al-Islami* (Jeddah: Dar al-Shuruq).
- Inalcik, Halil (1970), The rise of the Ottoman Empire, and The heyday and decline of the Ottoman Empire, in Holt et al. (1970), Vol. 1, pp. 295-323 and 324-31.
- Inalcik, Halil and Qarataert, Donald (eds) (1994), *An Economic and Social History of the Ottoman Empire in 1300-1914* (Cambridge: Cambridge University Press).
- Islamic Development Bank (2005), *Key Socio-Economic Statistics on IDB Member Countries: Statistical Mimeograph No. 25* (Jeddah: IDB).
- Issawi, Charles (1950), *An Arab Philosophy of History: Selections from the Prolegomena of Ibn Khaldun of Tunis (1332-1406)* (London: John Murray).
- Issawi, Charles (1966), *The Economic History of the Middle East, 1800-1914* (Chicago, IL: Chicago University Press).
- Issawi, Charles (1970), *The Decline of Middle Eastern Trade, 1100-1850*, in Richards (1970).
- Jansen, Marius B. (1973-74), Japan, history of, *The New Encyclopedia Britannica*, 15th edn, Vol. 10.
- Johnson, John W. (1964), *The Military and Society in Latin America* (Stanford, CA: Stanford University Press).
- Kahf, Monzer (2004), *Shari'ah and historical aspects of Zakah and Awqaf*. Background Paper prepared for the Islamic Research and Training Institute/Islamic Development Bank, Jeddah.
- Kaufmann, Daniel and Kraay, Aart (2002), Growth without governance. World Bank Policy Research Paper 2928, Washington, DC (<http://www.worldbank.org/wbi/governance/pubs/growthgov/html>).
- Kaufmann, Daniel, Kraay, Aart and Zoido-Lobaton, Pablo (1999), Governance matters. World Bank Policy Research Working Paper 2196, Washington, DC (<http://www.worldbank.org/wbi/governance/pubs/growthgov/html>).
- Kennedy, Paul (1987), *The Rise and Fall of the Great Powers: Economic Change and Military Conflict from 1500-2000* (New York: Random House).
- Khafif, Ali al- (1962), *Al-Shirkat fi al-Fiqh al-Islami* (Corporations in Islamic Jurisprudence) (Cairo: Ma'had al-Dirasat al-Arabiyyah al-'Aliyah).
- Knack, Stephen and Keefer, Philip (1995), Institutions and economic performance: Cross-country tests using alternative intuitive measures, *Economics and Politics*, 7:3, 207-27.
- Kramer, J.H. et al. (1993), Othmanli, *The Encyclopedia of Islam*, Vol. 8, pp. 190-231.
- Kuran, Timur (1997), Islam and underdevelopment: An old puzzle revisited, *Journal of Institutional and Theoretical Economics*, March, 41-71.
- Kuran, Timur (2004), Why the Middle East is economically underdeveloped: Historical mechanisms of institutional stagnation, *The Journal of Economic Perspectives*, Summer, 18:3, 71-90.
- Lal, Deepak (1998), *Unintended Consequences: The Impact of Factor Endowments, Culture, and Politics on Long-Run Economic Performance* (Cambridge, MA: The MIT Press).
- Lambton, Ann K.S. (1970), Persia: The breakdown of society, in Holt et al. (1970), Vol. 1, pp. 430-67.
- Lawson, Nigel (1995), Some reflections on morality and capitalism, in Samuel Brittan and Alan Hamlin (eds), *Market Capitalism and Moral Values: Proceedings of Section (Economics) of the British Association for the Advancement of Science*, Keele (Aldershot, UK and Brookfield, VT, USA: Edward Elgar Publishing).
- Lewis, Barnard (1960), Abbasids, in *The Encyclopedia of Islam*, Vol. 1, pp. 15-26.
- Lewis, Bernard (1962), Ottoman observers of Ottoman decline, *Islamic Studies*, 1, 71-87.
- Lewis, Bernard (1995), *The Middle East: 2000 Years of History from the Rise of Christianity to the Present Day* (London: Weidenfeld and Nicholson).
- MacIntyre, Andrew (1996), Democracy and markets in Southeast Asia, in *Constructing Democracy and Markets: East Asia and Latin America*, International Forum for Democratic Studies and Pacific Council on International Policy, Pacific Council, Los Angeles, pp. 39-47.
- Makdisi, G. (1981), *The Rise of Colleges: Institutions of Learning in Islam and the West* (Edinburgh: Edinburgh University Press).
- Mas'udi, Abu al-Hasan 'Ali (1988), *Muruj al-Dhahab wa Ma'adin al-Jawhar*, M.
- Muhy al-Din 'Abd al-Hamid (ed.) (Beirut: Al-Maktabah al-'Asriyyah).
- Mauro, Paolo (1995), Corruption and growth, *Quarterly Journal of Economics*, 110:3, 681-712.
- Mauro, Paolo (2004), The persistence of corruption and slow economic growth, *IMF Staff Papers*, 51:1, 1-18.

- Mehmet, Ozay (1990), *Islamic Identity and Development: Studies in the Islamic Periphery* (London: Routledge).
- Mirakhor, Abbas (1987), The Muslim scholars and the history of economics: A need for consideration, *The American Journal of Islamic Social Sciences*, December, 245–76.
- Mulligan, Casey, Gil, Richard and Sal-i-Martin, Xavier (2004), Do democracies have different public policies than non-democracies?, *Journal of Economic Perspectives*, Winter, 51–74.
- Musallam, B.F. (1981), Birth control and Middle Eastern history: Evidence and hypotheses, in Udovitch (1981), pp. 419–70.
- Myrdal, Gunnar (1968), *Asian Drama* (New York: The Twentieth Century Fund).
- Myrdal, Gunnar (1979), Need for reforms in underdeveloped countries, *Quarterly Economic Journal*, National Bank of Pakistan, January–March.
- Najjar, Zaghul Raghīb al- (1989), *Qadiyyah al-Takhalluf al-‘Imi wa al-Taqani fi al-‘Alam al-Islami* (Qatar: Ri‘asah al-Mahakim al-Shar‘iyyah wa al-Shu‘un al-Diniyyah).
- Noland, Marcus (n.d.), Religion, culture, and economic performance. Unpublished Paper.
- North, Douglass C. (1990), *Institutions, Institutional Change, and Economic Performance* (Cambridge: Cambridge University Press).
- North, Douglass C. (1994), Economic performance through time, *The American Economic Review*, June, 359–68.
- North, Douglass C. and Thomas, Robert Paul (1973), *The Rise of the Western World: A New Economic History* (Cambridge: Cambridge University Press).
- Oesterle, Dale Arthur (1994), Limited liability, *The New Palgrave Dictionary of Money and Finance* (London: Macmillan), Vol. 2, pp. 590–91.
- Rheinstejn, Max and Glendon, Mary (1994), Inheritance and succession, *The New Encyclopaedia Britannica*, 15th edn, pp. 638–47.
- Richards, Alan (2003), Explaining the appeal of Islamic radicals, Centre for Global Economic and Regional Studies, January, No. 1.
- Richards, D.S. (ed.) (1970), *Islam and the Trade of Asia* (Oxford, UK: Bruno Cassirer, and Philadelphia, USA: University of Pennsylvania Press).
- Roded, Ruth (1994), *Women in Islamic Bibliographical Collections from Ibn Sa‘ad to Who’s Who* (Boulder, CO, and London: Lynne Rienner Publishers).
- Rosenthal, Franz (1967) (referred to in this chapter as R), *Ibn Khaldun: The Muqaddimah, An Introduction to History* (London: Routledge and Kegan Paul, 1st edn, 1958; 2nd edn, 1967), 3 volumes.
- Sachs, Jeffrey D. (1987), Trade and exchange rate policies in growth oriented adjustment, in Carlos Vittoria, Goldstein, Morris and Khan, Mohsin (eds), *Growth-Oriented Adjustment Programmes: Proceedings of a Symposium Held in Washington, DC, 25–27 February 1986* (Washington, DC: IMF/IBRD).
- Sarton, George (1927–48), *Introduction to the History of Science* (Washington, DC: Carregie Institute, 3 volumes issued between 1927 and 1948, the 2nd and the 3rd volumes have two parts each).
- Saunders, John J. (ed.) (1966), *The Muslim World on the Eve of Europe’s Expansion* (Englewood Cliffs, NJ: Prentice Hall).
- Schatzmiller, Maya (1994), *Labour in the Medieval Islamic World* (Leiden: Brill).
- Schweitzer, Alfred (1949), *The Philosophy of Civilization* (New York: Macmillan).
- Sirowy, Larry and Inkles, Alex (1990), The effects of democracy on growth and inequality: A review, *Studies in Comparative International Development*, 25, 125–6.
- Solow, Robert M. (2000), Notes on social capital and economic performance, in Dasgupta and Serageldin (2000), pp. 6–10.
- Sorokin, Pitirim (1951), *Social Philosophies of an Age of Crisis* (Boston, MA: Beacon).
- Spengler, Joseph (1964), Economic thought in Islam: Ibn Khaldun, *Comparative Studies in Society and History*, April, 268–306.
- Spengler, Oswald (1926 and 1928), *Decline of the West* (Vol. 1, ‘Form and Actuality’; Vol. 2, ‘Perspective of World History’) (New York: Alfred Knopf).
- Talbi, M. (1986), Ibn Khaldun, in *The Encyclopedia of Islam* (Leiden: Brill), Vol. 3, pp. 825–31.

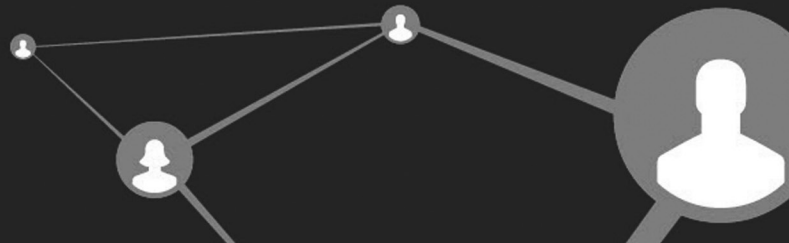
- Toynbee, Arnold (uncle of the great historian Arnold J. Toynbee) (1961), *Industrial Revolution*. First published in 1884 as *Lectures on the Industrial Revolution in England* (Boston, MA: The Beacon Press).
- Toynbee, Arnold J. (1935), *A Study of History*, 2nd edn (London: Oxford University Press), abridgement by D.C. Somervell (1957), London: Oxford University Press.
- Udovitch, Abraham L. (1970), *Partnership and Profit in Medieval Islam* (Princeton, NJ: Princeton University Press).
- Udovitch, Abraham L. (1981), *The Islamic Middle East, 700–1900: Studies in Economic and Social History* (Princeton, NJ: The Darwin Press).
- United Nations Development Programme (UNDP) (1990 and 2003), *Human Development Report* (Oxford: Oxford University Press).
- Usmani, Muhammad Taqi (1998), *An Introduction to Islamic Finance* (Karachi: Idarah al-Ma'arif).
- Watson, Andrew M. (1981), A medieval green revolution: new crops and farming techniques in the early Islamic world, in Abraham Udovitch, *The Islamic Middle East, 700–1900: Studies in Economic and Social History* (Princeton, NJ: The Darwin Press), pp. 29–58.
- Watson, Andrew M. (1983), *Agricultural Innovation in the Early Islamic World: The Diffusion of Crops and Farming Techniques: 700–1100* (Cambridge: Cambridge University Press).
- World Bank (1997 and 2004), *World Development Report* (Washington, DC:
- World Bank, www.worldbank.org/wdr).
- World Bank (2004), *World Development Indicators Online*, May.
- World Military Spending (2004), accessed at: [www.globalissues.org/geopolitics/ armstrading spending.asp](http://www.globalissues.org/geopolitics/armstrading%20spending.asp) #world military spending

İSLAM İKTİSADINDA AHLAK VE ADALET

İSLAMI FİNANS

BÖLÜM 5

ÇEVİREN: MURAT USTAOĞLU

5. FAİZ KARŞITI ARGÜMANLAR YETERİNCE İKNA EDİCİ Mİ?

5.1.GİRİŞ

Yahudilik, Hristiyanlık, Hinduizm ve İslam gibi yeryüzü nüfusunun neredeyse üçte ikilik kısmının inandığı dört ana akım dinin tamamı faizi yasaklar.⁽¹⁾ Buna rağmen uluslararası finansal sistem bugün faize dayalıdır ve bu durum iki yüzyıldan fazla bir zamandır böyledir. Geçmişten günümüze uzanan süreçte faize karşıtı protestolar halen devam etmektedir.⁽²⁾

Özellikle faiz tabanlı finansal aracılık sistemin kâr-zarar-paylaşımı (KZP) modeli ile ikame edilmeye çalışıldığı İslam ülkelerinde bu tür protestolar daha fazla öne çıkmaktadır.

KZP tabanlı yeni finansal aracılık modelini yaygınlaştırmak sanıldığı kadar kolay değildir. Bu değişimdeki zorluklar, “uzun zamandır var olan ve artık son derece gelişmiş hale gelen konvansiyonel sistem niçin değiştirilmelidir?” sorusunu haklı olarak önümüze koymaktadır. Faiz karşıtı argümanlar, değişimin gerekliliğini ciddiye almamızı sağlayacak kadar güçlü müdür? Değişimi zaruri kılan gerekçelerden biri de dinin değişmez kaideleridir. Bu gerekçe, İslam ve diğer dinlerin buyruklarına sıkı sıkıya bağlı olanlar için öncelikli olsa da, dini kaidelere aynı derecede bağlı olmayanlarda pek de karşılık bulmayabilir. Bundan dolayı finansal sistemin faizden arındırılması için rasyonel iktisadi gerekçelere ihtiyaç vardır. Bu da realitede KZO sisteminin, neredeyse bütün ekonomik ya da finansal sistemler için önemli değerlendirme kriterleri arasında gösterilen, etkinlik ve eşitliği daha iyi seviyelere yükselteceğinin ispatlanmasıdır.

Etkinlik kriterine göre değerlendirildiğinde faize dayalı sistemin, faizsiz sisteme göre daha üstün olduğu varsayılır. Hâlbuki faizli sistem eşitlik ve sosyo-ekonomik adalet kriterlerine göre diğerinden daha

alt seviyededir. Son birkaç on yılda meydana gelen uluslararası finansal sistem kaynaklı problemlerin sebep olduğu istikrarsızlık ve krizler, faizli sistemin etkinlik kriterine göre üstünlük iddiasına şüphe ile yaklaşılmasına yol açmıştır. Bu bölümde krizlerin öncelikli sebepleri sorgulanarak, risk-kazanç paylaşımı sisteminin sosyo-ekonomik adalete ve finansal istikrara yapacağı katkı ele alınacaktır.

5.2 FİNANSAL KRİZLER

Son yıllarda meydana gelen finansal krizler faize dayalı konvansiyonel sistemin verimliliğinin daha iyi olduğu iddialarını ciddi anlamda zayıflatmıştır.⁽⁵⁾ Neredeyse yeryüzünde bu krizlerden etkilenmeyen tek bir ülke bulmak mümkün değildir. Bu sebeple “küresel finans sisteminde bir şeylerin yanlış gittiği-ne” dair endişeli ve yaygın bir kanaat hâkimdir (**Stiglitz, 2003, s. 54**). Bu durum krizlerin ve etkilerinin yaygınlaşmasının önüne geçilmesi, ya da en azından sıklığının ve vahametinin minimum seviyelere indirilebilmesi için finansal sistemin kapsamlı şekilde iyileştirilmesi yönündeki talebi doğurmuştur. İhtiyaç duyulan bu reform “yeni finansal mimari” olarak da adlandırılmaktadır.

Muhtemelen şu ana kadar hiç kimse finansal sistemin iyileştirilmesi için ortaya atılan bu “yeni finansal mimari” talebine karşı çıkmamıştır. Bununla birlikte, Uluslararası Ödemeler Bankası genel müdürü ve Finansal İstikrar Forumu başkanı Andrew Crockett haklı olarak ‘uluslararası finansal sistem tasarımının hala tasavvur aşamasında’ olduğuna dikkat çekmektedir (Crockett, 2000, s. 13). O halde harcanan bu kadar zamana ve çabaya rağmen, hala doyurucu bir reform programın hazırlanamamış olmasının nedeni nedir? Acaba krizleri yaratan gerçek sebebin ortaya çıkarılamamış olması olabilir mi?

5.3 KRİZLERİN KÖKENİ

Pek çok ekonomist krizlere yol açan faktörleri açıklayabilmek için büyük gayret gösterdi. Bazılarına göre sebep gerekli düzenleme ve denetimleri yapamayan bazı ülkelerin finansal sisteminden kaynaklanan finansal liberalizasyondur (Bisignano, 1999; Glick, 1998). Diğerlerine göre ise temel neden finansal araçların aşırı hirsından dolayı spekülasyon varlık fiyatları balonunun patlamasıdır (Krugman, 1998). Ayrıca, bir diğer sebep olarak, kısa dönem uluslararası yükümlülüklerin kısa dönem varlıklardan çok daha büyük olmasının yarattığı vade uyumsuzluğu olarak gösterilmiştir (Chang and Velasco, 1998; Radelet and Sachs, 1998). Mevcut literatür, bunlardan başka birtakım nedenleri de işaret etmektedir.

Tüm bu faktörlerin her birinin krizlerde önemli rol oynadığına dair ortak kanaat olmasına rağmen şu ana kadar ana sebepleri ortaya çıkarabilmek pek de mümkün olmamıştır. Ana sebebin adamakıllı açıklanamamasından dolayı çelişkili düzeltmeler teklif edilmiştir. Bu da etkili bir reform programına başlanmasını güçleştirmektedir. Bu nedenle *yeni mimari* teklifleri, sürdürülebilir döviz kuru politikaları, uygun düzenleme, denetim ve daha fazla şeffaflık gibi konvansiyonel aklın temel makro prensiplerinin ötesine geçilememiştir (Camdessus, 2000, s. 1,7-10). Nihayetinde tüm krizlerin kökenine inildiğinde sağlıklı mali, para ve döviz kuru politikaları ile karşılaşıldığı için bu prensipler hiç şüphesiz son derece değerlidir. Bu sebeple şimdiye kadar hiç kimse bunların dürüstçe uygulanmasına karşı çıkmamıştır. Ne var ki bu ilkeler ihlal edilmiş ve halen ihlal edilmeye devam edilmektedir.

Bu ihlaller akla pek çok soru getirmektedir. İlki, uzun yıllar boyunca süregelen makroekonomik dengesizliklere, sürdürülemez kur politikalarına ve sağlıklı finansal uygulamalara geçit veren nedir? Piyasa disiplinini oluşturan konvansiyonel aklın, normal koşullar altında, temel prensipleri dürüst ve etkili şe-

kilde uygulayarak, gerektiğinde piyasaları düzeltmesi beklenir. O halde neden piyasa disiplini kamu sektörü ve onun da ötesinde özel sektördeki makroekonomik dengesizliklerin önüne geçemez? Aşırı kaldıraç spekülatif balonlara yol açarak patlamasına sebep olan ana faktörlerden biri olmasını mümkün kılan nedir? Piyasa disiplininin yetersizliği mi?

Konuya ilişkin sorulabilecek ikinci soru ise neden bazı ülkeler güvenli maliye ve para politikaları uyguladıkları halde krizlerle yüzleşmek zorunda kaldı? 1990'lı yılların başındaki Avrupa Döviz Kuru Mekanizması (European Exchange Rate Mechanism-ERM) krizi yabancı kur piyasalarının disiplinsiz mali ve para politikalarından kaynaklandığı görüşüne şüphe ile yaklaşılmasına yol açar. Çünkü krize yakalanan pek çok ülke genişlemeci politika uygulamıyordu (IMF, 1999, s. 67). Hatta Uzakdoğu Asya ülkelerinin bile bu tür sağlıksız makroekonomik politikaları benimsediğini söyleyemez.

En az diğerleri kadar önemli üçüncü soru da neden ABD ve İngiltere'deki gibi gelişmiş regülasyonları olan finansal sistemlerin de krizlere maruz kaldığı ve daha gelişmiş düzenleme, denetleme ve şeffaflığın böylesi krizlerden koruyup koruyamayacağıdır.

5.4 ESAS NEDEN YETERSİZ PİYASA DİSİPLİNİ Mİ?

Konvansiyonel aklın bir ürünü ve parçası olmasına rağmen, *yeni mimarinin* temel prensiplerinin uygulanmamasının altında yatan sebepleri incelemeyen bu tür sorulara cevap bulabilmek pek kolay sayılmaz. Bizim düşüncemize göre aslı sebep konvansiyonel sistemdeki yetersiz piyasa disiplini. Ticari faaliyetin riskini paylaşmak yerine, tasarruf sahipleri ve bankacılara mevduat ve borçlar için faizli bir ödeme vaat edilmektedir. Bu da doğal olarak mevduat sahiplerinin finansal kurumların sağlamlığına dair kaygılarını azaltır. Bu ayrıca bankaların spekülasyon dâhil her türlü amaç için finansman sağlamada sadece teminat desteğine dayanmalarına yol açmaktadır. Bu teminat, finanse edilen projenin daha dikkatli incelenmesi ve değerlendirilmesinin yerini alamaz. Çünkü borç sahibinin ödeme yapmasını engelleyen faktörler aynı zamanda teminatın kendi değerini azaltan faktörlerdir. Piyasalar gerekli disiplini yeterince uygulayamadığında, kredi hacminde, yüksek kaldıraç ve anlamsız yayılmalardan dolayı, sağlıksız genişlemeler olur. Sistemin bu eğilimini borç finansmanına ayrıcalık sağlayan vergi politikaları besler ve faiz gelirleri vergiden muaf tutulurken, kâr payı vergilendirilir. Aslında sistemdeki yetersiz piyasa disiplini problemi pek de yeni değildir. Konvansiyonel finansın gelişerek yaygınlaşmaya başlamasından beri süregelir. O zaman, 'neden önceleri üstesinden gelinebilen yüksek volatilité problemi son yirmi yılda kontrolden çıktı?' sorusu akıllara gelebilir. II. Dünya savaşının ardından bilgi ve haberleşme teknolojilerinde yaşanan baş döndürücü gelişime ek olarak döviz kuru piyasalarının liberalizasyona uğrama tecrübesinin tetiklediği hızlı iktisadi kalkınma sonucu fon hacminde görülen yükselişin yarattığı farklılıklardan kaynaklandığı söylenebilir. Aslında insanlığın ilerlemesinin manifesto niteliğindeki bazı gelişmeleri krizlerin sorumlusu olarak göstermek pek de doğru bir yaklaşım tarzı değildir. Fon hacminin küçük olduğu ve serbest dolaşımı kısıtlayan kontrol mekanizmasının var olduğu dönemlerde, yetersiz piyasa disiplini istikrarsızlığa sebep olmasa da, şimdiki durum çok farklıdır. Bu yüzden, hatayı yeni gelişmelerde aramak yerine, uluslararası finansal sistemde artık aşikâr hale gelen *risk paylaşımı yokluğunun* yarattığı yetersiz piyasa disiplini aramakta fayda var. Çünkü kreditorler, ekonomide en ufak bir değişim görülmemesine rağmen, piyasaları çok fazla borçlandırmakta ve artan fonlar piyasalarda dolaşım hızını olumsuz etkilemektedir. Faiz oranları ve varlık fiyatlarına böylelikle yüksek derecede volatilité enjekte edilir (BIS, 1982, s. 3). Bunun yatırım piyasalarında yarattığı belir-

sizlik, yeni sermaye üretim sürecinde ve kaynak dağılımında bozukluklara yol açar. Ayrıca fon piyasalarında borçlular ile borç verenler arasında uzun vadeden kısa vadeye doğru geçişkenlikler meydana gelir. Bunun sonucunda doğal olarak ekonomik ve finansal istikrarsızlık yaratan yüksek kaldıraçlı kısa dönem kredilerde aşırı artış olur. Mayıs 1998'deki World Economic Outlook'ta IMF bu gerçeğe, yüksek seviyede kısa vadeli borçlar –genellikle iç ve dış şoklara karşı son derece savunmasızdır ve bu yüzden krizlere karşı hassastır-, ifadeleri ile işaret eder (IMF, 1998a, s. 83).

Burada biraz durup 'neden borçlardaki -bilhassa kısa vadeli- borçlardaki artış istikrarsızlığı artırır?' sorusunu sormakta fayda var. Bunun temel sebeplerinden bir tanesi krediye erişimin son derece kolaylaşması, makroekonomik dengesizlikler ve finansal istikrarsızlık arasındaki yakın bağlantıdır. Krediye kolay erişim seçeneklerinin artması, kamu sektörünün borç stoğunu giderek yükseltirken, özel kesimin mevcut şartlarının üzerinde bir yaşam sürmeleri ve yüksek kaldıraca yol açar. Eğer borç verimli ve etkin seçeneklerde kullanılmazsa, borca nispetle borcu geri ödeme kabiliyeti artmaz ve bu da finansal kırılganlığa ve borç krizine neden olur. Daha fazla kısa vadeli borç ve daha yüksek kaldıraç, daha şiddetli krizlere yol açabilir. Çünkü, kısa vadeli borcun kreditorün endişelerinden dolayı kolaylıkla geri çağrılabilmesi, borçlunun, zarar-eden spekülasyon varlıklar ve orta-uzun dönemde fikir aşamasındaki yatırımlara bağlanan fonları, geri ödemesini güçleştirir. Satış sözleşmelerinin finansmanında hane halkı, firmalar ve devlet tarafından yapılan reel sektörün ürettiği mal ve hizmetlerin alım-satımında kullanılan makul seviyelerdeki kısa vadeli borçlar özünde sakıncalı olmasa da aşırıya kaçıldığında spekülasyon, yabancı piyasalar, borsa ve emlak piyasası gibi verimsiz kullanım alanlarına dağılır. Avrupa Merkez Bankası başkanı Jean Claude Trichet haklı endişesini şöyle ifade eder: "bir balon genellikle yatırımcıların borç aldıkları fonlarla kaldıraçlı pozisyon aldığı zaman ortaya çıkar" (Trichet, 2005, s. 4).

Krediye kolay ulaşımın ve bunun sonucu olan borçlardaki, bilhassa kısa vadeli borçlardaki hızlı yükselişin, niçin risk paylaşımının olmadığı finansal piyasalardaki disiplinsizliğin bir sonucu olduğunu anlamak için, (1) Doğu Asya krizinin, (2) Uzun Vadeli Sermaye Piyasası Hedge Fonu'ndaki (LTCM) çöküşün, (3) kur piyasasındaki istikrarsızlığının ve (4) ABD ekonomisindeki mevcut dengesizliklerin ardındaki asıl faktörlere dair aşağıdaki tartışmalar bize yardımcı olabilir.

5.4.1 Doğu Asya Krizi

Asya kaplanları bir dönem küresel piyasa ekonomisinin gözükamaştırıcı başarı hikâyesidir. Bu ülkelerin enflasyonları düşük, iç tasarrufları ve yatırım oranları yüksekti. Pek çok gelişmekte olan ülkeyi kıskandıracak düzeyde sağlıklı mali politikalar uyguladılar. Finansal istikrarsızlığın temel sebeplerinden biri kamu açıklarını tahvil veya sabit faizli varlıklarla finanse etmek olduğundan (Christ, 1979; Scarth, 1979), bu ülkelerin mali disiplini, onları böylesi bir istikrarsızlıktan korumuş olmalıydı. Ne var ki, öyle olmadı. Yerel bankaların, yurtdışından kolayca aldıkları yabancı para cinsinden kısa vadeli borçlar üzerinden özel sektöre yerel para cinsinden verdikleri kredilerdeki hızlı büyüme, hisse senedi ve gayrimenkul piyasasında ısınmaya neden oldu ve varlık fiyatlarının, temel öğretilerin çok üzerine fırlamasına neden olan irrasyonel bir coşku yarattı.

Yurtdışından ülkeye akan yüksek miktardaki yabancı sermaye, merkez bankalarına döviz kurunu sabitleme imkânı sağladı. Bu da yabancı bankaların kredi vermek için ihtiyaç duyduğu teminatı sağladı ve ülke içindeki yüksek faiz oranlarıyla, doğrudan yatırımları ve finansal piyasalardaki büyümeyi finanse

etmek üzere yurtdışından yabancı para cinsinden fon girişini cezbedti. Bu krizden ciddi biçimde etkilenen beş ülkenin (Güney Kore, Endonezya, Tayland, Malezya ve Filipinler) fon girişlerinin %64'ü kısa vadeli olduğundan, çok ciddi bir vade ve kur uyumsuzluğu mevcuttu (BCBS, 1999, s. 10). Buna bir de, kayırılan firmalara çok yüksek krediler sağlayan ve bunların aşırı kaldıraçlı hale gelmesine neden olan siyasî yozlaşma ve etkisiz/işlevsiz bankacılık regülasyonu eklendi.

Bu tür işletmelerin sayısındaki hızlı artış, daha öncede ifade edildiği gibi, konvansiyonel bankalarda risk paylaşımı olmadığı için fonladıkları projelerin riskliliğini yeterince değerlendirmeden finansal işlemleri ve ilişkileri son derece kolaylaştırmalarından kaynaklandı. Oysa muhtemel riskleri yeterince inceleme ve değerlendirmeye tabi tutmadan fon kullanırmak çoğu zaman olumsuz sonuçları değişmeyen eski bir hatadır. Eğer risk paylaşımı modeli olsaydı, bankalar finansman sağladıkları projeleri çok daha dikkatli şekilde mercek altına almak zorunda kalacak ve politik baskı altında dahi yüksek risk taşıyan projelerden kaçınacaklardı. Dolayısıyla bu olaydan şu sonucu çıkarmak için çok güçlü bir gerekçe mevcuttur: çok yüksek miktardaki kısa vadeli kredilerin ardındaki en önemli nedenlerden biri, hem bankalar, hem de mevduat sahipleri açısından risk paylaşımının olmamasıyla ortaya çıkan yetersiz piyasa disiplindir Piyasa aktörleri doğru bir motivasyona sahip olmadığı müddetçe düzenleyici otoritelerin gerekli disiplini empoze edebilmeleri pek kolay değildir. Çünkü mevduatın ya da kredi anaparasının önceden belirlenmiş bir getiri oranı üzerinden garanti edilmesi, önemli bir engel teşkil etmektedir.

Negatif bir şok olduğu anda fonlar geri çıkmaya başladı. Şoklar, doğal felaketler ve ithalat-ihracat fiyatları ya da faiz oranlarındaki değişimlerden dolayı borç alan ülkelerin ekonomilerindeki beklenmeyen düşüşler gibi sebeplerden kaynaklanabilir. Ve bu tür şoklar genellikle borç alan ülkelerin dış piyasalara karşı yükümlülüklerini yerine getirebilme özgüvenini zedeler. Yabancı paranın hızlı biçimde çıkışı -ki eğer bu özkaynak finansmanı veya en azından orta veya uzun vadeli borç şeklinde olsaydı çıkmayabilirdi- kurlarda ve varlık fiyatlarında keskin bir düşüşe ve beraberinde borcun yerel para cinsinden sert yükselişine neden oldu. Borçlarını yerel parayla ödeyecek olan özel kesim, vadelerinde borçlarını ödeyemez hale geldi. Öte yandan, yabancı bankalara borçlarını ödeyemez hale gelen yerel bankalar da krize girdiler.

Böylesi durumlarda hükümetlerin yalnızca iki seçeneği vardır. İlk seçenek, bu son derece yüksek maliyeti vergi mükelleflerinin sırtına yükleyerek bankaları kurtarmak, ikincisi ise, sorunlu bankaların iflasına izin vermektir. İkinci seçenek, bazı muhalif seslerin aksine, genelde politik olarak uygulanabilir bir seçenek olarak değerlendirmez (Calomiris, 1998; Meltzer, 1998; Schwartz, 1998). Bir finansal sistem prensipte mevduatların faizi ile birlikte geri ödenmesini garanti eder, devletin bu beklentinin zedelenmesine izin vermesi güven kaybına yol açar. Dahası, "iflasına izin verilemeyecek kadar büyük" doktrinine göre -doğru ya da yanlış- problemlili büyük bankaların batışına izin verilmesi yayılma etkisi yaratır ve finansal sistemin çöküşüne yol açarak ekonominin büyük zarar görmesi ile sonuçlanır. Bu yüzden pek çok hükümet daha güvenli olduğuna inandıkları ilk seçeneği tercih eder ve bankaları kurtarır.

Yerel bankaların dış yükümlülükleri döviz cinsinden olduğu için merkez bankalarının yabancı rezervleri hızla azaldı ve ülke dışında faaliyet gösteren bankaların kurtarılabilmesi için, IMF yardımı gibi, dış kaynaklı fonlara ihtiyaç duyuldu. Bu da, daha önce ifade edildiği gibi, fırtınalar koparan eleştirilere neden oldu ve IMF'in rolünün azaltılması çağrılarına yol açtı (Meltzer, 1998; Schwartz, 1998). Aslında IMF'in

başkada seçeneği yoktu. Etkili üyelerini ikna etmek mümkün olmasa da kaynak aktarımının yapılması tüm uluslararası finansal sistemi istikrarsızlığa sürükleyeceği için daha güvenli olduğu düşünülen yol tercih edildi. IMF kurtarması, her nasılsa, istenmeden borçların özel yabancı bankalardan merkez bankalarına ve etkilenen ülke hükümetlerine transfer edildi. Nobel ödüllü ekonomist Joseph Stiglitz'in haklı gözlemine göre "özel borçlar kamu borcuna çevrilmemelidir ki bu hata batılı banka ve hükümetlerin baskısı ile pek çok kez yapılmıştır" (Stiglitz, 2003, s. 58). Bir başka Nobel ödüllü akademisyen James Tobin de "özel banka ve işletmeler diledikleri miktar, vade ve para biriminde borçlanabildikleri zaman, ülkelerinin gelecekteki kaynakları üzerinde hak ihdas etmiş olur" demiştir (World Bank, 1998, s. 3).

Asya krizinde kısa vadeli kredilere ya da fon girişine aşırı bağımlılığın rolünü irdeleyen tartışmalar, gelişmiş düzenleme ve denetlemenin olduğu sanayileşmiş ülke ekonomilerinde böylesi krizlerin olmayacağı gibi bir izlenim bırakmamalıdır. IMF, "sebepleri ne olursa olsun, dalgalanmaların piyasa dinamikleri gelişmekte olan ekonomilere özgü değildir ve bunların tamamıyla elimine edilebileceğini düşünmek pek gerçekçi değildir" ifadesi ile ihtimalin varlığına karşı uyarısını açıkça yapar (IMF, 1998b, s. 98). ABD kamu ve özel sektör harcamalarının sürekli artışı pekâlâ Doğu Asya'da olduğu gibi kısa vadeli yurtdışı fon girişlerinin sayesinde mümkün olmuştur.

5.4.2. Hedge Fonların çöküşü

1998 yılında ABD hedge fonu LTCM'nin çöküşünün nedeni de yüksek kaldıraçlı kısa-vadeli kredilerdi. İlk bakışta hedge fon kavramı akla riskin azaltılmasını getirir de "hedge fonlar tipik olarak isimlerinin çağrıştırdığının tam tersini, yani spekülasyon yapar" (Edwards, 1999, s.189). Onlar bahislerini kuvvetlendirmek ve güçlendirmek isteyen açgözlü spekülâtorlerden başka bir şey değildir (The Economist, 1998, s. 21). Bu hedge fonlar çoğu zaman regülasyona tabi değildir ve kaldıraçta ya da açığa satış işlemlerinde herhangi bir kısıtlama yoktur. Ve diğer kurumsal fon yöneticileri tarafından "basiretsizlik" olarak görülse de kolaylıkla tek bir firma, endüstri ya da sektöre yoğunlaşabilirler (Edwards, 1999, s.190). Bu ve benzer sebeplerden ötürü bu fonlar yatırım stratejilerini oluştururken yalnızca kendi çıkarlarını öne çıkarır, piyasaların diğer faktörlerini dikkate almazlar.

Bu hedge fonların birbirlerinden ayrı faaliyet gösterdiği çok şüphelidir. Eğer gerçekten ayrı ayrı faaliyet göstereselerdi, muhtemelen yüksek kazançlar elde etmeleri mümkün olmaz ve maruz kaldıkları risk çok daha yüksek olurdu. Bu yüzden normal koşullarda birlikte hareket etme eğilimindedirler. Bu da ancak fon yönetiminin en tepesinde bulunan kişilerin, aynı kulüplere üye olup, aynı restoranlarda beraberce katıldıkları akşam yemekleri ve birbirlerini çok yakından tanımaları ile mümkün olur (Plender, 1998). Kendi çıkarlarına düşkünlükleri ile yüksek miktarda borçlanabilme imkânları birlikte düşünüldüğünde, dünyadaki herhangi bir ülkenin finansal piyasasını kendi çıkarları için gerektiğinde nasıl istikrarsızlığa sürükledikleri herkesin malumudur. Bu yüzden pek çok kez Hong Kong'dan Londra ve New York'a kadar pek çok piyasayı manipüle etmekle suçlandılar (The Economist, 1998). Malezya'nın eski başbakanı Mahathir Muhammed, Malezya ekonomisinin çökmesine yol açan 1997 Malezya Ringgit'i krizinde hedge fonlar ve kısa vadeli para spekülâtorlerini suçladı (Muhammad, 1997, s. C1). Bu tür fonların yönetimindeki beceri ve gizlilik nedeniyle bu suçlamaların doğru ya da yanlış olduğunu bilmek güçtür. Ancak eğer bu suçlamalar doğru kabul edilirse, bu fonların Thai Bhat'ı ve diğer bazı Güney Doğu Asya ülkelerindeki yerel para birimlerindeki çöküşlerin en önemli sebebi olması hiç de şaşırtıcı değildir.

1998'in ortalarına gelindiğinde LTCM'nin kaldıraç 25:1 seviyelerindeydi, fakat Ağustos ayına gelindiğinde kayıplar özkaynakları (net varlık değerini) 4,8 milyar dolardan 2,3 milyar dolar seviyelerine indirdi (BIS, 1999, s. 108). Bu yüzden kaldıraç, bilançoda tek başına, 50:1 seviyesine geldi. Öte yandan kayıplar yüzünden özkaynak erimeye devam etti ve 28 Eylül'e gelindiğinde orijinal değerinin 1/8'ine tekabül eden 600 milyon dolar seviyelerine düştü. O tarihlerde bilançodaki pozisyonu 100 milyon doların üzerindeyken, kaldıraç özsermayenin 167 katına yükseldi (IMF, 1998c, s. 55). Böylece yönetilmesi giderek güçleşen borç üstüne borç katmanı oluştu. ABD Merkez Bankası (FED) devreye girip kurtarmak zorunda kaldı, zira temerrüde düşülmesi halinde sistemik riskler yükleyebilirdi. Bilançolarını ve faaliyetlerini FED'in denetlediği pek çok büyük ticari banka bu fonlara büyük miktarda borç vermiştir. Eğer FED kurtarmak için devreye girmeseydi, ABD finansal sistemi ciddi bir kriz ile karşı karşıya kalabilir ve tüm dünya ekonomisini etkisi altına alıp, hızla derinleşebilirdi.⁽⁴⁾ Burada haklı olarak şu soruyu sormak gerekir: 'eğer 4,8 milyar dolarlık bir hedge fonun sıkıntıya girmesi ABD ve tüm dünya ekonomisini tek başına finansal felaketin eşiğine getiriyorsa, sayısı 6000 civarındaki fonlarda problem çıkması durumunda ne olur?'⁽⁵⁾

Eski FED başkanı Alan Greenspan'ın ifadesi ile bir hedge fon, müşteri portföyünü çok sofistike, son derece varlıklı müşterilerle sınırlamak suretiyle regülasyondan kaçındığı için, faaliyetlerini gizlilik altında sürdürebilmektedir. (Greenspan, 1998b, s. 1046). Ne var ki Greenspan, son derece sıkı denetime ve regülasyona tabi olan bankacılık sisteminin, "son derece sofistike ve varlıklı bireylere" yüksek kaldıraç-daha yüksek temerrüt riski gerçeğine rağmen, aşırı kaldıraçlı spekülasyon için yüksek miktarda nasıl kredi verebildiğini açıklamamıştır. Kaldıraçlı borç ilişkilerinde meydana gelen çözülme, finansal piyasaların işleyişinde çok ciddi sorunlara yol açarak piyasaları hareketlendirip zincirleme etki yaratabilir (IMF, 1998c, s. 51-53). Bu durumdan da anlaşılacağı gibi krizler yalnızca bankaların hatalı ve yetersiz regüle edildiği Uzakdoğu Asya ülkeleri gibi ekonomilere özgü değildir, doğru düzgün denetlenen ve regüle edilen ABD gibi ülkelerde de baş gösterebilir. Hedge fonlar regüle edilmese de bankalar daima regülasyona tabi olmuştur. O halde neden bankalar LTCM ve diğer yatırım fonlarına büyük miktarlarda borç verdi ya da kriz öncesinde denetimciler ne yapıyordu ve neden denetimler sırasında bu problemi tespit edip gerekli önlemleri alamadılar? Herhangi bir risk paylaşımı modeli olmadan, yalnızca Hedge fonların regüle edilmesi aşırı riskli işlem yapan spekülatörlere akan fonları ne ölçüde engeller?

5.4.3. Döviz Kuru Piyasalarının İstikrarsızlığı

Kısa vadeli borçlanma seçeneklerine olan bağımlılığın giderek artması uluslararası döviz piyasalarına da ciddi seviyede istikrarsızlık getirdi. Bank for International Settlements yaptığı alan araştırması verilerine göre, klasik yabancı döviz piyasaları, çift sayımdan arındırıldıktan sonra, önce Nisan 1989'da 590 milyar dolar seviyesinden Nisan 1998'de 1490 milyar dolar seviyelerine, sonrasında ise Nisan 2001'teki 1,200 milyar dolar seviyelerinden Nisan 2004'te 1,830 milyar dolar seviyelerine kadar yükseldi (BIS, 1998 ve 2004).⁽⁶⁾ Nisan 2004'te günlük döviz kuru piyasalarının iş hacmi, günlük dünya ticaretinin (ithalat ve ihracatın toplamı) 37 katından daha fazlaydı.⁷ Hizmetler, tek taraflı transferler ve spekülasyon olmayan sermaye akışları için bir karşılık ayrılrsa bile, işlem hacmi garanti edilenin çok daha fazladır. 2004 yılında işlem hacminin yalnızca %35'i, Nisan 1989'dan bu yana son 15 yıl içinde yıllık bazda %1,9 seviyesinde artan spot işlemlere aittir. İşlem hacmi bilançosunun (%65) doğrudan vadeli kur ya da aynı dönemde dünya ticaretindeki yıllık %7,6 artışa kıyasla yıllık %11,8 oranında büyüyen döviz kuru swapı

ile yakından alakalıdır.⁽⁸⁾ Şayet normalde bankacıların bu fonların nihai olarak nerelerde kullanıldığını yeterince dikkate aldıkları tezi doğru olsaydı, spekülâtif işlemler için sağlanan bu kadar yüksek kaldıraçlı krediler de olmazdı. Yüksek kaldıraçlı işlemler döviz kuru piyasalarını uzun dönemli prensipler yerine kısa dönemli spekülâtif işlemlere yönlendirmezdi. Bu durum onları aşırı bir istikrarsızlıkla birlikte fazla oynak hale getirdi ve piyasaların etkin biçimde faaliyet göstermesine olumsuz etki yaptı. Merkez Bankalarının bu istikrarsızlığın üstesinden gelmek için faiz oranlarında yaptıkları küçük değişikliklerin ve günde birkaç milyon dolarlık müdahalelerinin de etkili olduğu genellikle kanıtlanmamıştır.

En son türev ürünlerle kendini gösteren spekülâtif işlemlerdeki dramatik büyüme, ödemeler sisteminde devasa bir genişlemeye neden olmuştur. Crockett'e göre bu durum "ekonomiyi ödemeler dengesinden kaynaklanacak bozulmalara karşı son derece savunmasız hale getirmektedir" (Crockett, 1994, s. 3). Hatta uluslararası finansın merkezinde oturan Greenspan bile bu tür sınırötesi finansın, fon sağladığı ticarete nispetle daha fazla genişlemesini korkutucu bulur. (Greenspan, 1998a, s.3). Bu denli büyük genişleme, sorunlar ortaya çıktığında bu sorunların finansal kurumlar üzerinde domino etkisi ile tüm finansal sisteme hızlıca yayılacağına göstergesidir.

Bu yüzden döviz kuru işlemlerinde istikrarsızlığı azaltmak için Tobin vergisi tavsiye edilmiştir. Aslında, ABD, İngiltere, Fransa, Almanya ve Japonya gibi sanayileşmiş ülkelerdeki hisse senedi, tahvil, opsiyon ve vadeli işlemler piyasası üzerindeki etkisizliği göz önüne alındığında, bu teklifin etkinliği tekrar gözden geçirilmelidir. Ekim 1998'deki borsa çöküşü bu verginin etkisizliğini hatta sulandırıcı etkisini kanıtlamıştır (Hakkio, 1994). Döviz kuru işlemlerine uygulanan verginin daha olumlu etki yapacağına dair herhangi bir garanti var mıdır? Tobin vergisine yapılan eleştirilerde bile bu verginin etkisizliği tartışılmaktadır. Bunun sebeplerinden biri aslında bu tür bir vergi uygulamasının pek de uygulanabilir olmasıdır. Tüm ülkeler bunu kararlılıkla ve samimiyetle uygulamaya koymadığı müddetçe vergi cenneti ülkelere yönelimin önü alınamayacaktır. Kararlılıkla tüm ülkelerin uyguladığı varsayılsa bile son derece tecrübeli olan spekülâtörler vergi politikalarını uygulamada yeterince başarı gösteremeyen ülkelerde vergi ödememenin yeni yollarını keşfedecektir.⁽⁹⁾

5.4.4 ABD Ekonomisindeki Dengesizlikler⁽¹⁰⁾

Pek çok ekonomik performans verilerine bakıldığında, son birkaç yılda ABD ekonomisinin genelde iyi bir performans sergilediği görülmektedir. Buna rağmen, üretim ile tüketim süreci arasındaki uyumsuzluk yalnızca ABD ekonomisi için değil tüm dünya ekonomisi için endişe kaynağıdır. ABD ekonomisinin, 1970'li yılların son dönemlerinden itibaren dış ticareti, benzer şekilde, 1980'li yıllardan itibaren de cari işlemler hesabı sürekli olarak açık vermektedir. Cari işlemler hesabı açığı, GSYİH'nin %6,3 seviyesine ulaşarak rekor kırmıştır. Bunun sonucunda ABD'nin net dış borcu hem GSYİH'a hem oransal olarak hemde rakamsal olarak rekor seviyelere ulaşmıştır.

Cari açık, özel sektör tasarruf oranları ve kamu sektörünün bütçe açığının bir yansımasıdır. Federal hükümet, 1998-2001 yılları dışında, 1970'li yıllardan itibaren her yıl gelirinden daha fazla harcama yapmıştır. 2000 yılında 236 milyar dolar fazla veren bütçe, 2004 yılına gelindiğinde 400 milyar dolar açık vermeye başlamıştır (Kohn, 2005, s. 1-2). ABD özel sektörünün net tasarruf oranları (hanehalkı ve işletmeler eksi yatırımlar) firma ve hanehalklarının harcamalarındaki artıştan kaynaklanan borçlanmalardan dolayı 1990'lı yılların ortalarından beri negatif seviyelerdedir. Kişisel tasarruf oranlarında aynı

şekilde düşüştür (The Economist, 2005b, s. 87). 1950-2000 arası vergi sonrası gelir tasarruf oranı %8 seviyelerinde iken bu oran 2004 yılında %1 seviyelerine geriledi (Kohn, 2005, s. 1). Buna rağmen gayrimenkul, fabrika ve teçhizatlarla yapılan yatırımların miktarı yüksektir. Bu durum faiz oranlarını yükseltmesi beklenen tasarruf uyumsuzluğuna yol açsa da, özellikle Çin ve Japonya gibi ülkelerden akan fonlar bunun gerçekleşmesini engellemiştir. Düşük faiz oranları özellikle ev gibi gayri menküllerin fiyatlarında balon oluşmasına yol açmıştır. Hanehalkının net varlıklarındaki artış, düşük faiz oranları ile birleşerek, tasarruf maliyeti karşılığında, tüketici harcamalarını şişirmiştir. Bu da “neden çok uzun süre boyunca devam eden dengesizlikler piyasa kuvvetleri tarafından daha önce düzeltilmedi” sorusunu gündeme getirmiştir. Daha önce ifade edildiği gibi asıl sebep finansal sistemdeki piyasa disiplini eksikliğidir. Düşük faiz oranlarında borçlanmanın son derece kolay olduğu bir ortamda, kamu ve özel sektör harcamaları neden azalsın ki? Mevduat sahipleri ve bankalar, risk paylaşımında bulunmadığı için, bankacılık sektörünü riske atan borçlanma son derece kolaylaşır. Piyasa kuvvetlerinin ABD hükümetine maliye politikası dayatma gücü olmasa da, en azından özel sektöre verilen kredileri azaltabilir. Ve sonuçta artan tasarruf oranları kamu sektöründen kaynaklanan açığı bir nebze dengeleyebilir.

Bu durum ‘yabancılar borç verme konusunda istekli olmaya daha ne kadar devam eder?’ şeklindeki kritik soruyu akla getirir. Doların rezerv para birimi olarak devam edebilmesi, gücü ve istikrarına olan inancın devamına bağlıdır. Peki, açıkların sürmesi, dolara olan güvende azalmaya yol açarak, yabancı kaynakların ABD ekonomisinden uzaklaşmaya başlaması halinde ne olacak? Bu yalnızca teorik bir soru değildir. Son otuz yılda dolar dört kez değer kaybı yaşadı. Dünya piyasalarındaki döviz kuru işlemlerinin halen 2/3’nün dolar olduğu göz önüne alınırsa, dolardan diğer para birimlerine ya da komoditilere doğru bir kayma gerçekleşmesi halinde, 1960’lı yılların sonlarında olduğu gibi, doların değerinde keskin düşüşlerle birlikte faiz oranları ve emtia fiyatlarında meydana gelecek artışın ABD ekonomisini daralmaya sokacağı aşikârdır. Bu haliyle tüm dünya ekonomisini sürekli bir durgunluğa sürükleyebilir. Öncesinde, çok daha düşük maliyetle yapılabilecek piyasa düzeltmesi bu kez çok daha büyük maliyet gerektiren bir intikam aracına dönüşür.

5.5. ÇÖZÜM YOLU

Eğer kısa vadeli borçlara yaslanma sorunu gerçekten çözüme kavuşturulmak istenirse, o halde bunu gerçekleştirecek en iyi yöntemin ne olacağı sorusu sorulmalıdır. Tavsiye edilen en iyi yöntemlerden biri, daha öncede ifade edildiği gibi, daha fazla yasal düzenlemedir (Calomiris, 1999; Edwards, 1999; Stiglitz, 1999). Aslında düzenlemeler, kaçınılmaz olmalarına rağmen, tüm ülkelerde kurumların yatırım uzmanları tarafından bilanço dışı hesaplar, banka gizliliği standartları ve denetimcilerin bankaların varlık kalitelerini denetlerken karşılaştıkları zorluklar gibi faktörlerden dolayı pek de güvenli sayılmaz. Bu gibi durumlarda fonlar, mevcut durumda zaten hedge fonların yarısının bulunduğu, off-shore cennetlere uçacaktır (Edwards, 1999, s. 1919). Gelişmekte olan piyasaların bankacılık krizleri, görünüşte sermaye yapısı güçlü bankaların kredi portföylerinin kalitesizliğinden dolayı nasıl müflis duruma düştüklerine dair birçok örnek sunmaktadır. Hedge fon krizleri, iyi regüle edilmiş bankaların aşırı spekülasyonla birdenbire nasıl darmadağın olduğununun çarpıcı örnekleri ile doludur. Üçüncü olarak, bankaları sağlam mevzuat şemsiyesi altında toplamak sadece uygulama maliyetini yükseltmez, aynı zamanda mevduat sahiplerini de tasarruflarının mevzuat mührü ile derece güvenli hale geldiği şeklinde bir hatalı düşünceye sevk eder.

Bu gibi örnekler elbette yasal düzenlemenin gereksiz olduğu anlamına gelmez. Ancak, düzenleme ve denetim, eğer yatırımcıların ve bankaların ticari riskleri paylaşmalarını sağlayacak daha sıkı bir disiplin yönünde bir paradigma değişimi ile birlikte olursa daha etkili hale gelecektir. Bankaları kurtarmak bazı analistlerin tavsiyelerinde olduğu gibi bizi çözüme götürmeyebilir (Calomiris, 1998; Meltzer, 1998; Yeager, 1998). Atılması gereken adım, bir banka iflas ettiğinde yalnızca hissedarların kayba uğramasının önüne geçmek değil, aynı zamanda yatırım ve kredilendirme sürecinde mevduat sahipleri ve banka yönetiminin motivasyonlarını daha dikkatli ve özenli davranmaya teşvik etmektir. Çünkü banka yöneticileri varlık fonlarının yönetiminde, regülatörlere ve mevduat sahiplerine kıyasla daha fazla bilgiye sahiptir. Buna risk paylaşımının eklenmesi, onları, banka ve mevduat sahiplerinin yararına daha fazla hassasiyet göstermeleri için motive edecektir.

Finansal sisteme özdisiplinin dâhil edilmesi, bankaların düzenleme ve denetim mekanizmalarını pekiştirecektir. Bu da ancak hem bankaların hem de hissedarları ve yatırım hesabı sahiplerinin (mevduatlarından kazanç elde etmek isteyenlerin) büyük dinlerin de istediği gibi, daha fazla özkaynağa, daha az borca dayalı biçimde bankacılık risklerini paylaşmalarını sağlamak suretiyle olabilir. Ayrıca kredi imkânını, sadece reel mal ve hizmetlerin finansmanı ile ve kredi verenin belli ölçüde risk paylaşımı şartıyla sınırlamak gerekebilir. Mevduat sahipleri ile bankaların ticari risklerin parçası haline getirilmesi, mevduat sahiplerinin banka tercihlerinde daha özenli olmaya iterken, banka yönetimini de, varlık yönetimi ve fon kullandırma işlemlerinde daha dikkatli davranmaya zorlayacaktır. Yatırım tekliflerinin fon kullanan ve kullandıranlar tarafından birlikte değerlendirilmesi, finansal sistemin piyasa disiplinini daha sağlıklı zemine kavuşmasına yardımcı olacaktır. IMF de aşağıdaki beyanatıyla özkaynak finansmanı lehinde bir görüşü olduğunu ortaya koymuştur:

“doğrudan yabancı yatırımlar, borç yaratan fon girişlerinin tersine, kalkınmanın finansmanı için daha güvenli ve istikrarlı seçenektir. Çünkü bu tür yatırımlar fabrika, teçhizat ve altyapının sahiplik ve kontrolüne dayanır ve dolayısıyla ekonominin büyüme kapasitesini finanse ederken, kısa vadeli yabancı borçlanma daha ziyade tüketimi finanse etmede kullanılır. Dahası, kriz anında yabancı portföy yatırımcıları yerel menkul kıymetlerden ve bankalardan hızla çıkıp ve yeniden borç vermeyi reddederken, doğrudan yabancı yatırımcı olan fiziki sermaye sahipleri bu kadar kolay alıcı bulamazlar.” (IMF, 1998a, p. 82).

Yalnız burada, mevduat sahiplerinin genelde riskten kaçınan yatırımcılar olmasından dolayı sermayelerini riske atmayacakları şeklinde bir itiraz ileri sürülebilir. Bu tür yatırımcıları risk almaya zorlamak onları ve ailelerini güvensizlik ortamına sürekleyebilir. Bu problemin ortadan kaldırılması için, bankalar, riskten kaçınan yatırımcıların sağladığı fonları, daha düşük riskli varlıklara yatırabilir. Ayrıca bankaların mevduat sahiplerini korumak için daha az risk taşıyan kaynaklar ve seçenekleri nasıl geliştirecekleri üzerinde çalışmaları gerekebilir. Bu yaklaşım bankaların risk yönetimini daha efektif hale getirirken aynı zamanda bankacılık sistemini daha güvenli ve sağlıklı yapar.

Bunlara ek olarak, Hicks’inde öne sürdüğü gibi, faiz iyi ya da kötü her halükârda ödenmek zorunda iken, kâr payı kötü zamanlarda azaltılabildiği gibi şartlar kötüleştiğinde ödenmeyebilir. Yani finansman külfeti paylaşıldıkça azalır. Bazı dönemlerde yüksek kâr payı yükü taşınmış olduğundan işlerin yolunda gittiği zamanlarda kâr payı ödemelerinin artması beklenir. “İşletme bir noktada kendini güvenceye almalıdır”, onun net ifadesi ile “ki bazı dönemlerde son derece ciddi zorlamalara karşı, duruma göre kolaylıkla karşılanabilecek yükselen ödeme maliyetleri olacaktır. Bu durumda risk pozisyonu azalabilir”

(Hicks, 1982, s. 14). Bu faktör realitede ticari iflasları azaltma etkisi yaparak, ekonomik istikrarsızlığa yol açmak yerine, yeri geldiğinde harcama kısıcı politikalara bir fırsat tanır.

Özsermaye finansmanı taraftarları arasında ana akım iktisatçılar bile vardır. Harvard'lı iktisatçı Rogoff'a göre, "ideal dünyada özkaynak kredisi ve doğrudan yatırım çok daha büyük rol oynar." İddasına şunu da ekler, "borç ve özkaynak arasındaki daha iyi bir denge ile risk paylaşımı pekiştirilerek finansal krizlerin sesi keskin şekilde kısılabılır" (Rogoff, 1999, s. 40). Öte yandan, özkaynak ve -İslami öğretide olduğu gibi reel mal ve hizmetlerin alımına bağlanmış- borç arasındaki daha iyi denge, finansal piyasalarda istikrarsızlığın -spekülatif işlemler ve aşırı kredilendiriminin kontrol altına alınması ile- azaltıldığı bir sonraki aşamaya götürür. Böylece, Stiglitz'in "dalgalı piyasalar kaçılmaz bir gerçektir" ifadesindeki karamsar yaklaşım tarzına ihtiyaç kalmaz (Stiglitz, 1999, s. 6). Faiz yasağının sağladığı güven potansiyeli ve beraberinde daha etkin düzenleme ve denetleme ile finansal sisteme daha geniş bir disiplin getirilmesi, finansal piyasada volatilitenin önemli ölçüde düşürülmesi ve daha hızlı kalkınma yolunda önemli bir katkı sağlayacaktır.⁽¹¹⁾

5.6 SOSYO-EKONOMİK ADALET

Yukarıdaki tartışmalar, faizli finans sistemin en temel özelliği olan risk-ödül paylaşımı eksikliğinin, sistem disiplinini olumsuz etkileyerek finansal krizleri nasıl derinleştirdiğini daha açık göstermektedir. Ticaret ve kalkınmanın sürdürülebilmesi için finansal sistemin istikrarının hayati derecede önemli olması ve faizsiz risk-ödül paylaşımı modelinin avantajlarının açıkca ortada olması, verimlilik gibi kriterlerde bile faiz tabanlı sistemden üstün olduğu kanaatini desteklemektedir. Bu faizsiz sistemin avantajlarından yalnızca bir tanesidir. Finansal piyasalardaki aşırı dalgalanma yeni bir olgu olduğu için, daha önceki -İslami literatürü aktaran- bölümlerde bu husus tartışılmamıştır.

Şimdi burada, faizsiz sistemin evrensel olarak benimsenmiş olan sosyoekonomik adaletin gerçekleştirilmesine yapacağı katkı bakımından daha üstün olduğu varsayımının gerçekçi olup olmadığını görmek önem arz etmektedir. Faize dayalı finansal sistemin savunucuları, 'faizin geçmişte tefecilerin fakirleri sömüren yüksek oranların önüne geçmek için yasaklandığı' görüşünü ortaya atabilir. Bu argümana ek olarak ayrıca faiz oranlarının şu anda son derece düşük seviyelerde olduğu ve modern refah devletinin pek çok farklı alanda fakirlerin ihtiyaçlarını karşılayarak onları sömürgeci borçlanma yöntemlerine yönelmekten alıkoyduğunu iddia edebilir. Bu iddia bir yere kadar doğru olsa bile, bireyleri ve kurumları mevcut gelirlerinden fazla tüketmeye teşvik eden faizli sistem, yoksulları dolaylı yollardan sömürmeye yol açmaktadır ki bu yollardan ikisi temel ihtiyaçlarının karşılanamaması ve yetersiz istihdam imkânlarıdır.

5.6.1 İhtiyaçların Tatmini

Faize dayalı finansal aracılık hizmeti sunanlar, finansal kaynakları, borç anapasını ve yeterli nakit akışını garanti edecek yeterli teminat sunabilecek kişi ve kurumlara tahsis etme eğilimindedirler. Finansal kaynakların nihai olarak nerede kullanıldığı dikkate alınır ama temel kriter değildir. Teminat ve nakit akışı borcun geri ödenmesi için gerekli olsa da, onlara aşırı önem atfetmek borcun ana gayesine pek de uygun sayılmaz. Bu yüzden finansal kaynaklar ağırlıklı olarak, teminatı ve yeterli nakit akışı olan zenginler ile iflas etmeyeceği varsayılan devletin kullanımına sunulur. Gelgelelim, zenginler üretken

yatırımların yanında lüks tüketim ve spekülasyon için borçlanabilirken, devlet de, kalkınma ve kamu yararına borçlanabildiği gibi aşırı savunma harcamaları ve üretken olmayan projeler için de borçlanabilir. Bu durum yalnızca makroekonomik ve harici dengesizlikleri beslemez, aynı zamanda, ihtiyaç sahipleri ve kalkınma için kullanılması gereken fon miktarını ciddi oranda azaltır. Verimsiz projeler ve spekülasyon için kullanılan banka kredilerinin miktarında görülen azalma -ki kâr-zarar paylaşımı sistemi bunu sağlama potansiyeline sahiptir-, aslında son derece sağlıklıdır.

Borçlanmanın kolaylaşması pek çok gelişmekte olan ülkenin aşırı miktarda borçlanmasına imkân sağlamıştır. Bu risk-ödül paylaşımı sisteminde mümkün olamazdı. Aslında borçlanma nihai fedakârlığı ortadan kaldırmaz, yalnızca bir süreliğine erteleyebilir. Borç geri ödemelerinin artan yükü -özellikle alınan borçlar verimsiz şekilde kullanılmışsa- dayanılmaz noktaya gelene kadar yükselmeye devam eder. Bazı gelişmekte olan ülkelerin borç yükü toplam bütçenin yarısından fazlasını geçmiştir. Bu durumda doğal olarak eğitim, sağlık ve kalkınma politikaları gibi kritik öneme sahip hizmetler için harcanması gereken zaruri bütçe kaynaklarını azaltır. Bundan en fazla zarar görenler halkın fakir ve düşük orta gelir sınıfıdır. Fakirlik azaltılmazken, gelir ve refah seviyesindeki dengesizlik giderek bozulmaya devam eder.

Borçlanmanın kolaylaştırılması zengin ülkeler için de sakıncalıdır. Gösterişçi tüketim ve spekülasyona giden harcamalar yüzünden temel ihtiyaçları ve üretken yatırımları finanse edecek kaynakların kısılması, ABD gibi zengin ülkelerde bile, mebzul kaynak potansiyeline rağmen vatandaşlarının ihtiyaçlarının karşılanmasını güçleştirmektedir. Faize dayalı sistem sayesinde, 1950 ve 1960'lı yıllarda ABD'nin devam edegelen bütçe açıkları, 1970'li yılların başında uluslararası finansal krize yol açarak Bretton Woods düzeninin yıkılmasına sebep oldu. O krizin etkileri halen dünyayı sarsmaya devam ediyor. Başkan Bush'un görev süresinin son yıllarında ABD'nin bütçe açıklarının tekrar ortaya çıkmasının, uluslararası finansal sistemi 1960'ların sonlarındaki gibi tekrar istikrarsızlaştırabileceğinden korkulmaktadır.

5.6.2 Tam İstihdam

Tam istihdamı sağlamanın koşullarından biri ülkenin yatırım fırsatlarının artırılmasıdır. Enflasyonuz bir ortamda, dış borcu arttırmadan bunun başarılabilmesi, ancak iç tasarrufların artırılmasına bağlıdır. Ancak, ne yazıkki, tüm dünya ülkelerinin iç tasarrufları düşme eğilimindedir. Geçen çeyrek yüzyılda brüt iç tasarruf oranlarının GSYİH'a oranı 1971 yılında %26,2 iken, 2002 yılına gelindiğinde bu oran %23,2'ye gerilemiştir. Sanayileşmiş ülkelerde ise %23,6'dan %19,3'e gerilemiştir. Benzer şekilde, enflasyonu ve dış borç yükünü arttırmadan yüksek kalkınma oranlarına ulaşmak zorunda olan gelişmekte olan ülkelerde bu rakam %34,2 seviyesinden %28,1 seviyelerine gerilemiştir.⁽¹²⁾

Tasarruf oranlarındaki bu düşüşün birkaç sebebi vardır. Bunlardan biri, kamu ve özel sektörün imkânlarını zorlayarak borçlanmalarıdır. Bu tasarruf açığı yüksek reel faiz oranlarının da sorumlusu olarak görülmektedir. Bu da yapısal katlıklar ve bazı diğer sosyo-ekonomik faktörlerle el ele vererek yatırım seviyesindeki artışın düşük oranda gerçekleşmesine yol açar. İşsizlik gelişmekte olan ya da sanayileşmiş farkı gözetmeksizin pek çok ülkenin en kontrolsüz problemi haline gelir. 1971-73 döneminde Avrupa Birliği'nde %2,9 seviyelerinde olan işsizlik oranı, Ocak 2005'te üç kattan daha fazla artış göstererek %8,8 seviyelerine yükseldi.⁽¹³⁾ Ve yakın gelecekte bu seviyelerin çok fazla altına inmesi beklenmemektedir, çünkü bu ülkelerin reel büyüme oranları, ciddi bir düşüşü gerçekleştirecek destek seviyesinin çok altındadır.⁽¹⁴⁾ Gençler arasındaki işsizliğin daha da yüksek seviyede olması ise, gençliğin onuru,

geleceğe dair beklentilerin kötüleşmesi, gençlerin yaşadıkları topluma olan husumetlerinin artması, kişisel kapasitelerinin olumsuz etkilenecekleri potansiyel katkının azalması gibi sebeplerden ötürü daha büyük endişelere sebep olmaktadır. 18 yaş altı genç nüfus oranının yüksek olduğu gelişmekte olan ülkelerde ise bu durum son derece ciddi bir problemdir. Çünkü bu gençler yakında emek piyasasına katılacaklar. Ve eğer onlar için yeni istihdam yaratılamazsa, bu ülkelerdeki suç oranları ve sosyal problemlerin sayısında ciddi artış görülecektir. Spekülasyon ve israf içeren harcamalardaki düşüşle birlikte, verimli yatırımlar ve tasarruflardaki artış trendi, çözüme büyük katkı sağlayabilir. Ne var ki, değerler sistemi hem bireyleri hem de kurumları gelirlerinden daha fazla harcamaya teşvik ettiği ve faizli finansal araçların, nihai kullanım amacını dikkate almaksızın kolaylıkla kredi vererek buna imkân sağladığı sürece bu mümkün görünmemektedir. Bununla birlikte, bankalar, İslami finansman modelinin gerçekleştirmeye çalıştığı gibi, kâr ve zararı paylaşmaya mecbur tutulur ve kredileri reel mal ve hizmetlerin finansmanına tahsis ederse, kredi verirken daha dikkatli hareket edecek ve böylece kredi hacmi artışı da ülke ekonomisinin büyümesine paralel olacaktır. Verimsiz ve spekülatif harcamalar nihayetinde düşüşe geçerek kaynaklar daha verimli ve kalkınmaya destek olacak yatırımların kullanımına açılacaktır. Bu da yüksek büyüme çıktısına ve istihdama yardımcı olurken, işsizliği düşürecektir.

5.7 İSLAMİ FİNANS SİSTEMİ⁽¹⁵⁾

Faize dayalı finansal sistemin şu ana kadar sayılan bazı zayıflıkları, uluslararası finansal sistemin -yeni dizayn edilmiş bir modele- geçilmesi için son derece mantıklı gerekçeler ortaya koymaktadır. Bu da bizi, faizli işlemleri ortadan kaldırıp, yerine risk-ödül paylaşımı ilkesini yerleştiren İslami bankacılığa götürür. Vadesiz mevduatlar finansal kurumların finansman riskini paylaşmadıkları için herhangi bir getiri elde edemezler, bu nedenle garanti altında olmalıdırlar. Öte yandan vadeli mevduatlar, risk olarak belli oranda kâr ya da zararı paylaştığı için, vadeli mevduat sahipleri, bir anlamda geçici hissedar haline gelir. Bir finansal kurumda vadeli mevduat hesabı açmak o kurumun hisselerini almak, vadeli hesaptan para çekmek ise, hisselerin bozdurulması ya da nakite çevrilmesi gibi düşünülebilir. Aynı durum, bu kurumlar işletmelere finansman sağladığında ve işletmelerin geri ödemelerinde de sözkonusudur. Bu kurumlar, finanse ettikleri ticari faaliyetin riskini paylaşacaklardır. Bu da toplam finansal faaliyetler içinde öz kaynakların payını yükseltirken, borç oranının payını önemli oranda düşürecektir. Özkaynak ya anonim şirketlerdeki ve diğer işletmelerdeki hisse senetleri, ya da mudaraba ya da müşareke finansmanı yoluyla projelerde ve girişimlerde kâr-zarar paylaşımı şeklinde olacaktır.⁽¹⁶⁾

Özkaynaklara bağlılığın artırılması borç finansmanın tamamıyla devre dışı bırakıldığı anlamına gelmez. Çünkü devletin, özel firmaların ve bireylerin tüm finansal ihtiyaçlarını kâr zarar paylaşımı modeli ile karşılamak mümkün değildir. Bu yüzden borç kaçınılmazdır. Bununla birlikte İslami finans sisteminde borç yalnızca bir mal ya da hizmetin alım satımına dayalı murabaha, icare, selem ya da istisna gibi finansman modelleri yardımıyla yaratılabilir. Bu durumda önceden belirlenen getiri oranı tehir edilmiş ödeme fiyatının bir parçası haline gelir. Getiri oranının önceden belirlenerek, borcun reel mal ve hizmetlerle ilişkilendirilmiş olması, öz kaynak ya da kâr-zarar paylaşımı finansmanı ile kıyaslandığında daha az risk taşır. Önceden belirlenmiş getiri oranı ile işleyen satış tabanlı finansman modeli faize dayalı yatırım enstrümanları gibi görülebilir. Fakat aşağıda açıklanan bazı sebeplerden ötürü farklıdır.

İlk olarak, satış-tabanlı modelde doğrudan kredilendirme yoktur. Onun yerine reel mal ve hizmetlerin satışı ya da kiralınması vardır. Bu tür işlemlerin geçerliliği İslam hukukunun koyduğu prensiplere

bağlıdır. Bu prensiplerden bir tanesi satıcının (finanse eden) getiri elde edebilmesi için bir şekilde bir çeşit riske maruz kalmasını gerektirir. Yok sayamayacağı ikinci prensip ise satıcı yani finanse edenin satılan malı mülkiyetine geçirmesidir. İslam hukuku bireye sahip olmadığı ya da elinde bulundurmadığı herhangi bir malı satma hakkı vermez.⁽¹⁷⁾ Ancak malın mülkiyeti finanse edene geçtiğinde mal üzerinden risk taşıyan işlemin gerçekleştirilmesine izin verilir ve böylelikle tüm açığa satış işlemleri otomatik olarak devre dışı kalır. Piyasalara bu temel prensiplere bağlı İslami finansman modelleri ile fonlama yapıldığında reel ekonominin yükselişi için adım atılmış olur ve uluslararası finansal piyasalarda istikrarsızlığa yol açan aşırı kredi genişlemesinin de önüne geçilir.

İkinci olarak, satış esaslı finansmanda üzerinde mutabık kalınan parametre faiz oranı değil, satılan mal ve hizmetlerin fiyatıdır. Fiyatlar bir kere ayarlandığında, öngörülemeyen koşullardan ötürü ödemelerde bir gecikme olsa bile, değiştirilemez. Bu da olumsuz koşullarda satıcının çıkarlarının korunmasına yardımcı olur. Öte yandan alıcının kasıtlı olarak bankaya yapacağı ödemeyi ertelemesi ise likidite problemine yol açar. İslam hukukcuları arasında halen tartışılmaya devam eden bu soruna henüz İslam hukukuna uygun çözüm üretilememiştir.⁽¹⁸⁾

Kâr-zarar ortaklığı modelinin İslami bankacılık işlemlerindeki payı çok küçük seviyelerdedir. Öte yandan satış-tabanlı modelin payı ise tam aksine son derece yüksektir. Bu muhtemelen bankaların efektif olarak yönetmeyecekleri riski taşımak istememelerinden kaynaklanmaktadır. Bu kurumların, sistemin aktif olarak uygulanabilmesi için yeterli tecrübe ve donanımına sahip yetenekli beşerî sermaye ve kurumsal yapıya sahip oldukları söylenemez.⁽¹⁹⁾ Bu alandaki pek çok bilim insanı, satışa dayalı modelin faize dayalı modelden farklı ve İslam hukukuna uygun olmasına rağmen, kâr-zarar ortaklığı modelinin toplam finansman içindeki payı ciddi oranda artmadıkça faizin yasaklanmasından kaynaklanan sosyo-ekonomik faydaların tam olarak gerçekleşmeyeceğini düşünmektedir. Dolayısıyla, ivme kazanmak için kâr-zarar ortaklığı modelinin daha fazla yaygınlaştırılması gerekir.

İslami bankacılık dünya genelinde son derece önemli mesafe kaydetmiş olsa da, bugün finans sektörü içinde, Müslüman ülkeler dâhil, hala çok küçük bir paya sahiptir. Başka türlü olması pek de beklenemezdi, zira bu kurumlar yeni bir finansal aracılık sisteminde başarılı bir faaliyet için gerekli eğitilmiş personel ve destekleyen, ortaklık sağlayan kurumlar olmaksızın yol almaya çalışmaktadırlar. Burada önemsenmesi gereken, varlık ve mevduatlardaki artıştan ziyade, saygıyı hak eden faizsiz yeni bir finansal aracılık modelinin dünya genelinde işletilebildiğinin ve uygulanabildiğinin pozitif delillerle ortaya konulmasıdır.

1950 ve 1960'lı yıllarda akademik dünyadaki eğitimli Müslümanlar için bile bir rüyadan ibaret olan İslam bankacılığı, bugün uygulanan bir gerçeklik haline gelmiştir. İslam bankacılığı yalnızca ABD Merkez Bankası, İngiltere Merkez Bankası, IMF ve Dünya Bankası gibi batı dünyasının önemli finansal araç kurumlarının dikkatini çekmekle kalmadı, aynı zamanda, ABD'de Harvard Üniversitesi ve Rice Üniversitesi, İngiltere'de London School of Economics, Loughborough ve Durham Üniversitesi gibi dünyanın en prestijli eğitim kurumlarının da ilgisini çekmeyi başardı. Giderek artan bu ilgi, geçmişte batı medyasına yansarak pek çok habere konu oldu. Gelecekteki başarı şansının yüksek olması beklenmektedir. Özellikle uluslararası finansal sisteme hâkim olan istikrarsızlığın devam etmesi halinde, önemine vurgu yapılmaya devam edilecektir. Bu, belki de mevcut sisteme kozmetik makyajlar yaparak istikrarsızlıklar-

dan arındırmanın mümkün olmayacağına daha kolay anlaşılmasına katkı sağlayabilir. Sisteme piyasa disiplini enjekte edilmelidir ve faizsiz risk-ödül paylaşım sistemi bu disiplinin enjekte edilmesine yardımcı olabilir.

5.8 SONUÇ

Şu ana kadar, ana akım dinlerce getirilen faiz yasağının arkasında son derece güçlü bir gerekçe olduğunu hep birlikte gördük. Bu gerekçe, yalnızca yoksulların sömürülmesini engellemek değil, ama aynı zamanda finansal sisteme daha ciddi bir disiplin enjekte etmek suretiyle onu daha sağlıklı ve istikrarlı kılmaktır. Eğer özkaynağın payı artar ve borcun payı düşerse, uluslararası finansal piyasalardaki oynaklık, umulur ki ciddi biçimde düşecektir. Krediler reel mal ve hizmetlerin alım satımı için verilmeye başlandığında, olumlu sonuçlar çok daha iyi olacaktır. Böylece, kredinin spekülasyona bağlı genişlemesi de önemli ölçüde ortadan ortadan kalkacaktır. Bu sürecin nihai sonucu, sadece finansal istikrarsızlığın azalması ve sosyo-ekonomik adaletin artması değil, aynı zamanda kaynakların daha iyi dağılımı ve daha hızlı bir iktisadî büyüme olacaktır.

DİPNOTLAR

1. Faiz hakkında Yahudilik ve Hristiyanlığın görüşlerini incelemek için bakınız: Johns, Dow, Bennett, and Abelson (n.d.) and Noonan (1957); Hinduizmin görüşleri için bakınız: Bokare (1993, p. 168); İslamın görüşü için bakınız: Chapra (1985, pp. 55-66) and M.N. Siddiqi (2004, pp. 35-64).
2. Bu protestoların bazıları için bakınız: Mills and Presley (1999, pp. 101-13).
3. Bazı hesaplamalara göre son 35 yılda 100 kriz gerçekleşmiştir: (Stiglitz, 2003, s. 54). Bunların en önemlileri Ekim 1987'de ABD piyasalarındaki borsa krizi, 1990lı yıllardaki emlak balonun patlaması ve Japon borsası krizi, 92-93 yılındaki Avrupa Kur mekanizmasının çöküşü; 1994 yılındaki hazine bonusu krizi, 1995 yılındaki Meksika krizi, 1997 yılındaki Doğu Asya krizi, Ağustos 1998 yılındaki Rusya krizi, 1998 yılındaki ABD hedge fon krizi,, 1999 yılındaki Brezilya döviz krizi ve 2002 ABD krizi.
4. Bu durum Greenspan'nin sözlerinde net şekilde ifade edilmiştir: " LTCM'nin tetiklediği problemler piyasaları kuşatarak, doğrudan ilgisi olmayan firmalarda dâhil olmak üzere pek çok piyasa aktörüne bulaştı, kendi ekonomimiz dâhil pek çok ekonomiyi bozma potansiyeli taşıyordu " (Greenspan, 1998b, p. 1046).
5. Hedge fon figürlerinin alındığı yer: The Economist (2004, p. 72).
6. The Bank for International Settlements (BIS) döviz kuru piyasalarına dair her üç yılda bir Nisan ayında anketler düzenler. Nisan 1989'daki ilk anketten bu yana, 2001 yılı hariç, günlük küresel döviz cirosu sürekli artmıştır. BIS'e göre bu durumun sebebi Euro'nun kullanılmaya başlaması ve elektronik bankacılığın spot-interbank piyasalarında giderek yaygınlaşarak bankacılık endüstrisini konsolide etmesidir. (BIS, 2001, p. 1).
7. Dünya ticareti (ihracat +ithalat) Nisan 1989 499 milyar dolar iken, Nisan 2004'te 1,489 milyar dolara yükselir. (IMF, International Financial Statistics, CD-ROM, and Septem- ber 2004). Günlük ortalama ise 49 milyar dolar seviyelerindedir.
8. Not 6'da belirtildiği gibi, Nisan 2001'de ortalama günlük ciroda meydana gelen düşüş, spot piyasalarda ortalama günlük cironun 568 milyar dolardan 387 milyar dolara geriler. Forward işlemleri 128 milyar dolardan 131 milyar dolara yükselirken, takaslarda 734 milyar dolardan 656 milyar dolara düştü (BIS, 2001, s. 1 ve Tablo 1 s. 3).
9. Tobin vergisi hakkında farklı tartışmalar için bakınız: Haq, Kaul and Grunberg (1996).
10. Bakınız: 'Imbalances in the US Economy' by Donald Kohn, member of the Board of Governors of the US Federal Reserve System, at the 15th Annual Hyman Minsky Conference, the Levy Economics Institute of Bard College, Annandale-on-Hudson, New York, 22 April 2005 (BIS Review, 28/2005).
11. Bazı İslam ekonomistleri bu noktayı tartıştı. Örnek için bakınız: M.N. Siddiqi (1983); Chapra (1985, pp. 117-122); Chishti (1985); Khan (1987); Mirakhor and Zaidi (1987); S. Siddiqi and Fardmanesh (1994).
12. Şekil ve tablolar için bakınız: 'Final Consumption Expenditure as Percent of GDP' in IMF (2000; pp. 177-179; 2004, pp. 121-122). Ayrıca bakınız: The Economist (2005a).
13. OECD (1991. Table 2, p. 7) ve OECD websitesi Main Economic Indicators, March 2005.
14. Burada hanehalkı tasarrufunda önemli bir düşüş olmasına rağmen, Birleşik Devletler'deki mevcut düşük işsizlik oranıyla ilgili soru akıllara gelebilir. Bunun bazı sebepleri var. Bunların en önemlilerinden biri, "ulusun sermaye stokunun büyüme oranındaki belirgin bir artışın finansmanında yardımcı olan" dış fonların büyük miktarda girişidir (Peach and Steindel, 2000, s.11). Bu girdinin tersine döndürülmesi veya azalması durumunda, çıktı ve istihdamdaki yüksek oranlı büyümeyi sürdürmek zor olabilir. Buna ek olarak, borsa da tüm dünya ekonomisi için bir yayılma etkisi yaratarak, ciddi bir düşüş yaşanabilir.
15. Bu bölümün uyarlandığı yer: Chapra and Khan (2000, pp. 11-15)
16. Bu ve diğer bölümlerde kullanılan Arapça ifadeler için bakınız: Appendix.
17. Bu kuralın istisnaları için selam and istisna.
18. Bu problem ile ilgili tartışmalar için bakınız, Section 3.1 on the 'Late Settlement of Financial Obligations' in Chapra and Khan (2000).
19. İhtiyaç duyulan kurumsal yapı için bakınız, Chapra and Ahmed (2002, pp. 79-84).

KAYNAKLAR

- Bank for International Settlements (BIS). (1982), Annual report (Basel, Switzerland: Author).
- Bank for International Settlements (BIS). (1998), Giving preliminary results of the Triennial Central Bank survey of foreign exchange and derivative market activity. Press release.
- Bank for International Settlements (BIS). (1999), Annual report (Basel, Switzerland: Author).
- Bank for International Settlements (BIS). (2001), Giving preliminary results of the Triennial Central Bank survey of foreign exchange and derivative market activity. Press release.
- Bank for International Settlements (BIS). (2004), Giving preliminary results of the Triennial Central Bank survey of foreign exchange and derivative market activity. Press release.
- Basel Committee on Banking Supervision (BCBS), Bank for International Settlements (BIS). (1999), Supervisory lessons to be drawn from the Asian crisis. Working Paper 2.
- Bisignano, J. (1999, March), Precarious credit equilibria: Reflections on the Asian financial crisis. Paper presented at Asia: An Analysis of Financial Crises. BIS Working Paper 64.
- Bokare, G.M. (1993), Hindu-economics: Eternal Economic Order (New Delhi: Janaki Prakashan). The case against interest: is it compelling? 159
- Calomiris, C. (1998), The IMF's imprudent role as lender of last resort, *Cato Journal*, 17:3, 275-95.
- Calomiris, C. (1999), How to Invent a New IMF (Washington, DC: American Enterprise Institute).
- Camdessus, M. (2000), Main principles for the future of the International Monetary Financial System, *International Monetary Fund Survey*.
- Chang, R. and Velasco, A. (1998), The Asian liquidity crisis., Working Paper. National Bureau of Economic Research.
- Chapra, M.U. (1985), *Towards a Just Monetary System* (Leicester, UK: Islamic Foundation).
- Chapra, M.U. (2000), Why has İslam prohibited interest? Rationale behind the prohibition of interest in İslam, *Review of İslamic Economics*, 9, 5-50.
- Chapra, M.U. (2001), Alternative versions of international monetary reform, in M. Iqbal and D. Llewellyn (eds), *İslamic Banking and Finance: New Perspectives on Project-Sharing and Risk* (Cheltenham, UK and Northampton, MA, USA: Edward Elgar Publishing), pp. 219-40.
- Chapra, M.U. and Ahmed, H. (2002), *Corporate Governance in İslamic Financial Institutions* (Jeddah: Islamic Research and Training Institute, Islamic Development Bank).
- Chapra, M.U. and Khan, T. (2000), *Regulation and Supervision of İslamic Banks* (Jeddah: Islamic Research and Training Institute, Islamic Development Bank).
- Chishti, S.U. (1985, Summer), Relative stability of an interest-free economy, *Journal of Research in İslamic Economics*, pp. 3-11.
- Christ, C. (1979), On fiscal and monetary policies and the government budget restraint, *American Economic Review*, 69, 526-38.
- Crockett, A. (1994), Address at the 24th International Management Symposium Review. St. Galen: Bank for International Settlements.
- Crockett, A. (2000, March), A pillar to bolster global finance, *Financial Times*, p. 13.
- Edwards, F.R. (1999, Spring), Hedge funds and the collapse of long-term capital management, *Journal of Economic Perspectives*, pp. 189-210.
- Glick, R. (1998), Thoughts on the origins of the Asian crisis: Impulses and propagation mechanisms. Working Paper Series. Federal Reserve Bank of San Francisco.
- Greenspan, A. (1998a), The globalization of finance, *Cato Journal*, 17:3, 1-7. Greenspan, A. (1998b, December), Statement before the Committee on Banking and Financial Services, US House of Representatives, 1 October 1998. *Federal Reserve Bulletin*, pp. 1046-50.
- Hakkio, C.S. (1994), Should we throw sand in the gears of financial markets? *Federal Reserve Bank of Kansas City, Economic Review*, Second Quarter, pp. 17-30.
- Haq, M., Kaul, L. and Grunberg, I. (eds) (1996), *The Tobin Tax: Coping with Financial Volatility* (Oxford, UK: Oxford University Press).

- Hicks, J. (1982), Limited liability: The pros and cons, in T. Orhnia (ed.), *Limited Liability and the Corporation* (London: Croom Helm), pp. 11–21. International Monetary Fund. (1998a, May), *World Economic Outlook* (Washington, DC: Author).
- International Monetary Fund. (1998b, September), *World Economic Outlook* (Washington, DC: Author).
- International Monetary Fund. (1998c, December), *World Economic Outlook and International Capital Markets* (Washington, DC: Author).
- International Monetary Fund. (1999, May), *World Economic Outlook* (Washington, DC: Author).
- International Monetary Fund. (2000), *International Financial Statistics Yearbook* (Washington, DC: Author).
- International Monetary Fund. (2004), *International Financial Statistics Yearbook* (Washington, DC: Author).
- Johns, C.H.E., Dow, J., Bennett, W.H. and Abelson, J. (n.d.), On the Babylonian, Christian, Hebrew and Jewish views respectively in 'Usury', in *Encyclopedia of Religion and Ethics* (New York: Charles Scribner's Sons), Vol. 12, pp. 548–58.
- Khan, M.S. (1987), Islamic interest-free banking: A theoretical analysis, in *Theoretical Studies In Islamic Economics* (Houston, TX: Institute for Research and Islamic Studies), pp. 15–35, 201–6.
- Kohn, D.I. (2005), Imbalances in the US economy, *BIS Review*, Vol. 28. Krugman, P. (1998), What happened to Asia?, accessed at: <http://web.mit.edu/krugman/www/DISINTER.html>. Meltzer, A. (1998), Asian problems and the IMF, *Cato Journal*, 17:3, 267–74. Mills, P.S., and Presley, J. (1999), *Islamic Finance: Theory and Practice* (London: Macmillan).
- Mirakhor, A. and Zaidi, I. (1987), Stabilization and growth in an open economy.
- Working Paper. Washington, DC: International Monetary Fund. Muhammad, M. (1997, September), Highwaymen of the global economy, *Wall Street Journal*, p. C1. Noonan, J.T. (1957), *The Scholastic Analysis of Usury* (Cambridge, MA: Harvard University Press).
- Organisation for Economic Co-operation and Development (OECD). (1991, December), *Economic Outlook* (Paris, France: OECD).
- Organisation for Economic Cooperation and Development (OECD). (2005, March), *Main Economic Indicators* (Paris, France: OECD).
- Peach, R. and Steindel, C. (2000), A nation of spendthrifts? An analysis of trends in personal and gross savings, *Current Issues in Economic and Finance*
- (Federal Reserve Bank of New York), 6:10, 1–6. Plender, J. (1998, 31 October), Western crony capitalism, *Financial Times*. Radelet, S. and Sachs, J. (1998), The East Asian financial crises: Diagnosis, remedies, prospects. Brookings Papers on Economic Activity.
- Rogoff, K. (1999), International institutions for reducing global financial instability, *Journal of Economic Perspectives*, 4:13, 21–46. Scarth, W. (1979), Bond-financed fiscal policy and the problem of instrument instability, *Journal of Macroeconomics*, 1, 107–17.
- Schwartz, A. (1998), Time to terminate the ESF and the IMF. Foreign Policy
- Briefing No. 48. The Cato Institute. Siddiqi, M.N. (1983), *Issues in Islamic Banking* (Leicester, UK: Islamic Foundation).
- Siddiqi, M.N. (2004), *Riba, Bank Interest and the Rationale of its Prohibition* (Jeddah: Islamic Research and Training Institute, Islamic Development Bank). Siddiqi, S.A. and Fardmanesh, M. (1994), Financial stability and a share economy, *Eastern Economic Journal*, Spring.
- Stiglitz, J. (1998, 25 March), Boats, planes and capital flows, *Financial Times*, p. 32. Stiglitz, J. (1999, 10–11 April), Bleak growth prospects for the developing world, *International Herald Tribune*, p. 6.
- Stiglitz, J. (2003, Spring), Dealing with debt: How to reform the global financial system, *Harvard International Review*, pp. 54–9.
- *The Economist*. (1998, 17 October), The risk business, p. 21.
- *The Economist*. (2004, 12 June), Funds of hedge funds: Borrowing and betting, pp. 72–3.
- *The Economist*. (2005a, 9 April), The great thrift shift, pp. 3–26.
- *The Economist*. (2005b, 23 June), America's economy: American private-sector borrowing is heading back into uncharted territory, p. 87.
- Trichet, J.C. (2005), Asset price bubbles and monetary policy. MAS Lecture, Monetary Authority of Singapore.
- World Bank. (1998, April–June), *Policy and Research Bulletin*. Yeager, I.B. (1998), How to avoid international financial crises, *Cato Journal*, 17:3, 257–65.

EK: BAZI ARAPÇA TERİMLER

- **İcara:** Kiralama
- **İstisna:** İmalatçının malı üretmesi, belli bir malı göndermesi ve gelecekte fiyatı belirlemesi ile ilgili bir anlaşmadır. Salam Şeriat kuraları içinde bir istisnadır. Şeriat bir insanın malını kendisine satması ve mala sahip olmasına izin vermez. Salam gibi fiyatın önceden ödenmesine ihtiyaç yoktur. Taksitlendirilme yapılabilir, anlaşmaya göre önceden veya sonradan tüm fiyat ödenebilir.
- **Mudaraba:** (ticaret), iki veya daha fazla insan arasındaki anlaşmayı ifade eder. Anlaşan taraflardan biri veya birkaçı sermaye sağlarken diğerleri yönetimi gerçekleştirmektedir etmektedir. Sermayedar ve yöneticiler anlaşma şartlarına göre kârı bölüşürler. Sermayedar anlaşma şartlarına göre zararı kendi sermayesi oranınca yüklenirken yöneticinin zararı verdiği emekle sınırlı kalmaktadır.
- **Murabaha:** Satış anlaşmasıdır. Satıcı alıcının arzu ettiği malları satar ve onların fiyatını belirler. Ödeme belirli zaman diliminde ya taksitle ya da toptan gerçekleşir. Satıcı malları satıncaya kadar riski üstlenmiş olur.
- **Selem:** Ödemesi önceden belirlenen bir satış anlaşmasıdır. İleri tarihli anlaşılan misliyle ödeme zorunluluğuna karşıdır. Spekülatif öncelikli satış değildir. Kısmi değil, bütünüyle ödeme söz konusudur. Bu anlaşma altında satıcının, bir çiftçi gibi, ihtiyaç duyduğu finansal destekle ürününün bir kısmı korunur. Öngörülemeyen durumlardan dolayı ürün düşmesi takdirde teslimat problemleri onu etkilemez.
- **Şeriat:** Kuran ve sünnet baz alındığı İslami inanış ve uygulamaların tamamı
- **Sünnet:** Kuran'dan sonra İslam'ın en önemli kaynağı, İslam peygamberinin örnek alındığı uygulamalarıdır. Sünneti bilebilmenin tek yoluda peygamberin sözleri, davranışları, tepkileri ve reaksiyonlarından oluşan *hadisler* olarak bilinen külliyyattır.

BÖLÜM 6

ÇEVİREN: ZEHRA BETÜL USTAOĞLU

6. İSLAMİ FİNANSTA YENİLİK VE ÖZGÜNLÜK

6.1 GİRİŞ

Pakistanlı şair-filozof Dr. Muhammed İkbâl Farsça bir beyitte şöyle der:

*Ben, hareket ettiğim müddetçe benim;
Hareket yoksa, ben de yokum. (İkbâl, 1954, s. 150)*

Bu beyit ilerleme ve gelişmeye doğru hareketin, toplumların kan damarları olduğunu ima eder. Eğer toplumlar ileri doğru yol almazlarsa, uzun süre yerini koruyamaz ve nihayetinde düşüşe geçer. Toplumların ileri doğru hareketini sağlayan zaruri şartlardan biri de yeniliktir (inovasyon). İslam hukukunun çok kullanılan küllî kaidelerinden biri, 'Bir vacibin yerine getirilmesi için gerekli olan şeylerin de vacip' olduğunu belirtir (Şatibi, vd, s.394; Zerka, 1967, s.784,1088; Nedvi, 2000, s.480).

Eğer bir toplumda durgunluk ve düşüşün önüne geçmek için, ilerlemek gerekliyse, yenilik de aynı şekilde elzemdir. Son zamanlarda Don Sheelan da aynı fikri 'yenilik bir organizasyonun yaşam damarıdır' ve 'o olmadan büyüme olmaz, aksine kaçınılmaz olarak yavaş bir ölüm gelir' diye ifade eder (Sheelan, 2007, s.3). Öte yandan, eğer yenilikler iyi tasarlanmaz ya da hatalı kullanılırsa, bu tür yenilikler problem çözmekten çok problem çıkarırlar.

İkinci dünya savaşından sonra dünyanın tanıklık ettiği hızlandırılmış gelişme, sonu gelmeyen yenilikler dizisi olmasaydı, pek mümkün olamazdı. Finansal sistem, bilgi ve iletişim teknolojilerindeki devrimi de kapsayan yenilik ve gelişmelerde, son derece aktif rol almıştır. Öte yandan şimdilerde ise sıklıkla

meydana gelen krizlerden sorumlu tutulmaktadır ve tahminlere göre, son kırk yılda yüzden fazla kriz yaşanmıştır (Stiglitz, 2003, s. 54). Genelde rasyonel maliye ve para politikaları uygulayan ülkeler dâhil, büyük küçük hiçbir ülke bu krizlerin olumsuz etkilerinden kendini tam anlamı ile koruyamaz ve eninde sonunda girdabın içine çekilir.

Bu durum esasında bir yerlerde bir şeylerin yanlış olduğu hissiyatı yaratır ve yeni bir yapılanmaya duyulan ihtiyacı ortaya çıkarır (Camdessus, 2000, s.1, 7-10; Stiglitz, 2007). Bu yeni yapı, patlak verecek krizlerin yayılmasını önlemeye yardımcı olacak ya da en azından bunların sıklığını ve şiddetini azaltacak, yenilik gerektirir. Çünkü dünyanın yüzleştiği krizlerin çoğu, genelde sürekli tekrar eden ciddi bir tabiata sahiptir ve mevcut sisteme yapılacak kozmetik değişiklikler (bunların üstesinden gelmek için) pek yeterli değildir. Gerçek anlamda etkili olacak yenilik üzerine düşünmek gerekir. Öncelikle krizlerin temel sebebini belirlemeden böyle bir yeniliği kavrayabilmek mümkün olmaz. Çünkü bilimsel ilerleme ancak böyle gerçekleşir ve krizleri çözüme kavuşturacak etkili çare üretilmesine imkân verecek değişik varyasyonlardaki olgular böyle üretilir.

6.2. KRİZLERİN TEMEL SEBEBİ

Burada krizlerin temel sebeplerini bulmaya çalışacağız. Şüphesiz ki pek çok farklı sebebin varlığından bahsedilebilir. Fakat en genel kabul gören sebeplerin başında bankaların aşırı ve ihtiyatsız şekilde borç vermeleri gelir¹. Kimse bankaları bunun için suçlayamaz, çünkü herkes gibi onlar da kârlarını maksimize etmek isterler. Daha fazla kredi, daha yüksek kâr demektir. Öte yandan aşırı fonlamanın varlık fiyatları üzerinde yaptığı artış, dolaylı yönden tüketim ve spekülâtif yatırımlar üzerindeki yapay artışı da tetikler. Aşırı kredi verme, yüksek kaldıraç sayesinde mümkün olur. Kaldıraç ne kadar yüksekse, düşüş sırasında onu gevşetmek o kadar zorlaşır. Gevşetme, kendini besleyen fasit bir satış döngüsüne ve finansal krize yol açar. Kaldıraç ve aşırı borç vermede itidal piyasa disiplini ile sağlanır. Bu gerçekleşmediğinde ise sebepleri irdeleyen ve cevap bekleyen pek çok soru ortaya çıkar. Finansal sistemde yeterli piyasa disiplini var mıdır? Eğer varsa, o zaman neden bu haldedir?

Piyasa, kâr ya da zarar elde etme beklentisi ile caydırıcılık ve teşvikleri kullanarak bir disiplin dayatabilir. Konvansiyonel sistemde kârın ana kaynağı, bankaların verdikleri kredilerden kazandıkları faizdir. Zararda bu borçların faizli olarak geri ödenmemesi durumunda ortaya çıkar. Bu nedenle bankaların zarar etmemek için borç verme işlemlerini dikkatli şekilde analiz etmesi gerekir. Bankalar kendi net kârlarını azaltan bir zarardan etkilenmekten çekindiğinde, aşırı borç verme üzerinde bir kontrol mekanizması oluşur. Bu da kâr ve zarar paylaşımının (KZP) olmadığı ve genellikle borcun faiz ile birlikte geri ödemesinin garanti edildiği bir sistemde pek mümkün olmaz.

Bankaları zarar etmekten iki faktör korur. İlki, borcun ödenmeme riskini düzenleyen –kaliteli ve nitelikli- zaruri teminatlar. Bankalar pratikte, dikkatli hareket etmedikleri zamanlarda, spekülâtif bir amaç uğruna finansmanı genişletmek için teminata kolayca güvenmeye meyillidir. Teminat değerlendirme riskinin etkisine açık bırakılır ve değeri borç alanın geri ödeyebilme imkânını azaltan faktörler tarafından olumsuz etkilenir. Bu sebeple teminat finanse edilen projenin daha dikkatli değerlendirilmesi için uygun bir alternatif değildir. Yine de bankalar, kendilerine güvence sağlayan ikinci faktörden dolayı, çoğu zaman dikkatli ve özenli bir değerlendirme yapmaz. Bu (ikinci faktör) Merkez Bankalarının mali anlamda bankalara kurtarıma güvencesi veren ‘iflas etmek için çok büyük’ anlayışıdır (Miskhin, 1997,

s.61). Böyle bir güvenlik ağı bulunan bankalar, bunun dışında alabileceklerinden daha büyük risk alma konusunda son derece iştahlıdır (aynı eser, s.62).

Bankaların kârı maksimize etmek için aşırı borç verebilecekleri varsayımına rağmen, tasarruf sahipleri -daha iyi bir yönetim talep etmek, daha fazla şeffaflık ve daha etkili risk yönetimi istemek gibi pek çok farklı yöntemle yapabilecekleri halde- neden bankaları yeterince denetlemez? Bu yöntemlerin işlememesi halinde yatırılan paralarını çekerek her daim bankaları cezalandırabilirler. Bu tür denetimleri gerçekleştirmeseler de yatırdıkları paraların faizi ile birlikte geri ödeneceği teminatını aldıkları için böyle davranırlar (aynı eser). Onları rahatlatan bu teminatın varlığı ve zaten zarara uğramayacakları beklentisinden dolayı, finansal kurumların işleriyle yeterince ilgilenmezler.

Konvansiyonel sistem bankacılar ve mevduat sahiplerini işletme riskini paylaşmaktan kurtarır. Bu da piyasalar için gerekli disiplinin enjekte edilmesini engelleyerek, kredi hacminde sağlıksız genişlemeye, aşırı kaldıracı, hatta yüksek faizli borca ve borçla yaşama sebebiyet verir. Bu eğilim, borç finansmanı lehinde bir vergi teşviki fikri ile daha da pekiştirilir -faiz ödemeleri vergiden düşülebilir harcama olarak kabul görünürken, temettü ödemeleri vergilendirmeye tabidir.-

Bu durum, risk-ödül paylaşımının yokluğunun pazar disiplinini azalttığını ve böylelikle finansal sistemde bir fay hattı oluşturduğunu kanıtlamaktadır. Finansörün aşırı borç vermesini ve fonları ekonomik ortamdaki en ufak bir değişiklikte bile hızla yer değiştirmesini mümkün kılan şey, işte bu fay hattıdır. Böylece yüksek derecedeki dalgalanmalar, varlık fiyatlarına ve faiz oranlarına enjekte edilir. Bu da yatırım piyasalarında belirsizlik oluşturarak sermaye birikimini olumsuz etkiler ve kaynakların verimsiz dağılımına sebep olur (BIS, 1982, s.3). Aynı zamanda borç alanları ve borç verenleri, uzun vadeli piyasalardan kısa vadeli piyasalara yönlendirir. Nihayetinde, yüksek kaldıraç kısa vadeli borçlanmadaki aşırı artış ekonomik ve finansal istikrarsızlığa yol açar. Uluslararası Para Fonu (IMF) *Dünya Ekonomik Görünümü*'nün 1998 yılı Mayıs sayısında, yüksek oranda kısa vadeli borç yükü olan ülkelerin 'özellikle iç ve dış şoklara karşı kırılgan ve böylece finansal krizlere yatkın olduğunu' ifade eder (Uluslararası Para Fonu, 1998, s.83).

Aslında burada biraz durup, borç yükündeki artışın ve özellikle kısa vadeli borçlanmanın neden istikrarsızlığa sebebiyet verdiğini sorgulamak gerekir. Bunun önemli sebeplerinden bazıları, krediye kolay erişim, makroekonomik dengesizlik ve finansal istikrarsızlık arasındaki yakın ilişkidir. Krediye kolay erişim, kamu sektörüne yüksek borç yükü profili ve özel sektöre de yüksek kaldıraç için kazandığından fazlasını harcama imkânı verir. Eğer borç verimli bir şekilde kullanılamıyorsa, yönetilebilirlik hizmeti sunabilme kapasitesi, aynı oranda artmaz ve finansal kırılganlık borç krizine yol açar. Kısa vadeli borçlanmaya bağımlılığın artması ve yüksek kaldıraç şiddetli krizlere yol açabilir. Bu tür kısa vadeli borçların özelliği, finansörün endişelerine bağlı olarak, kolaylıkla geri çağırılabilir olmalarıdır. Öte yandan eğer borçlu, krediyi zarar eden uzun vadeli spekülâtif varlıklarda, ya da orta-uzun vadeli yatırımlarda değerlendirmişse, geri ödeme son derece problemlile hale gelir.

Temelde, hane halkı, firmalar ve hükümetlerin reel mal ve hizmetlerin satın alınmasında kullandığı malul seviyelerdeki kısa vadeli borçlarda herhangi bir yanlış yok iken, döviz, borsa ve emlak piyasasındaki spekülâtif işlemlerde olduğu gibi aşırıya kaçıldığında verimsiz alanlara kaymaya son derece meyillidir. Avrupa Merkez Bankası başkanı Jean Claude Trichet, haklı olarak "yatırımcıların borç paralarla yatırım yapmaya başladıklarında, bir balonun gelişeceğini" belirtmiştir (Trichet, 2005, s.4).

Uluslararası finans sistemindeki bazı büyük krizler -örneğin Doğu Asya krizi, döviz piyasalarındaki istikrarsızlık, LTCM hedge fonunun çöküşü, ve ABD finans sistemi krizi- incelediğinde, krediye kolay erişimin, özellikle de kısa vadeli borçlanmadaki fahiş artışın, finansal piyasalarda risk paylaşımı eksikliğinden kaynaklanan yetersiz piyasa disiplininin kaynaklandığı kanaatine ulaşılır (Chapra, 2007). Bu bölümde yalnızca hedge fonların çöküşü ile ABD finans sisteminde baş gösteren krizlere değinilecektir.

6.2.1 LTCM'nin Çöküşü

1998 yılında ABD hedge fonu LTCM'nin çöküşünün sebebi yüksek kaldıraçlı kısa vadeli kredilerdi. İlk bakışta hedge fon kavramı akla riskin azaltılmasını getirirse de "hedge fonlar tipik olarak isimlerinin çağrıştırdığının tam tersini, yani spekülasyon yapar" (Edwards, 1999, s.189). Aslında bahislerini kuvvetlendirmek ve güçlendirmek isteyen açgözlü spekülâtorlerden başka bir şey değildir (The Economist, 1998, s. 21). Bu hedge fonlar çoğu zaman regülasyona tabi değildir ve kaldıraçta ya da açığa satış işlemlerinde herhangi bir kısıtlama yoktur. Ve diğer kurumsal fon yöneticileri tarafından "basiretsizlik" olarak görülse de kolaylıkla tek bir firma, endüstri ya da sektöre yoğunlaşabilirler (Edwards, 1999, s.190). Bu ve benzer sebeplerden ötürü bu fonlar yatırım stratejilerini oluştururken yalnızca kendi çıkarlarını öne çıkarır, piyasaların diğer faktörlerini dikkate almazlar.

Uygulamada hedge fonların birbirlerinden ayrı ayrı faaliyet gösterdikleri oldukça şüphelidir. Gerçekten ayrı hareket etselerdi muhtemelen yüksek kazançlar elde etmeleri pek mümkün olmaz ve maruz kaldıkları risk çok daha fazla olurdu. Bu nedenle normal koşullarda birlikte hareket etme eğilimindedirler. Bu da ancak fon yönetiminin en tepesinde bulunan kişilerin, aynı kulüplere üye olup, aynı restaurantlarda beraberce katıldıkları akşam yemekleri ve birbirlerini çok yakından tanımaları ile mümkün olur (Plender, 1998). Kendi çıkarlarına düşkünlükleri ile yüksek miktarda borçlanabilme imkânları birlikte düşünüldüğünde, dünyadaki herhangi bir ülkenin finansal piyasasını kendi çıkarları için gerektiğinde nasıl istikrarsızlığa sürükledikleri herkesin malumudur. Bu yüzden defalarca Hong Kong'dan Londra ve New York'a kadar pek çok piyasayı manipüle etmekle suçlandılar (The Economist, 1998). Malezya'nın eski başbakanı Mahathir Muhammed, Malezya ekonomisinin çökmesine yol açan 1997 yazındaki domestik para birimi Ringgit krizinde hedge fonlar ve kısa vadeli para spekülâtorlerini suçlamıştır (Muhammad, 1997, s. C1). Bu tür fonların yönetiminde gösterilen gizlilik prensibinin başarısı, suçlamaların haklılığı ya da haksızlığı ile ilgili sağlıklı bir görüşe sahip olmayı güçleştirir. Ancak eğer bu suçlamalar doğruysa, hedge fonların Thai Bhat'i ve Güney Doğu Asya ülkelerinde çöken yerel para birimlerinin çöküşündeki en önemli faktör olması pek de şaşırtıcı değildir.

1998'in ortalarında LTCM hedge fonunun kaldırıcı 25:1 seviyelerindeydi, fakat Ağustos ayına gelindiğinde kayıplar net varlık değerinde 4,8 milyar dolardan 2,3 milyar dolar seviyelerine geriledi (BIS, 1999, s. 108). Ve kaldıraç, bilançoda tek başına, 50:1 seviyesine geldi. Öte yandan kayıplarla varlık değeri erimeye devam etti, 28 Eylül'e gelindiğinde orijinal değerinin 1/8'ine tekabül eden 600 milyon dolar seviyelerine düştü. O tarihlerde bilançodaki pozisyonu 100 milyon doların üzerindeyken, kaldırıcı öz sermayenin 167 katına yükseldi (IMF, 1998c, s. 55). Böylece yönetilmesi giderek güçleşen borç üstüne borç katmanı oluştu. ABD Merkez Bankası (FED) bunları kurtarmak için devreye girmeseydi, ABD finansal sisteminde çok daha ciddi bir kriz olacak ve bunun etkisi dünyaya yayılacaktı.⁽²⁾ Bilançolarını ve faaliyetlerini FED'in denetlediği pek çok büyük ticari banka bu fonlara büyük miktarda borç vermiştir. Eğer FED kurtarmak için devreye girmeseydi, ABD finansal sistemi ciddi bir kriz ile karşı karşıya kalabilir ve tüm dünya eko-

nomisini etkisi altına alıp, hızla derinleşebilirdi. Burada haklı olarak şu soruyu sormak gerekir: ‘eğer 4,8 milyar dolarlık bir hedge fonun sıkıntıya girmesi ABD ve tüm dünya ekonomisini tek başına finansal felaketin eşiğine getiriyorsa, sayısı 9000 civarında olan ve 2,8 trilyon dolardan fazla varlığı yöneten fonların sıkıntıya girmesi durumunda ne olur?’⁽³⁾

Eski FED başkanı Alan Greenspan’ın ifadesi ile bir hedge fon, müşteri portföyünü çok sofistike, son derece varlıklı müşterilerle sınırlamak suretiyle regülasyondan kaçındığı için, faaliyetlerini gizlilik altında sürdürebilmektedir. (Greenspan, 1998b, s. 1046). Ne var ki Greenspan, son derece sıkı denetime ve regülasyona tabi olan bankacılık sisteminin, “son derece sofistike ve varlıklı bireylere” yüksek kaldıraç-daha yüksek temerrüt riski gerçeğine rağmen, aşırı kaldıraçlı spekülasyon için yüksek miktarda nasıl kredi verebildiğini açıklamamıştır. Kaldıraçlı borç ilişkilerinde meydana gelen çözülme, finansal piyasaların işleyişinde çok ciddi sorunlara yol açarak piyasaları hareketlendirip zincirleme etki yaratabilir (IMF, 1998c, s. 51-53). Bu durumdan da anlaşılacağı gibi krizler yalnızca bankaların hatalı ve yetersiz regüle edildiği Uzakdoğu Asya ülkeleri gibi ekonomilere özgü değildir, doğru düzgün denetlenen ve regüle edilen ABD gibi ülkelerde de baş gösterebilir. Hedge fonlar regüle edilmese de bankalar daima regülasyona tabi olmuştur. O halde şu sorular sorulabilir, neden bankalar LTCM ve diğer yatırım fonlarına büyük miktarlarda borç verdi ya da kriz öncesinde denetmenler ne yapıyordu ve neden denetimler sırasında bu problemi tespit edip gerekli önlemleri almadılar? Herhangi bir risk paylaşımı modeli olmadan, yalnızca Hedge fonların regüle edilmesi aşırı riskli işlem yapan spekülötlere akan fonları ne ölçüde engeller?

6.2.2. Birleşik Devletler Ekonomisindeki Mevcut Dengesizlik?⁽⁴⁾

Finansal sistemlerdeki disiplin eksikliği, ABD ekonomisinde, kamu sektörü bütçe açığı ve özel sektör tasarruf eksikliği gibi, dünya ekonomisi içinde son derece tedirgin edici iki ciddi problem yarattı. Federal hükümet, 1998-2001 yılları arası hariç, 1970’den beri bütçe açığı vermektedir. 2000 yılında 255 milyar dolar fazla veren bütçe, 2004’e geldiğinde yeniden 400 milyar dolar açık vermiştir (Kohn, 2005; Uluslararası Para Fonu, 2007). Sonraki yıllarda, 2005’te 360 milyar, 2006’da 262 milyar ve 2007’de 275 milyar dolara gerileyen açık, 2008’de yeniden 455 milyar dolar seviyelerine yükselmiştir (Uluslararası Para Fonu, 2008).

Bütçe açığının yakın gelecekte düşüş eğilimine girmesi yerine, finansal kurumları kurtarma, ekonomiyi canlandırma, cömert kampanya vaatlerini gerçekleştirme ve “baby boomerların” (Amerika’da 1946-1964 yılları arasında doğan nüfus-mütercim notu) emeklilik ayrıcalıklarını karşılama çabalarından dolayı daha fazla yükselmesi beklenmektedir. Devam eden açıklar ABD Hazinesinin gros kamu borcunu 26 Ocak 2009’da 10,6 trilyon dolara, kişi başı ortalama 34,775 dolar, yükseltmiştir (Federal Reserve, 2008). 1988’de yüzde 13 seviyelerinde olan dış borç iki katından daha fazla artarak yaklaşık yüzde 27,5 seviyelerine yükselmiştir (Amadeo, 2009). Cari açıktan kaynaklanan dış borç artışı ters etki yaparak Amerikan dolarının uluslararası döviz kuru piyasalarındaki gücünü olumsuz etkilemiştir.

Aslında özel sektör tasarrufları aşırı düşüş göstermeseydi ABD ekonomisi için bu tür açıklar ciddi problem teşkil etmeyebilirdi. Net tasarruf oranları (hane halkı ve özel sektör tasarruflarından yatırımların çıkartılması) hane halkı ve şirketlerin aşırı harcama ve borçlanma çılgınlığı sonucu olarak düşmektedir. Finansal sistemin gevşek kredilendirmesi olmasaydı bu elbette mümkün olamazdı. 1950-2000 arası ortalama yüzde 8 civarında gerçekleşen hane halkının vergi sonrası net tasarrufu, son üç yılda (2005-

2007) yüzde 1 seviyelerine gerilemiştir (Kohn, 2005; OECD, 2008). Normalde özel sektör tasarruflarındaki düşüklük ile hükümet açıkları birleşince faiz oranlarının yükselmesi gerekir, fakat yurtdışından gelen fonlar buna engel olmuştur. Aslında bu girdiler bir anlamda karışık nimet sayılır, çünkü sadece ABD net dış borç yükünü mutlak anlamda rekor seviyede arttırmakla kalmadı, aynı zamanda faiz oranlarının düşmesine yol açarak tüketici harcamaları ve emlak piyasası gayri menkul fiyatlarında balon yarattı.

Bu da haliyle ABD ekonomisinin daha ne kadar süre yabancılar tarafından fonlanmaya devam edilebileceği gibi hayati sorunsalını gündeme taşır. Doların gücüne ve istikrarına duyulan güven, onun rezerv para birimi olarak devam edebilmesi için son derece önemlidir. Ve bu istikrarı dış kaynakların dolarda kalma isteği olmadan sağlayabilmek pek mümkün değildir. Peki, açıkların devam etmesi, dolara olan güven kaybının artması ve fonların ABD'den dışa akmaya başlaması durumunda neler olabilir? Bu sadece teorik bir soru değildir. Son 40 yılda dolar dört kez bariz değer kaybı yaşamıştır. Çünkü dünyadaki yaklaşık döviz stokunun üçte ikisi halen dolardır,⁽⁵⁾ 1960'ların sonlarında olduğu gibi, dolardan diğer para birimlerine doğru bir kaçış başlarsa, dolar kurunda keskin düşüş, faiz oranları ve emtia fiyatlarında artış ve ABD ekonomisinde durgunluk görülebilir.

Bu bütün dünya ekonomisini uzun süreli durgunluğa götürebilir. Böylece, öncesinde piyasa disiplini sayesinde çok daha düşük maliyetle gerçekleştirilebilecek düzeltmenin çok ağır maliyeti olabilir. Buna göre, Finansal Piyasalar Başkanlık Çalışma Grubu (PWG), Şubat 2007'de yayınlanan sistemik riskin sınırlandırılmasının en etkili aracının piyasa disiplinin canlandırılması olduğuna dair görüşünü 'Sermayenin Özel Havuzuna İlişkin Usul ve Kurallar' başlıklı raporunda açıklar.

6.2.3 Yüksek Riskli (Faizli) Mortgage Krizi

ABD'nin şu sıralar uğraşmak zorunda kaldığı yüksek riskli mortgage krizi aşırı borçlanmanın yansımasıdır. Menkul kıymetleştirme ya da 'kredi aç ve dağıt' finansman modeli bunda önemli bir rol oynar. Hiç şüphe yok ki menkul kıymetleştirme bir yeniliktir. Borç verenlerin sermaye piyasalarına daha fazla erişimini sağlarken aynı zamanda işlem giderlerini azaltır ve risklerin daha geniş şekilde paylaşılabilmesine olanak tanır. Mortgage kredi arzındaki artış, 1994'te %64 seviyelerinde olan ev sahibi olma oranına büyük katkı sağlayarak 2007'de %68 seviyelerine yükseltti (Bernanke, 2007). Bazen kullanışlı bir inovasyon bile eğer piyasa disiplini azaltacak şekilde kullanılırsa olumsuz etki yapabilir. Bütün iflas riskini son borçlanıcıya yükleyen mortgage ihraççıları pek de ihtiyatlı hareket etme ihtiyacı hissetmediler (Mian ve Sufi, 2008; Mukherjee v.d., 2008). Sonuç olarak, borç hacmi, borç niteliğinden daha fazla önem taşır hale geldi ve subprime mortgage kredisi kullananların sayısında dramatik artış görüldü. ABD Merkez Bankası Yönetim Kurulu Başkanı Bernanke'ye göre, 'son yıllarda alınan hem sorumsuz hem de tedbirsiz şekilde çok fazla miktardaki borca ek olarak, kötü niyetli, adaletsiz ya da aldatici borç verme uygulamaları borç alanların bazılarını bilinçsiz tercihlere doğru yönlendiriyor' (Bernanke, 2008). Bu nedenle piyasa disiplini kendi faydasına hizmet edecek denetim mekanizmaları pek etkili olmadı ve yüksek faizli borç krizinin tohumları ekilerek, finansal endişeleri yalnızca yüksek faizle borçlanana değil, aynı zamanda, ABD finansal sisteminden diğer ülkelere yayılan bir krize yol açmıştır.⁽⁶⁾ Açıkça görüldüğü gibi piyasa disiplini eksikliği, önce aşırı kredilendirme ve sonrasında birçok insanın sıkıntı çekmesine sebebiyet veren finansal krizlerle sonuçlandı.

Sistem krize girdikten sonra onu frenlemek son derece güçtür. Resesyonun önüne geçmek için Merkez Bankalarının faiz oranlarını indirmek ve likidite sağlamakla başkade yapabileceği pek fazla seçenek

yoktur. Amerikan Merkez Bankası da aynı şeyi yaptı. Faiz oranlarını düşürdü ve 'fon bulma hakkındaki endişeleri yatıştırmak için' piyasaya likidite sağladı (Bernanke, 2008). Bu para politikası, bir tarafta mevcut krizin etkisini azaltmaya yardımcı olurken, öte yandan kısır döngünün devamını sağlayarak gelecek krizleri besler. Likiditeyi ulaşılabılır kılmak gevşek fonlamanın devam etmesini sağlayacaktır. Bunu da yeni krizlerin üstesinden gelmek için sisteme tekrar daha fazla likidite pompalanmasını gerektirecek yeni finansal krizler takip edecektir. Bu yüzden uygulanabilecek daha makul seçenek, eşzamanlı olarak aşırı ve gevşek borçlandırılmayı kontrol eden yaklaşımla, finansal sisteme daha ciddi bir disiplin getirecek bazı etkili yöntemler üzerinde düşünmektir. Economist (1998) dergisi çok doğru şekilde 'dünya finans sistemi ve onun içerdiği riskler konusunda yeni düşünce biçimlerine ihtiyaç var' gözleminde bulunmuştur. İşte burası İslami finansın uluslararası finansal sisteme çok kıymetli katkı sunabileceği alandır.

6.3 İSLAMİ FİNANS SİSTEMİ

İslam'ın en önemli gayelerinden biri, toplumda daha yüksek standartlarda adaleti tesis etmektir.⁽⁷⁾ Bu da ancak, finansal sistem dâhil, bu hedefe ulaşmaya olumlu katkı sağlayacak beşerî kurumların tamamının katkısı ile mümkün olabilir. Güçlü ve istikrarlı bir finansal sistem, en az iki şartı yerine getirdiğinde adaleti sağlayabilir. İlki, finansörün riski paylaşarak zararın bütün yükünü girişimci üzerine yüklememesi, diğeri ise banka kaynaklarının makul bir kısmını fakirlerin hizmetine sunarak, yoksulluğu ortadan kaldırmak, istihdamı ve kendi işinde çalışma imkânlarını genişleterek gelir dağılımındaki dengesizliği azaltmaya yardımcı olmaktır.

Adaletin ilk şartını yerine getirmek için İslam, finansör ve girişimcilere kâr ve zararda eşit paylaşımı zorunlu kılar. Bu yüzden 'Risk yoksa kazanç da yoktur' prensibi İslami finansın temel ilkelerinden biridir. Finansal sisteme risk-ödül paylaşımının getirilmesi, finansal kurumların riskleri daha dikkatli değerlendirmesine ve borç alanların kullandıkları fonların daha etkili biçimde denetlenmesi konularında teşvik edecektir. Risklerin hem finansör hem de girişimci tarafından çifte değerlendirilmesi, finansal sistemin daha disiplinli hale gelmesine katkı sağlar. Ve aşırı kredilendirmenin azaltılması ile finansal sistemi daha sağlıklı kılma konusunda son derece faydalıdır. Bununla birlikte, riskin sadece bankalar tarafından paylaşılması yeterli olmayabilir, çünkü kâr maksimizasyonu halen bankaların aşırı kredilendirme iştahını kabartabilir. Ayrıca bunlara ek olarak, mevduat sahiplerine de bu disiplini benimsetmek için onları motive etmek gerekir. Bu da onları kâr-zarar paylaşımına dâhil etmek ile mümkün olur.

Bununla birlikte mevduat sahipleri herhangi bir kâr alamayacaklarsa, onları finansman riskine ortak etmek pek de adil değildir. Bu tür mevduatlar garanti altına alınmalıdır. Aksi durumlarda ise, finansal yatırımcılar kârı paylaştıkları için riske de ortak olurlar. Bu da finansal yatırımcıları geçici hissedarlara çevirir. Finansal kurumlara yatırım maksadıyla fon yatırmak tıpkı onların hisselerini satın almak gibidir ve yatırımı nakde çevirmek de tıpkı hisse satmak gibidir. Bu da mevduat sahiplerini bankaları daha dikkatli izlemeleri ve daha fazla şeffaflık, daha iyi yönetim, daha etkili risk yönetimi; denetleme ve düzenleme talep etmeleri konusunda motive edecektir. Mudileri riske ortak etmek aynı zamanda bankaları seçerken daha dikkatli davranmaya teşvik edecektir.

Günümüzde uluslararası finansal sistemin öncelikli hedefi -daha etkili disiplin enjekte etmek yerine- regülasyon ve denetime odaklanmaktadır. Şüphesiz regülasyon ve denetim gerekli ve kaçınılmazdır. Basel

Bankacılık Denetleme Komitesinin (BCBS) bu yönde attığı adımlar son derece önemlidir. Fakat, regülasyonun bilanço dışı hesapların sonucu olarak bütün ülkelere ve tüm kurumsal para yöneticilerine homojen şekilde uygulanamama ihtimali, banka gizlilik standartları ve bankanın varlıklarının niteliğini kesin şekilde değerlendirme hususunda denetçilerinin karşılaştığı zorluklar sebebiyle, regülasyon ve denetleme sonuçlarına mutlak anlamda güvenilemez. LTCM'nin dağılması ve Birleşik Devletler'de devam eden finansal kriz, bankaların oldukça iyi regüle edilmiş bir sistemde bile aşırı borç verme sonucu nasıl zorluk yaşadığını açık ve net şekilde göstermiştir. Eğer regülasyon ve denetim, bankaların ve finansal yatırımcıların finansal riskleri paylaşımı sağlanarak daha iyi bir disiplin için paradigma değişikliği tamamlanmış olsaydı, işte o zaman daha etkili olabilirdi. Bazı analistler tarafından önerildiği gibi sadece bankaların kurtarılması (Calomiris, 1998; Meltzer, 1998), yeterli olmayabilir; çünkü bankaların sermayesi onların risk-ağırlıklı varlıklarının yalnızca yüzde 8'i civarındadır. Gerekli olan şeylerden biri de, bankaları bütün kredi tekliflerini dikkatli bir şekilde yüklenme sorumluluğu alması ve aynı zamanda mevduat sahiplerini de banka seçiminde ihtiyatlı davranarak ve ticari ilişkilerinde daha dikkatli hareket etmeleri için motive edecektir. Mevduat sahipleri birliği onlar için bu tür işlemleri kolaylaştırabilir.

İdeal şekilde İslami finansın, işletmelerde özkaynağın payını ve proje ve girişimlerde de kâr-zarar paylaşımını mudaraba ve müşareke finansman yöntemleriyle ciddi ölçüde artırması beklenir. Öz kaynak finansmanı ana akım ekonomistlerden bile büyük destek görür. Harvard Üniversitesi'nden Profesör Rogoff'a göre, 'İdeal bir dünyada öz kaynaklardan borç verme ve doğrudan yatırım çok daha büyük bir rol oynamalıdır' (Rogoff, 1999). Rogoff, 'kredi ve sermaye arasında daha iyi bir denge ile risk paylaşımının fazlasıyla artacağını ve finansal krizlerin keskin şekilde sona ereceğini' de iddia eder (aynı eser). IMF de aşağıdaki beyanıyla özkaynak finansmanı lehinde bir görüşü olduğunu ortaya koymuştur: "doğrudan yabancı yatırımlar, borç yaratan fon girişlerinin aksine, kalkınmanın finansmanı için daha güvenli ve istikrarlı seçenektir. Çünkü bu tür yatırımlar fabrika, teçizat ve altyapının sahiplik ve kontrolüne dayanır ve dolayısıyla ekonominin büyüme kapasitesini finanse ederken, kısa vadeli yabancı borçlanma daha ziyade tüketimi finanse etmede kullanılır. Dahası, kriz anında yabancı portföy yatırımcıları yerel menkul kıymetlerden ve bankalardan hızla çıkıp ve yeniden borç vermeyi reddederken, doğrudan yabancı yatırımcı olan fiziki sermaye sahipleri bu kadar kolay alıcı bulamazlar." (IMF, 1998a, p. 82). (IMF, 1998a, p. 82).

Öz kaynaklara bağlılığın arttırılması borç finansmanın tamamıyla devre dışı bırakıldığı anlamına gelmez. Çünkü devletin, özel firmaların ve bireylerin tüm finansal ihtiyaçlarını KZP modeli ile karşılamak mümkün değildir. Bu yüzden borç kaçınılmazdır. Bununla birlikte İslami finans sisteminde borç yalnızca bir mal ya da hizmetin alım satımına dayalı murabaha, icara, selem ya da istisna gibi finansman modelleri yardımıyla yaratılabilir. Bu durumda önceden belirlenen getiri oranı tehir edilmiş ödeme fiyatının bir parçası haline gelir. Getiri oranının önceden belirlenerek, borcun reel mal ve hizmetlerle ilişkilendirilmiş olması, öz kaynak ya da kâr-zarar paylaşımı finansmanı ile kıyaslandığında daha az risk taşır. Önceden belirlenmiş getiri oranı ile işleyen satış tabanlı finansman modeli faiz tabanlı yatırım enstrümanları gibi görünebilir. Fakat aşağıda açıklanan bazı sebeplerden ötürü farklıdır.

İlk olarak, satış-tabanlı modelde doğrudan kredilendirme yoktur. Onun yerine reel mal ve hizmetlerin satışı ya da kiralınması vardır. Bu tür işlemlerin geçerliliği İslam hukukunun koyduğu prensiplere bağlıdır. Bu prensiplerden biri satıcının (finanse eden) getiri elde edebilmek için bir şekilde bir çeşit

riske maruz kalması zarureti iken, yok sayılmayacak ikinci prensip ise, satıcının yani finanse edenin satılan malı mülkiyetine geçirmesidir. İslam hukuku bireye sahip olmadığı ya da elinde bulundurmadığı herhangi bir malı satma hakkı vermez.⁽⁵⁾ Ancak malın mülkiyeti finanse edene geçtiğinde mal üzerinden risk taşıyan işlemin gerçekleştirilmesine izin verilir ve böylelikle tüm açığa satış işlemleri otomatik olarak devre dışı kalır. Piyasalara bu temel prensiplere bağlı İslami finansman modelleri ile fonlama yapıldığında reel ekonominin yükselişi için adım atılmış olur ve uluslararası finansal piyasalarda istikrarsızlığa yol açan aşırı kredi genişlemesinin de önüne geçilir.

İkinci prensip ise satış esaslı finansman biçimleri söz konusu olduğunda faiz oranları yerine satılan mal ve hizmetlerin fiyatının baz alınmasıdır. Fiyatlar bir kere ayarlandığında, öngörülemeyen koşullardan ötürü ödemelerde bir gecikme olsa bile, değiştirilemez. Bu da zor koşullarda satıcının çıkarlarının korunmasına yardımcı olur. Öte yandan alıcının kasıtlı olarak bankaya yapacağı ödemeyi ertelemesi ise likidite problemlerine yol açar. İslam hukukçuları arasında halen tartışılmaya devam eden bu soruna henüz İslam hukukuna uygun çözüm üretilmemiştir. Kâr-zarar ortaklığı modelinin İslami bankacılık işlemlerindeki payı çok küçük seviyededir. Öte yandan satış-tabanlı modelin payı ise olması gerekenin tam aksine son derece yüksektir. Bu da muhtemelen bankaların efektif olarak yönetmeyecekleri riski taşımak istememelerinden kaynaklanmaktadır. Bu kurumların, sistemin aktif olarak uygulanabilmesi için yeterli tecrübe ve donanıma sahip yetenekli beşerî sermaye ve kurumsal yapıya sahip oldukları söylenemez. Bu alandaki pek çok bilim insanı, satışa dayalı modelin faize dayalı modelden farklı ve İslam hukukuna uygun olmasına rağmen, kâr-zarar ortaklığı modelinin toplam finansman içindeki payı ciddi oranda artmadıkça faizin yasaklanmasından kaynaklanan sosyo-ekonomik faydaların tam olarak gerçekleşmeyeceğini düşünmektedir. Dolayısıyla, ivme kazanmak için kâr-zarar ortaklığı modelinin daha fazla yaygınlaştırılması gerekir.⁽⁶⁾

6.3.1 Devletin Bütçe Açıklarını Azaltmak

İslam'ın finansal sisteme kazandırmak istediği disiplin, hükümetlerin, merkez bankasından yaptıkları borçlanmayı, fiyat ve finansal istikrar hedefleriyle uyumlu seviyeye çekmedikleri müddetçe gerçekleşmeyecektir. Eğer hükümetler merkez bankalarından ciddi ölçüde borç alırsa, bankalar da gereğinden fazla para sağlayacaklar ve böylece aşırı parasal genişlemeyi teşvik edeceklerdir. Bu da özünde yüksek kaldıraç ile birlikte bankalara gevşek kredilendirme yolunu açan aşırı likiditedir. Bu yüzden bütçelerinde istikrarlı büyüme politikaları çerçevesinde müsaade edilenden daha fazla açık olmaması için devletin borçlanma yetkisinde yasal sınırlamalar getirilmesi için bağımsız merkez bankalarına ihtiyaç vardır.

6.4 ÖZGÜNLÜK

Yukarıdaki tartışmaların üzerine şimdi İslami finanstaki özgünlük sorununa geelim. Gündelik dilde, özgün, "hakiki" ve "gerçek", söz ve edim(eylem) arasındaki örtüşmeyi, diğer bir ifadeyle uygulamanın iddia edilene bütünüyle uygun olduğunu ifade eder. Varoluşçu felsefede, benlik ve benlik dışı arasındaki farkı ifade eder, genellikle benliğine, ruhuna ya da karakterine sadık kişiye atıfta bulunur. Dini literatürde ise kişinin karşılaştığı zorluklara rağmen sadık bir kişi olduğunu belirtir.

İslami finans sisteminin takip ettiği yol, şimdiki dek önemli ölçüde İslami vizyon ile uyumlu gelişmiştir. Ancak İslami bankacılığın konvansiyonel finansın şablonu dışına tamamen çıkmadığı da görülebilir.

mektedir. Örneğin finansmanda borç yaratan satış (murabaha) ve kiralama (icare/leasing) temelli modeller ağırlıklı olarak tercih edilirken, özkaynak kullanımı ve kâr-zarar ortaklığını baz alan modeller çok daha az oranda tercih edilmektedir. Ahlaki tehlike ve asil-vekil çıkar çatışmasının sonucu olarak kâr-zarar ortaklığı finansmanı ve öz sermaye finansmanında karşılaşılan zorlukların azaltılması için gerekli olan ortak altyapı kurumlarının neredeyse hiç olmayışı nedeniyle bu durum hoş görülebilir. Fakat yine de borç yaratan işlemlerde bile, tüm İslami bankalar ve şubeleri ya da konvansiyonel bankaların İslami pencereleri, Şer'i yasalarla belirlenmiş şartları yerine getirme konusunda olabildiğince özenli olmaları ve özgün ürünler geliştirmeleri gerekmektedir. Aksi takdirde bu sektör, hızlı gelişimini sürdürmez.

6.4.1 Neden Özgünlük Yok?

Burada sistem daha fazla özgünlüğe ulaşma yolunda neden kayda değer mesafe kat edemedi sorunu sormak gerekiyor. Öncelikli sebeplerden biri, adlandırma, ahlaki tehlike, asil-vekil çıkar çatışması ve finansal yükümlülüklerin ödemelerindeki ertelemeler ile ilgili riskleri en aza indirmek için ihtiyaç duyulan kurumsal yapıların henüz oluşturulamamış olmasıdır. Bu kurumlar bankaların müşterileri hakkında güvenilir bilgi edinmesini, verdikleri kredilerin yapılan anlaşmalara uygun, etkin biçimde kullanıldığından emin olmalarını ve beyan ettikleri kârın, ticari faaliyetin gerçek resmini yansıtmasını sağlayacaktır. Bu kurumlar ayrıca geri ödemelerin düzenli biçimde zamanında yapılmasına ve anlaşmazlık durumunda ya hızlı biçimde adaletin sağlanmasına ya da ödemelerin ertelenmesine yardımcı olacak, bankaların, öngörülemeyen olayların sonucu likidite sıkıntısı yaşaması durumunda da onlara likidite imkânı sağlayacaktır. Bu gibi kurumsal yapıların oluşturulması daha elverişli bir ortamın hazırlanmasına yol açacaktır. Kurulumlar ne kadar gecikirse, daha fazla özgünlük yolunda ilerlemenin süresi de uzayacaktır. Oluşturulması gereken kurumların bazıları aşağıda kısaca açıklanmıştır.

Merkezi Fikhî (Şer'î) Danışma Kurulu

İslami finansın vazgeçilemez ihtiyaçlarından biri de daha üst düzeyde özgünlüğü sağlamak için İslam hukukunun sadece şekline ile değil, *Makasid-ı Şeriat* denilen İslam'ın esas amacını gerçekleştirecek biçimde ruhuna da uyumlu hükümler çıkarmaktır. Fikhî kurul üyelerinin yalnızca örnek bir dürüstlüğe sahip ve İslam hukukunda bilgili olmaları değil aynı zamanda (kurumsal yönetim bağlamındaki) ahlaki tehlikeden de korunmaları gerekir. İnsanlar, dürüst bireyler olsalar bile, ahlaki tehlikelere maruz kalabilirler. Her bankanın kendi Şer'î kurul üyelerini seçerek ücretlerini ödemesi bazı risklere yol açar. Bu uygulamanın yüksek maliyetine ek olarak, özellikle küçük bankalar için, tutarsızlık ve belirsizlik yaratan çelişkili durumlara da yol açar ve aynı zamanda çıkar çatışması yaratma potansiyelini taşır. Şer'î kurul üyelerini bankalar için daha kârlı fakat Şeriatın ruhuyla uyumlayan kararlar almaya teşvik edebilir. Bu problemin üstesinden gelmek için etkili tedbirlere ihtiyaç vardır. Şer'î kurullar tarafından izin verilen ürünlerde şeffaflık zorunlu hale getirilmeli ve kötü şöhrete kavuşma riskinden Şer'î kurulların yanı sıra bankaların da korunması teşvik edilmelidir.

Bir diğer kaçınılmaz yöntem de bankalardan bağımsız çalışan, ilmi bakımından saygınlığı anayasa mahkemesi ölçütlerinde üyelerden oluşan merkezi bir Şer'î kurul oluşturmaktır. Bu tür bir yapı piyasa aktörlerine şeriatın ruhuna uygun olmayan ürünlerin tartışılmasına fırsat tanıyarak ürünlerin standartlaştırılmasına da yardımcı olacaktır. Elbette bazı fikir ayrılıkları her zaman olacaktır ve bu tür görüş ayrılıkları özünde finansal sistem için son derece sağlıklıdır, çünkü geleneği katı biçimde dayatmak yerine

farklı alternatifleri ve yenilikleri teşvik eder. Şeffaflık zorunlu hale getirilmelidir, böylece bankanın kredi ve mevduat müşterileri, bankanın hangi alternatifleri benimsediğini bilirler. Bu aynı zamanda müşterilerin bankalarını seçerken kendi görüşlerine göre Şer'î kurallara daha uygun olanı seçmelerine yardımcı olarak piyasa disiplinini artıracaktır. Uluslararası İslami finansal piyasa oluşturmak için standartlaştırma gereklidir. Bu sebeple standartlaştırma sadece tek tek ülkeler düzeyinde değil tüm Müslüman ülkeler düzeyinde gerçekleştirilmelidir.

Şer'î Onay ve Denetim

İslami bankaların karşılaştığı önemli zorluklardan biri de mevduat sahiplerine ve piyasanın diğer aktörlerine finansal işlemlerinin şeriata uyumu hakkında yeterli seviyede güven vermektir. Bunun için iki önemli adımın atılması gerekir. İlki, Şer'î kuruldan tüm ürünlerin şeriat ile uyumluluğunun yalnızca biçimsel olarak değil aynı zamanda şeriatın ruhuna uygun formda olduğunu gösteren fetvayı/ıcazeti almaktır. İkincisi ise tüm işlemlerin gerçekten de Şer'î kurul kararlarıyla uyum içinde yürütüldüğüne dair güvence sağlamaktır. İlk adım, bir hukukçu uzmana başvurarak tüm işlemlerinin ülkenin yasal mevzuatı ile uyumlu olduğunu teyit etmek, eğer değilse, yasalara uyum için ne tür değişikliklere ihtiyaç olduğunu belirlemek gibidir. İkincisi de banka işlemlerinin hiçbirinin ülkenin yasalarını ihlal etmemesi için denetçiler ve banka müfettişlerinin yaptığı işlerdir.

Şer'î kurullar hukuk uzmanları gibidir. Yalnızca ilk görevin gereklerini yerine getirebilirler. İkinci görevin gereklerini yerine getirebilmek, yani farklı şubelerde gerçekleşen finansal işlemlerin Şer'î kurul kararlarıyla uyum içinde olduklarından emin olmak, tamamının ya da en azından karışık örnekler arasından rastgele seçilen işlemlerin kurul kararlarına uygunluğunu sağlamak, pek de kolay bir iş değildir. Bu da, denetçi ve müfettişlerin yaptığı gibi, faaliyetleri inceleyerek mercek altına alabilmek için banka birimlerinin ziyaret edilmesini gerektirir. Genellikle Şer'î kurulların bu kaidenin gereğini yaptığı varsayılır. Ama çoğu zaman, böyle bir görevi efektif şekilde yerine getirmeye, Şer'î kurul üyelerinin ne zamanı ne de kadrosu müsaittir. Öyleyse, banka yönetiminin Şer'î kurul kararlarını ne ölçüde uyguladığı sorusu ortaya çıkar. Bu soruya tatmin edici bir yanıt verilmediğinde, Şer'î kurulun varlığı anlamını yitirir. Bunun için üç alternatif üzerinde düşünmek gerekir.

İlki, ilgili ülkedeki üst denetim mekanizmasının normal denetleme ziyaretleri sırasında bankaların Şer'î denetimini gözden geçirmesidir. Bu aslında, İslami bankalar tarafından, özellikle devlet tarafından İslami bankacılığın üst denetim mekanizmalarına pek de meyilli olunmayan ülkelerde, pek de arzu edilen bir yöntem olmasa da şöyle bir avantajdan bahsedilebilir, üst Denetleme Kurumu Şer'î denetimi de yaparken aynı zamanda da fihhi kararların standartlaştırılmasına da yardımcı olacaktır.

Daha tercih edilebilir olan ikinci seçenek ise özel sektörün bağımsız Şer'î denetim firmaları kurmasıdır. Bu firmalar bankaların işlemlerinin Şer'î kurallara uygunluğunu denetleyebilmek için yeterli personeli istihdam ederek, eğitecektir. Bu alternatifin dezavantajı ise, bu tür kurumların hızla çoğalma potansiyelidir. Üç farklı kurumun müfettişleri değişik zamanlarda bankaların kapısını çalabilir. Bunlardan birincisi, bankanın faaliyetlerinin yasalara uygun ve güvenli ve sağlam bankacılık ilkeleriyle uyumlu çalışıp çalışmadığını kontrol eden Gözetim Kurumu müfettişleri olabilir. İkincisi ise banka faaliyetlerinin Şeriata uyumlu olup olmadığını belirlemek için bankaya giden Şer'î denetmenler olabilir. Üçüncüsü ise finansal tabloların genel muhasebe standartlarına uygunluğunu kontrol eden sözleşmeli denetmenler olabilir.

Bu üç kurumun denetimi bankalar için pek de iyi olmayabilir çünkü bazı çalışanlar farklı zamanlarda denetçilere yardımcı olmak için onlarla ilgilenmek zorunda kalacağından maliyetler de artacaktır.

Daha makul görünen üçüncü alternatif Şer'î denetimi üstlenebilmek için Şer'î meselelerde gerekli uzmanlığa sahip bağımsız ve yeminli denetim firmalarıdır. Bu alternatif aynı zamanda İslami bankaların ilgilenmek zorunda kalacakları kurum sayısındaki artışın önüne geçecektir. Bankalar açısından son alternatif daha makul bir seçenektir çünkü Şer'î denetim ve muhasebe denetiminin aynı anda yapılması daha uygundur.

Kredi Derecelendirme Kuruluşları, Ticaret Odaları ve Ticaret Dernekleri

Sektörün ortak kurumlarından biri, bankaları kendi talepleri üzerine değerlendiren kredi derecelendirme kuruluşlarıdır. Sanayileşmiş ülkelerde olan bu tür kurumlar henüz hiçbir Müslüman ülkede bulunmamaktadır. Kredi derecelendirme kuruluşlarının, piyasadan özkaynak veya borç finansmanı sağlamak isteyen firmalara ilişkin pembe tablo çizmesi, çok da yararlı olmayabiliyor. ABD'deki subprime kredi vakası, bu kredi derecelendirme kuruluşlarının kusurlarını açıkça göstermiştir. Kendi itibarlarını koruma endişesi, bu kuruluşların bir nevi kendilerini kontrol işlevi görebilir olsa da, ahlakî zarar konusundaki kontrolü sağlamak için daha etkin bir yasal düzenleme çerçevesi geliştirilmelidir.

Yasal Reform

Hemen hemen tüm Müslüman ülkelerde İslami finans kuruluşları kurulmuş olmasına rağmen, bunların tabii olduğu temel yasal çerçeve, Şeriat'ın ışığında geliştirilmemiştir. Şu ana kadar mevcut konvansiyonel finansın yasal çerçevesine yapılan bazı yüzeysel değişikliklerle yetinildi. Finansal sistemi Şeriat ile uyumlu hale getirmek için kapsamlı bir yasal çerçeve hazırlanması önemli bir ihtiyaçtır. Böyle bir çerçevenin hazırlanması pek de kolay değildir, çünkü bu iş Makasid-ı Şeriat, İslami finansın Şeriata uyumlu ürünlerinde ve uluslararası finansal sistemin karmaşık yapılarında uzmanlık gerektirir. Bu tür uzmanlığa sahip olanların sayısı ise son derece azdır. Ancak bu gelişme sürecindedir ve inşaallah Şeriata uygun biçimde faaliyet gösteren finansal kurumlar ve piyasalar için kapsamlı bir yasal çerçeve geliştirmek mümkün olacaktır.

Dışsal Denetim

Bankacılık sektörünün giderek artan karmaşıklığı ve uluslararası finansal sistemin yaşadığı krizler, tüm finansal sistemde, dışsal denetim işlevini kritik öneme sahip bir konuma yükseltmiştir. Bu, İslami finans sisteminde çok daha çaba gerektiren ve zorlu bir konudur. Dış denetim, sadece bankanın mali tablolarını finansal raporlama standartlarına uygun olarak hazırlanmasını değil, aynı zamanda bankanın beyan ettiği kâr-zararın gerçekten bankanın durumunu yansıtıp yansıtmadığını ve açıklanan kârın Şer'î prensiplerin dışına çıkılmadan kazanılıp kazanılmadığını da denetlemekle de sorumludur.

Normalde denetçilerin Şer'î denetim görevini yerine getirmesi beklenmez. Hatta bunu yapabilecek donanıma sahip oldukları bile söylenemez. Fakat yukarıda tartışıldığı gibi Şer'î prensiplerin denetim görevi de onlara verilirse, dış denetçiler bu görevi yerine getirmek için gerekli uzmanlığı oluşturmak zorunda kalacaklardır. Bu da denetçi eğitimine, tıpkı denetim ve hukuk eğitimini gibi, Şeriat'ın finansal prensiplerinin de dâhil edilmesini gerektirir. Bu tür eğitimlerin denetçiler için çok zahmetli olduğu

görülürse, Şer'î denetimi gerçekleştirebilmek için denetçi firmanın Şeriat âlimlerini istihdam ederek denetim için ihtiyaç duyulan altyapıya göre eğitmesi gerekir.

Arthur Andersen denetim firması deneyimi açıkça göstermiştir ki, denetçi bağımsız ve objektif olmalı ve denetçinin banka yönetiminin menfaatlerini koruyan herhangi bir eğilimi olmamalıdır. Denetçi rapora ve bankaya olan güveni artıracak olan, ancak tarafsız bir denetimdir. Dolandırıcılık ve hatadan kaynaklanan önemli yanlışları tespit ederek düzeltmek ve önlemek iç kontrol sisteminin işlevi olmasına rağmen, dış denetçi bu görevlerin yerine getirilmiş olmasını sağlama sorumluluğundan muaf değildir. Denetçi, uygunsuz bir denetim raporunun ortaya çıkma riskini azaltarak makul seviyeye indirmeye yardımcı olacak yöntemler tasarlamak ve geliştirmek zorundadır.

Şer'î Mahkemeler ve Bankacılık Mahkemeleri

İslami finansal sistemin en fazla ihtiyaç duyduğu kurumsal yapılardan biri de, bankaların ödemeleri zamanında yapmayan müşterilerinden alacaklarını tahsil etmelerine yardımcı olacak, aynı şekilde bankalar tarafından mağdur edilen müşterilerin düşük maliyetle haklarını aramalarına yardımcı olacak hukuki yapılardır. Şer'î ticaret mahkemelerinin varlığı, banka-müşteri ihtilafında hızlı kararlar alarak önemli bir fonksiyon üstlenecektir. Pek çok Müslüman ülkede normal sivil mahkemelerin karar alması birkaç yıl sürebilmektedir.

Şer'î mahkemelerin suçlu bulunduğu banka veya müşterileri isimlerinin medyaya konu olması daha fazla caydırıcı etki yaratacaktır. Kamuoyu nezdinde kötü tanınma çekincesi sözleşme ihlallerinin asgari seviyelere düşmesine yardımcı olacaktır. Ayrıca, ihlali bir nevi alışkanlık haline getirenlerin ticaret odaları ve ticari kurumsal yapılar tarafından kara listeye alınmaları, İslami finansal sistemin daha fonksiyonel olduğu klasik dönemdeki toplumsal dışlamaya benzer etki yaratacaktır (Chapra and Ahmed, 2002).

Denetim Organizasyonu

Ayrıca, bankanın KZP yoluyla finanse ettiği ve kendisini aldattığını düşündüğü müşterilerin kâr-zarar hesaplarını değerlendirme için, bankanın da ortak olduğu bir denetim organizasyonu oluşturmak cazip olabilir. Hesapların böyle bir organizasyon tarafından kapsamlı şekilde kontrol edilme kaygısı, KZP temelli fon kullanıcılarının bankalara eksik ödeme yapma gayretlerini minimize etmeye yardımcı olarak piyasa güçlerini tamamlayıcı bir rol oynar.

Bu tür denetim mekanizmaları oluşturmak, her finans kurumunu çok fazla denetçi istihdam etme yükünden kurtaracaktır. Böylece tüm finansal kurumların harcamaları önemli ölçüde azalacaktır. Ayrıca fonlarını doğrudan bu tür işletmelerin hizmetine sunan yatırımcılara, hesapların nitelikli ve tarafsız bir kurum tarafından düzgün bir şekilde incelendiğini temin ederek, güvence verecektir.

"Denetim" kavramı, İslami finansın asıl fon kullandırma yöntemlerine uygun bir dönüşüm geçirmek zorundadır. Çünkü geleneksel denetim modeli, "yönetim yolsuzluklarını ortaya çıkarmak için tasarlanmamıştır" (Elliot and Willingham, 1980). Denetçinin "genel kabul görmüş muhasebe ilkelerine" göre "mali tabloları özenle denetlemesi", mükellefiyetlerinin yerine getirildiğinin varsayılması için yeterlidir. Denetçinin banka yönetiminin uygunsuzluklarını tespit etme veya 'gerçek' kârı belirleme sorumluluğu yoktur. Kontrol etmek ve sorgulamakla yükümlü değildir (Lechner, 1980). Muhasebe firmaları genel-

likle müşterilerine, özellikle de onlara işveren büyük müşterilere sahip çıkmaya meyillidir. Bu yüzden eğer denetçi, yönetimin hileli ve şüpheli eylemlerini tespit ve ifşa etmeyip, hissedarlara ve mudarebe mudilerine 'adil' bir getiri sağlamak için gerçek kâr oranının tespitine katkı sağlamazsa, KZP sisteminde sorumluluklarını tam anlamı ile yerine getirmiş olmaz.

Mevduat Sahiplerini Koruma Amaçlı Kurumsal Yapılar

KZP sisteminde yatırım hesabı sahiplerinin kendi çıkarlarını koruyabilecekleri mekanizmaları oluşturmak çok önemlidir. Yalnızca yatırım hesabı sahipleri değil, teminat altına alınmış olmasına rağmen "Vadesiz mevduat sahipleri" bile bu tür mekanizmalara ihtiyaç duyar, çünkü mevduat sigortası sistemi genellikle belirli bir limitin üzerinde vadesiz mevduatları sigortalamaz.

Mevduat sahiplerinin menfaatlerini korumasına imkân sağlayacak mekanizmalardan biri de, bankanın yönetim kurulunda bir nevi kendi seslerinin duyulmasına yardımcı olacak bir temsilcinin bulunmasıdır. Hissedarların yanı sıra mudilerin de toplantılarda sesinin duyulmasının kolaylaştırılması, bankanın önemli kararlarını etkileyebilir veya -üst düzey yöneticiler dâhil- yöneticilerin görevlerinden alınarak değiştirilebilmesine ve dolayısıyla bankalardaki kurumsal yönetişimin iyileştirilmesinde önemli katkı sağlayabilir. Aslında bu tür yönetim toplantılarına sayıları hissedarlardan uzak ara fazla olan mevduat sahiplerinin etkin katılımları çoğu zaman pek mümkün değildir, çünkü banka dışı şirketlerde bile hissedarlar genelde bu tür toplantılara katılmazlar. Dahası, hissedarların ve mudilerin yalnızca toplantılara katılmak suretiyle kullanacakları, oy verme hakları, pahalıya mal olabilir. Bu da neredeyse oy kullanma hakkı olamayacağını garantiler. Bu nedenle mevduat sahiplerinin kendi temsilcilerini yönetim kurulu üyeleri arasına atmasını gerekli kılar. Bu da ancak mevduat sahiplerinin organize kurumsal yapılar oluşturulması ile kolaylaşır. Bu gibi kurumsal yapılar vasıtasıyla mevduat sahiplerinin, yönetim kurulu ve hissedar toplantılarında bir temsilcinin olması, bankanın durumuyla ilgili de sağlıklı bilgi akışı sağlar. Öte yandan bu tür kurumsal yapılar sağlıklı zemine oturup, etkin şekilde çalışmaya başlayana dek, hissedarların ve mevduat sahiplerinin çıkarlarının korunması için dış denetçiler görevlendirilmelidir.

Nitelikli Yetenek Havuzu

İslami sistemin Şer'î kurallara uyumunu ve ayrıca BCBS ve IFSB'nin gerekliliklerini yerine getirmesini sağlamak için bankaların yönetim, personel ve müşterilerinin yanı sıra genel kamuoyunu da İslami finansın temel ilkelerine göre bilinçlendirmek gerekir. Fakat bunlar da yeterli değildir. Sadece Şeriatı ve amaçlarını değil, aynı zamanda İslami ve konvansiyonel finans alanında derinlemesine bilgi sahibi finansal mühendisler ve profesyonellerden oluşan geniş bir uzmanlar havuzu yaratmak gerekiyor. Bu, finansal kurumların, merkez bankalarının, üniversitelerin ve hükümetlerin iş birliğiyle öncü kurumların oluşturulması ile mümkün olacaktır. İslami bankaların üst düzey dâhil tüm kademe yöneticilerine ek olarak Şeri danışmanlar dâhil herkesin bu eğitimden geçmeleri gerekir. Konvansiyonel bankacılıktaki gibi merkez bankaları ve üniversiteler bu amaca uygun hareket ettiğinde, İslami bankaların işi kolaylaşacaktır.

İslami Finansal Piyasa

İslami finansal ürünler için ikincil piyasa eksikliği, İslami bankaların likidite yönetimini son derece zorlaştırmaktadır. Genellikle konvansiyonel bankalardan nispeten daha yüksek oranda likidite tutulmasına

sebepler olarak, kârlılık ve rekabet gücünü olumsuz etkilemektedir. Bu ve benzeri sorunlar ancak İslami finansal piyasa yaratıldığında aşılabilir. İslami Finansal Hizmetler Kurulu (IFSB), Uluslararası İslami Finansal Piyasalar (IIFM) ve Likidite Yönetimi Merkezi'nin (LMC) kurulması doğru yönde atılmış bir adımdır ve İslami finansal piyasa için ihtiyaç duyulan kurumsal altyapıyı sağlamaya yardımcı olacaktır.

IFSB, İslami finansal kurumlar için BCBS'nin yaptığı gibi düzenleyici ve denetleyici uygulamalar ile güven standartlarının gelişimine katkı sağlayacaktır. IIFM, ürün geliştirmeyi teşvik etmek ve ticari faaliyetler arasındaki uyumu sağlamak suretiyle, Müslüman ülkeler ve finansal kurumlar arasında finans alanındaki iş birliğini geliştirecektir. Bu, daha geniş çerçevede Şeriatla uyumlu finansal araçların geliştirilmesi ve desteklenmesi için katalizör görevi görecektir. LMC, İslami finansal kurumların varlıklarını ve yükümlülüklerini etkin bir şekilde yönetmesini sağlayacak bir bankalar arası para piyasasının oluşturulmasını kolaylaştırmak için IIFM' nin bir faaliyet kolu olarak hizmet edecektir. Bu yapı, İslami finansal kurumların likidite fazlasını yatırılabilecekleri likit, alınıp-satılabilir ve varlık destekli hazine araçlarını (sukuk) temin etmek suretiyle Şeriatla uyumlu kısa vadeli yatırım fırsatları oluşturacaktır. Ayrıca satın alma/satma teklifleri sunarak kaynakların alım satımı, menkul kıymetleştirilmesini ve sukuklardaki aktif ticareti kolaylaştıracaktır. Üç kurumun bir araya gelmesi, İslami bankaların tecrübe eksikliğinden kaynaklanan sorunların azaltılması ile standartlaştırılmada kaydedilen ilerleme, ikincil piyasa işlemleri için kaliteli ve Şer'i kurullarla uyumlu varlıkların gelişimi, İslami finansal piyasaların kurulumunu kolaylaştıracaktır. Bu da, İslami finansal sistemin gelecekte daha hızlı şekilde büyümesine ve Müslüman ülkelerin finansal piyasalarında daha büyük pay almasına yardımcı olacaktır. Bu üç kurum birlikte, İslami bankaların, standartlaşmadaki yetersizlik, finansal araç kısıtlılığı ve ikincil piyasada işlem görebilecek Şeriatla uyumlu nitelikli varlık olmaması sonucu karşılaştığı mahzurları ortadan kaldırmak suretiyle İslami bir finansal piyasa kurulmasını sağlayabilirler.

Nihai Kredi Mercii

İslami bankaların, beklenmedik koşullar sonucu ortaya çıkan likidite krizlerinin üstesinden gelebilmek için, konvansiyonel bankaların likidite krizini aşmakta kullandığı türün benzeri, nihai kredi mekanizmalarına ihtiyacı vardır. Aslında İslami bankalara hizmet veren faiz temelli böyle bir mekanizma şu anda mevcuttur fakat Şer'i prensiplerle uyumsuzluğu nedeniyle kabul edilemez. Bu mekanizmanın kullanımı, İslami bankaların özgün olmadığı yargısını güçlendirmektedir. Merkez bankaları bünyesinde, ihtiyaç halinde başvurulabilecek, ortak bir havuz oluşturulması ciddi olarak düşünülmelidir. Ve tüm bankalar bu ortak havuza, aynen yasal zorunlulukta olduğu gibi, mevduat hacmi karşılığı mutabık kalınan bir yüzde oranında katkıda bulunmalıdır. Gerekliğinde de belirli bir süre boyunca bu havuzdan -çekebileceği miktar yaptığı katkısı aşmamak koşuluyla- faizsiz borçlanabilmelidir. Kriz anında merkez bankaları, zorunlu hallerde bankalara, düzeltici program dayatıp, uyarıcı ve özel cezalar uygulayarak limiti aşmasına izin verebilir. Bu, bir bakıma klasik dönemde sarraflar arasında görülen karşılıklı işbirliği mekanizmasının daha organize biçimde yeniden adapte edilmesini sağlayacak bir araç olacaktır.

Borsanın Reformu

Hisse fiyatlarının, ticari koşulları gerçekten yansıtmaması ve spekülasyon güçlerinin etkisi ile düzensiz dalgalanmasının önüne geçmek için, İslami prensipler ışığında borsa reformu gereklidir. Şeriat'ın, açığa satış

ya da mülkiyetine sahip olunmayan mal ve hizmetlerin satışının yasaklanması prensipleri ile sağladığı disiplin, bu hedefe ulaşımı büyük ölçüde kolaylaştırır. Ayrıca bunlara, yatırımcıları koruyan kurallar ve prosedürler ve borsada istikrarı ve düzeni sağlayan uygulamalar eklenebilir. Bu, tasarruf sahiplerinin ve yatırımcıların sisteme olan güvenini arttıracak ve piyasalara dair umut verici öngörülerin de etkisiyle hisse alım-satımı artacaktır. Böyle bir reform, faizsiz ve öz sermaye temelli ekonomik modeli destekleyen en önemli dayanaklardan biri haline gelecektir.

6.5 ADALETİN BİR BAŞKA BOYUTU

Risk-kazanç paylaşımının benimsenmesi finansör ile girişimci arasında adaletin geliştirilmesine yardımcı olurken, aynı zamanda, finansal kurumların ekonomiye kazandırdığı ülke tasarruflarının, ekonomideki tüm kesimlere adil biçimde dağılmasını da sağlamak gerekir. Bunun nedeni, finansal sistemin ekonomideki bireylerin güç dağılımı, toplumsal statüsü ve ekonomik durumunun belirlenmesinde baskın bir rol oynamasıdır. (Claessens ve Perotti, 2007)

İslam'ın sosyo-ekonomik hedeflerine uygun olarak yeniden yapılandırılmayan finansal sistem reformu pek de anlamlı sayılmaz. Bununla birlikte, sistem dünyanın neredeyse tüm ülkelerinde -özellikle de kontrol mekanizmalarının ve denetimin yetersiz olduğu ve politik sistemin adam kayırmacılığını beslediği yerlerde- gelir ve servet eşitsizliklerini bir nevi teşvik eder. Arne Bigsten'in haklı gözlemine göre, "sermaye dağılımı toprak dağılımından daha eşitsizdir" ve "bankacılık sistemi sermayenin adil olmayan dağılımını daha da güçlendirme eğilimindedir" (Bigsten, 1987). Khwaja ve Mian'ın yakın tarihli makalesi, bankaların siyasi olarak bağlantılı firmaları tercih etme eğiliminde olduklarını gösterir (Khwaja ve Mian, 2005). Bu, toplum için son derece büyük önem taşır, çünkü istihdamın tek bir sosyal sınıfın girişimcilerini kapsamaması, diğer yetenekli girişimcilerden istifade edilememesine sebep olur (Leadbearer, 1986).

Örneğin, Pakistan'daki ticari banka mevduatlarının ve kredilerinin miktar bazında dağılımını gösteren Pakistan Devlet Bankası Bültenine göre, bir milyon rupiden (16.129 ABD Doları) daha az tutardaki küçük mevduat sahiplerinin sayısı 28,2 milyondur ve 2002 verilerine göre bu rakam tüm mevduat sahiplerinin yüzde 99,6'sına tekabül eder. Bu kesimin bankaların toplam mevduatlarına katkısı yüzde 61,3 ve toplamda 919,9 milyar Rupı'dır. Bununla birlikte, 1 milyon Rs'den az kredi borcu olan ve tüm kredi alanların yüzde 96,4'ünü oluşturan küçük borçlular, bankaların toplam kredilerinin yalnızca yüzde 10,5'i olan 84,9 milyar Rs'yı kullanabilmektedir. Öte yandan, tüm mevduatın sadece yüzde yüzde 24,8'ini oluşturan 10 milyon rupinin üzerindeki mevduat sahipleri toplam finansal kaynakların yüzde 77,6'sını veya 628,8 milyar Rs kullanmaktadır (bkz. Tablo 6.1). Bunun anlamı, kredi kullananların yüzde 1'inden daha azı toplam kaynakların dörtte üçünden fazlasına erişebilmektedir. Bu nedenle küçük borçlular, bankalara yatırdıklarından çok daha azına erişebilmektedir. Siyasetin etkisi altında olan kamu bankalarında durum çok daha kötüdür, çünkü siyasi ilişkileri güçlü büyük kredi kullanıcılar (krediye daha kolay kolaylıkla ulaşabildikleri gibi), zaman zaman borçlarını bile sildebilmektedirler (Khwaja ve Mian, 2005). Böylesine yaygınlaşan haksızlık ve yolsuzluklar gelir ve refah eşitsizliklerini azaltmak yerine tam tersine yükseltir ve gelecekte İslam'ın sosyo-ekonomik hedeflerine aykırı sonuçlar ortaya çıkar.

TABLO 6.1 PAKİSTAN'DA TİCARİ BANKA MEVDUATLARININ VE KREDİLERİN DAĞILIMI (MİLYON RUPİ)

2002				
	Hesap Sayısı	%'lik Toplam	Tutar	%'lik Toplam
Mevduatın Dağılımı				
Rs. 100,000'dan az	26,525,861	93.70	510,998	34.06
Rs. 100,000-1,000,000	1,677,031	5.92	408,935	27.25
Rs. 1,000,000 -10,000,000	97,785	0.35	208,204	13.88
Rs. 10,000,000 ve üstü	7,204	0.03	372.334	24.81
Toplam	28,307,881	100.00	1,500,471	100.00
Kredilerin Dağılımı				
Rs. 100,000'dan az	906,198	78.04	22,659	2.79
Rs. 100,000 -1,000,000	213,402	18.38	62.284	7.68
Rs. 1,000,000-10,000,000	31,293	2.70	96.620	11.91
Rs. 10,000,000 ve üstü	10,305	0.88	628.836	77.62
Toplam	1,161,198	100.00	810,399	100.00

KAYNAK: PAKİSTAN DEVLET BANKASI İSTATİSTİK BÜLTENİNDEKİ VERİLERE DAYANILARAK HAZIRLANMIŞTIR.

Yalnız burada sorun şudur: aşırı borçlanmayı azaltma çabaları, öncelikle siyasi bağlantıları olmayan ve -doğru ya da yanlış biçimde- aşırı riskli olarak değerlendirilen küçük müşterilerin krediye erişimini engelleyerek adaletsizliği daha da kötüleştirmektedir. Yapılması gereken ise, küçük kredi sahiplerinin bile, kendi mikro işletmelerini kurma hayallerini gerçekleştirmek için yeterli krediyi alabilmelerine imkân sağlayacak yenilikçi finansal uygulamaların sisteme entegre edilmesidir. Yoksulların kendi işletmelerini kurarak ücret köleliğinden çıkmadıkları ve yüksek gelirden ihtiyaçlarını tatmin edici seviyede karşılayabilecek oranda istifade edemedikleri herhangi bir toplum adil bir toplum olarak kabul edilemez. Grameen Bank'ın kurucusu Dr. Muhammed Yunus, serbest meslek finansmanının diğer tüm hakların elde edilmesinde kritik bir rol oynayan bir hak olarak ele alınması gerektiğini vurgular (Yunus, 1987). ABD Temsilciler Meclisi tarafından kurulan Açlık Komitesi raporuna göre "gelişmekte olan ülkelerde mikro işletmelere küçük miktarlarda bile kredi verilmesi, yoksulların yaşam standartlarını önemli ölçüde yükselterek, gıda güvenliğini artırabilir ve yerel ekonomilerde sürekli iyileşmeler sağlayabilir" (Yunus, 1984). İslami finansın pek de bu vizyona uygun gelişme kaydettiği söylenemez.

Deneyimler göstermektedir ki, mikro işletmeler genellikle hatırı sayılır getiri oranları ve düşük temerrüt oranları olan kurumlardır. Üstelik yoksulluk ve işsizlikle mücadelede başarılı bir araç olduklarını da

kanıtladılar. Uluslararası Tarımsal Kalkınma Fonu (IFAD) deneyimi, en yoksul girişimcilere sağlanan kredinin, bunların yüksek kazançları sayesinde hızla geri ödendiğini göstermiştir (*The Economist*, 1985) Bangladeş'teki Grameen Bankası verileri bankanın kuruluşundan bu yana yüzde 99 gibi son derece yüksek bir geri ödeme oranını işaret eder. (Yunus, 1984)

Muhtemelen bu yüzden pek çok ülke yoksul ve orta sınıf girişimcilere kredi sağlamak için özel kurumsal yapılar inşa ediyor.⁽⁸⁾ Bu tür kurumların son derece kullanışlı olmalarına rağmen halen çözümlenmesi gereken iki önemli sorun var. İlki, faiz odaklı mikro finans sisteminin yüksek finansman maliyetidir. Bangladeş Ekonomik Birliği Başkanı Qazi Kholiuzzaman Ahmed'in yaptığı güncel bir araştırma, Grameen Bankası dâhil olmak üzere, mikro finans kurumlarının uyguladığı faiz oranının yüzde 30 ila 45 bandında değiştiğini ortaya koyar.⁽⁹⁾ Bu da müşterilere kredilerini geri ödemelerinde çok önemli zorluklar çıkarmaktadır. Onlar sık sık temel/zorunlu tüketim harcamalarından fedakârlik etmekle kalmaz, aynı zamanda kredilerini ödeyebilmek için tefecilerden borç almak zorunda kalırlar. Bu da haliyle, onları farkında olmadan yalnızca yoksulluğun içine itmekle kalmaz aynı zamanda huzursuzluk ve sosyal gerginliklerin artmasına neden olan borç döngüsünün içine de sürükler.⁽¹⁰⁾ Bu yüzden, Bangladeş Maliye Bakanının 2004 yılında Dakka'daki bir mikro kredi zirvesinde sunduğu bildiriye mikro kredi faiz oranlarını zorba olarak nitelenmesine şaşırılmaması gerekir (Fernando, 2006). Grameen bankası ve diğer mikro finans kurumları tarafından geri ödemenin sağlanması için grup kredilendirme metodu korunurken, yoksullara insanlı faizsiz mikro kredi sağlanması önemlidir. Bu da ancak mikro finans sisteminin zekât ve vakıf kurumlarıyla entegrasyonu sağlanabilirse mümkün olabilir. Mikro finansın maliyetine katlanmayı göze alabilenler için kâr-zarar paylaşımı, satış ve kira temelli finans modellerinin İslami formlarını yaygınlaştırmak, Müslüman ülkelerde sadece faizden korunmak için değil, aynı zamanda kişisel tüketim için kredinin yanlış kullanımının önüne geçer.⁽¹¹⁾

Mikro finansın karşılaştığı bir diğer sorun da, kaynakların yetersizliğidir. Mikro finans sektörü, önemli bir sosyo-ekonomik hedefi gerçekleştirmek için, mali kaynaklarının önemli bölümünün ticari bankalarla entegre olarak büyütmedikçe, bu sorunun çözülmesi mümkün değildir. Ticari bankalar hâlihazırda bu ihtiyacı karşılamıyor. Açlık Komitesi, 'bu ülkelerdeki resmi finansal kurumların yoksulların sahip olduğu gelir getiren işletmelerin varlıklarını tanımadığını' gözleminde son derece haklıdır (Select Committee on Hunger, US House of Representatives, 1996). Bunun bir nedeni, ticari bankaların mikro işletmeleri doğrudan finanse etme işini ağırdan almasıdır. Esasında bunu yapmak zorunda da değiller. Tarım bankaları, kooperatif bankaları, kalkınma bankaları ve finansal kiralama ve finans şirketleri gibi bu amaca hizmet etmek için oluşturulmuş mevcut kurumlar vasıtasıyla da benzer faaliyetlerde bulunabilirler. Yalnızca ticari bankalar için değil aynı zamanda mikro finans kurumları için de finansman riskini ve masrafını azaltmak önemlidir.

Mikrofinansman bağlamında risk çoğu zaman, mikro işletmelerin kabul edilebilir teminat sunamamasından kaynaklanır. Riski azaltmanın bir yolu da etkinliğini kanıtlamış olan, grup borç verme yöntemine başvurmak, bir diğer yol ise, pek çok ülkede uygulanan kredi garanti planının (bu mekanizmalar, kredi garanti sigortası ya da fonu adıyla kurumsallaşmaktadır, nitekim 2016 yılında Türkiye'de bu uygulama Kredi Garanti Fonu adıyla resmen başlatılmıştır - Editörün Notu) oluşturulmasıdır. Kredi garanti planının yükünü hafifletmek için, kredinin İslami finans modeli temelinde verilmesi ve faiz içermemesi koşuluyla, küçük mikro işletmelerden kaynaklanan kayıplar zekât fonundan karşılanabilir. Üçüncü yol

da, nakit formundan ziyade, İslami finansın icare (kira) modelini kullanarak araç ve teçhizata kredi sağlanması ve böylece kişisel tüketim için kredi kullanımının asgariye indirilmesidir. İhtiyaç duyulan hammadde ve ürünler murabaha, selem ve istisna akdi modelleri ile sağlanabilir. Ayrıca bir miktar işletme sermayesine ihtiyaç duyulması halinde, zekât fonundan (faizsiz kredi) olarak sağlanabilir.⁽¹²⁾

Ticari bankaların mikro işletmeleri değerlendirip finanse etmeleri için katlanılan ek masrafların da azaltılması gerekmektedir. İslami finans modelinin bir amacı da yoksulların kendi ayakları üzerinde durmalarını sağlamaktır ve bu amaç için finansman masraflarının bir kısmı zekât fonundan karşılanabilir. Zekât alamayacak durumda olup yine de yardıma ihtiyacı olanlar için, devletlerin, en azından ilk aşamada, onların kendi işinde çalışma fırsatlarını artırma, gelir ve servet eşitsizliklerini azaltma gibi amaçlarını gerçekleştirmelerine yardımcı olmak maksadıyla maliyetin bir kısmını sübvansetmeyi düşünceleri gerekir. Sistem olgunlaştıkça, hükümet desteği gibi zekâta olan bağımlılık da düşüş eğilimi gösterecektir.

Bununla birlikte, mikro işletmeler, piyasalara daha iyi erişim için gerekli fiziki ve sosyal altyapıda gelişme sağlanmadıkça, önemli ilerleme kaydedemeyecektir. Mesleki eğitim kurumları, yollar, elektrik ve su temini de dâhil olmak üzere böyle bir altyapı, mikro işletmelerin verimliliğini artırmaya ve maliyetlerini düşürmeye yardımcı olacak, böylelikle piyasada başarılı bir şekilde rekabet edebilmelerine olumlu katkı sağlayacaktır.

DİPNOTLAR

1. Bank for International Settlement (BIS) tarafından 30 Haziran 2008'de yayımlanan 78th Annual Report tanınmakta ve günümüzün global ekonomisinin en önemli sorunlarından biri olarak kabul edilmektedir.
2. Greenpan'ın bazı sözleri bu gerçeği açık şekilde destekler niteliktedir.
3. 2007'nin üçüncü çeyreği için toplam yönettikleri varlık, Institutional Investor News and Hedge Asset Flows and Trends Report, 2008. Financial Stability Forum'ndaki bazı hedge fonlar (www.fsforum.org).
4. Bakınız Donald Kohn, The Board of Governors of the US Federal Reserve System üyesi, 'Imbalances in the US Economy' address at the 15th Annual Hyman Minsky Conference, the Levy Economics Institute of Bard College, Annandale-on-Hudson, New York, 22 Nisan 2005.
5. 2007'nin üçüncü çeyreği sonunda, dünyadaki döviz kuru toplamının %63.8 ABD'dir, www.imf.org/external/np/sta/cofer/eng/cofer.pdf.
6. Bu kuralın istisnaları için salam and istisna.
7. Bu problem ile ilgili tartışmalar için bakınız, Section 3.1 on the 'Late Settlement of Financial Obligations' in Chapra and Khan (2000).
8. Bazı Müslüman ülkelerdeki mikrofinans kurumlarının deneyimi için bkz. Muhammed (2008)
9. Bazı araştırmalar daha yüksek efektif kur oranları gösterdiğinden bu oldukça mantıklıdır. Asya Kalkınma Bankası Doğu Asya Bölümü'nden Mikrofinans Uzman Müdürü Nimal Fernando'ya göre, bölgedeki mikro finans kurumlarının birçoğunun ödettiği nominal faiz oranları yılda yüzde 30 ila 70 arasında değişiyor. Efektif faiz kurları, onlar tarafından tahsil edilen komisyon ve harçlar nedeniyle daha da yüksektir (Nimal, 2006). Mannan'a göre, efektif kurlar % 54 ila % 84 arasında değişiyor (Mannan, 2007).
10. Bakınız Ahmed (2007). Ayrıca bkz. Sharma (2002). Sharma'ya göre, 'Grameen Bankası mikro kredi modeli yoksul toplulukları kalıcı bir borç tuzağı içine sürüklerken, borç alanların sayısı giderek artmakta ve Bolivya deneyinde ciddi bir gerileme gözlemlenmektedir'.
11. Bazı ayrıntılar için bkz. İslam Kalkınma Bankası İslam Araştırma ve Eğitim Enstitüsü (İDT) (2007); Ayrıca bkz. Feroz (2007).
12. Bu finansman modelleriyle ilişkili risklerle ilgili bazı ayrıntılar için bkz. IRTI / IDB (2007), s. 30.

KAYNAKLAR

- Ahmed, Qazi Kholiquzzaman (ed.) (2007), *Socio-Economic and Indebtedness- Related Impact of Micro-Credit in Bangladesh* (Dhaka: Bangladesh Unnayan Parishad).
- Amadeo, Kimberly (2009, January), The US national debt and how it got so big? http://useconomy.about.com/od/fiscalpolicy/p/US_debt.html.
- Bank for International Settlements (BIS). (1982), *Annual Report* (Basel, Switzer- land: BIS).
- Bank for International Settlements (BIS). (1998), *Annual Report* (Basel, Switzer- land: BIS).
- Bank for International Settlements (BIS). (2008), *Annual Report* (Basel, Switzer- land: BIS).
- Bernanke, Ben (2007, 31 August), Housing, housing finance, and monetary policy, www.federalreserve.gov/newsevents/speech/bernanke/20070831a.htm.
- Bernanke, Ben (2007, 20 September), Subprime mortgage lending and mitigating foreclosures, *BIS Review*, 104.
- Bernanke, Ben (2008), Fostering sustainable homeownership, Speech at the National Community Reinvestment Coalition Annual Meeting, Washington, DC, 14 March.
- Bigsten, Arne (1987), Poverty, inequality and development, in Norman Gemmell, *Surveys in Development Economics* (Oxford: Blackwell).
- Calomiris, C. (1998), The IMF's imprudent role as lender of last resort, *Cato Journal*, 17:3, 275-95.
- Camdessus, Michael (2000, 10 January), Main principles of the future inter- national monetary, financial system, *IMF Survey*, pp. 1 and 7-10.
- Chapra. M. Umer (1992), *İslam and the Economic Challenge* (Leicester, UK: The İslamic Foundation).
- Chapra, M. Umer (2000), *The Future of Economics: An İslamic Perspective* (Leicester UK: The İslamic Foundation).
- Chapra, M. Umer and Ahmed, Habib (2002), *Corporate Governance in İslamic Financial Institutions* (Jeddah: IRTI/ IDB, Occasional Paper No. 6).
- Chapra M. Umer (2007a), The case against interest: Is it compelling?, *Thunder- bird International Business Review*, 49:2, March/April, 161-86.
- Chapra, M. Umer (2007b), Challenges facing the Islamic financial industry, in Kabir Hassan and Merwyn Lewis (eds), *Handbook of İslamic Banking* (Cheltenham, UK, and Northampton, MA, USA: Edward Elgar Publishing), pp. 325-53.
- Claessens, Stijn and Perotti, Enrico (2007), Finance and inequality: Channels and evidence, *Journal of Comparative Economics*, 35, July, pp. 748-73.
- Edwards, F.R. (1999), Hedge funds and the collapse of long-term capital management, *Journal of Economic Perspectives*, pp. 189-210.
- Elliot K. and Willingham, J.J. (1980), *Management Fraud: Detection and Deterrence* (New York: Princeton, University Press).
- Federal Reserve (2008, January), *Federal Reserve Bulletin*, [www.federal= reserve.gov/pubs/supplement/2008/table2_41.htm](http://www.federalreserve.gov/pubs/supplement/2008/table2_41.htm).
- Fernando Nimal A. (2006, May), *Understanding and Dealing with High Interest Rates on Micro-credit* (Manila: Asian Development Bank).
- Feroz, Ehsan Habib (2007), The halal way to social change, *İslamic Horizons*, January/February, p. 42.
- Greenspan, A. (1998), Statement before the Committee on Banking and Financial Services, US House of Representatives, *Federal Reserve Bulletin*, 1 October, pp. 1046-50.
- Herszenhorn, David and Bajaj, Vikas (2008), A bipartisan bid on mortgage aid is gaining speed, *The New York Times*, 2 April, p. 2, www.nytimes.com/2008/04/02/washington/02housing.html?_th&emc=th.
- International Monetary Fund (1998, May), *World Economic Outlook* (Washing- ton, DC: IMF).
- International Monetary Fund (1998, September), *World Economic Outlook* (Washington, DC: IMF).
- International Monetary Fund (1998, December), *World Economic Outlook*, and *International Capital Markets* (Washington, DC: IMF).
- International Monetary Fund (2007), *Yearbook* (Washington, DC: IMF).
- International Monetary Fund (2008, December), *International Financial Statistics* (Washington, DC: IMF).
- Iqbal, Muhammad (1954), *Payam-e-Mashriq* (Lahore: Shaykh Mubarak Ali). İslamic Research and Training Institute

(IRTI) of the Islamic Development Bank

- (IDB) (2007), Framework and strategies for development of Islamic micro- finance services. Working Paper for IFSD Forum 2007 on Islamic Micro-finance Development: Challenges and Initiatives held Dakar, Senegal on 27 May 2007.
- Keys, Benjamin, Mukkerjee, Tanmoy, Seru, Amit and Vig, Vikrant (2008, January), Did securitization lead to lax screening? Evidence from subprime loans 2001–2006, http://papers.ssrn.com/sol3/papers.cfm?abstract_id=1093137#.
- Khwaja, Asim and Mian, Atif (2005), Do lenders favour politically connected firms?: Rent provision in an emerging financial market, *Quarterly Journal of Economics*, April. 120:4, 1371–1411.
- Kohn, D.I. (2005), Imbalances in the US economy, *BIS Review*, Vol. 28.
- Leadbearer, Charles (1996), Rags to riches: Facts or fiction, *Financial Times*, 30 December, p. 5.
- Lechner Alan (1980), *Street Games: Inside Stories of the Wall Street Hustle* (New York: Harper & Row), p. 143.
- Mannan, M.A. (2007), Alternative microcredit models in Bangladesh: A comparative analysis of Grameen Bank and Social Investment Bank Ltd. – myths and realities. Paper presented at the First International Conference on Enhancing Islamic Financial Services for Micro and Medium-sized Enterprises, held on 17–19 April 2007 in Negara Darussalam, Brunei.
- Meltzer, A. (1998), Asian problems and the IMF, *Cato Journal*. 17:3, 267–74.
- Mian, Atif and Sufi, Amir (2008, January), The consequences of mortgage credit expansion: evidence from the 2007 mortgage default crisis, <http://ssrn.com/abstract=1072304>.
- Miskhin, Frederic (1997), The causes and propagation of financial instability:
- Lessons for policymakers, in Federal Reserve Bank of Kansas City (1937), *Maintaining Financial Stability in a Global Economy*, Proceedings of a Symposium Sponsored by the FRB Kansas City, Jackson Hole, Wyoming, 28–30 August, pp. 55–96.
- Muhammad, M. Mahathir (1997), Highwaymen of the global economy, *Wall Street Journal*, 3 September, p. C1.
- Nadvi, Ali Ahmad al- (2000), *Jamharah al-Qawa'id al-Fiqhiyyah fi al-Mu'amalat al-Maliyyah* (Riyadh: Sharikah al-Rajhi al-Masrafiyyah li al-Istithmar).
- Obaidullah, Mohammed (2008), *Role of Microfinance in Poverty Alleviation: Lessons from Experiences in Selected IDB Member Countries* (Jeddah: IRTI/ IDB).
- Organisation for Economic Co-operation and Development (OECD) (2008), *Economic Outlook 82*, Annex Tables.
- Plender, J. (1998), Western crony capitalism, *Financial Times*, 3–4 October. President's Working Group on Financial Markets (PWG) (2007, February), Principles and guidelines regarding private pool of capital, <http://www.ustreas.gov/press/releases/hp272.htm>.
- Rogoff, K. (1999), International institutions for reducing global financial instability, *Journal of Economic Perspectives*, 4:13, 21–46.
- Select Committee on Hunger, US House of Representatives (1986), *Banking for the Poor: Alleviating Poverty Through Credit Assistance in Developing Countries* (Washington, DC).
- Sharma, Sudhirendhar (2002), Is micro-credit a macro trap? *The Hindu*, 25 September www.hinduonnet.com/businessline/2002/09/25/stories/2002092500810900.htm. Shatibi, Abu Ishaq al- (n.d.), *Al-Muwafaqat fi Usul al-Shari'ah* (Cairo: al-Maktabah al-Tijairiyyah al-Kubra).
- Sheelan, Don (2007), Innovation, Wikipedia, 1 October. State Bank of Pakistan (2002), *Statistical Bulletin* (Karachi: State Bank of Pakistan).
- Stiglitz, Joseph (2003), Dealing with debt: How to reform the global financial system, *Harvard International Review*, Spring, pp. 54–9.
- Stiglitz, Joseph (2007), Financial hypocrisy, *The Economist's Voice*, www.bepress.com/ev, December, pp. 1–3.
- Sulz, Rene M. (2007), Hedge funds: Past, present and future, *Journal of Economic Perspectives*, 21:2, Spring, pp. 175–94.
- *The Economist* (1998, 17 October), The risk business, p. 21.
- *The Economist* (2004, 12 June), Funds of hedge fiends: Borrowing and betting, pp. 723.
- *The Economist* (2008, 22 March), Wall Street's crisis, p. 25.
- The Federal Reserve Board (2008, January), *Federal Reserve Bulletin, Statistical Supplement*, www.federalreserve.gov/pubs/supplement/2008/01/table1-4.htm.

- Trichet, J.C. (2005), Asset price bubbles and monetary policy, MAS Lecture, Monetary Authority of Singapore.
- United States Government (2008), Treasury summary for FY 2008, <http://www.fms.treas.gov/mts0908.pdf>.
- Wikipedia (2008), United States public debt, 25 February.
- Wikipedia (2008), Grameen Bank, 2 March.
- World Bank (1995), *Policy and Research Bulletin*, April-June.
- Yeager, I.B. (1998), How to avoid international financial crises, *Cato Journal*, 17:3, 257-65.
- Yunus, Muhammad (1984), *Group-Based Savings and Credit for the Rural Poor* (Dhaka: Grameen Bank, January).
- Yunus, Muhammad (1987), The poor as the engine of development, reproduced from *The Washington Quarterly*, Autumn 1987, in *Economic Impact* (1988), 2, 31.
- Zarqa, Mustafa Ahmad al- (1967), *al-Fiqh al-İslami fi Thawbihi al-Jadid* (Damascus: Matabi' Alif Ba al-Adib).

BÖLÜM 7

ÇEVİREN: MELİH OKTAY

7. İSLAMİ FİNANSIN KARŞISINDAKİ ZORLUKLAR

7.1 GİRİŞ

İslam'da diğer başlıca dinlerde olduğu gibi faizin yasak olması ve Müslümanların bu yasağı ekonomilerinde de tatbik ederek hayata geçirme arzuları İslami finansal hizmetler sektörünün (IFSI) gelişmesini sağlamıştır. İlk İslami bankanın (Dubai İslami Bankası) 1975'te kurulmasının üzerinden geçen üç onyıllık zaman zarfında ise sektör ciddi bir ilerleme kaydetmiştir. Hem Şeriat'a uyumlu hizmetler sunan kurumların hem de İslami pencereler ve şubeler açan geleneksel bankaların sayısı artmıştır. Bu kurumların yönettiği toplam varlıkların hacmi arttığı gibi İslami finansın küresel çapta kabulünde de artış kaydedilmiştir. Yine de bu sektör halen oluşum aşamasındadır ve hızlı büyümesinin herhangi bir krizle karşılaşmadan devam etmesi ve böylelikle uluslararası finansal piyasalarda saygın bir konuma gelmesi ve daha büyük bir paya ulaşması için çözümlenmesi gereken birçok zorlukla karşı karşıyadır. Burada şöyle bir soru karşımıza çıkmaktadır: Bu zorluklar nelerdir ve bunlarla nasıl yüzleşilebilir?

7.1.1 Zorluklar

Zorluklar esasen bir sistemin ufku (nereye gitmek istiyor) ve mevcut durumu (şuana kadar katettiği yol) arasındaki farklılıktan kaynaklanır. Bu farklılık ne kadar büyükse, karşılaştığı zorluklar da bir o kadar çetindir. İslami dâhil olmak üzere tüm finans sistemlerinin karşılaştığı en büyük zorluk ise sağlam ve verimli, krizlerden ve istikrarsızlıktan uzak bir sisteme sahip olmaktır. Basel komitesi tarafından sunulan tüm ilkelerin, kuralların bu zorlukları başarıyla aşabilmek için dikkatlice incelenmesi ve uygulamaya konulması gerekmektedir. Lakin İslami finansal sistem bu zorluğu başarıyla aşıya bile eğer İslam'ın ana he-

deflerinden biri olan adaleti gerçekleştirmezse (Şeriat'ın maksadları) (Kur'an 57:25) İslami öğretilerin samimi bir yansıması olamazlar. Bu ufka doğru yürümek için finansal sistem dâhil tüm beşerî müesseseler müspet bir şekilde bu hedef doğrultusunda katkıda bulunmazlarsa bu vizyonu gerçekleştirmek mümkün olmayabilir. Finansal sistemin güçlü ve istikrarlı olmasının yanında adaleti de yayması için en azından iki şartı yerine getirmesi gerekir. Bunlardan biri, finansçının girişimcinin üzerine zararın tüm ağırlığını yüklemeyecek şekilde riski paylaşmasıdır ve diğeri ise, çok sayıda mudinin yatırdığı mevduatlarının faydalarının hakkaniyetli bir şekilde tüm insanlar arasında dağıtılmasıdır ki böylece yoksulluk ortadan kalksın, istihdam ve teşebbüs imkânları genişlesin ve gelir ve servet eşitsizlikleri azalsın.

7.1.2 Adaletin İlk Şartı

İlk şart ancak ve ancak hem kâr hem de zarar borç veren ile girişimci arasında hakkaniyetli bir şekilde paylaştırıldığında sağlanmış olur. Zarar olması durumunda girişimcinin sıkı çalışmasına ve girişimciliğine rağmen tüm zarara katlanması fakat borç verenin hiçbir şey yapmadan pozitif bir getiri oranı elde etmesi elbette ki adalet ilkelerine aykırıdır. Riskleri paylaşımı öz sermaye ve kâr-zarar paylaşımı şeklindeki finansman modellerine (mudaraba ve müşareke)⁽¹⁾ olan bağımlılığı artırırken, borca olan bağımlılığı azaltacaktır. Bu ise finansal sisteme nizam ve intizam getirecektir. Eğer tasarruf sahipleri getiri elde etmek için riski paylaşırlarsa bankaların faaliyetleriyle daha yakından ilgilenecekler ve daha şeffaf ve etkili bir idare talep edeceklerdir. Benzer şekilde bankacılar da riske katılırlarsa bu kez kredi taleplerini incelerken ince eleyip sık dokuyacaklardır. Finansal sisteme böylesine bir disiplinin girmesi sayesinde ise spekülatif ve üretici olmayan harcamalara müsait kaynaklar azalacak ve böylece kredilerin aşırı büyümesi ve hem özel hem de kamunun gelirlerinin ötesinde aşırı harcamaları denetim altına alınacaktır. Dahası kâr oranı ancak işin sonunda belirlendiğinden faiz oranı gibi günlük değişmeyecektir. Ve bununla birlikte aşırı kredi büyümesinin denetimi ile birlikte kaynakların hareketindeki aşırı fiyat dalgalanmalarını da düşürmeye yardımcı olmak suretiyle finans piyasalarına daha fazla istikrar sağlayacaktır. (Teferruatlı bilgi için bkz Chapra, 2002). Mills ve Presley'in şu ifadelerine şaşmamak gerek: 'Keşke 16. Yüzyıl Avrupa'sında faiz küçümsenmeseydi demek için artık elimizde yeterince sebep var. Bugün faiz karşıtı ahlaki duruşun önemi, geçen zamanda elde edilen tecrübeler sayesinde o zamankinden çok daha fazla idrak edilmiş durumdadır' (Mills ve Presley, 1999, s.120).

Lakin mudarabe ve müşareke usullerinin tüm finansman ihtiyaçlarını karşılaması mümkün olmadığından dolayı İslam, özkaynak değil borç üreten murabaha, icare ve selem ve istisna⁽²⁾ gibi başka finansman araçlarına da izin vermiştir ve bu araçlarda getiri oranı önceden belirlenmiştir. Sukuk da ayrıca hükümetlerin ve şirketlerin yüksek miktarlarda finansman ihtiyacı için önem kazanmıştır. Bunlar daha çok 'icare' türündendir ve kiralanan varlıkları piyasada mübadele edilebilir Şeriata uyumlu finansal varlıklara çevirmek gibi bir üstünlüğe sahiptir. (teferruatlı bilgi için bkz Ali, 2005). İslami finansın karşılayamayacağı herhangi bir finansal ihtiyaç yok gibidir. Yine de gelecekte yeni ortaya çıkabilecek ihtiyaçlara mukabil daha fazla sayıda Şeriat'a uyumlu ürünler tasarlamak da elbette mümkündür.

Yukarıda takdim edilen önceden belirlenmiş bir getiri oranına sahip borç oluşturan (murabaha gibi) İslami finansal araçlarının esasen faize dayalı ürünlerden bir farkı olmadığı iddia edilebilir. Fakat durum öyle değildir zira bu araçlarda borç, faizli ödünç alma ve verme işlemleri sonucu meydana gelmemektedir. Buradaki borç, mal ve hizmetlerin ileri bir tarihte ödenmek üzere satışı veya kiralınması sonucunda oluşmaktadır. Dolayısıyla getiri oranı satılan veya kiralanan ürünlerin fiyatlarının bir parçası haline

gelmektedir. Ve böylelikle borç, ekonominin büyümesine bağlanmış olmaktadır. Elbette bu ürünlerin saf finansal bir araca dönüşerek bozulma tehlikesi de vardır. Bu yüzden 'Şeriat' onların geçerli olması için bazı şartlar öne sürmüştür. Bu şartlardan en önemlisi ise bir satıcının veya kiralayanın sahip olmadığı ve elinde hali hazırda olmayan bir şeyi satamaması veya kiralayamamasıdır. Finansçı bir varlığı satış veya kiralama maksadıyla satın aldığı vakit elindeki nakti gerçek varlığa dönüştürmekte ve dolayısıyla riske girmektedir. Elde ettiği getiri işte aldığı bu riskin bir ödülüdür.

7.1.3. Adaletin İkinci Şartı

Adaletin ikinci şartı olan kredinin hakkaniyetli bir şekilde dağıtımının gerçekleşmesi ise zorunludur çünkü böylece İslam'ın hedefi olan mazlumların durumları iyileştirilmekle kalmaz, onların yeryüzünde önderler ve mirasçılar olarak sağlamca yerleşmeleri de gerçekleşir. (Kur'an 28:5-6) Bu hedefi gerçekleştirmenin yollarından bir tanesi de bankaların geniş bir mudi yelpazesinden topladığı kaynakların çağımızda genellikle bankaların yapmakta oldukları gibi sadece az sayıda zenginlere değil toplumun geneline yayılmasını sağlamaktadır. İslami finans eğer artan finansmanı yoksul ve orta ölçekli girişimcilerin emrine amade kılamazsa adaletin bu ikinci şartını gerçekleştiremez. Bu insanların arasında çok sayıda yetenekli, şevkli ve yaratıcılıklarıyla başarılı bir iş kurma potansiyeline sahip insanlar vardır fakat onlar yeteneklerinin billurlaşmasına imkân sağlayacak kaynaklardan mahrumdurlar. Dolayısıyla onlara finansman sağlanması sadece kendilerinin iktisadi açıdan gelişmesini temin etmeyecek aynı zamanda genel olarak ekonomiye de ciddi katkılar sağlayacaktır.

7.1.4 Hayal ve Gerçek

İslami Finans sistemi şimdiye kadar bu hedefleri kısmen gerçekleştirmiştir. Ancak Konvansiyonel bankalarla rekabet zorlukları, sistemin tamamen özgün bir şablonu hayata geçirmesine engel olmaktadır. Özkaynak ve Kâr-Zarar-Paylaşımının uygulanması zayıf kalırken borç üreten satışa dayalı araçlar egemen olmuştur. Daha da vahimi ise İslami bankalar ve şubelerin hepsi veya konvansiyonel bankaların pencereleri bu borç üreten araçlarda bile Şer'i hükümlere uygunluğun denetlenmesindeki zorluklardır. Risk paylaşımı yerine risk transferi, yukarıda zikredilen adaletin ilk şartının gerçekleştirilmesi yönünde bir engel teşkil etmektedir. Adaletin ikinci şartının gerçekleşmesi hususunda da kayda değer bir ilerleme kaydedilmediği gözükmektedir. Sonuçta İslami finansal sistemin hakiki anlamda İslami finansın ruhunu yansıtabilmesi için çaba gösterilmelidir.

7.2. NASIL ÖZGÜN OLUNABİLİR (1): ÖZKAYNAK VE KÂR-ZARAR PAYLAŞIMI YÖNTEMLERİNE DAHA FAZLA AĞIRLIK VERME

Bugün İslami finans sektörünün karşısındaki en ciddi zorluk mevcut ortamda İslami öğretileri en sahih ve özgün bir şekilde yansıtabilmesidir. Bu sadece faizin ekonomiden tamamıyla kaldırılmasıyla olacak bir iş değil, girişte de belirttiğimiz üzere adaletin iki şartının da gerçekleştiği vakit olacak bir şeydir. Eğer finansal sistem özkaynak kullanımı ve kar-zarar-paylaşımı (KZP) finansman usullerini teşvik etmez ve böylelikle yoksulluğu bertaraf etmek, istihdamı ve serbest meslekte çalışma imkânlarını arttırmak ve gelir ile servet eşitsizliğini azaltma gayesiyle kredinin daha adil bir şekilde paylaşımı sağlamazsa İslami sistem varlık sebebinin kaybedecektir. Ancak bu biraz önce saydığımız şeyler gerçekleşirse İslami finansal sistem Müslüman kitlelerin gözünde güven kazanabilir.

Öyleyse şöyle bir soru ortaya çıkmaktadır: Sistem neden özkaynak ve kar-zarar-paylaşımı usullerinde ve kredinin hakkaniyetli paylaşımında ileri gidememiştir? Bu soruya cevap vermek şu aşğıdaki soruları cevaplamaadan mümkün değildir. Sistem, İslam tarihinde hiç başarıyla işlemiş midir? Başarıyla işlemesini sağlayan etkenler nelerdir? Değişmiş bir ortamda sistem işleyebilir mi? Eğer işleyebilirse, klasik dönemde var olan elverişli koşulların artık varolmadığı modern ortamda iş görebilmesi için meydana getirilmesi gereken kurumlar nelerdir?

7.2.1 İslam Tarihinde Finansal Aracılık

İslam Tarihinin en erken dönemlerinden beri Müslümanlar, kaynakları üretken faaliyetlere ve tüketicilerin ihtiyaçlarına doğru yönlendirecek faizsiz bir finans sistemi kurmayı başarmışlardır. Genellikle üretken faaliyetlerin finansmanı kâr-zarar paylaşımına dayalı mudarabe ve müşareke işlemlerinden ibaretti. Ayrıca Karz-ı Hasen gibi diğer usuller de hem tüketicilerin hem de işletmelerin satın almalarını finanse ediyor, muhtaçlara da yardım ediyordu.

Geçmişte İslami sistemin faaliyeti hakkında elimizde gözleme dayalı hiçbir veri bulunmamaktadır. Buna rağmen tüm tarihi kanıtlar Müslüman medeniyetin doğumundan itibaren geçen yüzyıllar boyunca etkin bir şekilde işlediğini göstermektedir. Udovitch'e göre İslami finans şekilleri olan mudarabe ve müşareke 'tüm para kaynakları depolarını Ortaçağ İslam dünyasındaki tarım, zanaat, üretim ve uzun mesafeli ticaretin finansmanı için harekete geçirebiliyordu. Sadece Müslümanlar değil Museviler ve İsevililer tarafından da kullanılıyordu ki faizli krediler ve başka faizli muamelelerde genelde ortada yoktu. (Udovitch, 1981, s.257, ayrıca bkz s.268) Goitein'e göre Musevi, İsevi ve İslami hukuka aykırı faiz işlemlerine Geniza belgelerinde 'alışılmadık biçimde çok sayıda Geniza belgesi krediye değinmesine rağmen sadece bir defa mahkeme kararının kaydında rastlanmıştı (Goitein, 1967, s.255 ve 250, ayrıca bkz. Goitein 1966, s.271-74). Schatzmiller'in vardığı sonuca göre ise daha erken dönemde finansal sermaye 'parasal kaynaklara ve değerli madenlere sahip hatırı sayılır sayıda kişi tarafında oluşturulmuş, varsayılan faiz yasağı ise bunun önünde bir engel oluşturmamıştır' (Schatzmiller, 1994, s.102)

Erken Müslüman tarihinde finansçılara 'sarraf' denmekteydi.⁽³⁾ Abbasi Halifesi Muktedir'in (908-932) zamanında modern bankaların üstlendiği işlevlerin çoğunu üstlenmişlerdi. (Fischel, 1992) New York Wall Street'e ve Londro'daki Lombart Street'e benzer kendi pazarları vardı ve o zamanın mevcut teknolojik ortamının kısıtlamaları dâhilinde ticaretin, zanaat ve tarımın tüm bankacılık ihtiyaçlarını karşılıyorlardı. (Duri, 1986, s.898). Fakat sarraflar bildiğimiz anlamda bankalar olmadığından Udovitch onları 'bankasız bankerler' olarak tarif etmeyi tercih eder (Udovitch, 1981).

Mudarabe ve müşarekenin yaygın kullanımı için gerekli yasal araçlar İslam'ın erken dönemlerinde dahi mevcuttu (Udovitch, 1970, s.77). Hem ticaretin ve sanayinin önemli bir özelliğiydi, hem de yatırımın iskeletini oluşturan bu araçlar, daha erken İslami hukuk çalışmalarında gelişmiş bir halde bulunuyordu (s.77). Udovitch'e göre, 8.yüzyılın sonlarına doğru İslami hukuk kaynaklarında gelişmiş halde olan bu kurum, uygulama ve kavramlardan bazıları Batı'da ancak asırlar sonra ortaya çıkabilecekti.

Finansal kaynakları harekete geçirebilme imkânı birçok iktisadi ve siyasi etken ile birleştiğinde Fas'tan Batı'da İspanya'ya, Hindistan'dan Doğu'da Çine, Kuzey'de Orta Asya ve Güney'de Afrika'ya kadar ticaretin gelişmesini hızlandırmıştı. İslami ticaretin etkinliği sadece tarihi belgelerde değil Rusya, Fin-

landiya, İsveç, Norveç ve İngiliz Adalar'ında yapılan kazılarda bulunan sikkelerden de anlaşılmaktadır (Kramer, 1952, s.100, ayrıca bkz. s.101-6). Ticaretin gelişmesi refahı da beraberinde getirdi ve bu da zanaatlar, sanayide ürünlerin sanatsal değerini zirvelere taşıyan yeteneklerin gelişimine imkân tanıdı (Udovitch, 1970, s.104). İşletmeler genelde küçük ölçekli olduğundan yoksul ve orta sınıf girişimcileri bile serpildiler. Bu da bizi klasik dönemde bu usullerin başarısının arkasındaki etkenler nelerdi sorusuna götürmektedir.

7.2.2 Geçmişteki Başarıya Katkıda Bulunan Etkenler

Sarrafların üstlendikleri işlevlerin gereği olarak asil-vekil çıkar çatışmasının asgariye düşmesi gerekiyordu ki böylece tüm çıkar gruplarının birbirlerine tam güveni sağlanabilirdi (sarraflar ve fon sağlayıcılar ve kullanıcılar). Bu da bize şu suali sordurtuyor: Klasik dönemde asil-vekil çıkar çatışmasının asgariye düşmesini sağlayan unsurlar nelerdi ve şartların değiştiği modern zamanlarda paydaşların arasında o zamanlardaki gibi bir güven ve itimat sağlanabilmesi için ne yapılması gerekir?

Cevap, sistemin fırsatlar yaratan ortamından aldığı destekte gizlidir. Birincisi, piyasa mekanizması etkin bir biçimde işliyor ve piyasa, katılımcılarını işlerini dürüstçe ve etkin bir biçimde yapmalarının onların uzun vadeli çıkarlarına hizmet ettiğine inandırıyor. Bu zaten genel olarak İslami değerlere sahip piyasa katılımcıları tarafından da destekleniyordu.

İkinci olarak sarraflar, bugün modern bankaların iş gördüğü topluma göre çok daha küçük bir toplumda iş görüyordu. Bu yüzden de fon sağlayıcılar ile alıcılar ve de sarrafların hepsi birbirini yakinen tanıyordu. Bu yakınlık onların ahi, sufi, lonca, kabile birliklerine üyelikleri ile daha da bir perçinleniyordu. Böylelikle cemaat ruhuna sahip, karşılıklı güvene ve dayanışmaya bağlı 'ahlaki bir topluluk' ortaya çıkmış oluyordu. Böylelikle sistem, akitlerin ifasını teşvik eden gayri resmi bir mekanizma işlevi görenek aldatma ve üçkâğıtçılığa karşı önleyici oldu. Her kim ki aldatmaya veya haksızca borcunu ödemeyi ertelemeye kalkacak olsa o kişi toplum tarafından dışlanıyordu. Kimse suçlu tarafla iş yapmazdı. Bununla birlikte piyasa güçlerinin etkin işleyişi o dönemki dini atmosferin sağladığı kolaylıkla herkesin dini değerlerini yaşamaya gayret etmesiyle de destekleniyordu. Böylesine bir karşılıklı güven ve yardımlaşma iklimi Udovitch'e göre öylesine arada bir yapılan iyiliğe değil, 'mevduat, rehin ve benzeri akitlerdekiyle aynı düzeyde ortaklık tartışmalarına (mudarabe ve müşarake) damgasını vuran ve yaygın kabul görmüş bir ticari uygulamaya' dayanmaktaydı. (Udovitch, 1970, p. 102.; see also Grief, 1997; Rauch, 2001).

Üçüncü olarak, iktisadi ortam daha az karmaşıktı ve genelde iktisadi değişkenlerdeki -özellikle de fiyatlar ve kur oranlardaki- dalgalanmalar modern dönemlerdekine daha azdı.

Dördüncü olarak ise, sarraflar mülk sahibi kişiler veya ortaklık şirketleriydiler ve sahiplik ile yönetimin ayrılması bir sorun teşkil etmiyordu. Sarrafların kendi çıkarları ve de fonların kullanıcıların çıkarları mali kaynakları hareket geçiren başlıca araçların mudarabe ve müşarake olduğu sisteme olan müşterek güven ve itimatı perçinliyordu. Bu sarraflar Ortaçağ İslami dünyanın tüm parasal kaynaklarını ticaretin ve sanayinin kullanımına açıyor ve böylece 'finansman aracılığı ile beraber bir nebze de olsa hem ticari girişimlerin sigortalanması hem de bunların hayata düzgün bir şekilde geçmesi için gerekli yetenek ve hizmetlerin birlikte sağlanmasına' olanak tanıyorlardı (Udovitch, 1970, s.180, 261). Önceden belirlenmiş pozitif getiri oranının yokluğu herkesi, (zengin ve yoksul) ayırt etmeksizin sarrafların finansman des-

teği için bir aday haline getirdi, yeter ki gerekli işi başarıyla yürütebilecek yetenek ve tecrübe sahibi ve de dürüstlüğü ile tanınır biri olsun. Dolayısıyla yoksul olmak o kişilerin aleyhinde bir unsur değildi.

Beşinci olarak ise, mudarabe ve müşarekenin yaygın kullanımı için gerekli hukuki araçlar da daha İslamiyetin ilk dönemlerinde mevcut idi. (Udovitch, 1970, s.77) Bu araçlar İslami hukuk çalışmalarının erken dönemlerinde gelişmiş bir formda bulunuyordu (1970, s.77-78) ki bunlar Kur'andaki borç sözleşmelerinin yazıya geçirilmesi ve şahitlerin bulundurulması emrinden ilham alıyordu. Yazılı araçlar böylelikle finansal aracılığın önemli bir özelliği haline geldi.

Son olarak mahkeme sisteminin gücü ve bağımsızlığı da oldukça yardımcı oldu (Kaza mahkemeleri). Mahkemeler akitlere bağlı yükümlülüklerin dürüstçe ifasını temin etti. Ayrıca adaleti temin etmek çok kısa bir zamanda az bir masraf, sıkıntı, para ile oluyordu. Kadı'nın ofisi Schacht'a göre İslami toplumda ortaya çıkan en ciddi kurumlardan biri olarak kendini ispatladı. Kadılar ulema ile birlikte 'İslami medeniyetin sürdürülmesinde önemli bir rol oynadılar ve düzensizliğin hâkim olduğu dönemlerde istikrar unsuru oldular' (Schacht, 1970, s.558).

Sonuç olarak bir güven ortamı yayılmış, çıkar çatışmaları asgariye inmiş ve akitlerin ifası için gereken masraflar düşürülmüştü. Sistem verimli bir şekilde çalışıyordu. Bu da daha önce de belirtildiği üzere ticaretin yayılmasını ve sanayi, tarımın en üst seviyeye yükselmesini sağladı.

7.2.3 Sistemin Yürümesini Sağlayan Kurumlar

Bu da bizi bir sonraki soruya taşıyor: Klasik dönemde murabaha ve müşareke usullerinin işlemlerini mümkün kılan iklimden yoksun modern dönemde bu usuller yeniden canlandırılabilir mi? Çağımızda bankalar görece daha geniş topluluklar içinde iş görüyorlar ve burada farklı paydaşlar (hissedarlar, mudiler, yöneticiler, idare kurulu ve fon kullanıcılar) birbirilerini ister istemez çok iyi tanımıyorlar. Bilinmezliğin yaygın olduğu, ahlaki tehlikelerin⁽¹⁾ azalmadığı ve asil ile vekiller arasında güven iklimi yaratılmadığı bu tip bir durum devam ettiği sürece mudiler birikimlerini bankaya emanet etmekte tedirginlik gösterecek ve bankalar da kâr-zarar paylaşımına dayalı finansmanlara karşı uzak duracaklardır.

Dolayısıyla cevaplanması gereken soru geçmişte yaygın olan böylesine bir güven ikliminin tekrardan nasıl oluşturulacağıdır. Bu soru güzel bir şekilde ele alınmadığı takdirde finansmanın başlıca araçları olan mudarabe ve müşareke de sisteme yerleşmez ve bankalar hilelere de başvurarak risklerden kaçınmak için ikincil araçlara sarılırlar. Sonuç olarak da İslami sistemin özkaynak ve kâr-zarar-paylaşımı araçlarına daha fazla dayanmasından geleceği iddia edilen faydalar da gerçekleşmeden kalırlar. Bundan dolayı modern şartlarla uyumlu, riskleri asgariye indirecek yeni bir ortamın ve İslami finans piyasasına tüm katılanlar arasındaki güven ikliminin oluşturulması gereklidir.

Riskler sadece İslami finans sistemine özgü değildir elbette. Tüm finans sistemlerinde mevcuttur: fiat⁽²⁾ paraya dair, faiz oranı ve kur oranlarındaki dalgalanmalar, temerrüde düşme, iflaslar, tabii afetler

I Ahlaki tehlike olarak tercüme edilen 'Moral Hazard'ın sözleşme hukuku bağlamındaki izahı şudur: bir sözleşmede kendisini riske karşı koruma alan taraf, bu korumanın verdiği rahatlıkla diğer tarafa zarar verecek şekilde davranabilir. Bir anlamda bir tarafın aldığı koruma sayesinde karşı tarafı istismar etme riski doğmuş olur.(çeviren notu)

II Hükümetin kararıyla basılan ve madeni veya başka bir mal olarak karşılığı olmayan itibari para. (çeviren notu)

ve daha birçok başka insani, idari ve çevresel zaafiyetlere dair riskler. İslami finans sistemi de aynı şekilde tüm bu risklere açıktır. İslami sistemde ek olarak gelen tek risk ise öz kaynak ve kâr-zarar paylaşımına dayanmasıdır. Bunda da İslami finans sistemi yalnız değildir. Hem anonim şirketleri, hem de küresel bankalar benzer risklere maruz kalmaktadırlar ve onların bu risklerle uğraşırken edindikleri tecrübe İslami bankalara kıymetli fikirler temin edebilir.

Elbette Klasik dönemdeki ortamı bire bir tekrarlamak mümkün değildir. Lakin anonimlik, ahlaki tehlike, asil-vekil çıkar çatışması ve finansal yükümlülüklerin geç ifası gibi riskleri asgariye indirecek kurumların oluşturulması mümkündür. Bu kurumların bankalara farklı yollardan yardım etmesi umulur. Onların müşterileri hakkında güvenilir bilgi almalarını sağlamaları, müşterilere sağlanan fonların anlaşmaya uygun bir şekilde kullanıldığının ve müşterilerin açıkladığı kârların işletmenin gerçek bir resmini ortaya koyup koymadığının doğrulanması gerekir. Ayrıca bu kurumlar bankaların ödemeleri tam vaktinde almasına yardımcı olmalıdır ve müşterilerin kasti bir geciktirmesinin söz konusu olduğu herhangi bir anlaşmazlık durumunda adaletin acilen sağlanması gerekir. Ayrıca öngörülmeyen şartlar oluştuğunda da bu bankalara likidite sağlanmalıdır. Sarrafların klasik dönemde sahip olduğu müspet şartları tekrardan sağlayabilmesi için bu kurumların oluşturulmasının önünde uzun bir yol vardır. Eğer bu tip kurumlar meydana gelirse o zaman en iyi yönetime sahip bankalar bile zorluklarla karşılaşır ve İslami finans sisteminin arzu edilen yönde hızla ilerlemesi yavaşlar. Kurulması gereken müesseselerin bazıları aşağıda kısaca belirtilmiştir.

Kredi Derecelendirme Kuruluşları, Meslek Odaları ve Ticaret Birlikleri

Müşterek kurumlardan biri, bankaların kendisini ve onların iş yaptıklarını değerlendiren kredi değerlendirme kuruluşlarıdır. Klasik dönemdeki görece küçük topluluklarda böylesine değerlendirmeler gayresmi bir şekilde, resmi kredi değerlendirme kuruluşunun yardımı olmaksızın piyasa disiplini ve tarafların birbirleriyle olan yakın kişisel iletişimleriyle yoluyla gerçekleşiyordu. Ve bu kabileler, loncalar, fütüvvet teşkilatları ve sufi cemaatlerinden oluşan sosyo-ekonomik yapı ile destekleniyordu. Şimdi ise bu görevi kredi değerlendirme kuruluşları, ticaret odaları ifa edebilir. Çoğu Müslüman ülkenin ise henüz bir kredi değerlendirme kuruluşu yoktur. Üstelik ticaret odaları da gerekli disiplinin uygulanması ile ilgilenmiyor gözükmektedirler.

Bu anlamda Bahreyn'de kurulan IIRA (Uluslararası İslami Derecelendirme Kuruluşu) doğru yönde atılmış bir adımdır. Tüm kamu ve özel kredi araçları üreticilerinin finansal sağlamlıklarının, güven (fiduciary) riski ve kredi vermeye uygunluğun değerlendirilmesi gibi birçok işlevi olacaktır. Ayrıca bu ürünleri Şeriat'a uygunluğu açısından da inceleyecektir. Ayrıca bir danışma kurulu (Shariah Board) olacak ve Şeriat'a dair konularda fikir beyan edecektir. Böylece İFSB'nin (İslami Finansal Hizmetler Kurulu) AAOFI'nin şirketlerin hesaplarının kamuya açıklanmasının standartlarını belirleme çalışmasında tamamlayıcı rol oynayacaktır. Bu ise İslami finans araçları için uluslararası bir sermaye piyasası meydana getirecektir.

Her ne kadar IIRA banka olmayan özel kuruluşları değerlendirecek olsa da bankaların iş yaptığı binlerce müşteriyi değerlendirmek mümkün olmayacaktır. Dolayısıyla tüm Müslüman ülkelerde özel kredi değerlendirme kuruluşlarının olması arzu edilen bir şeydir ve bu da İslami bankaların müşteri seçimlerini kolaylaştıracaktır. Doğrusu böylesine kuruluşların oluşturulması IIRA'nın kredi notu vermeyi istediği

özel finans araçları üretenlerin bile mali gücünü, güven riski ve kredi itibarını bilmesi için gerekli bilgiyi almada bizzat İİRA'nın kendisinin işini kolaylaştıracaktır.

Merkezi Danışma Kurulu

Ayrıca Şeriat'a uygun finansman araçlarını da mümkün mertebe standartlaştırmak gerekir. Görüş farklılıkları varolmaya devam edecektir ve bu finansal sistem için sağlıklı olabilir. Çünkü katı tek bir kural getirmek yerine farklılıkları tanımak, iş yapabilmek için farklı imkânlar sunar. Danışma Kurulu'nun oluşturulması gerekli uyumun sağlanmasına da yardımcı olacaktır. Küçük ölçekteki bankalar için ise bu epeyce masraflıdır. Dahası çok sayıda danışma kurulunun varlığı tutarsızlık ve belirsizlik oluşturarak görüş çatışmalarına neden olacaktır. Ama zamanla tüm ihtilafli meselelerin özgürce müzakere edilmesiyle birlikte bu ihtilaf da çözüme kavuşacaktır. Fakat tekâmülünün ilk aşamasında böylesine bir merkezi kurulun varlığı, farklılıkların asgariye düşürülmesi ve İslami finans ürünlerinin standardize olması bakımından zaruri gözükmektedir. Bu tip bir standardizasyon İslami finans piyasasını oluşmasının yolunu açacaktır. Bazı Müslüman ülkeler şimdiden araçlarını standardize ettiler, ancak diğer ülkelerin de aynı yolu izlemesi umulur. Hatta standardizasyonun tüm Müslüman ülkeler seviyesinde de gerçekleşmesi gerekmektedir. Bu hedefe ulaşma yolunda İslami Kalkınma Bankasının Danışma Kurulu da OIC'nin de çalışmasını tamamlamalı ve hızlandırmalıdır.

Danışma Kurulu'nun Onayı ve Denetimi

İslami bankanın en büyük zorlukları arasında hem mudiler, hem de piyasadaki diğer tüm oyuncular arasında faaliyetlerinin Şeriat'la uyumlu olduğuna dair güveni temin etmek vardır. Güveni oluşturmak uğrunda iki önemli adım atılması gerekmektedir. Bunlardan ilki, bankanın ürünlerinin Şeriat'a uygunluğuna dair Danışma Kurulu'ndan onay alınmasıdır. İkinci adım ise tüm işlemlerinin Danışma Kurulu'nun kararlarına uygun bir şekilde olduğuna dair teminat vermesidir. İlk adım bir hukuk danışmanına gidip bankanın belirli bir faaliyetinin ülkenin kanunlarına uygun olup olmadığını belirlemek ve eğer uygun değilse uygun hale getirmek için hangi değişikliklerin yapılması gerektiğini sormaktır. İkinci adım ise denetimcilerin ve banka murakıplarının yaptığıdır: bankanın işlemlerinin hiçbirinin ülkenin kanunlarına aykırı olmadığından emin olmak.

Danışma Kurulları hukuk uzmanları gibidirler. Sadece ilk görevi icra edebilirler. İkinci adımı yapmaları ise zordur zira bu adım bankanın farklı şubelerinde gerçekleşmiş tüm veya en azından rastgele seçilmiş bazı işlemlerin Danışma Kurulu'nun kararına uygun olup olmadığını kontrol etmektir. Bu ise bankaya gidip denetimcilerin ve murakıpların yaptığı gibi faaliyetlerini incelemeyi gerektirir. Genelde Danışma Kurullarının bu görevi icra ettikleri farzedilir. Fakat Danışma Kurulları'nın üyelerinin ne böyle bir vakti, ne de bu görevi etkin biçimde yerine getirecek insan kaynağı vardır. Dolayısıyla bu noktada soru, bankanın yönetiminin Danışma Kurulu kararlarına uygun davrandığının nasıl teyit edileceğidir. Eğer bu yapılmazsa Danışma Kurulu'nun varlığı anlamını yitirir. Bu noktada üç seçenek vardır.

Bunların biri murakıpların kendi normal ziyaretleri esnasında Şeriat denetimini de üstlenmeleridir. Bu seçenek, devletin ve murakıpların İslami bankacılığa karşı sıcak bakmadığı ülkelerdeki İslami bankalar tarafından pek de istenmeyebilir. Ancak bu yöntemin avantajı şudur: eğer murakıplar şeriata uygunluk denetimini icra ederlerse ayrıca fihki kararları da standard hale getirmeye çalışacaklardır.

Daha fazla tercih edilen ikinci seçenek ise özel sektörde bağımsız Şeriat denetim şirketleri kurmaktır. Bu şirketler işe alacakları ve yetiştirecekleri kadroları ile bankaların işlemlerini Şeriat'a uyumlu olup olmadığını inceleyeceklerdir. Bu seçeneğin menfi tarafı ise kurumların çoğalmasdır. Bu üç farklı müessesenin denetimcileri bankaların kapısını farklı zamanlarda çalacaktır. Bu denetimcilerin ilki mura-kıplardan olacak olup bankaların faaliyetlerinin ülkenin kanunları ile uyumunu ve güvenli ve sağlam bankacılık ilkelerine uygunluklarını denetleyeceklerdir. Diğerleri ise Şeriat denetimcileri olacaklar ki bunlar bankanın faaliyetlerinin şeriata uygunluğunu inceleyeceklerdir. Üçüncü grup ise yeminli mali müşavirler olup bunlar bankanın mali bilançolarının genelde kabul edilmiş muhasebe standartları ile uyumluluğunu sağlayacaklardır. Lakin bu bankaların hoşlarına gitmez zira bu üç denetimci ile alakadar olacak kadro gerekecek ve bu da bankaların giderlerini arttıracaktır.

Üçüncü ve hatta daha da tercihe şayan bir seçenek ise mevcut denetim şirketlerinin Denetim Kuruluna Şeriat denetimi yapmaları için gerekli eğitimi vermeleridir. Böylece İslami bankaların alakadar olmak zorunda kaldığı müesseseler artmayacaktır. Bankalar da Şeriat denetimi ile hesapların denetimi aynı zamana denk geleceğinden bu seçeneği tercih edeceklerdir.

Dış Denetim

Bankacılığın giderek daha karmaşık hale gelmesi ve uluslararası finans sisteminin şahit olduğu krizler dış denetimin rolünü tüm finansal sistemlerde çok önemli bir konuma yükseltti. İslami finans sisteminde ise bu rol daha çetin ve zordur. Dış denetimcinin sadece bankanın mali bilançolarının profesyonellerce kabul edilmiş finansal raporlama standartlarına her türlü maddi açıdan uygunluğunu değil aynı zamanda da bankanın ilan ettiği kâr veya zararının gerçekten bankanın durumunu yansıtıp yansıtmadığını ve de elde edilen kârın Şeriat'ın hükümlerini ihlal edip edilmediğini denetlemesi gerekir.

Denetimcilerin işi Şeriat denetimi yapmak değildir. Zaten bugün bunu gerçekleştirmek için yeterli liyakata da sahip değillerdir. Fakat eğer bu iş onlara tevdi edilirse yukarıda bahsettiğimiz Şeriat denetimi konusunun ışığında dış denetimcilerin bu işi yapabilmek için gerekli uzmanlığa sahip olmaları gerekecektir. Şeriat'ın mali yönlerini de içeren bir eğitim sisteminde ayrıca denetim ve hukuk eğitimi almak gerekli olacaktır. Eğer bu eğitimin denetimciler için meşakkatli olduğu ortaya çıkarsa, denetim şirketi fıkıh uzmanlarını işe alabilir ve onlara denetim konusunda bazı gerekli bilgileri de temin eder.

Dış denetimcinin etkin bir denetim işi yapabilmesi için bağımsızlığa ve tarafsızlığa ihtiyacı vardır. Arthur Anderson denetim şirketi tecrübesi göstermiştir ki denetimcinin denetlediği banka yönetimiyle bir çıkar ilişkisi olmamalıdır. Denetimdeki tarafsızlık denetimcinin raporuna ve bankaya olan güveni temin edecektir. Her ne kadar sahtekârlık ve hatadan kaynaklanan yanıltıcı beyanları önleme veya tespit edip düzeltmek iç denetim sisteminin işiyse de dış denetimciler de bu işin titizlikle yapıp yapılmadığını yoklama işinden muaf tutulamazlar. Denetim prosedürleri uygun olmayan bir denetim kanaatini vermeyi en aza indirecek şekilde şekillendirilmeli ve tatbik edilmelidir. Hissedarlar, Yönetim Kurulu, yönetim ve mudilerin hepsi de denetimcinin raporuna bel bağlamışlardır ve denetimcinin onları hayal kırıklığına uğratması hiç de hoş değildir. Lakin denetimcinin bu işteki başarısı büyük oranda iç denetimin işine bağlıdır. Eğer iç denetim zayıf olursa, dış denetimcinin işini verimli bir şekilde yapması zorlaşır. İç denetimin gücü ise Yönetim Kurulunun ve yönetimin liyakati, titizliği ve ahlaki olgunluğuna bağlıdır.

Şeriat Mahkemeleri veya Bankacılık Tahkim Kurulları

İslami finans sisteminin vazgeçilmez bir parçası ise yargı müessesesinin varlığıdır ki bunlar bankaların ödemeleri mazeretsiz bir şekilde geciktiren müşterilerinden borçları zamanında geri alabilmesini ve ayrıca bankaların kendileri adaletsizce davrandığında bankanın müşterileri için düşük bir masrafla adaleti temin edilmesine yardımcı olurlar. Dolayısıyla şeriat mahkemelerinin kurulması bankacılarla müşterileri arasındaki ihtilaflarda kararların hızla alınmasında oldukça yardımcı olacaktır. Çoğu Müslüman ülkede normal mahkemelerde kararların verilmesi çoğu zaman yıllar alabiliyor.

Şeriat mahkemelerinin suçu önleyici gücü, bankanın veya müşterilerinin mahkeme tarafından suçlu bulunması halinde bunun gazetelerde de yayınlanmasıyla daha da bir artacaktır. Kötü bir şöhrete sahip olma korkusu sözleşme ihlallerini asgari bir seviyeye düşüreceklerdir. Dahası sıklıkla oyunbozan tarafların isimlerinin ticaret odalarına bildirilmesi ve kara listeye alınmaları ise klasik dönemdeki içtimai dışlanma etkisini yeniden oluşturacaktır.

Denetim Organizasyonu

Ayrıca bankaların ortağı olduğu bir denetim kurumunun da bankaların aldatıldığını düşündüğü kâr-zarar hesaplarını incelemeleri arzu edilir. Bu tip bir kurum tarafından hesapların denetimi yoluyla ifşa edilme korkusu kâr-zarar paylaşımına dayalı fon kullananların bankalarına eksik ödeme yapma riskini asgariye düşürerek piyasa güçlerini de desteklemiş olur.

Böylece denetim kurumlarının oluşturulması da ayrıca tek tek finans kurumlarının büyük bir denetim kadrosuna olan ihtiyaçlarından tasarruf etmelerini sağlar. Böylelikle tüm finansal kurumların giderlerinde ciddi bir tasarruf yapılmış olur. Bu da işletmelere doğrudan fon sağlayan yatırımcılara ihtiyaç durumunda hesaplarının vasıflı, tarafsız bir kurum tarafından inceleneceği hususunda güvence sağlar.

Denetim kavramı İslami finansın ana finansman araçlarının uygulanması durumunda toptan bir dönüşüme uğrayabilecektir.⁽⁴⁾ Konvansiyonel denetim 'yönetimin sahtekârlıklarının ortaya çıkarmak için tasarlanmamıştır' (Elliot ve Willingham, 1980, s.viii) Eğer denetimci denetim işini titizlikle yapıyor ve mali bilançoları 'genel kabul görmüş muhasebe ilkelerine' (GAAP) göre inceliyorsa, denetimci profesyonel yükümlülüklerini yerine getirmiş demektir. Denetimcinin yönetimin yanlış uygulamalarını veya gerçek kârı ortaya çıkarma gibi bir sorumluluğu yoktur. Yoklama ve sorgulama sorumluluğu yoktur. (Lechner, 1998, s.143) Muhasebe şirketleri genelde müşterilerine uyum sağlarlar, özellikle de cüzdani kabarık müşterilerine. Eğer Kâr-Zarar-Paylaşımı (KZP) sisteminde denetimci yönetimin dürüst olmayan ve şüpheli eylemlerini tespit etmeye ve ortaya çıkarmaya uğraşmazsa ve hisse sahiplerine ve mudarabe mudilerine hakkaniyetli bir pay için gerçek kâr miktarını belirlemeye uğraşmazsa KZP sistemindeki sorumluluğunu yerine getiremeyecektir.

Vasıflı Yetenek Havuzu

İslami sistemin hem şeriat'ın hükümlerini hem de Basel Denetim Komitesi (BCBS)'nin kurallarını yerine getirebilmesi için bankaların çalışanları ve müşterileriyle birlikte halkın da İslami bankacılığın ilkeleri hususunda eğitilmesi gerekir. Fakat bu da yeterli olmayacaktır. Şeriat'ı ve onun maksadlarını bilenler yanında ayrıca İslami ve Konvansiyonel finans ve finans mühendisliğine de hâkim geniş bir bilirkişiler

ve vasıflı meslek uzmanları havuzu oluşturulması gerekmektedir. Bu ise ancak, finansal kurumlar, merkez bankaları, üniversiteler ve devletlerle işbirliği yaparak oluşturulacak hedefe kilitlenmiş birinci sınıf müesseseler ile mümkün olabilir. İslami bankaların yöneticileri ve üst idare kadrosu ile birlikte şeriat danışmanlarının da bu dersleri alması zorunlu olmalıdır. Eğer merkez bankaları ve üniversiteler konvansiyonel bankacılıkta olduğu gibi bu hedefe göre ayarlamalar yaparlarsa İslami bankaların işi görece daha kolay hale gelecektir.

İslami Finans Piyasası

İslami bir finans piyasası da oluşturmak gereklidir. İslami finans araçları için ikincil piyasanın yokluğu İslami bankaların likiditelerini yönetmelerini güçleştirmektedir. Sonuç olarak, konvansiyonel bankalara nazaran daha yüksek likidite oranları ile karşılaşmaktadır. Bu da hem kârlılıklarını hem de rekabeti etkilemektedir. İslami Finans Hizmetleri Kurulu (IFSB), Uluslararası İslami Finans Piyasası (IIFM) ve Likidite Yönetim Merkezi (LMC) oluşturulması İslami finans piyasası için gerekli kurumsal altyapının oluşmasına yardımcı olacaktır.

IFSB, BCBS'nin yaptığı gibi İslami finans kurumları için tektip düzenleyici ve denetleyici uygulamalarının ve basiretli standartların geliştirilmesine yardımcı olacaktır. IIFM ise finans alanında Müslüman ülkeler ve finansal kurumlar arasındaki dayanışmayı, ürün geliştirme ve ticaret uygulamaları uyumlu hale getirerek arttıracaktır. Bu da şeriata uyumlu finansal araçların sayısının artmasında hızlandırıcı bir görev üstlenecektir. LMC IFM'nin icrai kolu olarak görev yapacak ve İslami finans kurumlarının varlıklarını ve borçlarını etkin bir biçimde idare etmelerini temin edecek bankalar arası para piyasasının oluşturulmasını kolaylaştıracaktır. Bu kurumların fazla nakitlerini değerlendirebilecekleri likit, takas edilebilir, varlığa dayalı hazine araçları (sukuk) sağlamak suretiyle Şeriata uyumlu kısa vadeli yatırım imkânları oluşturacaktır. Ayrıca varlıkların tedarik edilmesi ve menkul kıymetleştirilmesini ve al/sat fiyat teklifleri vermek suretiyle sukuk alış-verişlerini kolaylaştıracaktır. Bu üç kurum birlikte, kurallarda ve araçlarda standardizasyonun olmaması ve ikincil piyasalarda işlem görececek Şeriat'a uyumlu varlıkların yokluğundan kaynaklanan, İslami Bankalar tarafından tecrübe edilen olumsuzlukları bertaraf etmek suretiyle İslami Finans piyasasının oluşturulmasına yardım edeceklerdir. Bu da İslami finans sistemin gelecekte çok daha hızlı bir şekilde büyümesini ve kendisine Müslüman ülkelerin finansal piyasalarında sağlam bir yer edinmesine yardımcı olacaktır.

Son Başvurulacak Borç Verici (*Lender of Last Resort*)

İslami bankaların konvansiyonel bankaların öngörülemez şartların sonucunda oluşan likitede krizlerini aşmak için oluşturdukları türden 'son başvurulacak borç verici'ye benzeri araçlara da ihtiyacı vardır. Bu kurumlar mevcut haliyle faizli bir şekilde İslami bankaların hizmetindedirler ki bu Şeriat'a aykırı olması hasebiyle kabul edilemez bir durumdur. Bu aracın kullanılması İslami bankalara yoğun eleştirilerin gelmesine neden olmaktadır. İhtiyaç halinde bankalara hizmet vermek vermek amacıyla merkez bankalarında ortak bir havuz oluşturulması fikri düşünmeye değerdir. Her banka aralarında anlaştıkları oranda bir miktarı -ki bu miktar mevduatların belli bir oranını temsil eder aynı zorunlu rezervlerde olduğu gibi- havuza aktarırlar. Daha sonra ise bu havuzdan net kullanımları sıfır olma şartıyla (yani ödünç aldıkları miktar havuza katkılarını geçmeyecek şekilde) belli bir dönem için faizsiz olarak ödünç alabilirler ⁽⁵⁾ Hatta kriz döneminde merkez bankaları münasip cezalar, uyarı ve uygun bir durumu islah

edici bir programla birlikte bankanın limiti aşmasına da izin verebilir. Ve bu sarraflar arasında klasik dönemde yaygın olan karşılıklı işbirliği sisteminin daha iyi örgütlenmiş halde yerine geçebilir.

Hisse Senedi Piyasası Reformu

İslami öğretilerin ışığında hisse senedi piyasalarının da reforma ihtiyacı vardır ki böylece hisse fiyatları şirketin halini tam anlamıyla yansitsin ve spekülatif güçlerin etkisi altında çılgın oynamalar yapmasın. Açığa satışın veya sahip olmadığı ve elinde olmayan bir şeyin satışının yasaklanması bu hedefe erişilmesinde oldukça yardımcı olacaktır. (bkz. Chapra, 2002) Buna ilaveten, yatırımcıları korumak ve borsanın istikrarını ve akıl sağlığını temin etmek için kurallar ve prosedürlerin yeniden düzenlenip tatbik edilmesi gerekir. Bu da tasarruf edenlerin ve yatırımcıların sisteme olan güvenini arttırmaya yardımcı olacak ve onların gelecekteki piyasa gelişmeleri hususundaki algıları veya şartlarına göre hisseleri satma veya almalarını kolaylaştıracaktır.⁽⁶⁾

7.3 NASIL SAHİH OLUNABİLİR (2): KREDİNİN HAKKANİYETLİ DAĞITIMI

Finans siyasi, içtimai ve iktisadi bir silah olagelemiştir. Sadece kıt kaynakların paylaşımı ve dağıtımında rol oynamaz aynı zamanda ekonominin istikrarını ve büyümesini de temin eder. Ayrıca bir kişinin ekonomideki kuvvet üssü, içtimai konumu ve iktisadi halini de belirler. Bu yüzden adaletin başköşede olduğu İslam'ın içtimai ve iktisadi hedefleri ile uyumlu bir şekilde finansal sistem yeniden yapılandırılmadığı takdirde Müslüman topluluklarda hiçbir sosyo-ekonomik reform anlamlı olmaz. Finansal kurumların kaynakları geniş bir nüfusun yatırdığı mevduatlardan oluştuğu için onların bir barajdan gelen su gibi ulusal bir kaynak olarak görülmesi son derece makuldür. Mevduatlar nüfusun tüm kesimlerinin refahı için istihdam edilmeli; zengin ve güçlü olanların daha da semizlenmesi için değil. Fakat Arne Birgsten'in doğru bir şekilde gözlemediği üzere, 'sermayenin dağılımı arazinin dağılımından daha eşitsizdir ve 'bankacılık sistemi sermayenin eşitsiz dağıtımını tetiklemektedir (Bigsten, 1987, s.156). Bu, toplumun sadece bir kesiminin girişimci olabilmesini sağlaması ve kaynakların girişimcilerin yeteneklerini ortaya çıkaracak şekilde istihdam edilmemesinden dolayı toplumun geleceğinin pek de iç açıcı olmadığına delalet etmektedir (Leadbearer, 1986, s.5)

Dolayısıyla finansal sistemin servetin devletleşmesine olan temayülünün, kredinin ekonomide daha adil bir şekilde dağıtımını teşvik etmek suretiyle düzeltilmesi gerekmektedir. Mikrokredi kurumları sadece uygun bir getiri oranı ve düşük temerrüde düşme oranları ile yoksulluk ve işsizliğe karşı da savaşarak da kendilerinin başarılı bir araç olduklarını ispat ettiler. IFAD'ın tecrübesine göre borç alan yoksullar yüksek getiri sağlayarak borçlarını hızla geri ödeyebildiler (Economist, 16 Şubat 1985, s.15). Bangladeş'teki Grameen Bankası tecrübesi göstermiştir ki, bankanın kuruluşundan beri yüzde 99'luk bir geri ödeme başarısı yakalandı (Yunus, 1984, s.12). ABD Temsilciler Meclisinin kurduğu Açlık Komitesinin raporuna göre de 'gelişmekte olan ülkelerde çok küçük ölçekli şirketlere verilen kredilerin yoksulların yaşam koşullarında, gıda güvenliği konusunda ve yerel ekonomilerde sürdürülebilir iyileştirmelerde ciddi gelişmeler sağlandı (ABD Temsilciler Meclisi) Grameen Bankasının kurucusu Dr. Muhammed Yunus insanların kendi işlerini kurmaları için gereken sermayenin verilmesinin bir hak olarak görülmesi bu kişilerin diğer hakları da kazanmasında mühim bir rol oynadığını belirtiyor.

Dolayısıyla birçok ülkenin yoksul ve orta sınıftaki girişimlere sermaye sağlamak için özel kurumlar kurduğuna şaşırılmamalı. Her ne kadar bu kurumlar oldukça yararlı olduysa da yeterli olmadılar ve

bu yüzden de kredilerin toplumda adil dağıtımını hedefine ulaşmak için ciddi bir yol alamadılar. Mikrofinans sektörünü ticari bankalara entegre edecek şekilde düzenleyip onların engin finansal kaynaklarını önemli sosyo-ekonomik hedefi gerçekleştirmek adına düzenlenmedikçe bu hedefe ulaşmak zordur. Ticari bankalar bu ihtiyaca şimdilik cevap verememekte ve Açlık Komitesi de doğal olarak şu gözlemi yapmakta haklı olmaktadır: 'resmi finansal kurumlar bu ülkelerdeki yoksulların sahip olduğu şirketlerin kâr etmesini mümkün görmüyorlar (ABD Temsilciler Meclisi, 1986, s.v).

Ticari bankalar eğer çok külfetli görüyorlarsa mikro şirketleri finanse etmek zorunda değildirler. Kendilerine bağlı teşebbüsler veya bu işi yapan kurumlar aracılığıyla -mesela tarım bankaları, kooperatif bankaları, kalkınma bankaları ve leasing ve finans şirketleri gibi- girebilirler. Ticari bankaların mikrofinans işine entegre olabilmesi için bunu onlar için kârlı hale getirmek zaruridir. Bunun için ise mikro işletmelerin pazarlara daha iyi erişim sağlamaları ve gerekli fiziksel ve sosyal yapıların teminiyle ortamda ciddi bir ıslahat yapılmalıdır. Böylesi bir altyapı -ki buna mesleki eğitim kurumları, yollar, elektrik ve su temini mikro şirketlerin verimliliğin arttırmaya yardımcı olacaktır- masrafları düşürerek onların piyasada daha başarılı bir şekilde rekabet edebilmelerini sağlayacaktır.

Ticari bankalar, mikro şirketler yerine az sayıda büyük şirketi finanse etmelerine mazaret olarak küçük firmaları finanse etmenin daha riskli ve masraflı olduğunu ileri sürerler. Dolayısıyla küçük ölçekli şirketler bankalardan genelde finansman alamaz ve tefecilerden aşırı yüksek miktarlarda gayiresmi bir şekilde borç almak zorunda kalırlar. Bu yüzden de her ne kadar istihdamı ve üretimi arttırma ve geliri dağılımını düzeltme potansiyelleri olsa da bu şirketlerin büyümesi ve hayatta kalması tehlikeye girer.

Bu bakımdan ticari bankaların bu tür finansman faaliyetlerindeki risk ve masraflarını düşürmek gereklidir. Risk fazladır zira mikro şirketler bankaların kabul edebileceği türden teminat gösteremezler. Eğer Grameen Bankasının başvurduğu takım birlikteliği usulü uygulanır ve finansman nakit para olarak değil de İslami finans'taki icare usulüyle gerekli araçlar ve ekipmanlar olarak sağlanırsa bu risk belli bir orana düşürülebilir. İhtiyaç duydukları hammaddeler ile emtia ve işletme sermayesi murabaha, selem ve istisna yöntemleriyle sağlanabilir. Bunlar icareye göre daha risklidir. Tüm bu tip finansmanlarda ortaya çıkan risklerle başa çıkabilmek için birçok ülkede uygulanmaya başlamış olan kredi garanti mekanizmasını uygulamak gerekir. Ayrıca temerrüde düşen çok küçük mikro şirketlerin ortaya çıkardığı zararlar da zekât fonlarından karşılanabilir.

Ticari bankaların mikro şirketlerin değerlendirilmesi ve finansmanı sırasında maruz kaldığı ek masrafın ise düşürülmesi gerekir. Çok yoksullara verilen finansman durumunda ise masraf zekât fonundan karşılanabilir ki zaten zekâtın baş hedeflerinden biri de yoksulların kendi ayakları üzerinde durabilmesidir. Zekâta tabi olmayıp yine de yardımı hak edenler için ise hükümetler İslam'ın önemli bir sosyo-ekonomik hedefinin gerçekleşmesine yardımcı olmak adına masrafın bir bölümünü ödemeyi değerli bulabilirler; en azından başlangıç safhasında. Sistem olgunlaştıkça da hem zekâta hem de devlet yardımına ihtiyaç da azalacaktır.

7.3.1 Etkili Kurumsal Yönetim

Buraya kadar yukarıdaki bölümlerde tartışılan öncelikle finansal sistemde özkaynaklara ve KZP'ye dayalı finansmanlarının payının kademeli olarak arttırılması ve kredilerin daha hakkaniyetli paylaşılmasına engel olan unsurları bertaraf ederek bu hedeflerin gerçekleştirilmesi idi. Fakat bu karşılaşılan

zorluklardan sadece biridir. Aynı önemde bir başka zorluk ise sistemin sağlamlık, istikrar ve hızlı gelişimini temin etmektir ki bu gerçekleşmeden ne ilk zorluğun üzerinden gelinebilir ne de sistemin bekası sağlanabilir. Bu yüzden kurumsal yönetim, dikkatli özenli düzenleme ve teftiş, mudilerin korunması ve fihhi tartışmaların sonuca bağlanması gerekmektedir. İşte bu, şimdiki ve takip eden bölümlerde tartışılacaktır.

Finansal istikrarsızlık yüzünden son iki onyılda konvansiyonel finans sisteminde bile kurumsal yönet(iş)im ön plana çıkmıştır. İslami sistemde ise çok daha fazla öneme haizdir zira bankalar gerçek anlamda risk paylaşım araçlarını kullanmaya başladıkları zaman mudiler ek risklere açık hale geleceklerdir. Bu, kurumsal yönetimin bütününe tüm yönleriyle iyileştirmeleri için İslami bankaların önündeki ciddi bir zorluktur. Bu kurumlar büyüyüp sorunlar daha karmaşık hale geldiği zaman zorluk daha da ciddi hale gelecektir. Eğer yönetim kurulu ve üst yönetim sorumluluklarının yerine getirilmesi daha etkin hale gelirse bunun üstünden başarıyla gelinebilir.

Bu amaçla şirket yönetiminin elindeki en önemli araçlar olan iç denetimler, risk yönetimi, şeffaflık, kredi muhasebesi ve verileri kamuyla paylaşma, fihhi şeffaflık ve denetim, dış denetim, dikkatli düzenleme ve teftişe ince ayar yapması, bu araçları daha da geliştirmesi gerekir. Elbette sadece bunlara bel bağlamak yeterli değildir. Tüm piyasa oyuncularının ahlakiliği vazgeçilemez bir unsurdur. Aksi takdirde piyasa oyuncuları farkedilmeden ve ceza almadan hukuku çiğnemenin farklı yollarını bulurlar. Daha fazla hukuki denetim zaruri hale gelir ki bu yüzden işlem masrafları üst seviyelere çıkar. Bu bölümde tartışılacak olan önlemlerin alınması ile birlikte onların hissedarlar ve mudiler önünde hesap verebilir hale getirilmeleri çok yardımcı olacaktır. Ayrıca yukarı satırlarda işaret edildiği üzere muhtaç olunan şey birtakım müşterek kurumların oluşturulmasıdır. Bu kurumlar olmaksızın en iyi kurumsal yönetime sahip bankalar bile krizlerden kaçamayacaktır.

Ne var ki, kurumsal yönetim genelde tüm ülkeler özellikle de Müslüman ülkelerin de dâhil olduğu gelişmekte olan ülkelerde zayıftır. Sebebi ise piyasaları disipline eden ve etkinliği ve bütünlüğü, sağlamlığı temin eden önemli kurumların bu ülkelerde gelişmiş olmamasıdır. Bilgi eşitsizliği ciddi boyutlardadır, piyasaya katılanlar tecrübesizdir ve düzenlemeler olsa bile siyasi yozlaşma ve yargı sistemlerin genel olarak zayıflığından ötürü etkili biçimde ve tarafsızca uygulanamamaktadır. Şirket bilgilerinin paydaşlar ve kamu ile açık ve seçik paylaşımı ise yeterli değildir, ayrıca muhasebe uygulamaları da olgunlaşmamıştır (bkz Prowse, 1998, s.16) Etkisiz kurumsal yönetimin menfi etkileri özellikle kaldıraçlı yatırımın oldukça fazla olduğu, paydaşların sayısının çok da geniş olduğu ve sisteme bağlı iflas risklerin olduğu finansal kurumlarda çok daha ciddidir. İslami finans kurumlar her ne kadar şimdiki kadar iyi bir performans sergilediyse de onların gelişmekte olan ülkelerde yaygın olan zayıf kurumsal yönetimin zararlarından kaçındığını varsaymak için bir sebep yoktur. Dolayısıyla bu kurumların işlemlerini iyileştirmeye yardımcı olacak her türlü önlemin alınmasından kaçınmak mümkün değildir. Bu bakımdan Yönetim Kurulu ve Üst Yönetimin üstüne büyük bir sorumluluk düşmektedir. Neredeyse tüm Müslüman ülkelerde BCBS'nin ilke ve kurallarının uygulanma sürecinde olduğunu bilmek ise memnuniyet vericidir.

Yönetim Kurulu

Yönetim Kurulu eğer üyelerin yüksek ahlaki olgunluğu ve bankacılık sektöründe liyakatları, ehliyetleri yoksa rolünü etkin bir biçimde oynayamaz. Onların bankacılık işindeki riskler ve karmaşıklığın farkında

olmaları gerekir. İslami sistemde ise bunlara ilaveten Şeriat ve Onun maksadları hususunda ve de özellikle faiz yasağının hikmeti üzerinde bilgileri olması beklenir. BCBS, IFSB ve kendi ülkelerindeki teftiş kurulu-
nun koyduğu ilkeler ve kurallara uyumlu bir biçimde yeterli derecede şeffaflığı temin etmelidirler. Güçlü bir iç denetim sistemi, muhasebe prosedürleri, etkin iç ve dış denetim, verimli risk yönetimi ve tüm gerekli denetim ve denge, kurallar, düzenlemeler ve prosedürler kurmalıdırlar. (bunlardan bazıları için bkz. Iqbal, Khan ve Ahmed, 1998; Chapra ve Khan 2000; Khan ve Ahmed, 2001; ve al-Jrhi ve Iqbal, 2001)

Tecrübeyle sabittir ki yöneticiler rollerini etkin bir biçimde oynamamaktadırlar (Mace, 1996). Bunun birçok sebebi vardır. Bunlardan biri Kurul üyelerinin bankayı etkin bir biçimde idare etmek için gerekli liyakat ve ahlaki olgunluğa sahip olmamalarıdır. Bir başka sebep ise Kurul üyelerinin hisse sahipleri tarafından seçilmemesi ve onların önünde hesap vermek durumunda olmamalarıdır. Seçimler belirlenmiş aralıklarla düzenli olarak gerçekleşmemekte ve gerçekleşse bile eldeki verilere göre, hisse sahipleri yöneticilerin seçiminde veya görevlerinden alınmasında aktif bir rol almamaktadırlar (Prentice, 1993, s.31). Bu, yönetim kurulu üyelerinin koltuklarından hiçbir zaman ayrılmamalarını sağlar ve onları yerinden etmek ise şirketin başka bir şirket tarafından ele geçirilmesi dışında zordur. Lakim tüm bunlar pahalı ve potansiyel olarak işleri aksatıcıdır ve dolayısıyla özel durumlar dışında sadra şifa olmayacaktır (Morck, Schleifer ve Vishny, 1990). Bu hali düzeltmek için seçimlerde şeffaf bir süreç uygulamak gereklidir ve azınlıktaki hisse sahiplerinin ve yatırımcı mudilerin de Kurul kararlarında fikirlerinin dâhil edilmesini sağlayacak önlemler alınmalıdır. Ayrıca hisse sahiplerinin gerektiğinde yani performansları beklenenin altında kaldığı hallerde ise üyeleri görevden uzaklaştırabilmeleri de gerekir. Dolayısıyla hissedarların ehil ve vazifesinas kişileri Yönetim Kuruluna seçebilmeleri ve işlerini iyi yapamamalarına rağmen koltuk sevdasıyla kurulda sürekli kalmalarının önlenmesi adına hem seçim süreçlerinin hem de vekil kurallarının ıslah edilmesi zaruridir.

Ayrıca sadece azınlıktaki hissedarların değil mudilerin de (her ikisi de dışarıdandır) haklarını korumak için hukuki ve düzenliyi bir altyapı geliştirmek lazımdır. Birçok ülkede şirketler genel toplantılara katılmayan kayıtlı hisse sahiplerine oylarını Yönetim Kurulu'na transfer edebilme hakkını verir. Bu kurulun elini daha da güçlendirir ve onların hissedarlar toplantılarındaki kararlara hükmedebilmelerini sağlar. Oy hakkının transferinin her zaman için paydaşların çıkarları ile uyumlu olmayabilen, kapsamı geniş sonuçlara yol açtığından dolayı oy kullanma haklarının hissedar birliklerine aktarılması tercih edilebilir. Eğer bu tür birlikler mevcut değilse, bu oy hakları aşağıda tartışılacağı üzere bir ücret karşılığında paydaşların çıkarlarını korusunlar diye denetim otoritelerine veya özel sektördeki uzman sözleşmeli şirketlere transfer edilebilir. Bu üç kurum belki de paydaşların çıkarını korumak için daha nitelikli olabilirler.⁽⁷⁾

Ayrıca Kurulda idareci olmayan yeterli sayıda üye bulunması da yardımcı olacaktır. Konvansiyonel sistemde gözleme dayanan veriler, idareci olmayan yöneticilerin Kurulun kabiliyetlerini müspet yönde etkilediğine işaret etmektedir (Alvarez et al., 1998, s.2). Bu belki de bu yöneticilerin yönetimde hiçbir sorumlulukları olmamasından dolayı yönetimi korumakta bir çıkarları bulunmamasındandır. Bu yüzden onlar azınlıktaki hissedarların ve mudilerin çıkarlarını korumaya daha fazla önem verecek ve böylelikle şirketin özkaynağının artmasına yardım olabileceklerdir. Bu beklentilere cevap veremezler ise bu sefer yönetici işgücü piyasasında kendi itibarlarına zarar vermiş olacaklardır. Genel Müdürün yetersiz performansından dolayı işten çıkarılma kararının alınması içeriden ziyade dışarıdan yöneticilerin çoğunlukta olduğu Kurullarda alınması beklenir. Lakin burada da sorunlar vardır. Eğer icracı olmayan yöneticiler

hissedarlar tarafında seçilmez fakat çoğunluktaki hissedar veya CEO tarafından özel olarak seçilirse, onlar kariyerlerini kendisine borçlu olacaklar ve dolayısıyla da 'etkin bir şirket yönetimi için gerekli bilgi ve teşviklerden mahrum kalacaklardır (Herzel, 1994, s.472). Üst yönetimi nizam ve intizama sokmak, denetlemek için pek de istekli olmayacaklarından dolayı da çıkar çatışması olacaktır (Sykes, 1994, s.118). Dahası -özellikle eğer Kurul toplantılarında açıkça yönetimin politikalarını eleştirmek nezaketsiz bir hareket olarak algılanıyorsa- Kurul toplantıları sık sık yapılmayacak ve icracı olmayan yöneticiler şirketin faaliyetlerini etkin bir biçimde izleyemeyecektir (Morck, 1994, s.476).

İslami bankalar Müslüman ülkelerde dahi konvansiyonel rakiplerine nazaran küçük olduklarından dolayı ellerindeki sermaye de oldukça küçüktür. Bu ise hisselerin birkaç icracı yöneticide toplanmasını kolaylaştırır.⁽⁸⁾ Bu yüzden de icracı yöneticileri denetleyecek icracı olmayan yöneticilerin sayısı da azdır. Hem küçük olmaları hem de hisselerin yoğunluğunun paydaşların çıkarlarını korumada istenmeyen sonuçlara yol açma tehlikesi taşıdığından dolayı bankaların hacmini genişletmek ve yoğunlaşmayı azaltacak, riskleri tek bir sepette toplamak yerine sepet sayısını artırarak riskleri dağıtacak ve bu bankaların kayıpları absorbe edebilme yetisini arttıracak yargı değişiklikleri yapması arzu edilir.

Ayrıca Yönetim Kurulunun görevlerini yerine getirebilmesi için daha başka ıslahatların da yapılması arzu edilir. Bunlardan biri -ki ciddi biçimde üzerinde düşünülmesi gerekir- mudarabe akitlerinde olduğu gibi Kurul üyelerinin maaşlarının da performanslarına bağlanmasıdır.⁽⁹⁾ Yöneticiler 'mudarib' olarak sadece masrafları karşılanmalı fakat modern anonim şirketlerinde olduğu sabit bir yönetim ücreti almamalıdır. Ücretleri eğer banka kâr ederse bankanın kârının belli bir oranı olmalıdır. Bu ise diğer hissedarlar gibi kârdaki normal paylarına hisselerdeki payları oranında ek olarak olmalıdır. Yöneticiler idare hizmetlerinden dolayı verilecek kâr oranları ise anlaşma maddelerinde hissedarlar tarafından bilinecek şekilde açıkça önceden belirtilmelidir. Eğer şirket kâr ederse, yöneticiler hizmetleri için kârdan belirli orandan bir pay alırlar. Eğer şirket zarar ederse, aynı 'mudarib'de olduğu gibi idare hizmetlerinden dolayı herhangi bir ücret almaz ve şirket hisselerindeki payları kadar zarara ortak olurlar. Böylece yöneticiler ancak kâra katkıda bulunurlar ise hizmetlerinden dolayı bir ödül alırlar: Kâr ne kadar fazlaysa, ödül de o kadar fazla olur. Bu ise onları daha iyi idarecilik yapmak için teşvik edecektir.

Üst Yönetim

Yönetim kurulu terimiyle genelde kendileri sadece hissedar olmayıp bankanın yönetimine katılanlara, üst yönetim terimiyle ise idarecilik görevlerini üstlenen fakat hissedar olmayan CEO ve diğer üst yöneticiler kastedilir. Modern anonim şirketler genelde sahipleri (hissedarlar) tarafından yönetilmez (Berle ve Means, 1932; Jensen ve Meckling, 1976). Bunun yerine şirketi yönetmek için profesyonel yöneticiler işe alınır. Onlar emanetçilerdir.⁽¹⁰⁾ Bu ise asil-vekil sorununu meydana getirerek çıkar çatışmasına neden olur. Bu yüzden de kendi çıkarına iş yapma, sahtekârlık, farklı şekillerde saklanmış aşırı ücretler ve diğer görevi kötüye kullanma şekillerinin önüne geçilmesi için kısıtlamalar koymak elzemdir.

Alınacak önlemlerin en önemlilerinden biri de kritik makamların tek bir kişi tarafından tutulmamasıdır (dört göz ilkesi). CEO ve Kurul'un başkanın bankada birbirinden farklı işlevleri olduğundan, iki farklı kişinin bu makamlarda olması tercih edilmelidir ki bağımsızlık, güç ve otorite dengesi sağlanabilsin. Eğer ne yöneticiler ne de yönetim bankayı yönetmek için ehil veya liyakat sahibi değilse koltukta kalmalarına müsaade edilmemelidir. Jensen ve Ruback'ın öne sürdüğü üzere, koltuğundan vazgeçmek

istemeyen kötü yöneticiler vekâlet sorununun en masraflı tezahürüdür (Jensen ve Ruback,1963, Schleifer ve Vishny, 1997, s.743) IRTI tarafından yapılan bir araştırmada incelenen tüm bankalarda CEO ve Yönetim Kurulu Başkanı makamlarında farklı kişilerin olduğu ortaya çıkmıştır (Chapra ve Ahmed, 2002). Bu memnun edicidir. Fakat bu araştırmaya katılmayan bankalarda da böyle olduğu anlamına gelmemektedir ve diğer bankalardaki durumun ne olduğunu tespit etmek de gereklidir.

Düzgün iç denetimlerin ve kredi riski, faiz oranı riski ve icrai riskler de dâhil olmak üzere tüm risklerin etkin yönetiminin temin edilmesi Yönetim Kurulu ve Üst Yönetimin sorumluluğudur. Her ne kadar İslami bankalar bu risklere daha fazla açık gibi gözükse de bugüne kadar bunları başarıyla idare ettiler. Elbette bunun gelecekte de böyle devam edeceği anlamına gelmez. Bu yüzden belirsizlikler ve krizlerle dolu bir dünyada hayatta kalabilmek ve rekabet gücünü temin etmek için bu bankalarda etkin bir risk yönetimi kültürü meydana getirmek aşırı önemlidir. Fakat bu Yönetim Kurulu, üst yönetim, fıkıh âlimleri ve banka denetimcilerinin faal biçimde işbirliği olmadan gerçekleştirilemez.

7.3.2 Basiretli Düzenleme ve Denetim

IRTI tarafından yapılan bir araştırma göstermiştir ki genel olarak Müslüman ülkelerde konvansiyonel bankalar için düzenleyici ortam görece daha iyi ve aralarındaki farklılaşma daha az iken, İslami bankalar için düzenleyici ve kurumsal ortam yetersiz ve farklılaşma ise görece daha fazladır (bkz Chapra ve Ahmed, 2002. Tablolar 1.2, 1.3. ve 1.5). Bu veriler, İslami finans kurumlarının düzenlemesi ve gözetimi açısından otoritelerin karşılaştığı birçok meseleye işaret etmektedir. Bu meselelerden ilki İslami finans kurumlarının hızla yaygınlaşmasının önündeki tüm hukuki engelleri kaldırmaktır. İkinci mesele ise İslami finans standardlarının açıklanması, uyumlu hale getirilmesi ve kodifiye edilmesi ve kurumların bu standartlara uyumudur. Üçüncü mesele ise BCBS tarafından sunulan ilkelerin uygulanmasıdır.

Hukuki engellerin kaldırılması meselesi çoğu Müslüman ülkedeki düzenleyici otoriteler tarafından gereken ilgiyi görmemiştir. İslami finanstan önce bu ülkelerdeki finansal kurumlara dair kanunlarda konvansiyonel bankacılık taklit edilmiştir. Genel olarak da birkaç ufak tek değişikliğin dışında bu değişmeden kalmıştır. Mesela faiz ödemeleri vergiden düşülmeye devam etmesine rağmen temettü ödemeleri birçok ülkede aynı uygulamadan faydalanamamaktadır. Bu ise İslami finans ürünleri kullanan bankalar ve firmaları dezavantajlı bir konuma düşürmektedir. Dolayısıyla ihtiyaç olunan şey tüm hukuki yapının şümulu bir şekilde gözden geçirilmesi ve böylece İslami finansın ihtiyaçları ile uyumlu hale getirilmesidir.

Standardların uyumlu hale getirilmesi zor bir iştir çünkü hukukçular arasında görüş farklılıkları vardır. Her ne kadar bazı farklılıklar doğal ve sağlıklı olsa da uyumu sağlamak adına çaba sarf edilmelidir. Hukukçular arasındaki diyalogun devamlılığı ve IDB ile IFSB oynadıkları rolün sonucu olarak bu meydana gelmektedir. Farklı görüşler olduğunda, bu farklılıklar İslami finansın nasıl yürüyeceğine dair alternatif yollar olarak görülmelidir. Bu durumda kanun, yanlış anlaşılmadan kaçınmak için kullanılan alternatif hususundaki temaslarda şeffaflığı şart koşmalıdır. Ayrıca şu da açıkça belirtilmelidir ki mudarabe akdine giren finansçıların yükümlülüğü kendileri tarafından sunulan finansmanın miktarı kadar olmalıdır. Bunun genelde böyle olduğu anlaşılmaktadır. Bu meselede açık bir fihki hükmün olması ve hiçbir belirsizlik kalmaması için bunun kanunlara da yansması arzu edilir. Tüm bunlar İslami finansla çok daha fazla açıklık ve uyum getirecek ve ihtilafların çözümünde Şeriat mahkemelerinin veya bankacılık tahkim kurullarının işini daha kolay hale getirecektir.

İlk iki meselenin başarıyla çözülmesi, İslami finans sektörünün hızla büyümesini ve Müslüman ülkelerde güven kazanmasını sağlayacak olsa da çözülme sürecinde olan üçüncü mesele, uluslararası finansal piyasalarında saygınlık kazanmasına yardımcı olacaktır. Ve hepsi birlikte sadece İslam'a uygun güvenli ve makul bir finansal sistemin hızla gelişimini sağlamaya yardımcı olmakla kalmayıp ödeme sistemini istikrarsızlıktan koruyacak ve sermaye piyasası ve kurumlarının da etkin faaliyetlerini temin edecektir.

Fakat düzenleyici otoriteler düzenlemeleri, kurala uymanın maliyetini tahammül edilemeyecek derecede arttıracak ve yeniliği ve yaratıcılığı boğacak şekilde sıkı ve kapsamlı yapmamalıdır. Bununla birlikte aşağıdaki maddelerde sayılan düzenlemeleri de temin etmelidirler:

- Tercihen bankalar anonim şirketler olmalı ve yönetim kurulu ile üst yönetimin hepsi de tek bir aileye veya işletme grubuna bağlı olmamalıdır;
- Ana hissedarlar, yönetim kurulu üyeleri ve üst yönetimdeki ahlaki olgunluk ve adalet ve de finansal güçlerine de dair bir itibara sahip olmakla kalmayıp İslam hukuku alanında yeterli bilgiye ve de İslami bir bankayı güvenli ve makul bir şekilde yönetebilmek için gerekli liyakat ve tecrübeye sahip olmalıdırlar;
- Bankalar BCBS'nin şartları ile uyumlu yeterli derecede risk-ağırlıklı sermayeye sahip olmalıdır;
- Bankalar uygun denetim ve denge güçleri olmalı ve iç kontrolleri ve risk yönetim sistemleri ise sadece verimli bir icraya temin etmekle kalmayıp aynı zamanda sahtekârlıktan, aşırı borç vermeden, kredinin tekelleşmesinden, istismar edilmesi ve kötü yönetilmesinden de kurtarmalıdır ve icracı olmayan yöneticiler ve dış denetimcilerin ise bağımsız olup bankanın Yönetim Kurulu veya yönetimini desteklemek için herhangi bir çıkarları olmamalıdır;
- Bankaların faaliyetleri -özellikle de sermaye, rezervler, likidite ve risk profili ile alakalı- yeterli nicel ve nitel bilgiyi açıklamalıdır ki böylece piyasanın tüm katılımcıları- özellikle de hissedarlar ve müdiler- bankaları etkin bir şekilde denetleyebilsin.

Eğer tatbik edilmeden kalırsa düzenleme etkili olamaz. Dolayısıyla etkili bir denetim sistemi ile desteklenmelidir. Denetimin hedefi ise öncelikle finansal sistemin BCBS'nin koyduğu kurallara uygun biçimde güvenli ve sağlam olması ve ayrıca Şeriat'ın koyduğu ilkelere, öğretilerle uyumlu olmasıdır. Ancak bu takdirde, hem ulusal hem de uluslararası finansal piyasalarda güven kazanabilir, başarılı bir şekilde rekabet edip hızlı bir büyüme oranı yakalayabilir. Bu amaçla denetçilerin, bankaların maruz kaldığı riskleri gözeterek etkili usuller geliştirmeleri gerekir. Ayrıca bankaların verdikleri borçlar ve yatırımlarının kalitesini de değerlendirmelidirler, özellikle de borçlunun borcu ödeyememe riski -ki İslami bankalarda bu husus çok daha önemlidir.- bu işte İslami bankanın finansal durumlarını ve hayatta kalma kabiliyetlerini ölçecek olan en kritik değerlendirmedir. Bankanın işin doğası ve büyüklüğüne uygun etkili bir iç denetim sistemine sahip olup olmadığını ve yönetiminin de riskleri yönetmek ve karşılaştıkları zorluklarla mücadele etmek için gerekli eğitime ve tecrübeye sahip olup olmadığını temin edilmesi denetçinin en önemli bir görevidir.

Denetçiler için finansal sistemin mikro ve makro seviyelerde güçlü ve zayıf yönlerini belirleme ve gözetlemesine yardımcı olacak finansal olarak sağlamlığı ortaya çıkaran birtakım göstergeler geliştirmesi

ve uygulaması önem taşımaktadır. Mikro seviyede göstergeler münferit kurumların durumunu göstermelidir, makro seviye ise hem ekonominin hem de finansal sistemin sağlamlığı ve zaafiyetlerini belirlemeli ve gözetmelidir. Uluslararası Para Fonu (IMF) arasında hem temel hem de teferruatlı finansal sağlamlık göstergeleri olan 'makro-güven göstergeleri' adında birtakım göstergeler tavsiye etmiştir (bkz Sundararajan, 2002, bu göstergelerin teferruatı için özellikle s.3 ve 8).

Bankaların maruz kaldığı asimetrik bilgi denetçiliği zor bir iş haline getirmektedir. Müslüman ülkelerin de dâhil olduğu birçok gelişmekte olan ülkede muhasebe, denetim ve enformasyon sistemlerin zayıflığı bu zorluğu daha da arttırmaktadır. Bu zorluklar ise hissedarların ve mudilerin bankaları murakabe etmelerini ve bankacılık sisteminin güvenliği ve sağlamlığını güçlendirilmesini mutlak anlamda önemli hale getirmektedir. Umulur ki yatırımcı mudilerin karşılaştığı riskler onları bankaları daha dikkatli denetlemeye ve dolayısıyla onların güçlenmesine yardımcı olmaya teşvik edecektir. Risk-temelli sermaye yeterliliğinin önemli bir rolü vardır. Fakat buna tamamıyla bel bağlanamaz çünkü bankayı denetlemek belki onun sermayesinin niceliğini koruyabilir ama niteliğini sağlama almaz. Dolayısıyla sermayeye aşırı bel bağlama çok da tedbirli bir hareket değildir.

İslami bankaların düzenlenmesi ve denetlenmesi için yapılan çağrı yeni değildir, İslami finans sistemi için hep bir zorluk olarak bilinmiştir. 20 yıldan daha fazla kadar zaman önce merkez bankası yöneticileri ve OIC üye ülkelerinin para politikasını yönetmekle görevli yetkililer tarafından sunulan ve Hartum'da 7-8 Mart 1981'deki dördüncü toplantıda kabul edilen teferruatlı 'İslami Bankaların Yaygınlaştırılması, Düzenlenmesi ve Denetlenmesi' isimli raporda da bu durum açıkça gözükmektedir. Bu rapor İslami bankacılığın emekleme döneminde olduğu bir vakitte yapılmıştır. İlk tam teşhisatlı İslami Banka bu rapordan altı yıl önce Mart 1975'te Dubai'de kurulmuştu. Şimdi İslami bankacılık yaygınlaştı ve yaygınlaşmaya devam etmesi beklendiğinden düzenleme ve denetleme daha da önemli hale geldi. Bu zorluğun üstesinden ne kadar özenli bir şekilde gelinirse makul ve sağlam bir İslami finans sisteminin gelişimi için de o kadar iyi olacaktır.

Bununla birlikte, İslami finansal sistemin denetiminin tek ilgisi sadece mikro ve makro seviyelerde İslami finansal sistemin sağlamlığı olmamalıdır. Ayrıca İslami adalet hedefinin de gerçekleştirilmesi gerekir. Bu düzenleme yoluyla olmaz. Yapılması gereken bankaların toplumun çok daha geniş bir tabanına kredi sağlayabileceği mikrofinans ağıyla entegre olmasının önündeki engellerin kaldırılmasıdır. Bunun için ise daha önceden tartışıldığı üzere bankaların bu hedefi gerçekleştirmedeki zorluklarının üstesinden gelmesine yardımcı olacak kurumların oluşturulması elzemdir.

7.3.3 Mudilerin Korunması

IMF'ye üye ülkelerin son iki onyılıda, dörtte üçünün ciddi krizlerle karşılaşması mudilerin korunması meselesini de gündeme getirdi. Her ne kadar kurumsal yönetim dikkatli düzenleme ve murakabe ile birlikte mudilerin korunmasına yardımcı olsa da yeterli değildir ve başka yollar bulmaya ihtiyaç vardır.

Mevduat Sigortası

Birçok ülkenin uyguladığı mevduat sigortası uygulaması mudilerin zararlardan korunmasının yolu olarak oldukça ilgi çekmiştir (Laeven, 2002). Finansal sistemin toptan çökeceği korkusuyla mevdu-

at sigortası uygulaması olmayan ülkeler bile mudilerin zararlarını karşılamışlardır. Eğer konvansiyonel sistemin yaygın olduğu ülkelerde durum böyleyse ve mudiler bankanın risklerine katılmıyorlarsa, o halde KZP'nin zorunlu olduğu bir sistemde mudilerin korunması çok daha önemli hale gelmektedir. Bu bir yandan mudilerin bankalarının faaliyetlerini izleme konusunda daha umursamaz olma tehlikesine neden olurken, öte yandan sigortacıların, düzenleyici ve murakipların finansal kurumların sağlamlığını temin etme işinde onları tamamlayıcı rol oynamalarını sağlar. Ve şöyle bir soruyla karşı karşı kalırız: tüm mudiler konvansiyonel finans sisteminde olduğu gibi sigortalanmalı mıdır yoksa sadece vadesiz mevduat sahipleri mi sigortalanmalıdır?

Vadesiz mevduat sahipleri bankanın risklerine katılmadığından ötürü ve dolayısıyla getiri almadıklarından, onların mevduatları tam olarak sigortalanmalıdır. Lakin mevduat sigortacılık sistemleri normalde vadesiz mevduatları belli bir limitin üstünde sigortalamamaktadırlar. Bu durumda şu soruyu gündeme gelir: İslami sistemde vadesiz mevduatlar tamamıyla sigortalanmalı mıdır yoksa sigortalanmamalı mıdır? Mevduatların tam olarak korunduğu bilgisi İslam finans sisteminin bütününde mudilerin güven kazanmasını sağlayacak ve panikleri önleyecektir. Özellikle küçük mudileri tam olarak korumanın özel bir önemi vardır. Büyük mudiler tamamen korunabilirler veya korunmayabilirler çünkü onların bankalarının durumlarını izlemek etmek için kaynakları vardır ve bu durumda onlara tam koruma sağlamak bankalarının sağlamlıklarını değerlendirmeleri konusunda motivasyonlarını düşürerek piyasa disiplini de azaltabilir.

Öte yanda yatırımcı mudileri korumak İslami finansın ruhu ile çatışmaktadır. Yine de bazı fakihler küçük yatırımcı mudilerin zararlardan korunması taraftarındırlar (bkz el-Misri, 1995). Bu öneri, üzerinde ciddi bir şekilde düşünölmeye değerdir çünkü gelire muhtaç olan fakat anaparayı kaybetmeyi riske atamayacak küçük mudileri korumadığı şeklinde İslami finansa getirilen eleştiriyi de ortadan kaldıracaktır. Üzerinde icma olmamasından dolayı bunu yapmak mümkün olmasa da bankalar bu mevduatları görece daha güvenilir yatırımlarda istihdam ederek kayıp riskini asgariye düşürebilirler. Peki, büyük ölçekli yatırım mevduatları da sahtekârlık, kötü yönetim ve mudarabe aktinin ihlali gibi risklere karşı sigortalanabilir mi? Cevap ise sigortacıların bu tip bir sigortayı vermeye istekli olup olmadıklarında saklıdır. Mademki tıbbi bir yanlış uygulama için sigorta olabiliyor o halde yatırım mevduatlarının da kötü kullanımı ve sahtekârlığa karşı sigortalanması mümkün olabilir. Bu sayede sigortacılar banka yönetiminin faaliyetlerini ve kalitesini daha dikkatli inceler ve daha fazla şeffaflık talep ederek finansal sisteme daha fazla disiplini getirilmesine vesile olurlar.

İslami finansını doğasını gözönünde tutarak farklı sınıflardaki mudilere sunulacak sigorta paketlerinin türü ve kapsamını belirten açık planlar yapmak arzu edilir. Bu mudilerin İslami finans sistemine olan güvenini inşa etmek için daha iyi olacaktır. Açık bir sigorta kapsamının yokluğunda mudiler gizli bir kapsam olduğunu varsayarlar, özellikle de 'batmasına izin verilmeyecek' doktrininden ötürü büyük bankalar için. Bu finansal otoriteler için çok daha masraflıdır çünkü büyüklüğüne ve mevduatların doğasına bakmaksızın tüm mudileri kurtarmak zorunda kalırlar. Bu ayrıca sisteme ahlaki tehlike de katar ve daha fazla piyasa disiplini ve sistemik istikrar için gerekli olan mudilerin büyük bankaları izleme eğilimini azaltır.

Mudileri Korumanın Başka Yolları

Mudileri korumanın bir başka yolu ise onlardan bir temsilcinin yönetim kurulunda yer alması ve hissedarlar toplantısında söz sahibi olmasıdır. Hissedarların ve mudilerin kolaylıkla bu toplantılara katılması

ve oylarını bankanın önemli kararlarını etkileyecek şekilde kullanmaları veya yöneticileri ve üst yönetimi görevden almaları İslami bankalarda şirket yönetiminin iyileştirilmesi hususunda önemli bir rol oynayabilir. Lakin hissedarların bile toplantılara katılmadığı zaman sayıları çok daha fazla olan mudilerin bunu yapması pek de mümkün olmaz, özellikle de bankalar hacimce büyük olup sadece yurtiçinde değil yurtdışında da çok sayıda şubesi varsa. Dahası eğer hissedarlar ve mudiler oy haklarını sadece toplantılara katılarak kullanabilirlerse bu durumda oy kullanma haklarına sahip olan hisselerle oy kullanma hakkına sahip olmayanlar arasında herhangi fark kalmayacaktır. Bu oy-kullanma hakkı olmama meselesini çözenin bir yolu da oy haklarını düzenleyici otoritelere transfer etmektir ki onlar mudilerin adına yönetim kuruluna bir temsilci atayabilirler. Bankalar belki buna karşı çıkabilir. Fakat bu sadece mudilerin çıkarlarını korumak için değil sistemin istikrarını korumak için de önemlidir.

Eğer böylesine bir temsilcilik onaylanmazsa bu durumda mudilerin çıkarlarını koruyacak bir mudi kooperatifi kurmayı teşvik etmelidir. Eğer bu da zor gelirse, bu sefer mudilerin çıkarlarını korumak için dışarıdan özel şirket kurulabilir ki bu da aynı dış denetimcilerin hissedarlarını çıkarını korumak için yaptıkları iş gibidir. Onların ücreti ise bankalar tarafından normalde yatırımcı mudilere dağıtılacak temettüden ödenebilir. Bu öneriye karşı önemli bir argüman ise gereksiz yere kurumları arttırmak olabilir. Bu arttırmaya karşı önlem almak adına hâlihazırdaki dış denetimciler bu göreve getirilebilirler. Eğer dış denetimciler sadece hissedarların değil mudilerin de haklarını korumakla yükümlüler ise bu hem daha ucuz hem de daha faydalı olacaktır. Ayrıca yeterli derecede şeffaflığın da sağlanması elzemdir ki böylece mudiler bankada neler olup bittiğini bilsinler ve böylece kendi çıkarlarını korumada daha büyük bir rol oynayabilsinler.

İslami bankalarda mudilerin çıkarlarını korumanın başka bir yolu daha vardır. Mudiler ayrıca bal etiketiyle kendilerine şarap sunulmadığından da emin olmak isterler. Dolayısıyla İslami bankaların fonların gerek toplanmasında gerekse kullanımında Şeriat'a uyumlu davranmaları ciddi bir zorluktur ki, bu mesele daha önceki bölümlerde de tartışılmıştı.

7.3.4 Çözümüne Kavuşmamış Bazı Fıkhi Meseleler⁽¹⁾

Finansal sisteme dair fıkhi kararlar özellikle konvansiyonel finansın olağanüstü ilerlemeler kaydettiği son iki yüzyılda uyku halindeydi. Fakat son otuz yılda karşılaşılan zorluklarla baş etmede ciddi bir gelişme kaydedildi, her ne kadar bazı önemli mevzular halen çözümsüz olarak dursa da. Bu bölümde elbette tüm bunları ele almak mümkün değildir. Bunlardan bazıları fakihler için aşağıda tartışılmıştır. Eğer fıkhi değerlendirmenin değişmeyeceği bir durum varsa bu sefer hukukçular ve finans uzmanlarının biraraya gelip İslami finansal kurumların karşılaştığı sorunlara Şeriat'a uygun çözümler bulmaları gerekecektir. Böylesi çözümlerin yokluğu halinde ise İslami bankaların yüzleşmek zorunda kalacağı riskler ve sermaye ihtiyaçları artacaktır. Konvansiyonel bankalardan ciddi bir oranda daha fazla olan sermaye standartları ise İslami bankaların kârlılıklarını düşürecek ve onların rekabet gücünü zayıflatacaktır.

Finansal Yükümlülüklerin Geç İfası

Bu meselelerin en önemlilerinden bir tanesi de mal ve hizmetleri murabaha aktiyle satın alanların imkânı olmasına rağmen zamanında geri ödeme yapmamasıdır. Eğer bu ödememe zorunlu şartlar nedeniyle olursa İslam, ödeme zamanın yeniden borçlunun ödeyebileceği şekilde ayarlanmasını emreder.

Lakin eğer bir ahlaksızlık varsa yani borçlu ödeyebilecek imkâna sahip olmasına rağmen ödemiyorsa bu durumda soru borçluya bir ceza kesilip kesilemeyeceğidir ve bankanın bu zararın telafisi için bir ödeme alıp alamayacağıdır. Eğer geç ödemeye herhangi bir ceza kesilmezse bu davranış tarzı bulaşıcı hale gelerek yayılabilir. Bu ise ödemeler sisteminin çökmesine yol açabilir, özellikle de ödenecek miktarlar büyükse.

Bu mesele hakkında âlimler birçok görüş serdetmiştir fakat henüz bir icmaya varılmamıştır.⁽¹²⁾ Tutucu görüşe göre, borcunu ödemeyenin adının kara listeye alınır ve eğer gecikme özrü meşru değilse hapsedilmesine varan bir ceza uygulanır. Fakat gizli faiz olması korkusuyla herhangi bir para cezasını veya zarara uğramış tarafa ödenecek tazminatı yasaklar.

Kara listeye alınma ve hapse girme olasılığı suçu önleyici bir güç olabilir ve temerrüde düşme hadiselerinin asgariye düşmesini sağlayabilir. Lakin eğer ödünç verenin ve polislin zorbalığından, olayları istismar etmelerinden kaçınılmak isteniyorsa, hapis cezasına hukuki süreci işlemesi sonucunda alınan mahkeme kararı dışında izin verilmemelidir. Bu zor olabilir çünkü çoğu Müslüman ülkedeki yargı sisteminin verimsizliğinden dolayı mahkemeler yıllarca sürmekte ve kayda değer dava masrafları ortaya çıkmaktadır. Dolayısıyla daha önce de tartışıldığı üzere borcunu özürsüz ödemeyenlerin cezalandırılması için hızlı bir şekilde Şeriat mahkemeleri veya bankacılık tahkim kurulları oluşturulması zorunludur ki böylece temerrüde düşme oranları asgari bir seviyeye düşsün. Her ne kadar kara listeye alma ve hapis cezası özürsüz borç ertelemenin önüne geçmede rol oynasa da bu yöntemler zarar ve gelir kaybına maruz kalmış mağdur tarafın zararı hususunda bir şey yapmamaktadır.

Görece daha liberal görüşe göre ise borcunu özürsüz erteleyenler için para cezasına izin verir ama eğer ceza mahkeme tarafından verilmişse para cezasının mağdur olmuş tarafa ödenmesine cevaz verir. Fakat mahkeme kararı durumunda bile iki farklı görüş vardır. Bir görüş mahkemeye, geciken ödemeden dolayı oluşan zarar ve zarar gören tarafın kaybettiği gelir için ödeme miktarını belirleme izni verir. Diğer görüş ise mahkemenin sadece oluşan zarar tazminat miktarını belirlemesine izin verir fakat kaybedilen gelir için herhangi bir ödeme talep etmesine karşı çıkar. Eğer ceza mahkeme tarafından belirlenmezse ceza miktarı sadece hayır işlerinde kullanılabilir ve zarar gören taraf bundan pay alamaz.

Eğer zararın telafisi meselesi hukukçular tarafından kabul edilirse bu durumda telafi miktarının öznel değerlendirmeyi mümkün mertebe azaltacak şekilde nasıl belirleneceği -ki ne borcunu ödemeyen taraf ne de zarar gören tarafa bir haksızlık olsun- sorusu gündeme gelir. Cevap ise Temerrüt-Durumda-Zarar (TDZ) (Loss-given-default/LGD) endeksini oluşturmaktır. Bu tip bir TDZ endeksi geliştirmek ve sürdürmek uluslararası tanınmış standartları kullanmak suretiyle olabilir. TDZ mesela eğer 100 dolarlık bir borç geri ödenmediği takdirde bankanın zararı için bir tarife hazırlayabilir. TDZ ayrıca temerrüde düşme hadisesinin çözüme kavuşacağı zamana kadar ki dava masrafları, gelir kaybı gibi tüm masrafları da kapsayabilir. Elbette son söz TDZ tarifisine uygun bir şekilde -elbette özel durumlara göre- ayarlamalar yapacak olan özel bankacılık tahkim kurulundadır.

Leasing/Kiralamaya dair bazı meseleler

Hukukçular kiralama akdinin sahih olabilmesi için kiralayanın en azından kira finansmanının riskinin bir bölümünü üstlenmesi gerektiği hususunda ittifak etmişlerdir. Yine de aralarında görüş farklılıkları vardır farklı lease akidlerin cazılığı hususunda.

Fakihlerin geleneksel fıkıh literatüründe tartıştığı ve aralarında herhangi bir görüş ayrılığı olmadığı kira türüne faaliyet kiralaması deniyor. Bu kira türü diğerlerinden birçok bakımdan ayrılıyor. Birincisi kiralayanın kendisi burada kiraya verdiği varlığın gerçek sahibidir ve dolayısıyla tüm riskleri ve sahip olmanın yol açtığı masrafları üstlenir. Kiracının kiralanan şeyin kullanımını engelleyen her türlü kusur, arıza kendi sorumluluğundadır, her ne kadar kiralanan şeyin günlük bakımından ve normal tamir işlemlerinden sorumlu tutulabilse de. İkincisi ise kira süresi varlığın tüm ömrünü kapsayacak şekilde değil sadece belirlenmiş kısa bir zaman süresindedir ve eğer karşılık olarak anlaşılıp akit yenilenmezse daha önce anlaşılmış sürenin sonunda akit sona erer. Böylece tüm risk kiralayanın üzerindedir. Lakin bunun kiracının eşyayı kötü kullanması gibi ahlaki tehlikeye yol açması da mümkündür.

Finansal kiralama ise ahlaki tehlike sorununu çözmeyi sağlar zira kira süresi varlığın tüm ömrü boyunca ve böylece kiralayan hem kâr eder hem de varlığı amorti etmiş olur. Kira süresinin sonunda kiralananın kiraladığı varlığı kiralayandan önceden belirlenmiş bir fiyat üzerinden veya o andaki piyasa fiyatından satın alma hakkı vardır. Karşılıklı olarak rıza yoksa kiranın son bitiş tarihinden önce iptal edilemez. Dolayısıyla varlığın kötü kullanımı tehlikesi azdır.

Finansal kiralamanın başka faydaları da vardır. Kiralanan varlık teminat yerine geçer ve eğer kiracı temerrüde düşerse kiralayan ekipmanı hiçbir mahkeme kararı olmaksızın geri alır. Bu ayrıca kiralayanın vergi yükünü de hafifletir. Bunun sebebi ise birçok ülkedeki vergi kanunlarının yüksek amortisman paylarıdır. Kiralayan ayrıca ekipmanı da satabilir kira süresince böylece de kira ödemeleri yeni müşteriye geçer. Bu da kiralayanın likit ihtiyacı duyduğunda nakit bulmasını sağlar. Bu borç sözleşmesinde mümkün değildir çünkü genel fıkıh görüşü, fiziksel varlıkların satımına izin veriyor olsa da nominal değerleri dışında finansal borç ürünlerinin satışına cevaz vermemektedir.

Bazı hukukçular ise finansal kiralamanın caizliği konusunda şüpheleri vardır. Bunun nedeni ise kiranın uzun vadeli ve iptal edilmeyen tabiatından dolayı tüm riskin kiracının üzerine bindirilmesi, özellikle de varlığın artık değeri önceden belirlenmişse. Bu durumda kiracı kendisini varlığı faizli borçla satın aldığından çok daha kötü bir durumda bulabilir. Dolayısıyla finansal kiralamanın doğrudan satın almaya göre çok daha istismara açık olduğu söylenebilir. Diyelim ki kira akdi beş yıllıktır ve kiracı varlığa iki yıldan sonra ihtiyacı olmasa bile ödemelerini yapmaya devam etmek zorundadır. Eğer faizli borç ile satın almış olsa, satın aldığı varlığı piyasada satar ve borcunu öder böylece de zararını azaltır. Finansal kiralamada ise bunu yapamaz. Eğer kira ödemelerini yapamazsa o ana kadar varlığın fiyatının normalde faaliyet kiralamasında ödeyeceği kira ücretinin ötesindeki bir bölümünü ödemiş olsa bile varlıktaki payını kaybeder.

Yine de finansal kiralamanın bazı şartlar yerine getirildiği takdirde caiz olduğu söyleyen hukukçular da vardır. Birincisi kiralayan varlığın gerçek sahibi olmak sıfatıyla kiralama risklerini üstlenmelidir. Sahip olmadığı ve elinde olmayan bir şeyi kiralayamaz ve sahip olmaya dair tüm risk ve masraflardan da ayrıca sorumlu olmalıdır.⁽¹³⁾ Dolayısıyla kiralayanın sadece üretici ile kiracı arasında aracılık rolü oynadığı, varlığın sahipliğinin ise sadece hukuki bir araç niteliğinde olup borcun geri ödenmesini sağlama almak ve eğer borçlu temerrüde düşerse hukuki bir sığınak olması için yapılmış bir kira akdi caiz değildir. Bu durumda kiralayan varlığı satın almadan ve eline geçmeden önce kiraya vermiş ve hiçbir riske katlanmadan ödüllendirilmiş olur. İkincisi ise kiracının yükümlülüğü kiralanan varlık eline geçmeden başlamaz ve varlık kendisi tarafından kullanılabilir kaldığı sürece de devam eder.⁽¹⁴⁾ Üçüncüsü ise tüm

üretim hataları ve bununla alakalı sorunlar da kiralayana sorumluğundadır. Kiracı ancak kiralanana varlığın genel bakımından sorumlu tutulabilir. Dördüncüsü, kira akdi ile artık varlığı yani kira sürecinin sonundaki varlığı satın alma akti birbirinden ayrı olmalıdır. Hurda değer piyasa ile alakalıdır ve önceden belirlenemez. Satın alma akdi dolayısıyla opsiyonel olmalı ve kira akdinin bir şartı olmamalıdır çünkü varlığın kiranın sonundaki keyfiyeti ile birlikte piyasadaki fiyatı -ki bunlar sahih bir akdin şartlarındandır- kira akdinin imzalandığı sırada bilinmezdir.

Neredeyse tüm İslami bankalar Şeriatın koyduğu şartları yerine getirerek veya en azından yerine getirmek için gayret göstererek finansal kiralama yöntemini kullanmaktadırlar. Hurda değer ise bir sorun olarak durmaktadır ama bankalar bu sorunun üstesinden gelmek için ufak bir nominal değer belirlediler veya onu bir hediye olarak kiralayandan kiracıya aktardılar. Lakin bu finansal kiralamaya karşı olan hukukçuları tatmin etmemektedir zira onlara göre bu işlemlerle bile İslam Hukukunun şartları yerine getirilmemektedir. Artık değer otomatik olarak önceden belirlenerek kira ödemelerinin içine yerleştirilmekte ve böylece adaletsizliğe yol açmaktadır. Kiracı kira ödemelerini yapamadığı veya vefat ettiği takdirde hem varlığı tamamen kaybetmektedir, hem de o ana kadar yaptığı ödemeleri. Bu hukukçuların önerdiği alternatif ise kiralayana kiracıya varlığı taksitle satmalı ve sonra ise tüm ödemenin yapılmasını sağlama almak için ipotek altına almalıdır. Lakin bu durumda ise varlık kiracının sahipliğine geçtiği vakit, taksit ödemelerini yapamazsa bile bankanın birçok Müslüman ülkede onu geri alması çok zordur. Dahası varlığa sahip olduğundan onu satıp parasını kullanabilir, böylece de bankaya hiçbir şey kalmaz.

Hukukçular menkul kıymet kiralamasının (finansman kiralaması da denmektedir) İslam hukuku açısından caiz olmadığı konusunda ittifak etmişlerdir çünkü bu geleneksel anlamda bir kiralama akdi değildir. Bu sadece bir finansman işlemi, gizli bir teminat anlaşmasıdır. Bundan kiracıya sahiplik ile alakalı tüm riskler ve ödüller aktarılır. Dolayısıyla menkul kıymet kiralaması İslami finans ürünü olarak sayılmamaktadır.

Menkul Kıymetleştirme ve Borçların Satımı

Hukukçular arasında genel bir ittifakla nominal değeri dışında borçların satımı caiz değildir. Bunun arkasındaki gerekçe ise borcun satışının hem faiz hem de garar yani aşırı belirsizlik unsuru⁽¹⁵⁾ içermesidir ki her ikisi de İslam hukukuna göre yasaktır. Böylesine bir hüküm şüphesiz ödünç para yoluyla oluşan borçların satışında doğrudur. Bir borcu indirim olmaksızın satmak mümkün olmadığından böylesine bir satış gizli bir faiz alışverişi olacaktır.

Fakat bu gerekçeler iki sebepten ötürü İslami bankaların modern zamanlarda sattığı borçlara uygulanamaz. Birincisi, borç özellikle murabaha akdi yoluyla mal ve hizmetlerin satışı sonucunda oluşmaktadır. Eğer diyelim bir uçak veya gemi, banka veya bankalardan oluşan bir konsorsiyum tarafından bir hükümete veya bir şirkete satılmış olursa borç para ödünç olarak oluşmamaktadır. Borç fıkhen mubah sayılan murabaha akdiyle oluşturulmakta ve hukukçuların kendilere göre, varlığın fiyatı faizi değil karı içermektedir. Dolayısıyla banka böylesine bir borç aracı satarsa ucuz bir fiyata sattığı şey aslında varlığın bir parçasıdır ve satın alanın kazandığı getirisi ise faiz değil bankanın murabaha işlemi sırasında kazandığı karın payıdır.

İkinci olarak günümüzde borcun bankalar aracılığıyla satımında meçhul bir kredi notuna sahip meçhul bir kişinin borcundan bahsetmiyoruz, öyle ki borç aracını satın alan kişi borcun ödenip ödenmeyeceğini bilmektedir. Satılması planlanan borç araçları satışa-dayalı usullerle devletlere ve iyi tanınan anonim şirketlere ve kredi notu yüksek firmalara verilen finansmanlar yoluyla oluşturuluyor. Borç aracının satın alıcısı kredi notunu banka kadar bilebilir. Dahası borç güvenceye alınmamış değildir. Varlık temellidir ve güvenlidir. Ödemesi neredeyse kesin gibidir ve garar yani aşırı belirsizlik unsuru yoktur. Bu bakımdan hukukçuların eskiden verdikleri hükümler modern çağın değişmiş gerçekliklerine uymamaktadır.

Bu yüzden hukukçular kararlarını yeniden gözden geçirmek isteyebilirler ki bu daha önceki hükümlerinin yanlış olduğundan değil ama artık şartların değişmiş olduğundandır. Hazine bonusu, tahvili ve diğer faize dayalı araçların olduğu borç satımını kesinlikle yasaklamayı devam etmelidirler zira bunlar saf olarak faizli borç verme ve almadır. Lakin onların varlığa dayalı borç araçlarının satımına dair hükümlerinin yeniden gözden geçirilmesi gerekmektedir ki bunlar ortaya gerçek mal ve hizmetleri satımıyla çıkarlar ve faizi değil kârın bir kısmını ilk finansörden yeni finansöre aktarırlar. Böylesi önemli bir meselede genel bir anlaşmaya varmak bu tip borç araçları için ikinci bir piyasa oluşturulmasına yardım ederek İslami para piyasasının da gelişmesini hızlandıracaktır.

Bu tip borç enstrümanları için ikincil piyasanın yokluğu bankalar için iki temel sorun meydana getirmekte ve İslami bankacılığın gelişimine ve büyümesine engel olmaktadır. Birincisi, bankalar borç aracı ile vade sonuna kadar mecburi takılı kalmaktadırlar. Modern değişken finans sisteminde bankaların karşılaşmak zorunda olduğu birçok belirsizlik vardır ve aşırı borçlandırma suçunu işlemeseler bile böylesine bir piyasada likidite sıkışıklığına girmeleri oldukça olasıdır. Bu hiç umulmadık bir sebeple bankadan nakit çıkışının sonucunda olabilir. Veya bir müşterinin beklenmedik bir gelişme sebebiyle borcunu zamanında ödeyememesinden de kaynaklanabilir. Ve bir bankanın likidite krizine sebep olabilecek daha birçok öngörülemeyen sebep sayılabilir. Eğer banka acilen ihtiyaç duyduğu likidite için elindeki borçların vadesi gelmeden önce satamazsa bu sefer kendi yükümlülüklerini yerine getiremeyebilir veya çok daha kârlı yatırım fırsatlarını fonlayamaz.

İkinci olarak bankalar için alacaklarını teminat altına almadan aracılık rolünü etkili bir şekilde oynamaları zordur. Ne zaman ki bankalar pahalı bir şey için büyük bir satışa dayalı kredi verirler (diyelim bir uçak, gemi veya bina) onlar bunu küçük paketler haline getirip küçük ölçekli finansçılara satmak isterler. Bu yolla kendi kaynaklarına aşırı yüklenmeden büyük miktarlarda kredi sağlayabilirler ve aynı anda küçük yatırımcılar için de yatırım fırsatları sunabilirler. Eğer bu rolü etkili bir biçimde oynayamazlar ise ekonomi, bankaların masraflı şeylerin finansı konusundaki tedirginliğinden kötü etkilenecektir. Şirketler bu büyük meblağları elde etmek için birçok yatırımcı ile borç sözleşmeleri imzalayacaktır. Ve kuşkusuz bu çok zahmetli bir iştir. Sendikasyon kredisi borç satımının yerini dolduramaz çünkü öncü bankaya ek olarak böylesi kredilere katılan çok az sayıda büyük kredi verici vardır. Dolayısıyla büyük bir borçlanıcı için satın alma imkânı sağlanabilirken, meblağı küçük paketler haline getirmek mümkün olmayabilir ve küçük finansçılar yatırım fırsatından da faydalanamayabilirler.

Zarardan Korunma (Hedging) ve Finansal Mühendislik

Hedge etme günümüzün kur oranlarının ve diğer piyasa fiyatlarının aşırı oynak olduğu uluslararası iktisadi ve finansal ortamında riskleri yönetmek için önemli bir araç haline gelmiştir. Eğer fertler, işletmeler

ve finansal kurumlar bu araca risklerini idare etmek için başvuramazlarsa tüm ekonomide domino etkisi yaratacak ciddi kayıplar yaşamaları kuvvetle muhtemeldir.

Döviz kuru risklerinin Peygamber (sav) ve Raşid Halifeler zamanında yaygın olduğu görünmemektedir. O zamanki çift metalli sistemdeki altın ve gümüş paralar arasında kur oranı on civarında görece sabitti. Böylesi bir sabitlik lakin uzun süre devam etmedi. Bu iki metal farklı arz ve talep şartlarına maruz kaldılar ve dolayısıyla görece fiyatları da istikrarsızlaştı. Bazen aralarındaki oranlar 20,30 ve hatta 50'ye kadar oynadı (Karadavi, 1969, Cilt 1, s.264; Miles, 1992, s.320). Bu istikrarsızlık kötü paranın iyi parayı piyasadan, dolaşımın dışarısına çıkarttı Makrizi'ye (ö.1442) ve onun çağdaşı Esadi'ye göre (ö.1450) göre. (Mısri, 1990, s.54, 66) Bu hadise 16. yüzyıldan beridir Gresham Kanunu olarak bilinmektedir. Böylesi bir istikrarsızlık herkes için zorluklar meydana getirmesine rağmen o zamanlar fertleri ve ekonomileri bunun menfi etkilerinden korumak için herhangi bir çözüm yoku.

Bu sorunu çözebilmek adına dünya ikili metal para sistemini terk etti ve önce altın standardına sonra ise dolar kuru standardına geçti ki her ikisi de sabit paritelerden dolayı döviz kurlarını istikrara kavuşmasına yardımcı oldu. Fakat bu iki standard bambaşka farklı sıkıntı verici sorunlar ortaya çıkardı ve dalgalı kurlara geçilmek zorunda kalındı. Sabit kurlara veda etmek döviz piyasalarına büyük ölçüde istikrarsızlık getirdi ve dış ticarete ve finansa ilişkin riskler de gereğinden fazla şiddetlendiler. Böylesi istikrarsız, dengesiz bir iklimde hedge etme bir nimet oldu. Böylece bankalar ve işadamları döviz kuru ve fiyat risklerini idare edebilmek adına belirli bir ücret karşılığında bu risklere katlanmaya gönüllü olan kişilere, kurumlara aktarabildiler.

Sorunu daha iyi idrak edebilmek için diyelim ki Suudi bir işadamı milyon dolarlar değerinde (3.75 milyon riyal) Japon malları için üç ayda teslim edilmek üzere bir sipariş veriyor. Eğer Yen-Dollar kuru 117 ise ve kur sabit kalırsa 117 milyon Yen'in sipariş ile birlikte teslim edilmesi gerekiyor. Döviz kurları sabit olmadığından diyelim Yen üç ayda yüzde 5 değer kazanıyor ve bu durumda Suudi ithalatçı bu sefer 3.75 milyon riyal yerine 3.94 milyon riyal ödemek zorunda kalıyor. Bunun sonucunda ise Suudi işadamı öngöremeyen bir 190 bin riyallik bir zarar elde ediyor.

Bu gibi bir zarara karşı korunmanın bir yolu üç ay sonra ödenecek Yen'i şimdi satın almaktır. Lakin böyle yapılırsa gereksiz bir şekilde finansal kaynaklar dondurulmuş olacak ve likidite krizi meydana gelebilecektir. Likidite sıkışıklığından kaçınmak için konvansiyonel finans sistemindeki alternatif çözüm ise 117 milyon yeni forward piyasasında bugünkü dolar başına 117 yen kuru ile artı veya eksi primli veya indirimli olarak satın almaktır. İthalatçının yapacağı sadece tüm meblağın sadece az bir kısmını peşinat olarak vermektir. İşte bu işlemin adı hedge etmektir.

Bu noktada soru, ithalatçıyı kurlardaki dalgalanmaya karşı koruyacak olan hedge etme mekanizmasının caiz olup olmadığıdır. Şimdiye kadar hukukçuların kararı bunun caiz olmadığı yönündedir. Bu hüküm üç itiraza dayalıdır: Hedge etmede garar, faiz ve dövizlerin gelecek tarihteki satımı vardır. Bu üçü de Fıkhen yasaklanmıştır.

Garar'a bakacak olursak bu itiraz haksızdır zira zaten hedge etme ithalatçının ihtiyacı olan dövizini bugünkü kur oranında satın almasını sağlamak suretiyle garar unsurunu ortadan kaldırmaya yarar. Forward yen satan bankanın da işleminde 'garar' yoktur çünkü Yen'i şimdi satın almakta ve teslim tarihine kadar ona yatırım yapmaktadır. Dolayısıyla banka üç ay yatırım yaptığı Yen'den getiri elde ediyor

fakat yen satın almak için kullanabileceği Riyal veya dolarlardan gelebilecek getiriye de kaybediyor. Bu iki getiri oranı arasındaki fark da forward işlemindeki primli veya indirimli fiyatı belirliyor.

Faize ilişkin ikinci itiraz da İslami bankaların İslam'ın uygun gördüğü biçimde ve imkanları ölçüsünde Yen veya başka bir yabancı paraya yatırım yapması şart koşularak önlenebilir. Bu durumda oluşan kazanç faiz değil, yatırımlardan elde edilen kâr olacaktır. Bu durumda faiz değil yatırımdan kazanılan kâr olmuş olacaktır.

Üçüncü itiraz ise elbette oldukça ciddidir. Peygamber (sav) açıkça paranın ileriki bir tarihteki satışını yasaklanmıştır. Lakin öyle bir dünyada yaşıyoruz ki döviz piyasalarındaki istikrarsızlık kaçınılamaz bir gerçeklik haline gelmiştir. Gerek işadamlarının gerekse İslami bankaların bu riske maruz kalmalarının önlenmesi mümkün değildir. Peki, bunu nasıl idare edecekler? Bilançolarında özellikle kurların aşırı değişken olduğu kriz durumlarında hedge edilmemiş döviz borçlarını veya varlıklarını tutmak aşırı risklidir. Eğer hedge etme yöntemine başvurmazlarsa işte asıl o zaman garar'a batmış olurlar. İlaveten gereksiz bir şekilde Şeriat'ın önemli maksadlarından biri olan malın hıfzından da⁽⁶⁾ ödün verilmiş olur.

Hedge etme yoluyla gerekli korumayı sağlayan kurumlar kendilerinin de büyük miktarda finansal kaynakları ve piyasa koşullarının bilgisi olması hasebiyle bu hizmet için yeterince liyakata sahiptirler. Onların ücretleri ise İslami araçları kullanmak suretiyle İslamileştirilebilir. Soru dolayısıyla hedge etme'nin istikrarsız döviz kurlarının hâkim olduğu ortamlarda kabul edilebilirliğiğidir. İşte bu noktada forward işlemlerindeki yasağın illetine bakmamız gerekir. Eğer illeti fonların ve kurların akışındaki yüksek miktardaki istikrarsızlığın kaynağı olan döviz piyasasındaki spekülasyonu önlemek ise hedge etmeyi sadece gerçek mal ve hizmetlere ilişkin döviz alacakları ve ödemeleri ile sınırlı tutarak bunun üstesinden gelinebilir.

7.4 SONUÇ TESPİTLERİ

İslami finans 1975'te Dubai'de kurulan ilk İslami bankanın üzerinden geçen otuz yılı aşan sürede övgüye layık bir gelişme kaydetti. Yine de bu sektörün önünde kuruluş amacı olan ufkuna, hedeflerine ulaşmak için katetmesi gereken daha uzun bir yol vardır.

Hedefin birbirinden ayrılmaz iki parçası var. Birincisi Müslüman ülkelerin tüm finansal ihtiyaçlarını İslami öğretilere uygun bir biçimde karşılayacağı ve ekonomileri için bir köstek olmayacak şekilde finansal sistemlerinden faizin kaldırılması ile alakalı. Umulur ki İslami finansın tedricen yerleşmesiyle birlikte Müslüman ülkelerde özkaynağa dayalı ve KZP finansman modellerinin kullanımı artarken borç-olusturan modeller azalsın, ta ki bu ikisinin (özkaynak ve borç) finansal sıhhat ve istikrara uygun ve ekonominin daha hızlı gelişmesini sağlayacak bir şekilde ideal birleşimi sağlanabilsin. Hedefin ikinci kısmı ise kredinin hakkaniyetli dağıtımı ile alakalıdır ki böylece finansal sistem yoksulun zararına zengini daha zengin etme temayülü yerine, yoksulluğu, işsizliği ve gelir ve servetin temerküz etmesini azaltabilsin.

Bu hedefin niceliğe bakan yönünü ele alırsak görürüz ki İslami finans sektöründeki bankaların sayısı ve mevduat ve varlıkların hacmi beklenmedik hızla genişledi. Bu gelişmeyi sağlayan ana unsur da 'sukuk'ların ortaya çıkmasıydı ki bu sayede devletler ve şirketler yüksek hacimde finansmana erişim sağlayabildiler. Bu zamana kadarki tecrübe, Şeriat'a uyumlu ürünlerin gelecekte de tüm ülkelerin artan mali ihtiyaçlarını tatmin edebilmek için artan talebe cevap vermeye devam edeceğini gösteriyor, ta ki uluslararası finansal piyasalarda sağlam bir zemine oturana kadar.

Lakin özkaynak ve KZP usullerine doğru ciddi bir hareketlilik olmadı. Bunun sebebi bu yönde gelişim sağlayacak gerekli kurumsal altyapısının henüz memnun edici bir seviyede olmamasıdır. Bu ise müşterek müesseselerin kurulmasının aciliyetine işaret ediyor ki böylece bankalar uygun teşvikler ve caydırıcı unsurlar ve ihtilafların hızlı çözümü yoluyla asil-vekil çıkar çatışmasını asgariye indirebilsin. Ayrıca kurumsal yönetimin de layıkıyla tatbik edilen iç kontroller, risk yönetimi, şeffaflık, ikraz muhasebesi ve kamuoyunun aydınlanması, Şer'î şeffaflık ve denetim, dış denetim ve basiretli düzenleme yoluyla güçlendirilmesi gerekir. Ancak bunlara tam olarak bel bağlama yeterli olmayabilir. Piyasa oyuncularının ahlaki sorumluluklarını yerine getirmesi ise vazgeçilmez bir unsurdur. Böylesi bir sorumluluk, ahlaki şuur gelişmediği takdirde hiç şüphe yoktur ki piyasa oyuncuları yasayı yakanmaksızın ve cezalandırılmaksızın ihlal edecek gizli yollar keşfedebileceklerdir. Böyle olursa teşvik ve caydırıcı unsurları körelir ve daha fazla hukuki denetim ve kontrollere ihtiyaç artar ki bu da işlem masraflarını dayanılmaz yüksek seviyelere çıkarır. Herhalde hiçbir beşerî kurumun ahlaki bir boyutu olmadan verimli işleyemeyeceğini söylemek abartı olmayacaktır.

Hedefin ikinci bölümü olan kredinin adaletli dağıtımına gelirse, bunun gerçekleşmesi yolundaki gelişme de parlak değildir. Mikrofinans sektörü ana finans sistemine entegre edilmediği sürece hedefin bu kısmını gerçekleştirmek zor olacaktır. Eğer bu gerçekleşir ise yoksulluğu, işsizliği ve gelir eşitsizliğini azaltmak adına şehir içinde ve dışındaki bölgelerdeki mikro şirketlerin finansmanı için ciddi hacimli bir fon havuzu mevcut hale gelecektir. Ticari bankalar eğer bu işi külfetli görüyorlarsa mikrofinansa doğrudan girmemeleri gerekir. Bunu iştirakleri ve zaten bu iş için varolan kurumlar aracılığıyla yapabilirler. Eğer finansal sistemin kaynaklarının görece daha fazla bir payı yoksul ve alt-orta sınıfların erişimine açılmazsa o halde İslami finans Şeriat'ın maksatlarının gerçekleşmesine olumlu bir katkı sunamaz ve dolayısıyla insanların beklentilerine karşılık da veremez.

Sonuç olarak nicelik açısından ciddi bir gelişme kaydedildiği söylenebilse de İslami vizyonun gerçekleşmesi yönündeki gelişmeler yeterli olmadı. Bunun sebebi ise İslami finansın konvansiyonel finansın tuzaklarından, kısıcağlarından kendisini sıyırmayı becerememesi oldu. Böyle olmasının bir sebebi ise iyice kök salmış ve çıkar odaklı konvansiyonel sistemin yerine yeni bir sistemin başarılı bir şekilde kurulması yolunda karşılaşılan zorluklardır ki sistemin işleyişini destekleyecek gerekli müşterek kurumlar bile daha mevcut değildir.

Öte yandan gelecekte zorlukları azaltacak ve sektörünün karşılaştığı zorlukların üstesinden gelebilmesine yardımcı olacak birçok şey meydana gelmiştir. Bunlardan en önemlisi gerekli altyapı kurumlarının oluşmasıdır. Bunlardan biri olan İslami Kalkınma Bankası İslami finansın ilk aşamasında kurulmuştur ve Müslüman ülkelerin İslami ilkelere göre işleyen Dünya Bankası gibidir. İvme kazanmış İslami finansı daha da hızlanmasında önemli bir rol oynamıştır. Bir diğeri IFSB ise sektör için standartlar ve ilkeleri belirleme sürecidir. Bu ilkeler, standard kurullar hazır hale geldiğinde düzenleyici ve murakabe edici otoriteler tarafından tatbikatı başlayacaktır. Bu ise sektörün faaliyetlerine çok daha fazla uyum getirecek ve zaafiyetlerinden bazılarını yok etmekle kalmayıp onları güçlendirecek ve geliştirecektir. IIRA, AAOIFI, IIFM ve LMC'nin kurulması olumlu sonuçlar getirecektir. Diğer altyapı kurumları -özellikle vasıflı uzmanlar yetiştirecek akademik kurumlar- sektörün gücüne güç katacaktır. Merkez Bankaları da daha aktif rol oynar oldular ve sektörün İslamileştirilmesi yolundaki zorlukları kaldırılmasına yardımcı oluyorlar. Genel olarak İslami Finans için gelecek parlak gözüküyor.

DİPNOTLAR:

- * Bölüm M.Kabir Hassan ve Mervyn K.Lewis tarafından tashih edilmiştir. Bu bölüm ağırlıklı olarak yazarın önceki yazılarından oluşmaktadır. Chapra (1985, 1992, 2000). Chapra ve Khan (2000) ve Chapra ve Ahmed (2002). Son iki çalışmadaki diğer yazarlara makaledeki bazı materyali burada kullanmasına izin verdikleri için minnettardır. Bu bölümde serdedilen görüşler IRTI veya IDB'nin görüşleri değildir. Yazar ayrıca değerli yorumlarından dolayı Abdel-Hamid Beşir'e ve verimli sekreteryaya yardımlarından dolayı Shaikh M.Rashid ve M.Rasul Hoque'a müteşekkirdir.
1. Mudarabe (commenda) iki veya daha kişi arasında yapılan ve birinin ve daha fazla kişinin sermaye sağladığı, diğerlerinin ise yöneticilik hizmeti sunduğu bir anlaşmadır. Amacı ise kar elde etmek için ticaret, sanayi ve hizmet vermektir. Kar sermayedarlar ve idareciler arasında önceden anlaşılmış bir oranda paylaşılır. Fakar zarar sermayedarların koyduğu sermayedeki payı oranında sermayedarın üzerindedir. İdarecinin zararı ise emeğinin karşılığını almasıdır. Müşareke ise iki veya daha fazla kişi arasında yapılan bir akitir. Lakin mudarabeden farklı olarak tüm ortaklar aynı oranlarda olmasa da hem sermayeye, hem de girişimcilik ve idareye katılırlar. Kardaki payları ise anlaşmalarına göre redir fakat zararda koydukları sermaye oranındadır.
  2. Murabaha (bey'muaccel) bir satış sözleşmesidir. Satıcı alıcının istediği malları satın alır önce ve üzerine üzerinde anlaşmış kar miktarını ekleyerek satar, ödeme ise belirli bir zamanda olur, ya taksitler halinde ya da peşin olarak. Satıcı mallar alıcıya teslim edilene kadar riski üstlenir. Selemlerde ise belirli misli malların önceden anlaşmış ileriki bir tarihte teslim edilmek üzere tam ödeme önceden alınır. Bu spekülatif forward satışı ile aynı değildir çünkü ödemenin bir bölümü değil tamamının baştan yapılması gerekir. Bu düzenlemeye göre satıcı diyelim ki bir çiftçi olsun, elde etmeyi umduğu ürün miktarının sadece bir bölümünü önceden satmak suretiyle ihtiyacı olan finansmanı sağlar. Böylece eğer öngörülmeyen şartlar nedeniyle ürünlerin de azalma olursa bile teslimat sorunu yaşamaz. İstisna ise bir satış sözleşmesidir. Buna göre üretici/müteahhit belirlenen bir fiyatta ve gelecekteki belirli bir tarihte teslim edilmek üzere bir ürünü üretmek/İNŞA etmek anlaşır. Bu selem gibi genel Şeriat kurallarından olan henüz sahip olmadığı ve elinde olmayan malın satışı kuralına bir istisnadır. Lakin selem gibi ücretin önceden ödenmesi gerekmez. Tarafların tercihlerine göre taksitler halinde ödenir veya bir kısmı önceden geri kalan ise anlaşılan daha sonraki bir tarihte ödenir.
  3. Bunlara seyrefi de denirdi (İbn Manzur, m Lisanul Arab, sarf kelimesine bkz.) Daha az yaygın olan sarraf yerine cehbez de denirdi. Sarraflar daha yaygındılar çünkü hem kamuya hem de özel sektöre bankacılık hizmeti veriyorlardı. Cehbezler ise sadece kamuya hizmet sağladıklarından daha az yaygındı.
  4. Pakistan Habib bankasının eski başkanı Abdul Cebbar Han şöyle der 'denetim sistemini şimdilik birçok zayıflığı bulunmakta. Dolayısıyla denetimcilerin rollerine hükmeden mevcut kanunların ve uygulamaların yeniden acil olarak değerlendirilme ve gerçekten bağımsız bir denetim sistemine evrilme ihtiyacı vardır'. (bkz. onun özel makalesi 'Commercial Banking Operations in the Interest-free Framework, s.39) ayrıca bkz. el-Kabbani ve Khan (1981).
  5. Bazı hukukçular bunu caiz görmemektedirler çünkü onlara göre bu karz-ı mutabedele formundadır ki bundan borçtan ötürü bir menfaat elde etmek vardır ve dolayısıyla faizin aynıdır. Lakin diğer başka saygıdeğer hukukçular, faiz alıp verme içermemesi kaydıyla buna cevaz verirler (bkz Ahmed ebu Gudde, 1998, s.236) Karşılıklı böylesine bir yardımlaşma kooperatif sigortanın bir şeklidir ve dolayısıyla ihtiyaç halinde bankalar kendilerini korumaya alırlar. Böylesi bir işbirliği Müslümanların tarihinde yaygın o zamanlarda özellikle ibda' veya bida'ah ismi verilen şirketler arasında (bkz. Chapra, 1985, s.75, 250).
  6. Bu konunun teferruatlı bir tartışması bu bölümün çapını aşmaktadır. Borsanın reformu üzerine ilgili bir çalışma için bkz Chapra (1985, s.95-100) ve Chapra (2002).
  7. Almanya'da ferdi hissedarların oy kullanma haklarını bankalara veya kendi temsilcilerini toplantıya gönderen hissedar birliklerine aktarmaları alışılmış bir uygulamadır (Bakking et al., 1998, s.xxii)

8. bkz Tablolar 2.3 ve 2.4 Chapra ve Ahmed (2002) IRTI tarafından gerçekleştirilen örnekleme araştırmasının sonuçları için. Araştırmanın küçük ölçekli olmasından dolayı figürler yukarıda verilmemiştir.
9. Mudarabe işletme şekli sadece mudarabenin normal harcamalarının muraraba hesabına işlenmesine izin verir. Mudaribin sabitlenmiş bir ücret veya önceden belirlenmiş mutlak kar almaya hakkı yoktur. İşletmenin normal masraflarının ötesinden onun hakkı olan pay daha önceden anlaşmış oranda kardan pay almaktır idarecilik hizmetlerinin bir ödülü olarak.
10. Vekil (fiduciary) 'başka bir kişinin yerine geçmekle görevli olup tek amacı o kişiye hizmet olan kişidir' (Iwai, 2001)
11. Bu kısım Chapra ve Khan alıntılanmıştır (2000, s.71-83)
12. Bu konu hakkında fikirler için bkz. M.A.Zarqa ve M.A.El-Gari (1991, s.25-27) aynı zamanda M.Zaki 'Abd al-Barr ve Habib al-Kaf'in aynı mesele üzerinde yorumları ve Rabi' al-Rabi s.67-69 aynı makalenin 1992 baskısında. Ayrıca bkz al-Misri (1997, s.131-54; al-Zu'ayr, 1997, s.50-57; Abu Ghuddah ve Khoja, 1997, s.55 ve 91).
13. Hukukçular fakat kiralanan varlığın alt-kiralınmasına cevaz verirler her ne kadar alt-kiralayan kişi varlığın sahibi olmasa da. Alt-kiralayan riske katlanır ama bu risk hakiki kiralayan şahsa aktarabilir.
14. Bu demek değildir ki kiracı kira döneminde önce ödemeleri yapamaz. Fakat onun yükümlülüğü kiralanan varlığı teslim alana kadar başlamaz.
15. Garar'ın daha teferruatlı bir anlamı ve açıklaması için bkz Saleh (1986, s.49-52).
16. Gazali (ö.1111)'ye göre: 'Şeriat'ın maksadı insanların refahını sağlamak ki bunun yolu onların dinini, hayatını, aklını, neslini ve malını korumaktan geçer. Bu beşini korumayı sağlayan şey kamu çıkarını temin eder ve arzu edelirdir 81937, s.139-40). Aynı maksatlar aynı veya farklı sıralamayla birçok başka hukukçu tarafından da savunulmuştur. (Bu maksatların tartışılması için bkz Chapra, 2000, s.118-23).

KAYNAKLAR

- Abu Ghuddah, Abd al-Fattah and Izz al-Din Khoja (1997), *Fatawa Nadwah al-Barakah, 1981-1997* (Jeddah: Shirkah al-Barakah li al-Istithmar waal-Tanmiyah).
- Ahmad, Muhay al-Din Ahmad and Abd al-Sattar Abu Ghuddah (1998), *Fatawa al-Khidmat al-Masrifiyyah* (Jeddah: Majmu'ah Dallah al-Barakah).
- Ali, Salman Syed (2005), *Islamic Capital Market Products: Development and Challenges*. Occasional Paper No. 9, Jeddah: IRTI/IDB.
- Al-Qaradawi, Yusuf al- (1969), *Fiqh al-Zakat* (Beirut: Dar al-Irshad).
- Alvarez, Ana, Anson, Silvia and Mendez, Carolos (1998), The effect of board size and composition on corporate governance, in Morten Balling, Elizabeth Hennessey and Richard O'Brien (eds), *Corporate Governance, Financial Markets and Global Convergence* (The Hague: Kluwer Academic Publishers).
- Balling, Morten, Hennessey, Elizabeth and O'Brien, Richard (eds) (1998), *Corporate Governance, Financial Markets and Global Convergence* (The Hague: Kluwer Academic Publishers).
- Berle A. and Means, G. (1932), *The Modern Corporation and Private Property* (New York: Macmillan).
- Bigsten, Arne (1987), Poverty, inequality and development, in Norman Gemmell (ed.), *Surveys in Development Economics* (Oxford: Basil Blackwell).
- Chapra, M. Umer (1985), *Towards A Just Monetary System* (Leicester, UK: The Islamic Foundation).
- Chapra, M. Umer (1992), *Islam and the Economic Challenge* (Leicester, UK: The Islamic Foundation).
- Chapra, M. Umer (2000), *The Future of Economics: an Islamic Perspective* (Leicester, UK: The Islamic Foundation).
- Chapra, M. Umer (2002), Alternative visions of international monetary reform, in Munawar Iqbal and David Llewellyn (eds), *Islamic Banking and Finance: New Perspectives on Profit-Sharing and Risk* (Cheltenham, UK and Northampton, MA, USA: Edward Elgar Publishing).
- Chapra, M.U. and Khan, Tariqullah (2000), Regulation and Supervision of Islamic Banks. Occasional Paper No. 3, Jeddah: IRTI/DI3.

- Chapra, M. Umer and Ahmed, Habib (2002), Corporate Governance in Islamic Financial Institutions. Occasional Paper No.6. Jeddah: I RTI/1 DB.
- Dinsdale, Nicholas and Prevezer, Martha (1994, reprinted 2001), *Capital Markets and Corporate Governance* (Oxford: Clarendon Press). *Challenges facing the Islamic financial industry* 235
- Duri, A.A. (1986), Baghdad, *The Encyclopedia of Islam*, Vol. 1 (Leiden: Brill), pp. 894–909.
- Elliot, R.K. and Willingham, J.J. (1980), *Management Fraud Detection and Deterrence* (Princeton, NJ: Petrocelli Books).
- Fischel, W.J. (1992), Djahbadh, *The Encyclopedia of Islam*, Vol. 2 (Leiden: Brill), pp. 382–3.
- Gemmell, Norman (ed.) (1987), *Surveys in Development Economics* (Oxford: Basil Blackwell).
- Ghazali, Abu Hamid al- (d. 1111) (1937), *Al-Mustasfa* (Cairo: al-Maktabah al-Tijariyyah al-Kurba).
- Goitein, S.D. (1966), *Studies in Islamic History and Intuitions* (Leiden: Brill).
- Goitein, S.D. (1967), *A Mediterranean Society* (Berkeley and Los Angeles: University of California Press).
- Grief, Avner (1997), Informal contract enforcement: Lessons from medieval trade, *The New Palgrave Dictionary of Economics and the Law*, Vol. 1 (London: Palgrave), pp. 287–95.
- Herzel, Leo (1994), Corporate governance, *The New Palgrave Dictionary of Money and Finance*, Vol. 1 (London: Palgrave), pp. 472–5.
- Iqbal Munawr and Llewellyn, David (eds) (2002), *Islamic Banking and Finance: New Perspective on Profit-Sharing and Risk* (Cheltenham: UK and Northampton, MA, USA: Edward Elgar Publishing).
- Iqbal, Munawar, Khan, Tariquillah and Ahmad, Ausaf (1998), Challenges Facing Islamic Banking. Occasional Paper No. 2, Jeddah: IRTI/IDB.
- Iwai, Katsuhito (2001), What is corporation: The corporate personality controversy and comparative corporate governance, in E. Cafaggi, A. Nicita and V. Pagano (eds), *Legal Orderings and Economic Intuitions* (London: Routledge).
- Jarhi, Ma'bid al- and Muanwar Iqbal (2001), Islamic Banking: Answers to Some Frequently Asked Questions. Occasional Paper No. 4, Jeddah: IRTI/IDB.
- Jensen M. and Meckling, W. (1976), Theory of the firm: Managerial behavior, agency costs and ownership structure, *Journal of Financial Economics*, 3, 305–60.
- Khan, M. Akram (1981), Auditing in an Islamic framework. Unpublished Paper.
- Khan, Tariquillah and Ahmed, Habib (2001), Risk Management: An Analysis of Issues in Islamic Financial Industry. Occasional Paper No. 5, Jeddah: IRTI/IDB.
- Kramers, J.H. (1952), Geography and commerce, in T. Arnold and A. Guillaume (eds), *The Legacy of Islam* (London: Oxford University Press).
- Laeven, Luc (2002), Bank risk and deposit insurance, *The World Bank Economic Review*, 16:1, 109–37.
- Leadbearer, Charles (1986), Rags to riches: Fact or fiction, *Financial Times*, 30 December, p. 5.
- Lechner, Alan (1998), *Street Games: Inside Stories of the Wall Street Hustle* (New York: Harper & Row).
- Mace, Myles (1996), *Directors: Myth and Reality* (Boston, MA: Harvard Business School Press).
- Miles, G.C. (1992), 'Dinar' and 'Dirham', *The Encyclopedia of Islam*, Vol. 2 (Leiden: Brill), pp. 297–9 and 319–20.
- Mills, Paul and Presley, John (1999), *Islamic Finance: Theory and Practice* (London: Macmillan).
- Misri, Rafiq Yunus al- (1st edn 1990, 2nd edn 1997), *Bay' al-Taqsit: Tahlil Fiqli wa Igtisddi* (Damascus: Dar al-Qalam).
- Misri, Rafiq al (1998), Hal Yajuz Istithmar Amwal al-Yatama bi al-Riba? (Is it permissible to invest the wealth of orphans on interest?), *Majallah al-Amwal*, Jeddah, 6, 1419.
- Morck, Randall (1994), Corporate ownership and management, *The New Palgrave Dictionary of Money and Finance*, Vol. 1 (London: Macmillan), pp. 475–7.
- Morck, R.K., Schleifer, A. and Vishny, R.W. (1990), Do managerial objectives drive bad acquisitions?, *Journal of Finance*, 45:1, 31–48.

- Organization of the Islamic Conference (1981), Promotion, regulation and supervision of Islamic banks, Report prepared by a Committee of the Governors of Central Bank and Monetary Authorities of the Organization and adopted by the Governors at their fourth meeting held in Khartoum, 7–8 March.
- Prentice, D.D. (1993), Some aspects of the corporate governance debate, in D.D.
- Prentice and P. Holland (eds), *Contemporary Issues in Corporate Governance* (Oxford: Clarendon Press).
- Prentice, D.D. and Holland, P. (eds) (1993), *Contemporary Issues in Corporate Governance* (Oxford: Clarendon Press).
- Prowse, Stephen (1998), Corporate governance: Emerging issues and lessons for East Asia (World Bank, www.worldbank.org/html/extdr/pos 981).
- Qabbani, Thana 'Ali al- (n.d.), *Ba'd Khasa'is Tatawwur Al-Fkr al-Muhasabi al-Mu'asir wa al-Muhasabah al-Islamiyyah* (Cairo: Matabi' al-Ittihad al-Dawii li al- Bunuk al- Islamiyyah).
- Rauch, James E. (2001), Business and social networks in international trade, *Journal of Economic Literature*, December, 1177–203.
- Saleh Nabil A. (1986), *Unlawful Gain and Legitimate Profit in Islamic Law: Riba, Gharar and Islamic Banking* (Cambridge: Cambridge University Press).
- Schacht, J. (1970), Law and justice, in P.M. Holt, Ann Lambton and Bernard Lewis (eds), *The Cambridge History of Islam*, Vol. 2 (Cambridge: Cambridge University Press), pp. 539–68.
- Schatzmiller, Maya (1994), *Labour in the Medieval Islamic World* (Leiden: Brill).
- Schleifer, A. and Vishny, R. (1997), A survey of corporate governance, *Journal of Finance*, 52, 737–83.
- Sundararajan. V., Enoch, C.A., San Jose, A., Hilbers, Paul L., Kruger, Russell C., Moretti, Marina and Slack, Graham L. (2002), *Financial Soundness Indicators: Analytical Aspects and Country Practices* (Washington, DC: IMF).
- Sykes, Allen (1994), Proposals for a reformed system of corporate governance to achieve internationally competitive long-term performance, in N. Dinsdale and M. Prevezer (eds), *Capital Markets and Corporate Governance* (Oxford: Clarendon Press), pp. 111–27.
- Udovitch. Abraham L. (1970), *Partnership and Profit in Medieval Islam* (Princeton, NJ: Princeton University Press). *Challenges facing the Islamic financial industry 237*
- Udovitch Abraham L. (1981), *Bankers Without Banks: Commerce, Banking and Society in the Islamic World of Middle Ages*, Princeton Near East Paper No.30, Princeton, NJ: Princeton University Press.
- United States House of Representatives (1986), *Banking for the Poor: Alleviating Poverty Through Credit Assistance in Developing Countries*, Report of the Select Committee on Hunger.
- Yunus, Muhammad (1984), *Group-Based Savings Anti Credit for the Rural Poor* (Dhaka: Grameen Batik).
- Yunus, Muhammad (1987), The poor as the engine of growth, *The Washington Quarterly*, 10:4, 05309.
- Zarqa. M. Anas and M. Ali El-Gari (1991), Al-Ta'wid 'an Darar al Mumatalah fi al-Dayn bayn al-Fiqh wa al-Iqtisad, *Journal of King Abdul University: Islamic Economics*, 25–37.
- Zu'ayr. M. Ahd al-Hakim (1997), Fatwa and Shari'a supervision at Islamic banks, *The American Journal of Islamic Finance*, Rancho Polos Verdes, CA, 3, 4–6.

BÖLÜM 8

ÇEVİREN: MELİH OKTAY

8. KÜRESEL FİNANSAL KRİZ: İSLAMİ FİNANS IŞIĞINDA KÜRESEL FİNANS SİSTEMİNDE REFORM İÇİN BAZI TAVSİYELER*

Bütün bir dünya şimdilerde Büyük Buhran'da yaşanandan çok da vahim bir finansal krizin pençesinde. Krizi biraz da olsa yatıştırmak için bankaların kurtarılmasına üç trilyon dolardan fazla harcanması ve likidite zerk edilmesi gerekti. Yine de krizin dünya ekonomisini uzun sürecek bir durgunluğa sürüklediğine dair korkular var. Dolayısıyla gelecekte böylesine krizlerin sıklığı ve şiddetini asgari bir seviyeye düşürmeye yardımcı olacak yeni bir mimari çağrısı yapılmaktadır (Camdessus, 2000, s.1 ve 7-10; Stiglitz, 2007, s.3; Baily et al., 2008, s.44).

8.1 KRİZLERİN ANA NEDENİ

Öncelikle krizlerin ana sebebini belirlemeden yeni bir mimari inşa etmek elbette ki mümkün değildir. Krizlerin genel kabul görmüş en önemli sebebi bankaların aşırı ve dikkatsizce kredi vermesidir.⁽¹⁾ Bu noktada şöyle bir soru akla geliyor: Bankaların sadece kendilerinin uzun vadeli menfaatlerine zarar vermekle kalmayıp uluslararası finansal sistemini de fesada uğratan sağlıksız bir uygulama yapması nasıl mümkün olabilmektedir? Bunu mümkün kılan birçok faktör bulunmaktadır. Bunlardan en önemlisi ise finansal sistemdeki piyasa disiplini yetersizliğidir.

Finansal sistemin sağlıksız uygulamalarını düzeltmek için piyasa ekonomisinin önemli ve vazgeçilmez bir mekanizması olan yeterli disipline sahip olabilmesi için ne yapmak gerekir? Piyasa bu disiplini ancak verimlilik ve ihtiyatlılık ödüllendirilip verimsizlik ve pervasızlık cezalandırıldığı zaman sağlayabilir.⁽²⁾ Banka-

ların kredi vermede aşırılığa kaçması, ancak onların zarara girmekten, şöhretlerinin zedelenmesinden ve iflas etmekten korkmaları durumunda mümkün olur. Bu ise kâr-zarar-paylaşımının (KZP) olmadığı, faizli borçların geri ödenmesinin garanti edildiği ve 'iflas etmek için çok büyük' kavramının bankaları her halükârda kurtardığı bir sistemde gerçekleşmez. Zararlara karşı bağışlık şeklindeki yanlış duygu, sisteme fay hattını yerleştirmektedir. Dolayısıyla bankalar kredi başvurularının incelenmesinde yeterli özeni göstermezler. Bu da kredi hacminin sağlıksız bir şekilde büyümesine, aşırı kaldıraç kullanımına ve varlık fiyatlarında sürdürülemez bir yükselmeye neden olarak ayaklarını yorganının dışarısına taşıyacak şekilde yaşamaya ve spekülatif yatırımlara neden olmaktadır. Bu çözüme daha sonra özellikle de eğer açığa satış çılgınlığı da vuku bulduysa varlık fiyatlarında sert bir düşüşe ve finansal kırılganlığa ve borç krizlerine neden olmaktadır. John Galbraith (1990) son üç yüzyılda spekülatif balonlarda borç ve kaldıraç rolünü belgeledi. 15 Kasım 2008'de gerçekleşen G-20 Zirvesine göre bile aşırı kaldıraç kullanımı 'sistemdeki zafiyetlerin' temel sebeplerinden biri (G-20, 2008). Yetersiz disiplin dolayısıyla aşırı ödünç verme ve yüksek miktarda kaldıraç kullanımını getiriyor ve önce balona sonra ise borç krizine yol açıyor. Bu ise istikrarsızlığı finansal sistemin adeta damarlarına zerk ediyor (bkz Fisher, 1992, s.24-44; ve Minsky, 1975).

8.2 YÜKSEK RİSKLİ KONUT KREDİSİ KRİZİ

Şimdilerde ABD'nin karşılaştığı subprime krizi hiç yoktan ortaya çıkmadı. Finansal piyasalar vasıtasıyla dalgalanmalara yol açan birçok kriz bunu önceledi. Bu krizlerden bazıları 1987'deki borsanın çökmesi, LTCM 'nin 1998'deki çöküşü ve dot.com balonunun 2000 yılında patlamasıdır. Tüm bu klasik örnekler KZP yokluğundan ve zararların teminat altına alındığı hususundaki yanlış algıdan doğan aşırı ve dik-katsiz borç vermenin örnekleridir.

Bu sahte güvenceye neden olan bazı faktörler vardır. Bunlardan bir tanesi kredilerde sunulan teminat- tir. Teminat elbette riski yönetmek için vazgeçilmez bir şeydir. Teminat bu işlevi ancak sağlam bir yapı- da ise yerine getirebilir. Fakat o da değerlendirilme riskine açıktır. Değer borç alanın geri ödemesini güçleş- tiren aynı etkenlerle bozulur. Eğer risk paylaşımı yoksa bankanın teminatın değeri hususunda dikkatli bir inceleme yapması için teşvik olmayacak ve finansmanı spekülasyon ve kumar dâhil her amaç için sağlayacaktır. Dolayısıyla teminat, finanse edilen projenin dikkatli bir şekilde değerlendirilmesine bir seçenek olamaz. Dahası teminatın satımı ve özellikle rehinli (mortgaged) evlerin teminatı sahiplerine bir hayli zorluklara yol açmakla kalmıyor aynı zamanda bankalar için oldukça masraflı oluyor. İpotekli malın haczinin işlem masrafları tekrardan sahip olunan evin neredeyse değerinin üçten birine yakın ve ya daha fazlası kadar bir miktarın israf edilmesine neden oluyor (Summers, 2008, s.11).

İkinci bir etken ise zararlara karşı koruma sağlayan kredi-aç-tut (originate-to-hold) modelini kre- di-aç-dağıt (originate-to-distribute) modeline dönüştüren menkul kıymetleştirmedir. Bu bankaların borcu satmasını ve default riskini satın alıcılara transfer etmesi ve oradan gelen gelirin daha fazla kre- di olarak kullandırılması ve kârlarını arttırmasını sağlar. Lakin buradaki sorun rasyonel satın alıcıların sağlam/itibarlı (prime) alacağı almak istemesine karşın itibarsız/riskli (supreme) alacağı almaya istekli olmamalarıdır. Bu problem ise teminatlı borç senetlerinin (CDO) oluşturulması ile çözülmüştür. Sağlam ve itibarsız krediler karıştırılmış ve çeşitli risk derecelerine ve vadeye sahip farklı gruplara ayrılmıştır. Karmaşık modeller bu amaçla kullanıldığından CDO'ların anlaşılması zorlaşmış ve satın alanların kredi

derecelendirme kuruluşlarına dayanmalarını sağlamıştır. Derecelendirme kuruluşları ise karmaşık bilgisayar modelleriyle temerrüde düşmenin olabirliğini tahmin etmişlerdir. Bağımsız risk değerlendirilmesi ise zorlaşmıştır (bkz Baily ve al., 2008, s.34-45). Eğer derecelendirme şirketleri çıkar çatışmasına maruz kalmasa ve varlıklara dair düzgün bir değerlendirme yapsalardı muhtemelen bundan herhangi bir sorun çıkmayacaktı. Dereceleri belirlemede kullandıkları bilgi ise doğruluğu tasdiklenmeden onlara sağlanmıştır. Yüksek derecelere ilaveten CDO'ların görece daha fazla getiri oranları riski son satın alıcıya aktarmalarını kolaylaştırdı. Pervasızca borç dağıtanlar da aldatıcı yöntemlerle Değişken Oranlı İpotek Teminatlı Kredileri (ARM-Adjustable rate mortgages) düşük tanıtım oranlarıyla saf ödünç alanlara satmışlardır. Bu yüzden de borç hacmi borcun keyfiyetine oranla öncelik kazandı ve kredi notu iyi olmayan (subprime) borçlular ile kısa zamanda fiyat değişimlerinden para kazanmak isteyenlere (spekülatörlere) verilen borcun da miktarı arttı.

Dolayısıyla CDO'ların satışında ciddi bir sahtekârlık meydana geldi. Konut kredisindeki sahtekârlık raporları 2000 yılındaki 3500 seviyesinden 2007 yılında 53000 seviyesine artarak 15 katından fazla oldu (Barth ve Yago, 2008). Bu rakamlar Federal Rezerv Sistemi (FED)'nin Yönetim Kurulu Başkanı Mr. Bernanke tarafından da onaylandı ve bir konuşmasında şöyle söyledi: 'son yıllarda borçlanmadaki aşırılık ne sağduyulu ne de temkinlidir. Buna ilaveten istismarcı, hakkaniyetsiz veya aldatıcı borçlandırma yöntemleriyle bile seçmeyecekleri konut finansman sistemine (mortgage) dâhil edildiler (Bernanke, 2008, s.1). ABD Menkul Kıymetler ve Borsalar Komisyonu Başkanı Christopher Cox bile 'bu korkunç keşmekeşin içinde birçok kanunun çiğnendiğinden şüphe yoktur' diyerek mevcut durumun vehametini kabul etti. Dolayısıyla piyasa disiplininin, kişisel çıkarlara hizmet etmeyi kontrol eden mekanizması devreye girmemiş oldu.

Piyasanın düzgün işleyişini temin etmeleri ve suçluları cezalandırmaları beklenen denetçiler bile son otuz yılda özel piyasaları asgari düzenleme ve denetleme politikası izleyerek görevlerini etkin bir biçimde yerine getirmediler. 'İstismarcı, hakkaniyetsiz veya aldatıcı borçlandırma uygulamaları'nı ciddiye almadılar ve bunların daha en başından önünü kesmek için etkili önlemler almadılar. Dolayısıyla karmaşık ve anlaşılmaz finansal yenilikler merkez bankasının faiz oranlarını düşürmek maksadıyla izlediği para arzını gevşetme politikasının takip edildiği bir iklimde neşve u nema buldular.

Üçüncü bir faktör ise, kredi verenlerin, borcun ödenmeme riskine karşılık kendilerini sigortalamalarını sağlayan kredi borcu temerrüt swapı (credit default swaps-CDSs) gibi türev ürünlerin yaygınlaşması da aracılık standartlarını daha da düşürdü. Swap'ın alıcısı (kreditör) satıcıya (hedge fonu), borçlunun temerrüde düşmesi durumunda alacağı tazminatın karşılığı olarak bir prim ödedi. Her ne kadar bu yenilik underwriting standartlarını daha da kötü bir duruma düşürecek olsa da, eğer hedge fonları birazcık dikkatli davranmış olsalar ve swap ürünlerini gerçekte kredi veren bankalara satmış olsalardı fazlaca zararı olmayacaktı. Lakin onlar bu ürünleri borçlunun borcu ödeyip ödememesi hususunda bahse giren başka kurumlara ve fertlere sattılar. Elinde swap olanlar karşılığında ise bu 'swap'ları başkalarına sattılar. Tüm süreç birçok defa tekrar ederek devam etti. Hakiki bir sigorta aktinde sadece sigortlanan tarafın masrafları karşılanırken CDS'lerde hedge fonları ve sigortacılar hiçbir zarara uğramamış olup da ellerinde swap ürünü olanlara da ödeme yaptılar. Borcun ödenmemesine dair bahislere ilaveten gerçekten hedge etme ihtiyacının çok ötesinde faiz oranları ve döviz kurları üzerine de bahisler vardı. Tüm bunların sonucunda risk aşırı yoğunlaştı ve hedge fonların ve bankaların taahhütlerini yerine ge-

tirmeleri neredeyse imkânsız hale geldi. Uluslararası Uzlaşmalar Bankası (Bank for International Settlements- BIS)'in tahminlerine göre türev ürünlerinin nosyonel⁽¹⁾ değeri Haziran 2008'de 683.7 trilyon dolara⁽²⁾ yükselmiştir (BIS, Kasım 2008, s.20), bu rakam 2007'de dünya GSMH'sı olan 54.3 trilyon doların 12 katından daha fazladır. Türev sözleşmelerinin büyük bir bölümünün ise görece az sayıda olup birbirlerine farklı kredi araçları vasıtasıyla bağlanan satıcıların (dealer⁽³⁾) toplanması daha büyük bir risk oluştuyordu. Bir tanesinin bile temerrüde düşmesi diğer herkesin dengesini bozup finansal krize yol açabilirdi. Tevekkeli George Soros türev ürünleri 'hidrojen bombalarına' benzetirken Warren Buffett onları 'finansal kitle imha silahı' olarak nitelemektedir.

Yanlış bir güven duygusuna kapılmalarına neden olan dördüncü faktör ise bankaların merkez bankaları tarafından kurtulacağına dair olan 'batmasına izin verilmeyecek kadar büyük' (too big to fail) kavramıydı. Böylesine bir güvenlik sağlanan bankalar normal şartlarda kaldırılabileceğinden çok daha risk alır oldu (Miskhin, 1997, s.62)

Eğer bankalar kârlarını azamileştirmek için aşırı borç veriyorlarsa neden mudiler bankaları nizam intizama sokamıyorlar? Bunu birçok yolla gerçekleştirebilirler: daha iyi yönetim, daha fazla şeffaflık ve daha etkin bir risk yönetimi talep ederek. Eğer bu işe yaramazsa, mevduatlarını çekerek bankaları cezalandırabilirler. Bunu konvansiyonel sistemde yapmıyorlar çünkü depozitlerini faizle birlikte geri ödeneceği garanti ediliyor. (Miskin, 1997, s.62) Bu da onları kayıtsız kılıyor ve eğer zarar uğrayacaklarını bilmeleri durumunda finansal kurumlarına gösterecekleri alakayı göstermemelerine neden olur.

Zarar etmeye karşı bağışıklık kazandığını düşünme hatası piyasanın gerekli disiplini getirme becerisi zarar görüyor. Buna ilaveten Federal Rezerv tarafından uygulanan gevşek para politikası sağlıksız bir biçimde kredi hacminin büyümesine, aşırı kaldıraç kullanımına, kredi notu düşük olanlara aşırı borca ve ayakların yorganın dışına taşmasına neden oluyor. Sistemin bu meyli başka iki faktör tarafından da destekleniyor. Bunlardan biri az sayıda insanın anlayabildiği karmakarışık bilgisayar modellerinin aşırı kullanımı. Bu modeller insan yargısının yerine geçiyor ve banka yönetiminin varlıkların gerçek riskini değerlendirmede kendi bilgi birikimi ve yeteneklerini kullanmalarını teşvik etmiyor. İkinci faktör ise vergi sisteminin borca dayalı finansmana karşı önyargılı hareket etmesi- mesela temettü vergilendirmeye tabi iken faiz ödemeleri- vergiden düşülebilen bir masraf olarak izin veriliyor.

Sonuçta ise ABD, İngiltere, Avrupa ve birçok diğer ülkelerde çok sayıda banka iflas etti veya kurtarılacak zorunda kaldı veya ulusallaştırıldı. Bu ise korkuya ve belirsizliğe yol açtı ve beraberinde kredi dalmasını getirdi. Böylece sağlıklı bankaların ve şirketlerin bile finansman bulmalarını güçleştirdi. Fakat

I Hayali değer olarak nitelendirebileceğimiz Nosyonel değer kavramı türev ürünler için kullanılır. Nedeni ise bu ürünler sayesinde yatırımcının kaldıraç sistemi ile nakit sermayesinden kat be kat fazlasına sahipmiş gibi işlem yapabmesindedir. Örneğin 100 lirası olan biri 1000 lira değerinde bir varlığı satın almaksızın ondaki fiyat değişimlerinden para kazanabilir. Diyelim ki 1000 liralık varlığın fiyatındaki yüzde 10'luk artışıyla birlikte gerçekte 100 lira olan sermayesini yüzde 100 arttırabilir. Elbette bu risklidir zira yüzde 10'luk artışla sermayesini ikiye katlayabileceği gibi bunun tam tersi bir durumda yani yüzde 10'luk bir düşüşle birlikte sermayesinin tümünü de kaybedebilir. İşte türev ürünler gerçekte olmayan bir sermaye varmış gibi gözükütüğünden 'hayali' değer kavramı üretilmiştir. (çeviren notu)

II Dealer kelimesi aynı zamanda 1600'un başlarındaki ortaya çıkan ilk kullanımına göre iskambil kartı oyunlarında kartları dağıtan kişilere denmektedir. 1900'lerde sokaklarda uyuşturucu satanlar için de kullanılmaya başlanmıştır. (çeviren notu)

bunun buz dağının sadece görünen tarafı olduğuna dair korkular var ve eğer kriz uzun bir durgunluğa neden olursa bundan çok kötüsü ile de karşılaşılabilir ve kredi kartı kurumları, anonim şirketler ve türev satıcılarının temerrüde düşmesine neden olabilir.

8.3 DÜŞÜK GELİRLİ (EŞİK-ALTI) BORÇLULAR İÇİN İNSANİ BİR DÜZENLEME İHTİYACI

Finansal sisteme daha fazla nizam intizam getirilmesi büyük ihtimalle aşırı riskli düşük gelir grubunu (eşik-altı borçluları) krediye erişimden mahrum bırakacaktır. Bunun sosyo-ekonomik adalete dayanan bir toplumda sağlıklı ve kabul edilebilir bir gelişme olmadığı kesindir. Finansal sistem tüm finansal kaynakların bankalar aracılığıyla geniş bir kitleden topladığı mevduatlar ile hareket geçirildiği bir havuzdur. Dolayısıyla bu havuzdan sadece bir grup insanın faydalanmasına hiçbir gerekçe yoktur. ABD'de toplam kredinin büyük bir kısmı hem eyalet hem de devlet seviyelerinde lobi gücü olan finansal olmayan en büyük anonim şirketlere verilmektedir (Kotz, 1978, s.143). Patman Raporu ve de Menkul Kıymetler ve Borsa Komisyonu Raporu'da benzer sonuçlara vardılar (Birleşik Devletler Menkul Kıymetler ve Borsa Komisyonu, 1971, s.124-25, ayrıca bkz., Birleşik Devletler Meclisi, Konut Bankacılığı ve Para Komitesi, Yurtiçi Finans Altkomitesi, 1968, s.5). Her ne kadar finansal kurumlar sermaye sağladıkları finansal-olmayan anonim şirketler üzerinde ciddi bir tesirlerinin olduğunu inkâr etseler de Kotz'un 'tarihi tecrübenin böylesi vaatlerin dış yüzüne bakarak kabul edilemeyeceğini gösterdiği' gözlemine katılmamak elde değildir.

Adalet toplumun tüm kesimlerinin asli ihtiyaçlarının hakkaniyetle karşılanmasını talep eder. Bu olmaksızın imkânları az olanlar hayatta birçok zorluğa açık hale geleceklerdir. Ve bu ise içtimai huzursuzluk, çatışma, suç ve düşük iktisadi büyüme oranlarına neden olur. Dolayısıyla düşük gelir grubunun bile kabul edilebilir oranlarda, ödeme gücü nispetinde, onların bir ev satın alabilecekleri, yüksek veya mesleki eğitim görebilecekleri ve mikro şirketler kurabilecekleri makul bir krediye erişim sağlamaları içtimai hayatın sıhhati için iyidir. Onlar da zenginler ve imtiyazlılar gibi insandırlar ve insanlığın kardeşliği ilkesine dayanan her toplumda onların ihtiyaçlarının giderilmesi gerekmektedir.

Her ne kadar sosyal sorumluluk finansal kurumların da bu ihtiyacın karşılanması yönünde bir katkısı olmasını talep ediyorsa da onların bu ihtiyacı tam anlamıyla gidermesini beklemek hata olur. Dolayısıyla bu uğurda başka alternatif planlar yapmak gereklidir. Bunun birçok yolu vardır. Bunlardan biri eşik-altı borçlananlarının kendi ihtiyaçlarını kendi kendine yardım et şeklinde gidermelerinin sağlanmasıdır. Kooperatiflerin etkili olduğu görülmüş ve dünyada birçok ülkede kurulmuşlardır (Buckley, 1994; Jones ve Millin, 1999; Çizakça, 2000; Bremer, 2004). Bunlardan biri 'ev finansı kooperatifi'nde bir grup insan biraraya gelerek ev almaları ve çekip çevirmeleri için aralarında para toplarlar.

Bununla birlikte böylesi bir kooperatifi kurmak için sermayeye ihtiyaç vardır. Üyelerin katkısı bu konuda yeterli olmayacaktır ve hükümet ve toplumdaki gelecek katkılarla desteklenmeleri gerekecektir. Trilyonlarca dolar harcayıp eşik-altı borçlananların temerrüde düşmesi sonucu oluşan ciddi bir krizden sonra finansal sistemi tekrardan diriltmek yerine bütçeden makul bir miktarı ayırmak ve de ayrıca bankaların, anonim şirketlerinin ve zengin fertlerin de katkı sağlamalarını istemek suretiyle kâr amacı gütmeyen kooperatif konut derneklerinin oluşumu için gerekli sermayenin bir bölümünü sağlayabilirler.

Bir kere kurulduktan sonra kooperatifler kendi kendilerini idare edebilirler. Ödünçlerin geri ödenmesi için her türlü gayret sarfedilmelidir. Fakat bir borçlu işini kaybetmesi nedeniyle ödeme gücünü çeki-yorsa, üyeler kendisine süre tanınabilirler ve aşırı uç durumlarda ise borcun tamamından veya bir kısmın-dan vazgeçmelidirler. Ödeme gücünü çeken borçlulara böylesi bir rahatlama sağlamak için, koopera-tifin sigorta hizmeti de sağlaması gerekmektedir. Bunu ise hedge fonlarından kumar oynamak amaçlı değil fakat gerçek bir hedging için CDS'ler satın alarak gerçekleştirebilirler. Böylece toplumda adalet ve uyum sağlanmakla kalmaz aynı zamanda finansal sistemdeki ciddi krizler de önlenir. ABD'nin zaten 1978'te Ulusal Kooperatif Bankası'nın kurulmasına yardımcı olan ve halen ABD'deki kooperatifler ara-sındaki bağlarda birinci olarak kalmayı sürdüren Ulusal Kooperatif İşletme Birliği (National Cooperati-ve Business Association) vasıtasıyla kooperatifler alanında tecrübesi vardır.

8.4 ABD EKONOMİSİNDE HÜKÜM SÜREN DENGESİZLİKLER

Finansal sisteme getirilen disiplinin aynısı kamu finansmanına da getirilmezse başarıya ulaşamaz. ABD Federal hükümeti 1998 ve 2001 arasındaki zaman dilimi hariç 1970'den beri cari açık vermektedir. Büt-çesi 2000 mali yılındaki 255 milyar dolarlık fazladan sonra 2004'te 412 milyar dolar açık verdi (Kohn, 2005, s.1-2, ve IMF, Ağustos 2008, s.602) Açık 2005,2006, 2007'de sırasıyla 360, 262 ve 275 milyar dolara kadar düştü (IMF, Aralık 2008, s.1204) ama 2008'de 455 milyara çıktı.(4) Finansal kurumları kurtarma masrafları, ekonomiyi tekrardan canlandırma, cömertçe atılan seçim kampanyasındaki vaat-lerin yerine getirilmesi ve ABD'de 1946-1964 arası doğan kuşağın (Baby Boomers) emeklilik maaşlarını karşılamak için düşmek yerine bu açıkların yakın gelecekte daha da artması bekleniyor. Başkan Obama Amerikalıları yakın gelecekte 'benzersiz trilyon dolarlık bütçe açıkları' hususunda şimdiden uyarmıştır (Zeleny ve Andrews, 2009). Bu beklenti derhal tarafsız Meclis Bütçe Offisi tarafından tahmin edilen açık zaten yüksek seviyede olan Ocak 2009'daki 1.2 trilyon dolardan Mart 2009'da daha önceden görülme-miş bir seviye olan 1.7 trilyon dolara çıkarılmak suretiyle 2009 bütçesine yansımıştır.(5)

Süregelen bütçe açıkları şimdiden ABD Hazinesinin gayri safi kamu borçlarını 20 Ocak 2009 itibarıyla 10.6 trilyon dolara yani kişi başı ortalama 34.775 dolara yükselmiş bulunmaktadır.(6) Bunun yüz-de 27.5'ini dış borç oluşturmaktadır ki bu rakam 1988'deki yüzde 13'ün iki katından fazladır (Amadeo, 2009). Süregelen cari işlem açığından zuhur eden dış borçtaki artış ABD dolarının uluslararası döviz piyasasındaki gücünü de olumsuz biçimde etkilemiştir.

Bu açıklar eğer ABD'nin özel sektöründeki tasarruf hızla düşmeseydi çok ciddi bir sorun oluşturmaya-bilirdi. Net özel tasarruflar (hanehalkı ve şirketlerin tasarrufu eksi yatırım) şirketlerin ve hanehalkının borçlanmaları ve harcamaları sebebiyle düşmektedir. Bunun bir sebebi de tüketim kültürüdür. Gere-kçelendirilmemiş ihtiyaçlar, amaçsız modalar ve gereksiz model değişiklikleri sistematik olarak reklam-lar tarafından pompalanmaktadır. Galbraith der ki 'tüketici ikna yöntemlerinin tüm formları şunu ka-bul ettirmektedir: malların tüketimi en büyük lezzet kaynağıdır, insan başarısının en üstün ölçüsüdür' (Galbraith, 1972, s.153). Sahte prestij sembolleri dolayısıyla halka empoze edilmekte ve gerçek insan ihtiyaçları ile karşılaştırıldığında ihtiyaçları sonsuzlaştırılmış ve doyumsuzlaştırılmıştır.(7)

Eğer finansal sistem yardımcı olmasaydı tüketim kültürü bu kadar büyük güç ve ivme kazanamazdı. 2008'de ortalama bir Amerikan ailesi 13 kredi kartına sahiptir ve hanehalkının borcu 1974'te 705 milyar dolar yani gelirin yüzde 60'ı iken 2008'de 7.4 trilyon dolara yani gelirin yüzde 134'ü gibi bir rakama

ulaşmıştır. (Zakaria, 2008). Buna ilaveten krediler spekülasyon amaçlı kullanıma yöneltildiler, hâlbuki kredinin amacı spekülatif satın almaları veya istiflemeleri desteklemek değil, üretken yatırımları finans etmektir. Federal Rezerv'in eski Başkanı Paul Volker üye bankaların başkanlarına yazdığı bir mektupta onları spekülatif, hisseleri geri satın alma, şirketi ele geçirme, ve herhangi olağandışı finans amaçlı borçlandırmalara karşı uyarılmış, 'ulusun üretim imkânlarını geliştirme amaçlılar hariç' diye eklemiştir. (Volker, 1979, s.110)

Fakat ikinci dünya savaşından beri bankacılık sistemi iki işlevi birden görüp krediye erişimi kolaylaştırarak borçlanma arzusunun hem oluşturmada hem de teşvik etmede önemli bir rol oynadı ve böylece hem kamu hem de özel sektörlerin ekonomi üzerindeki doyumsuz taleplerini kalıcı hale getirdi. Hükümetler de aşırı harcamalarını Federal Rezerv'in para basması sonucu ciddi miktarlarda borçlanarak giderdiler. Bu ise yüksek güçlü parayı^(III) sadece Amerikan bankalarının değil tüm dünyadaki bankaların erişimine açmış ve böylece onların mevcut olan kısmı rezerv sisteminde kredi büyütmelerine olanak vermiştir.

Harcamalardaki artış sonucunda ise hanehalkının net tasarrufu 2005-2007 arasını kapsayan son üç yılda 1950'den 2000' kadarki süreçteki ortalama yüzde 8'lik orana kıyasla vergi-sonrası gelirin yüzde 1'inden az oldu; (Kohn, 2005,s:1; ve OECD,2008, Annex Tablo 23). Kamu açıkları özel sektördeki düşük tasarrufla birleşince faiz oranlarının yükselmesi beklenir. Fakat dışarıdan gelen fonların sayesinde bu beklenti gerçekleşmedi. Lakin ekonominin içerisine giren bu fonlar karışık bir lütuftu çünkü sadece ABD'nin dış borçluluğunu hem mutlak hem de GSMH'nın oranı anlamda rekor seviyelere çıkarmakla kalmadı aynı zamanda tüketim harcamalarını daha da yukarı çekecek şekilde faiz oranlarını düşürdü ve ayrıca varlık fiyatlarında özellikle de konut fiyatlarında balon oluşmasına sebebiyet verdi.

Bu noktada daha ne kadar yabancı yatırımcıların borç vermeye devam edecekleri meselesi gündeme geliyor. Doların gücüne ve istikrarına olan güven ve yabancıların dolar tutma arzusu doların rezerv parası olarak hizmet vermesi ve yabancı fonların ABD'ye gelmesi için olmazsa olmaz faktörlerdir. Peki, eğer açıklar devam edip dolara güvenin kaybolmasına neden olur ve fonlar ABD'den dışarı çıkarsa ne olacaktır? Bu sadece teorik bir soru değil. Son 40 yılda, dolar dört defa bariz değer kaybı krizi yaşadı. Dünya döviz stoklarının halen neredeyse üçte ikisi dolarda tutulmaktadır⁽⁸⁾ ve dolardan başka paralara bir hareket durumunda -ki 1960'ların sonunda olmuştu- doların kur oranında sert düşüşe, faiz oranlarında ve emtia fiyatlarında yükselişe ve ABD ekonomisinde ise durgunluğa neden olacaktır. Ve bu tip bir gelişme tüm dünyayı uzun bir durgunluğa götürür. Bunun düzeltilmesi ise acı verici bir süreçle olur ki eğer piyasada disiplin sağlanmış olsaydı bu düzelme çok daha erken ve daha az acılı olurdu. Bu yüzden Başkan'ın Finansal Piyasalar Çalışma Grubu 'Özel Sermaye Havuzu Hakkında İlkeler ve Kurallar' adlı raporunda haklı bir şekilde "sistemik riski sınırlamanın en etkili yolu piyasada disiplini tekrar hayata geçirmektir" sonucuna varmıştır.

8.5 İSLAMİ FİNANSAL SİSTEM

İslam'ın en önemli hedeflerinden bir tanesi daha adil bir toplumdur. Kur'an'a göre Allah'ın tüm peygamberleri adaleti yaymak için gönderilmiştir (57:25) ve adaletin olmadığı her toplumun düşüş ve

III Original metinde 'high-powered money' olarak geçen bu terim bankaların kısmi rezerv sistemi sayesinde piyasadaki para miktarını kat be kat arttırabilme gücüne işaret eder. Bu anlamda piyasaya 1 liralık 'yüksek güçlü para' sürülmesi demek toplam para arzının bunun birkaç katına kadar genişlemesi demektir.

çöküşe doğru gitmesi kaçınılmazdır (20:111). Adaleti temin etmek için temel gereksinimlerden bir tanesi, kurallar bütünü veya ahlaki değerlerdir ki herkes bunlara inanarak kabul eder ve uyar. Finansal sistem ise sağlam ve istikrarlı olmasının yanında en azından iki şartı yerine getirirse adaleti yayabilir. Bunlardan biri borç veren tarafın da riski paylaşması ve zararın tüm yükünü girişimcinin veya borç alanın üzerine yüklememesidir, diğeri ise toplumun mali kaynaklarının hakkaniyetli bir payının yok-sullara, onların geri ödeyebilecekleri makul şartlarla sunulmasıdır ki böylece onlar da kendi evlerine sahip olma, yükseköğretim ve iş eğitimi görme ve kendi küçük ölçekli şirketlerini kurma hayallerini gerçekleştirebilirler.

Adaletin ilk şartının yerine getirilmesi için İslam, finansçı ve girişimcinin hakkaniyetle hem kârı hem de zararı paylaşmasını zorunlu kılar. Bu bakımdan İslami finansın ana ilkelerinden biri 'Risk yoksa kazanç da yoktur' ilkesidir. Bu ilke finansal kurumların riskleri daha dikkatli bir şekilde analiz etmelerini ve borç alanların fonları nasıl kullanıldığını etkin bir biçimde gözetmesi hususunda motive eder. Risklerin hem finansçı hem de girişimci tarafından incelenmesi ise sisteme daha fazla disiplin zerk eder ve sadece kaynakların kullanımındaki verimliliği arttırmakla kalmaz ayrıca aşırı borçlandırmayı da düşürerek faydalı olur.

Ancak, bankaların sadece riski paylaşması yeterli değildir çünkü kârını azamileştirme arzusu bankaların yeniden aşırı borç vermeye itebilir. Dolayısıyla mudilerin de disiplinin sağlanması için daha aktif bir rol oynaması gereklidir. Bu ise ancak mudilerin de kâr ve zarara ortak olmasıyla sağlanabilir. Vadesiz mevduat sahipleri herhangi bir getiri almadıklarından onların finansmanın riskine katılmaları adil değildir. Dolayısıyla onların mevduatlarının tamamı garanti altına alınmalıdır. Buna karşın yatırım mudileri risklere katlanmalıdırlar. Ve böylece onlar geçici olarak hissedar olacaklardır. Paralarını finansal kurumlarda mevduata yatırmak o kurumların hisselerini almak gibi olacaktır ve paralarını çekmek ise hisselerini satmak gibi olacaktır. Bu ise mudileri bankalarını yakından izlemeleri, daha fazla şeffaflık, daha iyi yönetim ve daha etkin risk yönetimi, denetim, düzenleme ve murakabe talep etmeleri yönünde teşvik edecektir. Mudilerin riske katılması ayrıca onların bankalarını seçerken daha dikkatli davranmaları hususunda da teşvik edici olacaktır.

Daha fazla disiplini bu şekilde sağlamak yerine, uluslararası finans sisteminin şimdilerde ana odağında düzenleme ve denetim vardır. Şüphesiz titiz disiplin ve denetim gerekli ve kaçınılmazdır ve Federal Rezerv'in eski Başkanı Mr. Greenspan'ın de 23 Ekim 2008'deki Meclis toplantısında kabul ettiği gibi 'piyasaları serbestleştirmeye olan inanç sarsılmıştır' (Andrews, 2008).

Bu doğrultuda Basel Bankacılık Denetim Komitesi himayesinde alınan azımsanmayacak derecedeki mesafe umut vericidir. Lakin denetim ve düzenleme birçok sebepten ötürü tek başına yeterli değildir. Birincisi düzenleme genelde düzenleme gerektiren hadiselerin neticesinde ortaya çıkmaktadır ve bir anlaşma varılması ayrıca çok uzun zaman almaktadır. Bretton Woods öncesinde iki yıldan fazla süren teknik hazırlanmaya rağmen anlaşma üç haftada sağlanmıştır (The Economist, 2008a, s.13). Basel II de uzun zaman almıştır ve halen tam olarak yürürlükte olmamasına rağmen süregelen finansal krizin ortaya çıkardığı zaafiyetler ışığında iyileştirmeler önerilmiştir. Ana hatalarından bazısı onun kredi derecelendirme kuruluşlarına ve bankaların kendi risk yönetim modellerine bağlılığıdır her ikisi de güvenilir olmadıkları krizde kanıtlamışlardır.⁽⁹⁾ Bu modellerin karmaşıklığı murakıpların işlerini aşırı

zor kılmaktadır eğer ki onlar bu modelleri inceleme ve temelinde yatan varsayımlar hususunda eğitim almadılarsa.

İkincisi, bilanço dışı hesaplar, banka sırrı standartları ve bankanın varlıklarının kalitesini inceleme sırasında denetimcilerin karşılaştığı zorluğun sonucu olarak düzenlemeler her ülkeye ve her kurumsal para yöneticisine aynı biçimde uygulanamaz. LTMC^(IV)'nin çöküşü ve dahi ABD'de süregelen finansal kriz de açıkça gösteriyor ki görünüşte iyi regule edilen bir sistemde aşırı borçlandırmanın sonucu olarak bankalar zorluklar yaşayabilir.

Üçüncüsü ise eğer fertlerde gönüllü bir şekilde düzenlemelere uyma konusunda ahlaki bir şuur oluşmamışsa bu düzenlemeler etkili olamayacaktır. Böylesi bir şuurun yokluğunda ise piyasa oyuncuları, yolsuzluğa ve adaletsizliğe bulaşmamış bir siyasi ve hukuki sistemde dahi yanlış olanı yakalanmadan ve cezalandırılmadan yapmak için birçok dolambaçlı ve gizli yollar keşfederler. Dört dörtlük bir içtimai, hukuki ve adli bir kurallar veya değerler ortamı oluşturmak kanun üstüne kanunun birikmesine yol açabilir. Bu hukuk sistemini sadece karmaşık ve hantal hale getirmekle kalmaz ayrıca işlem maliyetlerini dayanılmaz yüksek seviyelere çıkarır. Dolayısıyla fertleri, çıkarlarına uymasa ve yaptıkları kötülüğün kimse farketmeden yanlarına kâr kalacağını bilseler bile her şartta değerlerini muhafaza etmeye teşvik etmelidir.

Böylesi bir şuur her ferte olmadığından ötürü mutlaka fertlerin yükümlülüklerini yerine getirmeleri için teşvikler ve caydırıcı kurallar gerekir. Toplum bunu izzet, zillet ve dışlama tehditi yoluyla yaparken piyasa bunu kâr ve zarar, hükümet ise ödülleri, cezalar ve hapis yoluyla gerçekleştirir. Hiçbir toplum genel ahlaki düşüşün ve ahlaki değerlerin çöğendiği bir ortamda adaleti gerçekleştirmeyi başaramaz. Piyasa disiplininin ayrıca oynayacağı önemli bir rol vardır. Ancak piyasa disiplini hatalıysa, bu sefer düzenleyici ve denetimci otoritelerin üzerine aşırı bir yük binecektir. Düzeni sağlamak ve kamu yararını korumak için daha fazla çabalamaları gerekecektir. Düzenlemeleri, kuralları ihlal edenler cezalandırılmalıdır. Böylesi bir cezalandırmanın olmaması durumunda ihlal etmek çekici hale gelir ve "battı balık yan gider" anlayışı ve kendi kendini besleme süreci sonucunda daha bir yayılarak ihlallerin önüne geçilmesini çok daha zor kılar.

Mevcut kriz gösterdi ki finansal sistem tüm bu sayılan unsurlardaki zaafiyetlerinden dolayı zarar gördü. Ağgözlülük ve genel ahlaki düşüşün sonucu olarak sadece ferdi ve içtimai ahlaki şuur hasara uğramadı, fakat piyasa disiplini bile yetersizdi ve denetimden sorumlu olanlar vazifelerinin hakkını vermediler. Gerçekten şaşırtıcı olan şey denetim gözetimden sorumlu olanların piyasa güçlerinin sahtekârlıklarının

IV Long-Term Capital Management şirketinin kısaltılmışı. Bu şirket alanında deha kabul edilen akademisyenleri kadrosunda toplamış ve üstün matematik modelleri kullanarak piyasayı en doğru şekilde öngörebileceğini düşünmüş ve sonunda ise neredeyse tüm dünya finansını kendisiyle birlikte çökertecek kadar büyümüştür. Şirketin büyüme ve çöküşünün geniş bir hikayesi için Roger Lowenstein'in 'When Genius Failed: The Rise and Fall of Long-Term Capital Management' isimli kitaba başvurulabilir. LTMC'nin hikayesi esasen Batı diyarında ekonominin kendisini öngöründe bulunmada özellikle astronomi, fiziğe benzetme uğraşına bir örnek olabilir. Nasıl ki matematik yoluyla gök cisimlerinin hareketleri dakik olarak öngörülebiliyorsa LTMC'nin hikayesi de bir bakıma matematik yoluyla piyasa hareketlerinin dakik olarak öngörülebilmesine dayanmaktadır. Kullandıkları matematikle birlikte şişen egoları onları öngörülemez öngörülebilir olarak görmelerine neden olmuştu. Sonuç ise hüsrandı. LTMC'nin hikayesi bir bakıma modern bir Hud, modern bir Semud kavmi hikayesidir. Kendilerini elleriyle yapan Zat'tan ziyade kendi elleriyle yaptıkları şeylere iman edenlerin hikayesi. (çeviren notu)

kendi kendine azalacağı^(v) umuduyla gözleri önünde bu kadar uzun süre yayılmasına izin vermeleridir ki piyasa disiplini bile zaten oldukça zayıftır.

Düzenleme ve denetim-gözetim eğer daha fazla ahlaki şuur, yeterli piyasa disiplini ve daha etkili bir denetim gözetimi yeğleyen bir paradigma değişimiyle tamamlanmaza gerçekte etkili olamayacaktır. Sadece bankaları kurtarmak bazı analistlerin söylediği gibi bizi çok da uzaklara götürmez (Calomiris, 1998; Meltzer, 1998; Yeager, 1998). Bankaların tutmak zorunda oldukları sermaye, risk-ağırlıklı varlıkların sadece yüzde 8'idir ve mevcut kriz göstermiştir ki bankaların kayıpları bundan çok daha fazla olabilir. Bu yüzden de Greenspan Ekonomist dergisine bankaların mudileri ve yatırımcıları yatıştırmak için bu oranı yüzde 15'lere yükseltmesi gerektiğini söylemiştir (Ekonomist, 2008c, s.52) Borsaya kayıtlı finansal olmayan şirketlerin sermaye-varlık oranları yüzde 30-40'lardadır (Rajan ve Zingales, 1995) ve dolayısıyla bankaların yüzde 8'den fazla olmamaları için hiçbir sebep gözükmemektedir. Ayrıca gerekli olan şey sadece bankaların borçlandırma tekliflerinin altına imza atarken dikkatli olmaları hususunda motive etmek değil ayrıca mudilerin de bankalarını seçerken dikkatli olması ve bankalarının faaliyetlerini murakabe ederken daha dikkatli olmaları hususunda da motive edilmeleri gerekir.

İslami finans beşerî toplumlarda adaletin gerçekleşmesine odaklanmış ahlak merkezli bir sistemdir. İlk hedefi insanın kendisinin ıslahıdır, nefsinin tezkiyesi, temizlenmesidir. Kur'an açıkça belirtir 'Nefislerdeki değişmedikçe Allah da bir toplumun durumunu değiştirmez' (13:11). Fakat yüzyıllardır süren düşüşün sonucu olarak Müslüman ülkelerde bile erdemli bir şahsiyet olmaya yapılan vurgu zayıflamıştır. Fertleri ahlaki şuurunun arttırılmasının yanısıra İslam ayrıca hisbenin önemini de vurgular.

Piyasa nizam ve intizamını sağlamak için gerekli birçok şey vardır. Bunlardan biri kâr veya zarar beklentisidir. Bu sebeple İslami finans işletmelerde kâr-zarar-paylaşımını arttırmayı hedefler. Özkaynak finansmanına daha çok dayanmayı destekleyen ana akım iktisatçılar da vardır. Henry Simons Büyük Buhran'ın şiddetli etkisi altında yazılarını kaleme alırken özellikle kısa vadede borçlanmak yerine yatırımların özkaynaklar olarak tutulmasının istikrarsızlıkları, dengesizlikleri asgariye indireceğini iddia etmiştir (Simons, 1948, s.231-39). 'Finansal İstikrarsızlık Hipotezi' ile şu sıralar daha fazla ilgi çeken Hyman Minsky ise şirketlerin kendi para akışlarını finanse ettikleri ve dağıtılmamış kârlarını yatırım yapmak için planladıkları zaman efektif talepte herhangi bir sıkıntı olmaz, finansal sistem sağlam olur ve yatırım ise değişimlerden etkilenmez. Ama ne zaman ki şirketler dışarıdan rantçılar veya bankalar tarafından borçlandırılma yoluyla finansmana dönerler işte o zaman sistem istikrarsızlığa meyleder (Minsky, 1975). Harvard Üniversitesi Profesörlerinden Rogoff yakın zamanda kaleme aldığı bir yazıda ideal bir dünyada özkaynak ödücünün ve doğrudan yatırımın daha fazla rol oynayacağını belirtiyor. Dahası ise 'borç ile özkaynak arasındaki daha iyi bir denge sağlanması ile birlikte risk paylaşımının artacağını ve finansal krizlerin ise yumuşak hale geleceğini' söylüyor. (Rogoff, 1999, s.40)

Özkaynağa daha fazla ağırlık vermek ille de borç finansmanının gözden çıkarılması demek değildir. Bunun sebebi ise fertlerin, şirketlerin veya devletlerin mali ihtiyaçları sadece özkaynak ve kâr-zarar-paylaşımına bağımlı kılınamaz. Dolayısıyla borç vazgeçilmezdir fakat borç alma; kazandığından çok daha fazlasını harcamak, spekülasyon ve kumar oynamak için teşvik edilmemelidir. İslam bu üçüne

V Bu bir kendiliğinden düzen (spontaneous order) felsefesidir. Yani burada piyasanın kendi kendisine dengeye geleceğine dair bir inanç söz konusudur. (çeviren notu)

de izin vermez. Bunu sağlamak için ise İslami finansal sistem doğrudan borç verme ve alma yoluyla borcun oluşturulmasına izin vermez. Bunun yerine borcun oluşturulması için gerçek mal veya hizmetlerin sat-ve-kiralamaya dayalı usuller aracılığıyla (murabaha, icare, selem, istisna ve sukuk) satılmasını şart koşar. Amaç ise ferdin veya şirketin acil ihtiyaç duyduğu gerçek mal ve hizmetleri elbette ödeme gücüne uygun olarak satın alabilmesini sağlamaktır.

İslam kredinin genişlemesinin reel sektörün büyümesi ile uyumlu olması adına bazı şartlar ortaya koymuştur:

1. Satılan veya kiralanan varlık gerçek olmalı ve hayali veya nosyonel olmamalıdır;
2. Satıcı sattığı veya kiraladığı mallara sahip olmalı ve elinde bulundurmalıdır;
3. İşlem niyeti teslim etmek ve almak olan gerçek bir satış işlemi olmalıdır;
4. Borç satılamaz dolayısıyla temerrüt riski sadece borç verenin üzerinde olmalıdır.

İlk şart, nosyonel mallar içeren ve mevcut krizde türev işlemlerinin başlıca bölümünü oluşturan spekülâtif ve kumar işlemlerinin çoğunu bertaraf etmeye yardımcı edecektir. İkinci şart, satıcı veya kiracının riskin bir bölümünü paylaşarak getiriden de pay almasına yardımcı olabilir. Satıcı (finansör) mallara sahip olup onları teslim aldığı anda riski üstlenmiş olur. Bu şart açığa satışların önüne set çekecek ve böylece de ekonomik bir buhranda varlık fiyatlarının ani düşüş ihtimalini ortadan kaldıracaktır. Ancak Şeriat bu kurala, malların henüz piyasada olmadığı veya teslimden önce üretim süreci gerektiren selem ve istisna akitlerinde bir istisna getirmiştir. Bu finansın gerçek ekonominin yükselişiyle uyumlu bir şekilde genişlemesini temin eder ve böylelikle aşırı borçlandırmayı da azaltır.

Üçüncü ve dördüncü şartlar ise herhangi bir teslim alma ve verme niyeti olmayan spekülâtif ve türev işlemlerin büyük bölümünü bertaraf etmeye yardımcı olmakla kalmayacak aynı zamanda borç verenlerin kredi riskini daha dikkatli değerlendirmeleri hususunda teşvik edecektir. Bu ise işlemlerin hacminde ve değerindeki gereksiz patlamayı önleyecek ve ayrıca borçtaki artışı gerçek ekonomideki artışla uyumlu hale getirecektir. Ayrıca reel sektör için çok daha fazla hacimde finansal kaynağı açığa çıkararak ve böylece istihdamın, kendi işini kurup yürütmenin ve ihtiyaç gideren mal ve hizmetlerin üretimini arttıracaktır.

Devletler merkez bankasından borçlanmayı fiyat ve finansal istikrar ile uyumlu bir seviyeye düşürmediği sürece İslam'ın finansal sisteme getirmeyi arzuladığı disiplin gerçekleşemez. Özel sektörden borçlanma bile öncelikle borcu geri ödeme kapasitesini arttıracak kalkınma için olmalı. Acil durumlar haricinde mevcut harcamalar için borçlanmadan kaçınılmalıdır. Bunun sebebi ise borçlanmanın en büyük ihtiyaç olan fedakârlığı bertaraf etmemesidir. Fedakârlık şuuru yoksa borçlanma ihtiyacı kişiyi büyük ihtimalle geri dönülmesi her adımda güçleşen bir yola sokacaktır (path dependence)^(VI)

Bu şartlara dair birçok itiraz öne sürülebilir. Bunlardan biri hedge etmenin ekonominin asli bir ihtiyacı olduğu ve yukarıdaki kısıtlamaların buna engel olacağıdır. Bir kişi veya şirket tarafından icra edilen gerçekleşmiş zararlara karşı sahih hedge etme veya sigorta Müslüman hukukçular tarafından kabul

VI Yani girilen bu borçlanma yolu geri dönülmez veya geri dönülmesi atılan her adımda daha da masraflı ve zor hale gelecek bir şekilde ülkeyi sürekli borçlu hatta gün geçtikçe daha borçlu hale getirecektir. (çeviren notu)

edilmiştir. Lakin yasaklanan hedge etme kendisinin gerçek bir işleme dayanmayıp spekülatif ve kumar tabiatlı olandır. İkinci itiraz ise bu şartların türev işlemlerin sayısını ve hacmini azaltmak suretiyle ekonominin büyüklüğünü daraltabileceğine dairdir. Hiçbir şüphe yoktur ki işlemlerin sayısı azalacaktır. Fakat azalacak olan işlemler spekülatif ve kumar tabiatlı olanlardır ve bunlar sıfır toplamı oyunlardır. Bunlar nadiren gerçek üretimin toplamına ciddi bir katkıda bulunurlar. Gerçek dünyada toplam üretim yılda sadece yüzde 3.1'lik büyürken türevler 2000-2007 yılları arasında yıllık büyüme oranları (compound) yüzde 29.9 olarak gerçekleşmiştir.⁽¹⁰⁾ Dolayısıyla spekülatif ve bahis işlemlerindeki azalmanın reel ekonomiye ciddi bir hasar vermesi pek olası değildir. Bu tip işlemlerdeki kısıtlamalar spekülatörlerin ekonomide balon olduğu zamanlardaki kazandıkları komisyonları kısacak olmakla beraber onların kayıplardan ve iflastan kaçınmasına yardım edecektir ki bunlar düşüşler esnasında kaçılmazdır ve finansal krizlere yol açarlar.

8.6 ADALETİN FARKLI BİR BOYUTUNUN DEVREYE SOKULMASI

Finansal sisteme getirilecek daha fazla disiplin, düşük gelirli borçluların hem İslami hem de konvansiyonel sistemde krediye erişimden mahrum kalabilmesine yol açabilir. Dolayısıyla adalet, mikro çapta borç alanların bile kendi evlerine sahip olma, eğitim ve iş eğitimi görme ve mikro ölçekli şirket kurma hayallerini sağlayacak kredilere uygun maliyetlerle erişimlerini sağlayacak uygun yeniliklerin yapılmasını şart koşar, talep eder. Mesela Pakistan'da ticari banka mevduatlarının yüzde 61.3'ü 2002'de toplam mudilerin yüzde 99.6'sından gelirirken, toplam kredilerin yüzde 78'i sadece yüzde 1'lik kesimi oluşturan bir kesime borç olarak dağıtıldı (Pakistan Ulusal Bankadan ticari banka mevduatları ve kredilerin hacmine dair bilgilere dayanarak, Devlet Bankası Bülteni, 2003). Dolayısıyla küçük müstakrizler, küçük mudilerin bankaya kattıklarından çok daha azını borç alarak alabildiler. Ulusal bankalarda ise durum daha da kötüdür, buralarda hükümette tanıdıkları olanların borçları bile silinmektedir (Khwaja ve Mian, 2005). Böylesine bir adaletsizliğin yaygın olduğu Pakistan'la beraber neredeyse dünyadaki tüm ülkelerde farklı derecelerde durum aynıdır. Böylesine adaletsiz kredi paylaşımının yolsuzlukla beraber olduğundan İslam'ın sosyo-ekonomik hedeflerine karşı olarak gelecekte de düşmek yerine gelir ve servet eşitsizliğinin artmasından başka bir şey beklenemez elbette. Dolayısıyla finansal sistemin toplumun makul miktarda kaynaklarını yoksullara doğru yönlendirecek bir mekanizmanın yerleştirilmesi gerekmektedir. Ayrıca iş kaybı, ciddi bir hastalık veya öngörülemeyen finansal sıkıntıların yaşanması durumunda borçlulara nefes aldırılması gerekir. Eğer gerekiyorsa da teminat gösterdikleri şeyi icra yoluyla ellerinden alıp onları sıkıntıya sokmak yerine borçları tamamen affedilebilir.

Müslüman dünyada iki tedbir alınarak bunun yapılması mümkün olabilir.⁽¹¹⁾ Bunlardan biri zekât ve vakıf kaynaklarını konvansiyonel finasta kredi alamayan ve alsa da masrafı oldukça fazla olan çok yoksul kesime karz-ı hasen olarak dağıtılmasıdır. Bunun yapılmasıyla faizin ağır yükü de kaldırılmış olacaktır. Faize dayalı mikrofinans birçok kredi alana yardım ettiyse de ciddi sayıda kişinin de mağdur olmasına sebep oldu. Bangladeş İktisad Birliği başkanı Dr. Kazi Hulikuzzaman Ahmed tarafından zamanında yapılan araştırma göstermiştir ki Grameen Bankası dâhil mikrofinans kurumlarının uyguladığı faiz oranı yüzde 30-44 kadar yüksektir.⁽¹²⁾ Bu ise borçlarını ödeyecek olanların üzerine ciddi bir yük bindirir. Çoğu zaman sadece asli ihtiyaçlarından bile vazgeçmeleri yetmez ve gider tefecilerden borç alırlar. Bu ise onları hiç bitmeyen bir borç sarmalının içine çekerek sadece yoksulluklarını arttırma ama aynı zamanda unrest ve sosyal gerginliğin artmasına sebep verecektir (Ahmed, 2007, s.xvii-xix; ayrıca bkz Sharma,

2002).⁽¹³⁾ Bangladeş Finans Bakanı'nın mikrokredilerdeki faiz oranların insafsızca aşırı yüksek olduğunu açıklaması ve esasen onlara hiçbir teminat şartı olmaksızın faizsiz verilmesini açıklaması hiç de şaşırtıcı olmasa gerek. Mikrofinans sisteminin zekât ve vakıf kurumları ile entegre hale getirilmesiyle birlikte faizsiz borç verilebilir. Grameen Bankasının kullandığı gruba borç metodu ve diğer mikrofinans kurumlarının kullandıkları metodlar hiçbir teminat gösterilmeksizin geri ödemeyi temin edebilir.

Elbette bu önlemler yeterli değildir zira zekât ve vakıf kurumları Müslümanların asırlar boyudur süren düşüşü ile birlikte zayıflamışlardır. Yeniden doğuşun başlamasına rağmen mevcut haliyle kaynaklar yoksul girişimlere uzanacak kadar yeterli değildir. Dolayısıyla çok büyük kaynakları bulunan ticari bankaları mikrofinans ağına entegre etmek için başka bir önlem daha alınması gerekmektedir. Mikrofinansın masrafına katlanabilenler ticari bankalara veya bu amaçla kurulmuş başka özel kurumlara başvurmalı ve kâr-zarar paylaşımına, satışa veya kiralamaya dayalı İslami ürünleri kullanarak borç almalıdırlar. Böylece sadece faizden kurtulmuş olmazlar, bir de kredinin yanlış alanda kullanımının da önüne geçmiş olurlar.⁽¹⁴⁾ Bu iki önlem birlikte alındığı takdirde yoksulların kredi ihtiyacını önemli bir bölümünü karşılama imkânı vardır.

Ticari bankaların mikrofinans ağına entegre olmaları demek onları zorla yoksullara kredi verdirmek demek değildir. Böylesi bir teşebbüs başarısızlığa mahkûmdur. Bununla birlikte ticari bankaların yoksullara kredi vermelerinin önündeki engellerin de kaldırılması gerekmektedir. Bu ise bizi şu soruya götürür: Ticari bankalar yoksullara neden kredi vermemektedir? İki ana sebebi vardır. Bunlardan biri kredi başvurularının daha masraflı olması, diğeri ise riskin daha fazla olmasıdır. Dolayısıyla bankaların yoksullara kredi vermesi için sadece masrafı düşürmek yeterli değildir aynı zamanda bu tip bir finansman ile alakalı riski de düşürmek gerekir.

Masrafa gelirse, bankalar için çok sayıda ufak kredi müşterisi ile alakadar olmak çok masraflı ve yükü ağır bir iştir. Bu yüzden az sayıda kişiye kredi vermek daha ekonomiktir ve böylece diğerlerini umursamazlar. Sonuç olarak ise daha önceden belirtildiği üzere krediler zenginlere akarlar. Masrafı düşürmek için zekât alabilecek durumda olan yoksulların borç başvurularını incelemek için zekât ve vakıf kaynakları kullanılabilir. Zekâtın en önemli hedeflerinden biri yoksulların kendi ayakları üzerinde durmasını sağlamak olduğuna göre kredi başvurusunun değerlendirilme masrafı, borç İslami finans usulleri ile veriliyorsa zekât fonundan kısmen karşılanabilir. Bu masrafın bir kısmı sosyal sorumluluk olarak banka tarafından, bir kısmı ise devlet desteği olarak karşılanmalıdır. Yoksul bu şekilde yardım aldıkça yoksulluğun ve gelir ile servet eşitsizliklerinin azaltılmasındaki katkısı da bir o kadar çok olacaktır.

Bir diğer önlem ise iflas riskinin düşürülmesidir. Küresel çaptaki tecrübe her ne kadar yoksulların geri ödemede sadık olduklarını gösterse de temerrüt riskini daha da düşürmek gereklidir. Zekât alabilecek olanlar ve gerçek bir sorun yüzünden borçlarını ödeyemeyenler için zekâtlar temerrütten dolayı oluşan kayıpları telafi etmede kullanılabilir, elbette borçlandırmada İslami finans usulleri kullanılıyorsa. Bu, zekâtın çok zor şartlardan dolayı borçları ödeme sıkıntısı yaşayanların borçlarını kapatma olan temel hedeflerinden biri ile de örtüşmektedir. Borcu silmek 'ahlaki tehlike'ye neden olabilir. Dolayısıyla ödeyemeyen borcun bir kısmı zekât fonlarından telafi edilebilir. Zekât almaya uygun olmayan kişiler için ise bankalar riski düşürmek için CDS alımına başvurmalıdırlar. Siyasette tanıdıkları olanları olanların istismar etmeyecekleri şekilde, birçok ülkede mevcut olan kredi garanti fonu uygulamasına da geçilebilir.

Dolayısıyla görüyoruz ki İslami finans sisteminin konvansiyonel sistemin belli başlı zaafiyetlerini bertaraf etmek suretiyle finansal krizlerin şiddetini ve sıklığını asgariye düşürebilme gibi bir potansiyeli vardır. Finansörün risk paylaşımına girmesini sağlayarak finansal sisteme daha fazla disiplini getirir. Kredi büyümesini reel ekonominin büyümesine bağlar ve kredinin öncelikli olarak satıcının sahip olduğu ve elinde olan, alıcının ise teslimat almak niyeti olduğu gerçek mal ve hizmetlerin satın alınmasını sağlamak için dağıtmak suretiyle spekülasyon ile kumarı asgari seviyeye indirir. Ayrıca borcun satımını yasaklayarak kredi verenin de temerrüt riskine katlanmasını şart koşar ve böylece riski daha dikkatlice değerlendirir. Bunlara ilaveten İslami Finans makul, bütçelerine uygun oranlarda kredi sağlayarak düşük gelirli (eşikaltı) kredi müşterisi sorununun da çözülmesine yardımcı olur. Bu ise zengin bankacıları kurtarmak için krizde harcanan milyarların tasarruf edilmesi demektir. Böylesi milyarlar yoksullara yardım etmez çünkü onların evleri çoktan haczedilmiş ve düşük bir fiyatla açık arttırmada satılmıştır bile.

8.7 UYGULAMADA İSLAMİ FİNANS

Sorun İslami Finansın henüz emekleme evresinde olması ve uluslararası finanstan çok daha düşük payı yönetmesidir (bkz Ekonomist, 2008b, s.72) İlaveten İslami öğretiler tam anlamıyla yansıtılmamaktadır. Özkaynak ve kâr-zarar paylaşımının kullanımı halen çok düşüken borç oluşturan araçlar ağırlıklıdır. Dahası borç oluşturan araçlarda dahi Şeriat'ın ortaya koyduğu hükümler hile yoluyla aşılmaktadır. Bunun kısmen sebebi İslami Finansın temel hedefinin tam olarak anlaşılması, eğitimli personelin yokluğu ve belirsizlik, ahlaki tehlike, asil-vekil çatışması ve finansal yükümlülüklerin geç ifa edilmesi ile alakalı riskleri asgariye indirecek müşterek veya destek olacak kurumların olmamasıdır. Ek olarak, tüketimcilik Müslüman ülkelerde de yayılmaktadır ve ayağı yorganın dışına taşacak şekilde yaşamak özendirilmektedir. Finansal kurumlar ise bu meyli krediyi arttırmak için istismar etmektedirler. Dahası hükümetin mali işlerinde de verimsizlik ve israfın yanında ciddi yolsuzluklar vuku bulmakta ve bütün bunlar iç ve dış borçlanmayla kapatılmaya çalışılan bütçe açıklarına neden olmaktadır. Dolayısıyla Müslüman ülkelerdeki finansal sistem şimdiki haliyle sosyo-ekonomik adaleti sağlayabilecek veya uluslararası finans sisteminin sıhhati ve istikrarında ciddi bir rol oynayabilecek konumda değildir. Fakat zamanla umulur ki sistem İslam'ın Müslümanların kalplerinde, zihinlerinde yeniden hayat bulmasıyla ivme kazanır ve uluslararası çapta küresel finans sisteminin sıhhati ve istikrarı yolunda yapılan çabaları tamamlar.

8.8. BUNUN KONVANSİYONEL SİSTEM İÇİN BİR ANLAMI VAR MIDIR?

Konvansiyonel finans sisteminin mevcut mimarisi uzun zamandır var olduğundan dolayı uluslararası toplumdan İslami finans sisteminin arzuladığı radikal yapısal islahatları gerçekleştirmelerini beklemek biraz fazla olabilir. Ancak İslami sistemin bazı özelliklerini benimsemek -ki bu aynı zamanda Batı mirasının bir parçasıdır-, küresel finansal sistemin sıhhati ve istikrarlılığı için vazgeçilmezdir. Bunlar:

1. Özkaynakların toplam finansmandaki payının artırmak, borcun payını da düşürmek gerekir.
2. Kaldıraç kullanımı kontrol altına alınması gerekir ki krediler borçluların ödeme gücünü aşmasınlar.
3. Kredi reel sektöre ait faaliyetlere ayrılmalıdır ki böylece kredinin büyümesi reel ekonominin büyümesi ile paralel olsun ve spekülasyon ve kumar yoluyla istikrarsızlık oluşturmamasın.

4. Geleneksel bankacılığa uygun olarak bankaların borçları muhasebe kayıtlarında son tarihe kadar tutmaları daha iyi olabilir. Böylece dikkatli aracılık yüklenimini (underwriting) temin eder. Ancak bu kredi genişlemesine ve finansal kurumların karına ket vuracağı için cazip bulunmazsa satın alanın tam olarak ne aldığını bilmesi için keyfiyetine dair tam bir şeffaflık sağlanması şartıyla Teminatlı Borç Senetlerinin (CDO) satışına cevaz verilebilir. Ayrıca finansal araçların mümkün mertebe basit ve anlaşılabilir olması onların karmaşık olup da anlaşılmamasından dolayı istismara açık olmasından daha fazla tercihe şayandır. CDO'ların nihai satın alıcısının da rücu hakkı olmalıdır ki borcu oluşturanın dikkatli olması için yeterli teşviki olsun. Eğer bu zor geliyorsa, menkul kıymetlendirenlerin hepsi menkul kıymetlendirdikleri varlıkların bir bölümünü ellerinde tutmaları gerekli olmalıdır. Bu Greenspan tarafından tavsiye edilmiştir.
5. Her ne kadar gerçek kredi verenlere koruma sağlaması için kredi sigortası (CDS) kullanmalarında bir zarar olmasa da CDS'lerin bahis aracı olmaması temin edilmelidir. Hedge etme rolleri sadece gerçek kredi verenlerle sınırlandırılmalıdır. Benzer olarak türev piyasası da düzgün bir şekilde regüle edilmelidir ki sadece hedge etme için olsun ve de türev piyasasının hacmini aşırı derecelere çıkaran kumar unsuru ortadan kalsın.
6. Sadece ticari bankalar değil tüm finansal kurumların düzgün bir şekilde düzenlenmesi ve denetlenmesi gerekir ki sıhhatli kalabilsinler ve sistemik risk kaynağı olmasınlar.
7. Eşikaltı borç alanların onlara ev satın aldırabilecek, yükseköğrenim veya iş eğitimi görebilecek ve kendi küçük ve mikro ölçekte şirketlere kurabilecekleri şekilde krediye erişimleri için bazı düzenlemelerin yapılması gerekmektedir. Kendi hataları olmayan şekilde zorluğa düşerlerse ve taksitlerini zamanında ödeyemeyecek olurlarsa, durumlarını düzeltmek için onlara müddet verilmeli ki borçlarını ödeyebilsinler. Borçlarını ödeme imkânı olmayanlar için ise evlerini haczedip açık arttırmayla satıp sokağa atmak yerine toplum onlara yardım etmelidir.

DİPNOTLAR:

- * Bu bölüm yazarın 10 Kasım 2008 tarihinde Londra'daki Bankerler Enstitüsünde (Institute of Bankers) verdiği bir dersin yeniden gözden geçirilmiş ve güncellenmiş bir versiyonudur. Bu dersin kısa bir versiyonu ise referanslar ve dipnotlar olmaksızın Londra'daki İslami Bankacılık ve Sigortacılık Enstitüsü'nün deergisi olan New Horizon (2009a) da yayınlanmıştır. Bu bölümde serdedilen görüşler yazarın kendi görüşleridir, IRTI veya IDB'nin görüşleri değildir. Yazar ayrıca değerli yorumlarından dolayı Muhammad Tarq, Sami Al-Suwailem, Tarikullah Khan ve Salman Syed Ali'ye ve verimli sekreteryaya yardımlarından dolayı Shaikh M.Rashid müteşekkirdir.
1. Bu Uluslararası Denkleştirme Bankası (BIS) tarafından 30 Haziran 2008'de çıkan Yıllık Rapor'da küresel ekonomide yaşanan bugünkü sorunların temel nedeninin uzun zamandır aşırı ve dikkatsizce verilen kredilerin büyümesi olarak belirtilerek açıkça kabul edilmiştir (s.3).
  2. Bilinen bir Arap atasözü şöyle der: 'Cezadan emin olan kimse dilediğini yapısın'.
  3. Bu türevlerin arasında (trilyon dolar)
    - Kredi temerrüt takası (credit default swap), 57.3
    - Döviz sözleşmeleri, 63.0
    - Faiz oranı sözleşmeleri, 458.3
    - Varlığa bağlı sözleşmeler, 10.2
    - Emtia sözleşmeleri, 13.2
    - Belirsiz, 81.7
  4. Hazinesinin 2008 Mali Yılı Özeti (<http://www.fms.treas.gov/mts/int0908.pdf>).
  5. Meclis Bütçe Ofisi, Blogrunner, 18 Ocak 2009 ve 21 Mart 2009.
  6. Amerikan Borç Saatine göre, 28 Eylül 2007'den beri ABD ulusal borcu günde 3.6 milyar dolar artmaktadır. Saatin hanesi artık borcun miktarını göstermeye yetmemektedir ve hukuki olarak azami borç miktarı da borçta beklenen artışı karşılayabilmek için 11.315 trilyon dolara çıkartılmıştır.
  7. Bu olguyu tasvir edebilmek için ekonomistler birçok ifade geliştirmişlerdir. Bunların arasında 'bandwagon' etkisi, 'snob' etkisi ve 'Veblen' etkisi vardır. Bunların tanımı için bkz. Leibenstein (1976), s.51-52.
  8. 2008'in ikinci çeyreğinin sonunda, resmi olarak döviz rezervlerinin yüzde 62.3'ü ABD dolarıdayken bu rakam 2001'in ilk çeyreğinde yüzde 77.4'tü. (veri şuradan alıntılanmıştır www.imf.org/external/np/sta/cofer/eng/cofer.pdf).
  9. Basel II'nin yetersizliklerinin bir değerlendirilmesi için bkz. Bichsel ve Blum, 2005.
  10. Bu büyüme oranları BIS, OTC Türev Piyasa İstatistikleri (13 Kasım 2008, www.bis.org) ve Dünya Bankası verileri temel alınarak verilmiştir. Bu periyotta nominal GSMH büyümesi yıllık yüzde 7.9'dur.
  11. Her ne kadar bazı gelişmekte olan ülkelerde bazı sıkıntıları olduysa da kooperatif hareketi Müslüman ülkelerde de yaygınlaştırılmalıdır. Bazı ülkelerde zorlukların olmasının nedeni ise yoksulluk ve eğitimsizlikten dolayı tabandan gelen bir halk hareketine dönüşmemiştir. Devletler tarafından desteklenmiş ve dolayısıyla aşırı bürokrasi, yolsuzluk ve verimsizlik sorunlarına düşer olmuştur (bkz Deb, 2006 ve Samantary, 2004).
  12. Bu oldukça olasıdır çünkü diğer bazı çalışmalarda efektif faiz oranı daha bile yüksek çıktığı görülmüştür. Asya Kalkınma Bankası Doğu Asya Departmanı Mikrofinans Uzmanı Nimal Fernando'ya göre (2006) çoğu mikrofinans kurumu tarafından istenen nominal faiz oranları yıllık yüzde 30 ve 70 arasında değişmektedir. Effektiv faiz oranları ise komisyonlar ve ücretler de eklenince daha da yüksektir (s.1). Mannan'a göre (2007), efektif faiz oranları yüzde 54 ile 84 arasındadır (s.2 ve 12).
  13. Sharma'ya göre (2002), 'Grameen Bankasının mikro kredi modeli yoksul toplulukları sonsuz bir borç sarmalının içine çekerken Bolivya tecrübesinde de temerrüde düşenlerin sayısının artması ciddi bir sıkıntı olmuştur' (s.2)
  14. Bazı teferruatlar için bkz IRTI/IDB (2007), s.30; ve Feroz (2007), s.42

KAYNAKLAR

- Ahmed, Qazi Kholiuzzaman (ed.) (2007), *Socio-Economic and Indebtedness- Related Impact of Micro-Credit in Bangladesh* (Dhaka: Bangladesh Unnayan Parishad).
- Amadeo, Kimberly (2009, January), The US national debt and how it got so big? http://useconomy.about.com/od/fiscalpolicy/p/US_debt.html.
- Bank for International Settlements (BIS). (1982), *Annual Report* (Basel, Switzer- land: BIS).
- Bank for International Settlements (BIS). (1998), *Annual Report* (Basel, Switzer- land: BIS).
- Bank for International Settlements (BIS). (2008), *Annual Report* (Basel, Switzer- land: BIS).
- Bernanke, Ben (2007, 31 August), Housing, housing finance, and monetary policy, www.federalreserve.gov/newsevents/speech/bernanke/20070831a.htm.
- Bernanke, Ben (2007, 20 September), Subprime mortgage lending and mitigating foreclosures, *BIS Review*, 104.
- Bernanke, Ben (2008), Fostering sustainable homeownership, Speech at the National Community Reinvestment Coalition Annual Meeting, Washington, DC, 14 March.
- Bigsten, Arne (1987), Poverty, inequality and development, in Norman Gemmill, *Surveys in Development Economics* (Oxford: Blackwell).
- Calomiris, C. (1998), The IMF's imprudent role as lender of last resort, *Cato Journal*, 17:3, 275-95.
- Camdessus, Michael (2000, 10 January), Main principles of the future inter- national monetary, financial system, *IMF Survey*, pp. 1 and 7-10.
- Chapra. M. Umer (1992), *İslam and the Economic Challenge* (Leicester, UK: The İslamic Foundation).
- Chapra, M. Umer (2000), *The Future of Economics: An İslamic Perspective* (Leicester UK: The İslamic Foundation).
- Chapra, M. Umer and Ahmed, Habib (2002), *Corporate Governance in İslamic Financial Institutions* (Jeddah: IRTI/ IDB, Occasional Paper No. 6).
- Chapra M. Umer (2007a), The case against interest: Is it compelling?, *Thunder- bird International Business Review*, 49:2, March/April, 161-86.
- Chapra, M. Umer (2007b), Challenges facing the İslamic financial industry, in Kabir Hassan and Merwyn Lewis (eds), *Handbook of İslamic Banking* (Cheltenham, UK, and Northampton, MA, USA: Edward Elgar Publishing), pp. 325-53.
- Claessens, Stijn and Perotti, Enricho (2007), Finance and inequality: Channels and evidence, *Journal of Comparative Economics*, 35, July, pp. 748-73.
- Edwards, F.R. (1999), Hedge funds and the collapse of long-term capital management, *Journal of Economic Perspectives*, pp. 189-210.
- Elliot K. and Willingham, J.J. (1980), *Management Fraud: Detection and Deterrence* (New York: Princeton, University Press).
- Federal Reserve (2008, January), *Federal Reserve Bulletin*, www.federalreserve.gov/pubs/supplement/2008/table2_41.htm.
- Fernando Nimal A. (2006, May), *Understanding and Dealing with High Interest Rates on Micro-credit* (Manila: Asian Development Bank).
- Feroz, Ehsan Habib (2007), The halal way to social change, *İslamic Horizons*, January/February, p. 42.
- Greenspan, A. (1998), Statement before the Committee on Banking and Financial Services, US House of Representatives, *Federal Reserve Bulletin*, 1 October, pp. 1046-50.
- Herszenhorn, David and Bajaj, Vikas (2008), A bipartisan bid on mortgage aid is gaining speed, *The New York Times*, 2 April, p. 2, www.nytimes.com/2008/04/02/washington/02housing.html?_th&emc=th.
- International Monetary Fund (1998, May), *World Economic Outlook* (Washington, DC: IMF).
- International Monetary Fund (1998, September), *World Economic Outlook* (Washington, DC: IMF).
- International Monetary Fund (1998, December), *World Economic Outlook*, and *International Capital Markets* (Washington, DC: IMF).
- International Monetary Fund (2007), *Yearbook* (Washington, DC: IMF).
- International Monetary Fund (2008, December), *International Financial Statistics* (Washington, DC: IMF).
- Iqbal, Muhammad (1954), *Payam-e-Mashriq* (Lahore: Shaykh Mubarak Ali). İslamic Research and Training Institute (RTI) of the İslamic Development Bank
- (IDB) (2007), Framework and strategies for development of İslamic micro- finance services. Working Paper for IFSD Forum 2007 on İslamic Micro-finance Development: Challenges and Initiatives held Dakar, Senegal on 27 May 2007.
- Keys, Benjamin, Mukkerjee, Tanmoy, Seru, Amit and Vig, Vikrant (2008, January), Did securitization lead to lax screening? Evidence from subprime loans 2001-2006, http://papers.ssrn.com/sol3/papers.cfm?abstract_id=1093137#.

- Khwaja, Asim and Mian, Atif (2005), Do lenders favour politically connected firms?: Rent provision in an emerging financial market, *Quarterly Journal of Economics*, April. 120:4, 1371-1411.
- Kohn, D.I. (2005), Imbalances in the US economy, *BIS Review*, Vol. 28.
- Leadbearer, Charles (1996), Rags to riches: Facts or fiction, *Financial Times*, 30 December, p. 5.
- Lechner Alan (1980), *Street Games: Inside Stories of the Wall Street Hustle* (New York: Harper & Row), p. 143.
- Mannan, M.A. (2007), Alternative microcredit models in Bangladesh: A comparative analysis of Grameen Bank and Social Investment Bank Ltd. – myths and realities. Paper presented at the First International Conference on Enhancing Islamic Financial Services for Micro and Medium-sized Enterprises, held on 17-19 April 2007 in Negara Darussalam, Brunei.
- Meltzer, A. (1998), Asian problems and the IMF, *Cato Journal*. 17:3, 267-74.
- Mian, Atif and Sufi, Amir (2008, January), The consequences of mortgage credit expansion: evidence from the 2007 mortgage default crisis, <http://ssrn.com/abstract=1072304>.
- Miskhin, Frederic (1997), The causes and propagation of financial instability:
- Lessons for policymakers, in Federal Reserve Bank of Kansas City (1937), *Maintaining Financial Stability in a Global Economy*, Proceedings of a Symposium Sponsored by the FRB Kansas City, Jackson Hole, Wyoming, 28-30 August, pp. 55-96.
- Muhammad, M. Mahathir (1997), Highwaymen of the global economy, *Wall Street Journal*, 3 September, p. C1.
- Nadvi, Ali Ahmad al- (2000), *Jamharah al-Qawa'id al-Fiqhiyyah fi al-Mu'amat al-Maliyyah* (Riyadh: Sharikah al-Rajhi al-Masrifiyyah li al-Istithmar).
- Obaidullah, Mohammed (2008), *Role of Microfinance in Poverty Alleviation: Lessons from Experiences in Selected IDB Member Countries* (Jeddah: IRTI/ IDB).
- Organisation for Economic Co-operation and Development (OECD) (2008), *Economic Outlook 82*, Annex Tables.
- Plender, J. (1998), Western crony capitalism, *Financial Times*, 3-4 October. President's Working Group on Financial Markets (PWG) (2007, February), Principles and guidelines regarding private pool of capital, <http://www.ustreas.gov/press/releases/hp272.htm>.
- Rogoff, K. (1999), International institutions for reducing global financial instability, *Journal of Economic Perspectives*, 4:13, 21-46.
- Select Committee on Hunger, US House of Representatives (1986), *Banking for the Poor: Alleviating Poverty Through Credit Assistance in Developing Countries* (Washington, DC).
- Sharma, Sudhirendhar (2002), Is micro-credit a macro trap? *The Hindu*, 25 September www.hinduonnet.com/businessline/2002/09/25/stories/2002092500810900.htm. Shatibi, Abu Ishaq al- (n.d.), *Al-Muwafaqat fi Usul al-Shari'ah* (Cairo: al-Maktabah al-Tijariyyah al-Kubra).
- Sheelan, Don (2007), Innovation, Wikipedia, 1 October. State Bank of Pakistan (2002), *Statistical Bulletin* (Karachi: State Bank of Pakistan).
- Stiglitz, Joseph (2003), Dealing with debt: How to reform the global financial system, *Harvard International Review*, Spring, pp. 54-9.
- Stiglitz, Joseph (2007), Financial hypocrisy, *The Economist's Voice*, www.bepress.com/ev, December, pp. 1-3.
- Sulz, Rene M. (2007), Hedge funds: Past, present and future, *Journal of Economic Perspectives*, 21:2, Spring, pp. 175-94.
- *The Economist* (1998, 17 October), The risk business, p. 21.
- *The Economist* (2004, 12 June), Funds of hedge fiends: Borrowing and betting, pp. 723.
- *The Economist* (2008, 22 March), Wall Street's crisis, p. 25.
- The Federal Reserve Board (2008, January), *Federal Reserve Bulletin, Statistical Supplement*, www.federalreserve.gov/pubs/supplement/2008/01/table1-4.htm.
- Trichet, J.C. (2005), Asset price bubbles and monetary policy, MAS Lecture, Monetary Authority of Singapore.
- United States Government (2008), Treasury summary for FY 2008, <http://www.fms.treas.gov/mts0908.pdf>.
- Wikipedia (2008), United States public debt, 25 February.
- Wikipedia (2008), Grameen Bank, 2 March.
- World Bank (1995), *Policy and Research Bulletin*, April-June.
- Yeager, I.B. (1998), How to avoid international financial crises, *Cato Journal*, 17:3, 257-65.
- Yunus, Muhammad (1984), *Group-Based Savings and Credit for the Rural Poor* (Dhaka: Grameen Bank, January).
- Yunus, Muhammad (1987), The poor as the engine of development, reproduced from *The Washington Quarterly*, Autumn 1987, in *Economic Impact* (1988), 2, 31.
- Zarqa, Mustafa Ahmad al- (1967), *al-Fiqh al-Islami fi Thawbihi al-Jadid* (Damascus: Matabi' Alif Ba al-Adib).

